

Ə.S.BAYRAMOV, Ə.Ə.ƏLİZADƏ

SOSIAL
PSIXOLOGİYA

Rəyçilər:

B.H.ƏLİYEV

psixologiya elmləri doktoru, professor

R.F.İBRAHİMBƏYOVA

psixologiya elmləri namizədi, dosent

İxtisas redaktoru:

M.Ə.HƏMZƏYEV

psixologiya elmləri doktoru, professor

Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə.

B30 **Sosial psixologiya.** Dərslik. Bakı, «Qapp-Poliqraf»
Korporasiyası, 2003, – 356 səh.

Dərslik beş hissədən ibarətdir. I hissədə sosial psixologiyanın ümumi məsələləri, II hissədə şəxsiyyətin sosial psixologiyası, III hissədə sosial psixologiyada qrup nəzəriyyəsi, IV hissədə ünsiyyətin sosial-psixoloji məsələləri, V hissədə sosial psixologiyanın tətbiqi problemləri açıqlanır.

Dərslik bakalavr-psixoloqlar üçün nəzərdə tutulsa da, sosial psixologiya məsələləri ilə maraqlanan magistrlər, psixoloq və pedaqoq-aspirantlar, məktəb rəhbərləri, müəllimlər və tərbiyəçilər, praktik psixoloqlar, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün faydalı ola bilər.

QISA MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzi	4
---------------------------	----------

I HİSSƏ

I fəsil. Sosial psixologiya elm kimi	7
II fəsil. Sosial-psixoloji təfəkkürün əmələ gəlməsi, inkişafı və tarixi məsələsinə dair.....	18
III fəsil. Sosial psixologiyanın metodoloji və metodiki məsələləri	32

II HİSSƏ

IV fəsil. Şəxsiyyətin sosial psixologiyası	51
---	-----------

III HİSSƏ

V fəsil. Sosial-psixologiyada qrup nəzəriyyəsinin ümumi məsələləri.....	115
VI fəsil. Kiçik qrupların sosial psixologiyası məsələləri	143
VII fəsil. Məktəb sinfi kiçik qrup kimi.....	183
VIII fəsil. Kiçik qrupun struktur xüsusiyyətləri.....	225

IV HİSSƏ

IX fəsil. Ünsiyyətin sosial psixologiyası.....	257
---	------------

V HİSSƏ

X fəsil. Sosial-psixologiyanın tətbiqi problemləri.....	321
--	------------

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	345
---	------------

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Psixologiyanın müstəqil elm kimi tarixi böyük deyil, XIX yüzilliyin 70-ci illərindən başlayır. Onun, necə deyirlər, təvəllüd tarixi Vilhelm Vundtun məşhur laboratoriyasının yarandığı ilə – 1879-cu ilə təsadüf edir. Lakin psixologiyanın özünəməxsus bilik sahəsi kimi tarixi çox qədimdir. Onun ilk səhifələri, bir tərəfdən, güzəran psixologiyasında, digər tərəfdən, fəlsəfə və sosialologiyanın, ədəbiyyat və incəsənətin psixoloji səhnələrində yazılmışdır.

XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində elmlərdə differensiasiya və inteqrasiya prosesləri xüsusi vüsətlə inkişaf edirdi. Bu proseslər psixologiyada da başlamışdı. Psixologiyada differensiasiya dalğaları qanadında sosial psixologiya müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşırdı. Onun da tarixi, psixologiyanın tarixi kimi hələ qədim zamanlardan, cəmiyyətdə insan amilinin dərk olunduğu məqamlardan başlayır.

XX əsr sosial psixologiyanın tarixində xüsusi bir mərhələ hesab olunur. Tarixən qısa bir müddətdə, bir əsr durumunda sosial psixologiya əsrin sosial psixoloji problemlərinin həllində önəmli rol oynamış, əsrin meyarları kökündə əhəmiyyətli elmlər sistemində çevrilmişdir.

Sosial psixologiyanın təkində yeni bir müstəqil elm sahəsi – siyasi psixologiya əmələ gəlmişdir. İdarəetmə məsələləri artıq menecment psixologiyası aspektində öyrənilir. Konflikt problemləri konfliktologiyada araşdırılır.

Məktəb həyatının köklü sosial psixoloji problemləri var. Nə qədər təəccüblü olsa da, tarixən akademik meyarlarla inkişaf etmiş sosial – psixologiya bu problemləri uzun müddət dəyərləndirə bilməmişdir. Artıq sosial psixologiyada yeni bir sahə – sosial pedaqoji psixologiya formalaşmışdır. Onun elmi – praktik əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür.

Dərslik proqram materialları əsasında yazılşa da, onun strukturu ənənəvi ölçülərlə səsleşmir. Müəlliflər məsələlərin şərhində şəxsiyyət konsepsiyasına söykənirlər. Amerika sosial psixologiyası ənənələrinə (D.Mayers və b.) müvafiq olaraq

onlar, ilk növbədə, şəxsiyyətin sosial aləminin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmiş, sosial psixologiyanın tədrisi təcrübəsində şəxsiyyətə ilk dəfə olaraq coqari pəncərəsindən baxmış və onun bu baxımda son dərəcə maraqlı olan xüsusiyyətlərini açıqlamışlar. Dərslikdə Azərbaycan psixologiyasının uğurları kökündə ünsiyyət prosesində psixoloji təsir məsələləri yeni materiallar (andlar, alqışlar və qarğışlar) əsasında araşdırılmış, qrupdaxili təlqin məsələləri təhlil olunarkən Azərbaycan güzəran psixologiyasının materialları əsasında onun S.Aşın düzəltmə qrup metodikasını yeni baxımda işıqlandırmaq imkanı verən özəmli modelləri nəzərdən keçirilmişdir.

Azərbaycan psixologiyasının özünəməxsus inkişaf tarixi olub. Dünya psixologiyasında psixoloq obrazı ilk dəfə XII əsrdə böyük Nizami Gəncəvinin ölməz «Xəmsə»sində təsvir olunub.

Azərbaycan psixologiyası tarixində pedaqoji psixologiya həmişə prioritet sahə olub.

Psixologiya nəzəriyyəçiləri və tarixçiləri bu özünəməxsus tarixi faktın köklərini açıqlamayıblar. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan psixologiyasında pedaqoji psixologiyanın prioritet sahə kimi inkişafı böyük tarixi olan Azərbaycan maarifçilərinin bənzərsiz ənənələri ilə bağlıdır. Sosial pedaqoji psixologiya da bilavasitə bu ənənələrlə səsleşir və məktəb həyatının aktual problemlərini yeni materiallar əsasında həll etmək imkanı verir. Biz bu cəhəti zəruri surətdə nəzərə almış və proqram materiallarının şərhində sosial pedaqoji psixologiya məsələlərini vurğulamışıq.

II hissədə (IV fəsil) sosialisasiyanın sosial-psixoloji effektləri təhlil olunmuş, III hissədə (VII fəsil) məktəb sinfi kiçik qrup kimi səciyyələndirilmiş, məktəb sinfində şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və onların öyrənilməsi üsulları araşdırılmışdır.

XX əsrin xüsusilə 90-cı illərində və XXI əsrin ilk illərində sosial psixologiya üzrə müxtəlif dərsliklər və monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur. Müəlliflər tədris informasiyasının müasirliyi və şərhin ətraflı olması naminə onların hamısından imkan dairəsində bəhrələnsələr də, özlərinin konsepsiyası ilə bilava-

sitə səsləşən əsərlərə (Q.M.Andreeva, E.Aronson, M.Q.Bityanova, D.Mayers və.b) daha çox istinad etmişlər. Eksperimental materiallar məşhur psixoloqların və dərslük müəlliflərinin şərhində təqdim olunmuşdur. Sosial psixologiyanın metodologiyası və metodikası məsələləri Amerika psixoloqlarının təcrübəsi əsasında açıqlanmışdır.

Dərsləyin yazılması prosesində, təbii olaraq, müəlliflər müəyyən çətinliklərlə də rastlaşmışlar. Onlar, ilk növbədə, Azərbaycan dilində sosial-psixoloji terminlər lüğətinin olmasında özünü bürüzə verir. Bundan başqa, Azərbaycan sosial psixologiyasında önəmli sosial psixoloji problemlərin, demək olar ki, hələ sistemli öyrənilməməsi ucbatından müəlliflər ayrı-ayrı məsələlərin şərhində ABŞ, alman, rus və b. psixoloqların dəyərli araşdırmalarına müraciət etməli olmuşlar.

Dərsləyə rəy vermiş psixologiya elmləri doktoru, prof. B.H.Əliyevə və psixologiya elmləri namizədi, dos. R.F.İbrahimbəyliyə, onun redaktoru psixologiya elmləri doktoru, prof. M.Ə.Həmzəyevə öz dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

Özlərinin xoş və naxoş təəssüratlarını müəlliflərlə səmiyyətlə bölüşən oxuculara da qabaqcadan öz dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

Müəlliflər

**Bakı şəhəri
15.X.2003-cü il**

I FƏSİL

SOSIAL PSIXOLOGİYA ELM KİMİ

1.1.1. Elmi idrakin metodologiyası və metodikası: tədqiqatın obyektı və predmeti problemi.

Hər bir elm haqqında söhbət açarkən, ilk növbədə, diqqəti iki anlayış cəlb edir. Onlardan biri elmin obyektı, digəri isə predmeti və ya mövzudur. Elmin obyektı dedikdə, onun tədqiq etdiyi obyektiv reallıq nəzərdə tutulur. Məsələn, müasir dövrdə insanı öyrənən 200-ə qədər elm sahəsi vardır. Başqa sözlə, insan müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektıdır. Məhz buna görə də elmlər öyrəndikləri obyektə görə deyil, əsasən predmetlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Hər bir elmin, o cümlədən insanı öyrənən elm sahələrindən hər birinin özünəməxsus predmeti vardır.

Elmin predmeti dedikdə onun öyrəndiyi sahəyə, öz obyektinə hansı baxımdan, hansı nəzəri və ya praktik cəhətdən yanaşması nəzərdə tutulur. Elmin predmeti onun öz obyektinə yanaşma tərzini, başqa sözlə, tədqiqat metodlarını da təyin edir və müəyyən anlayışlar sisteminin köməyi ilə şərh olunur.

Sosial psixologiyanın predmetini nə təşkil edir? O nəyi öyrənir? Sosial psixologiyaya necə tərif vermək olar? Bu sualları aydınlaşdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, bəzi ümumi məsələləri nəzərdən keçirmək lazımdır. «Sosial psixologiya» söz birləşməsində «sosial» sözünün özünəməxsus məntiqi mənası vardır: burada öyrənilən psixoloji hadisələrin yalnız spesifik cəhətləri «sosial» sözü ilə ifadə olunur, başqa sözlə, sosial psixologiya ayrı-ayrılıqda sosial və ya psixoloji hadisələri öyrənmir. Onun fenomenologiyasını sosial-psixoloji hadisələr təşkil edir. Bunu necə başa düşmək olar?

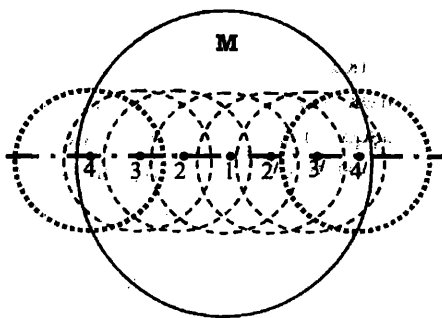
1.1.2. Psixi həyatın sosial kökləri: interpsixika fenomeni. Ümumiyyətlə, insanın psixi həyatı sosial xarakter daşıyır. Həmin fakt istər ümumi psixologiya üçün, istərsə də yaş psixologiyasından tutmuş əmək psixologiyasına qədər psixologiya

elminin, demək olar, bütün sahələri üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir. L.S.Vıqotski bu cəhəti izah edərək göstərir ki, uşağın mədəni inkişafında hər bir funksiya iki dəfə, iki planda – əvvəlcə sosial, sonra psixoloji planda, əvvəlcə insanlar arasında intersixi, sonra isə uşağın daxilində intrapsixi kateqoriya kimi meydana çıxır. Həmin fikri diqqət nümunəsində aydınlaşdırmaq. Əvvəlcə ana (və ya hər hansı bir başqa yaşlı adam, məsələn, nənə) balaca uşağın diqqətini müəyyən bir cismə cəlb edir. O, əli ilə həmin cismi göstərərək deyir: gör nə qəşəng quşdur. Uşaq ananın göstərdiyi istiqamətdə quşa baxır. Bu şəraitdə diqqət ana ilə uşaq arasında bölünmüş funksiya – intersixi funksiya kimi meydana çıxır. Tədricən o, daxili prosesə, yəni intrapsixi funksiya – uşağın özünəməxsus daxili funksiyasına çevrilir.

İnsan psixologiyasının sosial xarakter daşması, ictimai münasibətlərlə şərtlənməsi psixologiya elmi üçün nəzəri-metodoloji əhəmiyyətə malikdir. İstər ümumi psixologiya, istərsə də psixologiya elminin ayrı-ayrı sahələri bu mühüm problemi qnoseoloji aspektdə təhlil edir. Sosial psixologiya isə həmin problemə nəinki qnoseoloji, həm də ontoloji baxımdan yanaşır, sosial-psixoloji faktları xüsusi tədqiqat sahəsi kimi ayırıb onların qanunlarını və mexanizmlərini geniş miqyasda öyrənir.

İntersixika fenomeni sosial-psixoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir insanın müəkkəb və təzadlı bir aləmi – insanlar aləmi var. Hər bir adam min bir görünməz tellə başqa adamlarla əlaqədardır. Bu əlaqələr nəinki birbaşa, həm də dolayı, yaxud vasitəli xarakter daşıyır (şəkil 1).

İnsanın həyatının bütün sosial-psixoloji məziyyətləri bilavasitə bu kökdə qaynaqlanır. İnsan hətta tək olanda da bu aləmin qayğıları ilə yaşayır.

Şəkil 1. İnsanın tanış və tanış olmayan adamlarla rabitələri
1 – «ilk» subyekt, 2, 3' – onun tanışları; 3, 3' – onların tanışları və s.

Sosial psixologiya belə bir fundamental fakta istinad edir ki, rabitə və münasibətlərə girərkən onun davranış və rəftarında fərd (tək adam) üçün səciyyəvi olmayan xüsusiyyətlər əmələ gəlir. Məsələn, iki adamın qarşılıqlı təsiri şəraitində özünə nəzarət proseslərinin xarakteri köklü surətdə dəyişir və onlar intensiv surətdə inkişaf etməyə başlayırlar (B.F.Lomov, 280). Sosial psixologiya – olduqca müxtəlif və çoxcəhətli olan bu faktları sistemli təhlil edir.

1.1.3. Sosial psixologiyanın predmeti: D.Mayersin tərifli.

Sosial psixologiya nəyi öyrənir? Ona necə tərif vermək olar? Sosial psixologiyanın onlarla tərifli məlumdur. Bu təriflərdən bəzilərini qeyd edək.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, sosial psixologiya fərdlərin davranışını sosial stimulların funksiyası kimi öyrənir (Yones, Gerard). Stetland və Kanona görə, bu elm davranışı koqnitiv aktivliyin nəticəsi kimi araşdırır. Zayons, Moskoviçi, Tecfelin tərifləri də maraqlıdır. Əgər Zayonusun fikrincə, sosial psixologiya fərdi davranışlar arasındakı asılılığı və qarşılıqlı əlaqənin qanunauyğunluqlarını açıqlayırsa, Moskoviçi sosial psixologiyanın predmetini insanların simvolik davranışının öyrənilməsi kimi

təhlil edir. Təqfel isə belə hesab edir ki, sosial psixologiya insanın rabitələrini və sosial mühitdəki dəyişiklikləri öyrənir.

Q.Ollport Amerika sosial psixologiyasının inkişafı prosesini ümumiləşdirərək 60-cı illərin axırlarında göstərirdi ki, sosial psixologiya başqa insanların fərdin fikirlərinə, hisslərinə və davranışlarına necə təsir göstərdiyini öyrənən elmdir.

Son zamanlar D.Mayersin məşhur «Sosial psixologiya» dərsliyində sosial-psixologiyaya verdiyi tərif diqqəti daha çox cəlb edir. Bu tərifə görə, sosial psixologiya insanların bir-biri haqqında necə fikirləşdiyini, onların bir-birinə necə təsir göstərdiyini və bir-birlərinə necə münasibət bəslədiklərini öyrənən elmdir. Gəlin, bu tərifə açıqlayaq.

D.Mayersin tərifində sosial-psixoloji araşdırmaların bir-birilə bilavasitə bağlı olan və bir-birini mahiyyətə şərtləndirən 3 önəmli istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir. Bu istiqamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

insanlar bir-birləri haqqında necə fikirləşirlər;

onlar bir-birlərinə necə təsir göstərirlər;

insanlar bir-birlərinə necə münasibət bəsləyirlər.

Sosial- psixologiya bu aktual problemi açıqlayanda üç kateqoriyaya – şəxsiyyət, qrup və ünsiyyət kateqoriyalarına əsaslanır. Hər bir sosial qrup və kollektivdə isə insanlar şəxsiyyət kimi iştirak edirlər. Onların qrup və kollektivdə qarşılıqlı münasibətləri şəxsiyyətlərarası münasibət kimi formalaşmış inkişaf edir. Ünsiyyət prosesi də həmişə şəxsi xarakter daşıyır. Bu kontekstdə də, sosial-psixologiya başlıca olaraq aşağıdakı problemləri təhlil edir:

1.Şəxsiyyətin sosial-psixoloji problemləri. Şəxsiyyət problemini mahiyyət etibarilə bütün ictimai elmlər, birinci növbədə isə ümumi psixologiya öyrənir. Lakin şəxsiyyət probleminin elə məsələləri vardır ki, onların tədqiq olunması sosial psixologiyanın vəzifəsi hesab olunur. Şəxsiyyətin sosializasiyası, sosial yönümü və s. həmin məsələlər içərisində mühüm yer tutur.

Sosial psixologiyada şəxsiyyət müəyyən sistem, qrup və kollektiv daxilində tədqiq edilir, yəni başqa adamlarla birgə fəaliyyəti prosesində nəzərdən keçirilir.

II. Qrupların sosial psixologiyası. Sosial psixologiya həm böyük, həm də kiçik sosial qrupları öyrənir. Bu baxımdan qrupların sosial psixologiyasına aşağıdakılar daxildir:

- a) Böyük qruplarda (makromühitdə) sosial-psixoloji hadisələr*
- b) Kiçik qruplarda (mikromühitdə) sosial-psixoloji hadisələr*

İnsanların ünsiyyəti və qarşılıqlı təsiri, nəinki fəaliyyətin məzmunundan, həm də qrupun inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən hər bir qrupun sosial-psixoloji xarakteristikasının öyrənilməsi böyük elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir.

III. Ünsiyyət və qarşılıqlı təsir prosesinin sosial-psixoloji problemləri. Ünsiyyət bütün sosial-psixoloji hadisələrin mənbəyini təşkil edir.

Sosial psixologiyada ünsiyyət müxtəlif istiqamətlərdə – kommunikativ (informasiya mübadiləsi), interaktiv (qarşılıqlı təsir) və perseptiv (insanların bir-birini qavraması) baxımından təhlil olunur. Ünsiyyət və qarşılıqlı təsir real surətdə qruplarda baş verir.

1.2. SOSIAL PSIXOLOGİYA VƏ ƏSRİN ELMLƏR SİSTEMİ

1.2.1. Elmlərin təsnifatı: sosial psixologiya və həmsərhəd elmlər. İnsanı öyrənən elmlər içərisində psixologiya elmi mühüm yer tutur. Akademik B.M.Kedrov tərəfindən təklif olunmuş və dünya psixoloqlarının diqqətini cəlb etmiş elmlərin təsnifatında bu cəhət bütün aydınlığı ilə özünü göstərir. Həmin təsnifatda müstəqil elm kimi psixologiya elmin üç başlıca sahəsi – fəlsəfi, sosial və təbii elmlər sistemində aralıq mövqe tutur, təbii və ictimai elmləri bir-biri ilə əlaqələndirən halqa rolunu oynayır.

Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, insan problemi bütövlükdə bütün elmlərin ümumi probleminə çevrilir.

Psixologiyanın başqa elmlərlə qarşılıqlı təsir meyli daha genişlənir: sosiologiya, pedaqogika, təbabət, hüquq, iqtisad, texnika və s. «insan amilinin» özünəməxsus problemlərini müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün psixologiya elmindən daha çox faydalanır. Elmsünaslıqda bu proses «elmlərin psixologiləşməsi» kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan sosial psixologiyanın başqa elmlərlə əlaqəsi də geniş vüsət kəsb edir.

Sosial psixologiyanın öyrəndiyi məsələlər müxtəlif elmləri maraqlandırır. Həmin elmlərin tam olmayan siyahısı belədir: sosiologiya, demoqrafiya, estetika, etika, siyasi, hüquqi, iqtisadi elmlər, tarix, pedaqogika, dilçilik, kriminologiya, semiotika, etnoqrafiya, antropologiya və s. Həmin elmlərdən bir çoxu sosial psixologiyanın nisbətən müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

1.2.2. Sosiologiya və psixologiya sosial psixologiyanın «ana fənnləri» kimi.

Sosial psixologiyanın başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən onun inkişafında sosiologiya və psixologiyanın əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Sosial psixologiya iki elmin – psixologiya və sosiologiya elmlərinin qovşağında formalaşmışdır. Elmi biliklərin inkişaf məntiqi baxımından bu, tamamilə qanunauyğun hadisədir. Elmlərin differensiasiyası və integrasiyası üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, iki, hətta üç elmin özünəməxsus sintezi zəminində yeni elm sahələri, məsələn, biofizika, biokimya, biogeokimya və s. kimi elmlər yaranıb sürətlə inkişaf etməyə başlayıb.

Sosial psixologiya da elmi biliklərin inkişafı üçün səciyyəvi olan həmin qanunauyğunluq əsasında formalaşmışdır. Onun yaranmasında sosiologiya və psixologiya, necə deyərlər, ana fənlər rolunu oynamışlar. Sosial psixologiyanın əsas nəzəri-metodoloji problemlərinin həlli sosiologiya və psixologiya ilə bilavasitə əlaqədardır. Sosiologiya və psixologiya onun ideya qaynaqlarını təşkil edir.

Sosial psixologiya nisbətən müstəqil və yeni bilik (elm) sahəsidir. Onun öz predmeti, anlayış və kateqoriyaları, tədqiqat

üsulları, aktual problemləri vardır. Bu mənada da o, istər sosiologiyadan, istərsə də ümumi psixologiyadan və psixologiyanın ayrı-ayrı sahələrindən¹ fərqlənir. Lakin bununla belə, ana fənlərin – sosiologiya və psixologiya elmlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan sosial psixologiyanın predmetini düzgün başa düşmək olmaz.

Sosiologiya ictimai münasibətlər sistemi kimi insan cəmiyyətinin, ictimai-iqtisadi formasıyaların strukturunu və inkişafını tədqiq edir. O, müxtəlif sosial sistemləri kompleks şəkildə öyrənərək onların inkişaf və fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını müəyyən edir.

Bir elm kimi sosiologiyayı təklikdə götürülmüş hər hansı bir fərd deyil, müəyyən bir əlamət və xassəyə görə qruplaşdırılmış fərdlər məcmusu (məsələn, 18-25 yaşlı gənclər, frezerçi fəhlələr, alim-filoloqlar və .) maraqlandırır. Sosiologiya nəzəri sosiologiya və tətbiqi sosiologiya kimi iki mühüm sahəyə ayrılır.

Sosial psixologiya – insan psixologiyasının cəmiyyətlə əlaqəsini əks etdirir. Həmin elm sosiologiya ilə bilavasitə əlaqədar olsa da, sosial psixoloqu ayrılıqda ictimai və ya sosial şərait maraqlandırmır. Sosial psixoloqlar insanların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətlərini və ya qrupda sosial-psixoloji iqlimin xarakterini ictimai şəraitin inikas xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öyrənirlər. Deməli, ictimai şərait bilavasitə təsir etmir, qrupun və şəxsiyyətin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri ilə qaynayıb qarışır və son nəticədə həmin xüsusiyyətləri müəyyən edir.

Sosial-psixoloji tədqiqatların müəyyən anlayışları və metodları ümumi psixologiyadan götürülmüşdür. Məlum olduğu kimi, psixologiya psixi həyatın faktlarını və qanunauyğunluqla-

¹ Psixologiya elminin müxtəlif sahələri vardır. Müasir ensiklopediya və lüğətlərdə psixologiya elminin yüzə qədər sahəsi haqqında məlumat verilir. Onlardan siyasi psixologiyayı, əmək psixologiyasını, yaş psixologiyasını, pedaqoji psixologiyayı, hüquq psixologiyasını, tibbi psixologiyayı, idman psixologiyasını, hərbi psixologiyayı, kosmik psixologiyayı, iqtisadi psixologiyayı və b. qeyd etmək olar.

rını öyrənir. Sosiologiya kimi psixologiya da nəzəri və tətbiqi sahələrini fərqləndirirlər. Nəzəri psixologiya, adətən, ümumi psixologiya adlandırırlar. Psixologiya metodoloji problemlərinin, nəzəri-tarixi məsələlərinin, tədqiqat metodlarının və s. işlənilməsi onun vəzifələrinə daxildir. Ümumi psixologiya psixi proseslərin (duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür, iradə, hisslər və s.) psixi halətlərin (dalğınlıq, inamsızlıq, şübhə və s.) və şəxsiyyətin psixi xassələrinin (temperament, xarakter, qabiliyyətlər və s.) ən ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Ümumi psixologiya obyektiv aləmlə, predmetlərlə insan arasındakı münasibətə daha çox diqqət yetirir, insanın aləmi necə dərk etməsi və dəyişdirməsi, informasiyanı qəbul edib yenidən işləməsi prosesinin daxili mexanizmini öyrənir. Başqa sözlə, ümumi psixologiyada ön plana subyekt-obyekt münasibəti keçir. Sosial psixologiyada isə daha çox subyekt-subyekt münasibəti tədqiq edilir. Əlbəttə, subyekt-subyekt münasibəti subyekt-obyekt münasibətinə də ciddi təsir edir və bu halda subyekt-obyekt münasibəti də sosial-psixoloji məna kəsb edə bilər. Amma bu məna yenə də vasitəli səciyyə daşıyır. Məhz buna görə də subyekt-subyekt münasibəti sosial psixologiya üçün əsas məsələdir. Sosial-psixoloji baxımdan bu münasibətin bütün tərəfləri deyil, daha çox fəaliyyət və ünsiyyət zəminində baş verən qarşılıqlı təsir cəhəti həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Subyekt-subyekt münasibətləri dinamik sistemdir. Subyekt-obyekt münasibətlərinə nisbətən onun parametrlərini müəyyənləşdirmək daha çətinidir. Buna görə də həmin hadisələri bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Hər bir elm isə öz predmetini məhz spesifik cəhətlərini aşkar etməyə, bununla da özünün elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətini sübut etməyə çalışır.

Sosial psixologiya yarandığı gündən məhz psixoloji bilik sahəsi və ya psixologiya kimi sahəsi kimi formalaşmış inkişaf etmişdir¹. Məhz buna görə də onu sosiologiya kimi tətbiqi sahələ-

¹ «Sosial psixologiya» söz birləşməsinin lingvistik təhlili də bunu sübut edir, «Sosial psixologiya» birinci növ təyini söz birləşməsidir. Adətən bu tipli söz birləşmələrində əsas və asılı tərəfləri fərqləndirirlər. «Sosial psixologiya»

rinə aid etmək olmaz. Sosial psixologiya bir bilik sahəsi kimi ancaq psixologiya elmləri sistemində öyrənilməli və təhlil edilməlidir. O da əmək psixologiyası və ya pedaqoji psixologiya kimi psixologiya elminin müstəqil mövqe qazanmış sahələrindən biridir.

1.2.3. XX və XXI əsrlərin qovşağında: sosial-psixoloji proseslər, problemlər, vəzifələr.

Əgər biz müasir ictimai həyatın ən ümdə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirsek, ilk növbədə, nəzərimizi cəlb edən cəhət onun dinamikliyi olacaqdır. İctimai həyatın dinamikliyi özünü ictimai münasibətlərin çevikliyində göstərir. Bu, insanın psixi həyatında da aydın nəzərə çarpır. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, ictimai münasibətlərdəki dəyişkənlik, informasiyaların artması və informasiya kanallarının çoxalması, xüsusən də insanların ünsiyyət sahəsinin həddən ziyadə genişlənməsi onların başqa adamlarla, öz işinə, fəaliyyət sahəsinə münasibətlərində də özünə-məxsus şəkildə əks olunur.

Urbanizasiya şəraiti, miqrasiya prosesləri, rabitələrin kütləviləşməsi, sosial rol və funksiyaların artması və s. ilə əlaqədar olaraq insanların psixi yükü nəinki artır, həm də onlar arasındakı münasibətlər sürətlə dəyişilir, yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Odur ki, müasir dövrdə ümumən insanın psixologiyasına deyil, ancaq onun münasibətlərinin xarakterinə nəzər salmaqla görmək olar ki, bu sahədəki meyl və istiqamətlər müxtəlifdir. İlk növbədə diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, insanın bütün fəaliyyəti və həyat tərzi, onun insanlarla münasibətinin intensivliyi ciddi sürətdə dəyişdiyi üçün onun psixi fəaliyyətinin sürəti, ritmi və buna müvafiq olaraq gərginliyi artır. Bu şəraitdə vaxt çatışmazlığı (qıtlığı) daha mühüm psixoloji məna kəsb edir. İnsanlar gərginliyi bu və ya digər dərəcədə azaltmaq məqsədilə davranış stereotiplərindən daha geniş istifadə etməyə başlayırlar. Ünsiyyət üçün texniki vasitələrdən istifadə etmək imkanları genişlənir, başqa sözlə, ünsiyyət daha artıq dərəcədə vasitəli

səciyyə daşımağa başlayır. Adi telefonlar və mobil telefonlar, radio və televizor vasitəsilə ünsiyyət saxlamaq imkanlarının artması isə şəxsi görüşlərin, təmasların kəmiyyətini nisbətən azaldır. Bu da son nəticədə insanların bilavasitə ünsiyyət saxlamasını məhdudlaşdırır, qohumlar, dostlar, hətta qonşular arasındakı rabitələrin də zəifləməsi ilə nəticələnir. Ölkənin necə dəyərlər sosial-psixoloji xəritəsində bu kökdə ağırlı-acılı «ahıllar evi» əmələ gəlir.

Müasir dövrdə insanların bir-biri haqqında məlumat almaq, ona bələd olmaq imkanları həddən ziyadə genişlənməmişdir. Əgər bir zamanlar bu və ya digər adam barədə yalnız bilavasitə müşahidə yolu ilə məlumat alınırıdsə, müasir insanlar tanıdıqları və bilavasitə tanımadıqları adamlar, insan qrupları haqqında belə müxtəlif kanallarla zəngin məlumat ala bilirlər; hətta bəzən həmin məlumatlar o qədər çox olur ki, onları seçmək, ümumiləşdirmək çətinlik törədir.

Bundan başqa, şəxsiyyətin bilik dairəsi genişlənir, zehni kəskinləşir, mənəvi potensialı artır, tələbatı fərdiləşir, iddia səviyyəsi yüksəlir, özünüifadə meylləri həyatı mənə kəsb edir. Bu əsasda da onun idrakı və duyğusu həssaslaşır, necə dəyərlər, ünsiyyət məkanda daha zəif dalğaları tutmağa, əks etdirməyə qabil olur, daha incə təsirlərdən ehtizaza gəlir. Xalq dili ilə deyilsə, sanki qəlbi daha kövrək olur. Buna görə də onunla daha ehtiyatla, qayğı ilə davranmaq, fəaliyyət prosesində, münasibətlər sistemində bu cəhəti nəzərə almaq zərurəti meydana çıxır. İnsanların ünsiyyət sahəsinin optimallaşdırılması, ünsiyyət mədəniyyətinin yüksəldilməsi, kollektivdə sağlam psixoloji iqlimin yaradılması və s. aktual sosial-psixoloji problemə çevrilir.

XX yüzilliyin ən ümumi şəkildə sosial-psixoloji mənzərəsi belədir.

XX əsrin 90-cu illərində ölkənin həyatında tarixi dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycan suveren, müstəqil və demokratik respublika kimi bazar iqtisadiyyatı kökündə inkişaf etməyə başladı. Sahibkarlıq, fermer təsərrüfatları əmələ gəldi. Çoxpartiyalı sistem yarandı, müəssisələr, torpaqlar və evlər özəlləşdirilməyə başladı...

Azərbaycanın dünya ilə integrasiyası günü-gündən genişlənir. Əsrin neft strategiyası dünyada böyük əks-səda doğurub.

Ölkənin həyatında yeni sosial psixoloji problemlər əmələ gəldi. Torpaqlarımızın 20%-i erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edildi. Qarabağ problemi Azərbaycan tarixinin böyük probleminə çevrildi. Deportasiya prosesləri başladı. İgid oğlanlarımızın bir çoxu Vətən uğrunda döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid oldu. Qaçqınlar, məcburi köçkünlər, şəhid ailələri... problemləri ölkənin sosial-psixoloji həyatında xüsusi aktuallıq kəsb etdi.

Plyuralizm şəraitində şəxsiyyətin sosial-psixologiyasında yeni meyllər əmələ gəldi. Qrup həyatında özəmli xüsusiyyətlər meydana çıxdı. Qruplararası münasibətlər köklü şəkildə dəyişdi. Ünsiyyət mədəniyyəti informasiya əsrinin başlıca probleminə çevrildi. Sosial idrak, insanın sağlamlığı, ekologiya və hüquq problemləri aktuallaşdı.

Konformizm, aqressiya, altruizm, tolerantlıq, attraksiya, suisid, tənhalıq, şəxsiyyətlərarası münasibətlər müasir sosial psixologiyada diqqəti daha çox cəlb edir. Onlar Azərbaycan sosial psixologiyası üçün də aktualdır. Bu problemlərin öyrənilməsi ölkənin sosial-psixoloji problemlərinin həllində müəyyənədiçi rol oynayır, dünya sosial psixologiyasını isə Azərbaycan materialları kökündə yeni ideyalarla, müddəalarla və faktlarla zənginləşdirir.

Respublikada təhsil islahatının uğurla həyata keçirildiyi bir şəraitdə sosial pedaqoji psixologiya məsələləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

II FƏSİL

SOSIAL PSIXOLOJİ TƏFƏKKÜRÜN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ, İNKİŞAFI VƏ TARİXİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Sosial psixologiyanın inkişafını ümumi şəkildə olsa da, üç dövrə bölmək olar: (Q.M.Andreeva, 28-52).

1. Fəlsəfə və psixologiya sahəsində sosial-psixoloji biliklərin inkişafı (e.ə. VI əsr – XIX əsrin ortaları).
2. Fəlsəfə (sosiologiya) və psixologiya zəminində nisbətən müstəqil bilik sahəsi kimi təsviri sosial psixologiyanın formalaşması (XIX əsrin 50-60-cı illəri – XX əsrin əvvəlləri).
3. Sosial psixologiyanın eksperimental elm kimi inkişafı.

Sosial psixologiyanın inkişafının eksperimental dövrünü iki mərhələyə ayırmaq məqsəduyğundur:

a) 1908-ci ildə sosial psixologiya üzrə iki dərsliyin – V.Mak-Dauqollun «Sosial psixologiyaya giriş» və E.Rossun «Sosial psixologiya» dərsliklərinin nəşr olunduğunu nəzərə alaraq, birinci mərhələnin başlanma tarixini rəsmən həmin ildən hesablayırlar. Lakin bu mərhələ əslində birinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdən başlayır və 1945-ci ilə qədər davam edir;

b) ikinci mərhələ sosial psixologiyanın müasir inkişaf proseslərini əhatə edir. O, ikinci dünya müharibəsindən sonra başlayır və bir çox yeni xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

2.1. Sosial-psixoloji ideyaların inkişafı: *birinci dövr*

Sosial psixologiyanın kökləri qədimdir. Xalqın etnopsixologiyası mahiyyət etibarilə onun sosial-psixoloji görüşlər tarixidir. Ayrı-ayrı adət və ənənələr həm də müəyyən sosial-psixoloji funksiyaları yerinə yetirirdi: onlar böyüklə kiçik, qadınla kişi ara-

sında ünsiyyət formalarını nəinki mənəvi, həm də sosial-psixoloji cəhətdən tənzim edirdilər.

Adət və ənənələrdə özünəməxsus sosial-psixoloji qat əmələ gəlirdi. Bu sosial-psixoloji görüşlər, bir tərəfdən, miflərdə, nağıllarda, atalar sözlərində, digər tərəfdən ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində bilavasitə əks olunurdu. Dövrün görkəmli mütəfəkkirlərinin (Platon, Aristotel, Hobbs, Lokk, Helvetsi, Hegel, Feyerbax və. b.) traktatlarında da sosial-psixoloji görüşlər özünəməxsus ölçülərlə açıqlanırdı.

İntibah dövründə insanı artıq dünyanın modeli kimi dəyərləndirdilər. Şəxsiyyət anlamı əmələ gəlirdi. «Mən» obrazı ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində geniş təsvir olunurdu. Bu kökdə də, sosial-psixoloji təfəkkür tipi tədricən formalaşırdı və inkişaf edirdi.

Azərbaycanda psixoloji fikrin çox qədim tarixi vardır. İlk sosial-psixoloji təsəvvürlərin təşəkkülü xalqın qədim adət-ənənə, mərasim və ayinləri, əyləncə və oyunları ilə bağlı olmuşdur. Ailə və məişət (toy, yas və s.) mərasimlərində kütləvi sosial-psixoloji hadisələrin maraqlı xarakteristikalarına təsadüf edilir. Xalqın həyat müşahidələrinə və empirik təcrübəsinə əsasən əldə edilən psixoloji biliklər məişət təsəvvürləri və təsviri bilik səviyyəsində, ilk növbədə, şifahi xalq yaradıcılığı və bədii ədəbiyyat nümunələrində əks etdirilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Keçəl, Küpəgirən qarı, Kosa obrazları uzun müddət həm də xalqın müəyyən sosial etalon və stereotiplərini ifadə etmişdir. Azərbaycan lətifələrində elin-obanın müxtəlif sosial-psixoloji hadisələr haqqındakı ictimai rəyi özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Molla Nəsrəddin, Bəhlul-Danəndə xalqın «sosial-psixoloji hafizəsində» «insan sərrafı» kimi məşhurlaşmışdılar; onlar, necə deyərlər, əsl praktik sosial psixoloqlar idilər. Ayrı-ayrı adamlara müəyyən ləqəblərin verilməsi də sosial-psixoloji baxımdan son dərəcə maraqlı hadisələr idi.

Azərbaycan nağılları və dastanlarında müxtəlif sosial-psixoloji hadisələr geniş təsvir olunmuşdur. Vəzir, vəkil və başqa obrazlar, əgər müasir terminlərlə desək, elin-elatın referent

qruplar haqqında təsəvvürlərini ətraflı xarakterizə etmək imkanı verir.

Hələ e.ə. 2-1-ci minilliklərdə «Avesta»da ruh və psixi hadisələr haqqında müxtəlif məzmunlu təsəvvür və ideyalar öz əksini tapmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında insanın müxtəlif emosional halətləri təsvir edilmiş, davranış normalarında özünü bürüzə verən xəyanət, həsəd, qorxaqlıq, fərarilik kimi mənfi emosional sifətlər tənqid edilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları insanların qarşılıqlı münasibətlərinin sosial-psixoloji təhlili baxımından diqqəti xüsusilə cəlb edir. Dədə Qorqud qonağa hörmət etməyən tənbel qadınları pisləyir, yaxşı qadınları tərəfləyirdi. Qazan xan oğlunun öz yoldaşlarını vuruşma meydanında qoyub qaçdığını güman etdikdə ona ağır cəza verməyi qərara alır və s.

Qadının başqa adama, məsələn, qonağa münasibətə görə səciyyələndirilməsi Azərbaycan ictimai fikir tarixində sosial-psixoloji xarakteristikasının ilk nümunələrindən biri kimi qiymətlidir. Qazan xanın qərarı da diqqəti məhz bu baxımdan cəlb edir. Bu, müəyyən sosial-psixoloji motivlərin qərar qəbulu prosesində böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərən maraqlı faktır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» nəinki tayfadaxili və tayfalararası münasibətlərin psixoloji təhlili, həm də müxtəlif sosial-psixoloji fenomenlərin, xüsusilə stress şəraitində qrup üzvləri arasında münasibətlərin təsviri baxımından da əhəmiyyətlidir.

Düşmənlər Qazan xanın arvadı Burla xatunu qəflətən əsir alırlar. Onlar Qazan xanın şərəfinə toxunmaq üçün bundan istifadə etmək istəyirlər. Burla xatun paltarını dəyişib qızların içində gizləndiyi üçün düşmənlər onu tanıya bilmirlər. Düşmənlər ananı müəyyən etmək üçün onun gözü qarşısında oğlu Uruzu dara çəkmək və ətindən qovurub qızlara yedirtmək istəyirlər. Lakin ana oğlunun təkidi ilə bu ağır iztiraba tab gətirir. Uruz anasına deyir: «Saqın ana, mənim üstümə gəlməyəsən. Mənim üçün ağlamayasan. Qoy məni çəngələ vursunlar, qoy ətimdən çəksinlər, qara qovurma etsinlər, qırx

böy qızının önünə aparsınlar. Onlar bir yeyəndə sən iki ye. Təki səni düşmənlər bilməsinlər, tanımasınlar».

Burla xatun və onu əhatə etmiş nəcib qızlar qadın ləyaqətini, el-oba ləyaqətini hər şeydən üstün tuturlar.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda sosial-psixoloji ideyaların inkişafında mahiyyətə yeni mərhələ başlayır.

Azərbaycan psixologiyasında şəxsiyyət anlamı (Nizami Gəncəvi) açıqlanır və sosial-psixoloji kontekstdə təhlil olunur. Ünsiyyət prosesində doğruluq, təvazökarlıq, mərdlik kimi mənəvi keyfiyyətlərin rolu araşdırılır (Xəqani). Bu gün müasir sosial-psixologiya üçün aktual olan önəmli sosial-psixoloji fenomenlər – maska (Nizami Gəncəvi) qrupdaxili təlqin və referent qrup (Məhəmməd Füzuli) fenomenləri kəşf olunur və əlamətdar bədii modellər kökündə təsvir edilir. Xarakterin sosial-psixoloji məziyyətləri təhlil edilir (Nəsrəddin Tusi, A.A.Bakıxanov).

XIX əsrdə, eləcə də XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan sosial-psixologiyasında özünəməxsus sistem formalaşmışdı (A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, H.B.Zərdabi, M.T.Sidqi, M.M.Nəvvab, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və b.). Bu sistemin ana xəttini maarifçilik ideyaları təşkil edirdi. Qadın təhsili uğrunda mübarizə kökündə Gender psixologiyası, təlimin ana dilində aparılması uğrunda mübarizə kontekstində isə ünsiyyət psixologiyası məsələləri işıqlandırılırdı. Məmməd Tağı Sidqinin «Nümunəyi-əxlaq» əsərində uşaq tiplərinin sosial-psixoloji xarakteristikasının verilməsi bu baxımdan diqqəti xüsusilə cəlb edir və dünya sosial-psixologiyası tarixində nadir hadisələrdən biri idi.

M.T.Sidqinin həcmcə ən böyük və maraqlı əsərlərindən biri olan «Nümunəyi-əxlaq» 1894-1896-cı illərdə Naxçıvanda «Tərbiyə» məktəbinin şagirdləri üçün «onlara gözəl əxlaqi sifətlər tərbiyə etdirmək və imla yazdırmaq məqsədilə» tərtib edilmişdir. Dərslikdə «fəhm və zəkavətli», «diqqətli», «itəatli», «qeyrətli və çalışqan», «ədəbli və tərbiyəli», «kibrli», «doğruçu», «zirik» və «hüşyar», «nəfsi səlamət», «təmkinli», «səxavətli», «gülərlüzlü», «qəlbi saf», «cəsur və ürəkli», «qısqanc», «ata-anasını və müəllimini sevən uşaq» və s. kimi müxtəlif uşaq

tipləri təsvir edilmişdir. Onların bir çoxu həm də sosial-psixoloji xarakteristikalar kimi diqqəti cəlb edir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, M.T.Sidqi uşaqları xarakterizə edərkən onları başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqədə, başqa sözlə, ünsiyyət prosesində nəzərdən keçirir.

Sosial-psixoloji ideyaların birinci dövrü üçün müəyyən xüsusiyyətlər səciyyəvidir. Hər şeydən əvvəl, belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, birinci dövrdə sosial-psixoloji ideyalar ayrıca bir problem çərçivəsində deyil, daha çox ümumi psixoloji səpkidə şərh olunur. Bundan başqa, həmin ideyalar dövrün görkəmli mütəfəkkir alim və sənətkarlarının əsərlərində sistem şəklində əks olunmamışdır. Onların öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsinin mühüm elmi əhəmiyyəti vardır.

Klassik ədəbiyyatımız yalnız bədii təfəkkürün məhsulu və təcəssümü hesab edilə bilməz. Azərbaycan ədəbiyyatı bədii və elmi təfəkkürün vəhdəti nəticəsində yaranaraq dövrün elmi fikir və ideyalarını da özündə əks etdirir. Bu baxımdan klassik irsimiz psixoloji fikir və ideyaların da zəngin mənbəyidir. Onları araşdırmaq, həmin ideyaların inkişaf meyillərini aşkar etmək yalnız tarixi əhəmiyyətə malik məsələ hesab edilə bilməz. Bu, nəinki bu günü başa düşmək və düzgün qiymətləndirmək, həm də onu daha əlverişli surətdə təşkil etmək cəhətdən faydalıdır.

2.2. Sosial psixologiyanın müstəqil "elm sahəsi kimi formalaşması:

ikinci dövr

Birinci dövrdən fərqli olaraq artıq ikinci dövrdə ilk sosial-psixoloji tədqiqatlar aparılır və ilk sosial-psixoloji nəzəriyyələr, məsələn, M.Latsarus və Q.Şteyntalın «Xalqlar psixologiyası», Q.Lebon və S.Sigelenin «Kütlə psixologiyası», V.Mak-Dauqollun «Sosial davranış instinktləri» nəzəriyyələri yaranır.

Həmin nəzəriyyələr hələ təsviri xarakter daşıyırdı və əsasən empirik faktlara istinad edirdi. Bunu nəzərə alaraq sosial psixologiyanın inkişafının ikinci dövrünü, adətən, təsviri dövr adlandırırlar. Lakin, bununla belə, həmin nəzəriyyələrin mey-

dana çıxması sosial-psixoloji biliklərin inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətli idi.

İlk sosial-psixoloji nəzəriyyələrin Avropa ölkələrində yaranması da maraqlı idi. Xalq psixologiyası alman, kütlə psixologiyası isə fransız və italyan alimləri tərəfindən işlənilmişdir. Sosial davranış instinktləri nəzəriyyəsi isə sonralar Amerikada geniş yayılsa da, o, ingilis alimi V.Mak-Dauqoll tərəfindən yaradılmışdır.

Beləliklə, ikinci dövrdə sosial psixologiya Avropa psixoloji fikir ənənələri çərçivəsində inkişaf edirdi və onun coğrafiyası da bu xüsusiyyəti əks etdirirdi. Bu baxımdan, birincisi, Almaniya da əmələ gəlib intişar tapan xalq psixologiyası; ikincisi, əsasən roman ölkələrində (İtaliya və Fransada) inkişaf etmiş olan kütlə (xalq kütləsi) psixologiyası və üçüncüsü, İngiltərədə meydana gələn davranış instinktləri haqqındakı nəzəriyyələr həmin dövrdə sosial psixologiyanın əsas mənbələri hesab olunur.

V.Vundutun «Xalqların psixologiyası», Q.Tardın «Təqəddir qanunları», Q.Lebonun «Xalq kütləsinin psixologiyası» əsərləri ikinci dövrün sənəməsində önəmli yer tuturdu. Lakin onların hamısı üçün bir cəhət səciyyəvi idi: bu əsərlərdə müəyyən sosial-psixoloji hadisələr ayırd edilsə də onlar əslində ancaq təsvir edilirdi. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlı idi ki, XIX əsrin ikinci yarısında xalqın yaxud irqin, kütlələrin, qrupun, qəhrəmanların psixologiyası və sosial davranış instinktlərinin öyrənilməsinin başlıca yolu tarixi, etnoqrafik və antropoloji materialları (adət-ənənələri, dil və ədəbiyyat materiallarını) təsvir etmək, abstrakt mühakimələrlə təhlil etmək, ictimai həyat hadisələri barədə şəxsi təəssüratları ümumiləşdirmək olmuşdur.

Sosial-psixologiyanın birinci inkişaf mərhələsində olduğu kimi ikinci mərhələsində də onun paradigmaları müxtəlif sosial-mədəni hadisələrdə və proseslərdə əks olunurdu...

Azərbaycanda sosial psixologiyanın ikinci mərhələsi bilavasitə maarifçiliklə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda maarifçilik ictimai fikrin inkişafında önəmli rol oynamış, Azərbaycan fəlsəfəsi, pedaqogikası, ədəbiyyatı kimi sosial-psixologiyasının inkişafına da özünəməxsus təsir göstərmişdir. Bu dövrdə müxtəlif

bədii əsərlərdə, ilk növbədə, Cəlil Məmmədquluzadənin «Dəli yığıncağı» əsərində təsviri sosial psixologiya üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər bütün aydınlığı ilə özünü göstərir.

Cəlil Məmmədquluzadə maarifçi idi və öz yaradıcılığında maarifçilik ideyalarından bəhrələnirdi. O, Qori müəllimlər seminariyasında psixologiya elmini bilavasitə öyrənmişdi. Psixoloji təhlil onun əsərləri üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir.

«Dəli yığıncağı» qanına, iliyinə qədər psixoloji əsərdir. «Dəlilik» fenomeni kökündə önəmli insan münasibətlərinin sosial-psixoloji təhlili onun başlıca məziyyətlərindən biridir. Molla Abbas bilavasitə maska konsepsiyası ilə yaradılmış önəmli obrazdır.

Kənddə bir neçə dəli əmələ gəlmişdir. Onları müalicə etmək üçün xaricdən Lalbruz adlı bir həkim çağırırlar.

Lalbruz! Əsərin sosial-psixoloji ideyası həkimin adında bilavasitə əks olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq iki cəhəti ayrıca qeyd etmək lazımdır.

1. Həkim çox canfəşanlıq göstərir. Lakin xəstələri sağalda bilmir. Çünki o, sözün əsl mənasında, laldır, yəni xəstələrin dilini bilmir və elə buna görə də onları müalicə edə bilmir. Cəlil Məmmədquluzadə bu aspektdə ünsiyyəti başlıca sosial psixoloji fenomen kimi açıqlayır. Onun təfsirində xəstəliyin müalicəsinin sirri, ilk növbədə xəstənin həkimlə ünsiyyəti sahəsindədir.

2. Cəlil Məmmədquluzadənin həkimi Lalbruz adlandırmasının, bizim fikrimizcə, ikinci səbəbi var idi. Əsərin yazıldığı dövrdə Rusiyada görkəmli klinik psixoloqlardan biri kimi italyan psixoloqu Lombruzza məşhur idi. Görünür, Cəlil Məmmədquluzadə onun adını Lalbruz kimi bədiiləşdirmiş və onu Lombruzonun özünəməxsus prototipi kimi təsvir etmişdir. Onu da əlavə edək ki, «Dəli yığıncağı»nda dəlilik fenomeni elmi-psixoloji konsepsiyada (oxu Lombruzanın konsepsiyasında) açıqlanır.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində sosial psixologiya sürətlə inkişaf etməyə və nisbətən müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmağa başlayır. Bu dövrdə, sosial-psixoloji hadisələr, elmin sərhəddi, təsir dairəsi müəyyənləşdirilir, təqlid, təlqin,

adət və ənənələrə aid zəngin material toplanılıb təsvir olunur; geridə qalmış xalqların psixoloji xüsusiyyətləri barədə xeyli məlumat əldə edilir və s.

Sosial psixologiyanın ikinci dövrdə sürətlə inkişaf etməyə başlaması müxtəlif amillərlə – elmi və ictimai tərəqqi ilə bağlı idi. Bir tərəfdən, sosiologiya və psixologiya müstəqil elm kimi formalaşır, o biri tərəfdən, sosiologiyada psixoloji istiqamət, psixologiyada isə bu və ya digər dərəcədə sosial-psixoloji istiqamət yaranır və tədricən həmin istiqamətlərin bir-birinə yaxınlaşması meyli müşahidə olunurdu. Bununla yanaşı, dilçilik, antropologiya, etnoqrafiya, arxeologiya kimi elmlərin inkişafı müəyyən sosial-psixoloji problemlərin həllini tələb edirdi. Ən başlıcası isə sosial-psixologiyanın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması dövrün özünün sosial tələblərindən nəşət edirdi.

2.3. Sosial psixologiyanın eksperimental elm kimi inkişafı: üçüncü dövr

XX əsrin əvvəllərində psixologiya artıq eksperimental elm kimi inkişaf edirdi. Onun eksperimental elm kimi bərqərar olması psixologiya tarixinin önəmli hadisəsi idi. Eksperimental istiqamət o qədər vüsət kəsb etmişdi ki, artıq psixologiyanın başqa-başqa sahələrinə, hər şeydən öncə sosial psixologiyaya da nüfuz etmişdir. Əsrin əvvəllərində sosial-psixologiyada müxtəlif yönümlərdə eksperimental tədqiqatlar aparılırdı.

Sosial-psixologiyanın eksperimental elm kimi inkişaf etməsinin elmi-nəzəri qaynaqları da vardı.

Bəzi müəlliflər (S.Serjante, M.Bityanova, B.Parigin) sosial-psixologiyanın formalaşmasının 5 elmi mənbəni ayırd edirlər. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Platon, Aristotel, Ş.Monteske, T.Qobbs, C.Lokk, J.J.Russonun sosial-fəlsəfi təlimi;
2. M.Latsarus, Q.Şteyntal, V.Vundtun antropoloji araşdırmaları;
3. Ç.Darvin və Q.Spenserin təkamül təlimi;

4. O. Kont və E. Dürqeymin sosioloji baxışları;

5. L. Feyerbax və Hegelin fəlsəfi görüşləri.

Bu mənbələr sosial-psixologiyanın metodoloji paradigmalарının formalaşmasında mühüm rol oynasa da, onun görünür, eksperimental elm kimi inkişafı bilavasitə psixologiya elminin iliyinə və qanuna qədər eksperimental elmə çevrilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Sosial-psixologiyanın eksperimental elmə çevrilməsi prosesi iki əsaslı tarixi hadisə ilə əlamətdardır.

1. XX əsrin 30-cu illərinə qədər sosial-psixoloji fikrin mərkəzi Avropa sayılırdı. Sosial psixologiyada bu illərdə ən önəmli tədqiqatlar Avropada, ilk növbədə, Almaniyada, Fransada və b. ölkələrdə aparılırdı. Lakin 30-cu illərdən başlayaraq sosial-psixoloji fikrin episentri dəyişir: Amerika sosial-psixologiyasının mərkəzinə çevrilir. Bəzi müəlliflərin fikrincə, bu dövrdə Amerika ən populyar və mütərəqqi elmi-psixoloji paradigmalарın vətəni idi.

Artıq 20-30-cu illərdə sosial psixologiya üçün «mütərəqqi» olan cəhətlər Amerika ilə bağlı idi. Amerika nəinki psixologiyada «modaların sifarişçisinə» çevrilir, həm də özünü ən mütərəqqi istehsalat və idarəetmə texnologiyasının mərkəzi kimi göstərir.

Amerikada aparılan sosial-psixoloji tədqiqatlar, ilk növbədə, Xotom eksperimentləri praktik effektləri ilə seçilirdi və dünya psixologiyasında böyük əks-səda doğurmuşdu.

Amerikada sosial-psixologiyanın vüsətli inkişafında 30-cu illərdə Amerikada mühacir kimi səmərəli fəaliyyət göstərən görkəmli alman sosial psixoloqları, məsələn, Kurt Levin və b.-da mütərəqqi rol oynayırdı.

Dünya sosial-psixologiyasında Amerika sosial-psixologiyasının rolu günü-gündən artırdı. Beləliklə, sosial psixologiya Amerika tədqiqatları standartlarına, tədqiqat nəticələrinin qiymətləndirilməsi ölçülərinə və insanın Amerika modelinə uyğun olaraq formalaşmağa başlayırdı (M.R. Bityanova 30-31).

2. Sosial psixologiyada nəzəriyyələr təşəkkül tapır və bu nəzəriyyələr dövrün sosial psixoloji fikrinin istiqamətini şərtlən-

dırır. Onlar sosial-psixologiyanın tarixində xüsusi yer tutan köklü nəzəriyyələr idi. Bu nəzəriyyələr özlərinin metodologiyası və özünəməxsus sisteminə görə fərqlənirdi. Müasir psixologiyada onlar monoqrafik səpgidə geniş təhlil olunur. Mövcud ədəbiyyat (M.R.Bityanova və b.) əsasında bu nəzəriyyələrin bəzi xüsusiyyətləri ilə tanış olaq.

Bihevizorizmin tarixi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Edvard Torndaykın (1874-1949) heyvanlar üzərində apardığı tədqiqatlarla başlayır. Lakin buna baxmayaraq həmin cərəyanın nəzəri lideri Con Uotson (1878-1958) hesab olunur.

1913-cü ildə «Psixoloji xəbərlər» jurnalında Uotsonun «Psixologiya: bihevizorist onu necə görür» adlı məqaləsi nəşr edildi. Məqalədə «Stimul - reaksiya» - bihevizorizmin əsas devizi kimi elan olundu və həmin cərəyanın başlıca ideyaları şərh edildi. Buna görə də sonralar həmin məqaləni «bihevizorizmin manifesti» adlandırdılar.

Bihevizorizmin əsas müddəaları aşağıdakılardan ibarətdir: psixologiya guya şüuru deyil, davranışı (cərəyanın adı da buradan əmələ gəlmişdir; ingiliscə (-*behavior* **davranış** deməkdir) öyrənməlidir. Psixologiyanın əsas vəzifəsi yalnız müxtəlif şəraitdə davranışın qanunauyğunluqlarını, - qıcıqla orqanizmin cavab hərəkətləri arasındakı asılılığı öyrənməkdən ibarətdir. Bihevizoristlərə görə davranış ancaq xarici stimullarla (S) şərtlənən sekretor və əzələ reaksiyalarından (R) təşkil olunmuşdur. Davranışın təhlili ciddi surətdə obyektiv xarakter daşımali və bütün təbii elmlərdə olduğu kimi, zahirən müşahidə olunan fenomenlərlə məhdudlaşmalıdır.

Beləliklə, bihevizorizm stimul (S) və reaksiya (R) arasındakı əlaqəni davranışın vahidi kimi qəbul edir, sosial-psixoloji məsələləri də bu kontekstdə araşdırırdı. Onun əsas konseptual paradigmaları belədir: davranış, stimul, reaksiya, möhkəmləndirmə (rəğbətləndirmə, cəzalandırma), öyrənmə. Bihevizorl sosial psixologiyada özünəməxsus aktiv təlim və qrup psixoterapiyası (ilk növbədə, vərdişlər və bacarıqlar qrupu) təcrübəsi əmələ gəlmişdir. Bihevizorizmdə aşağıdakı sosial-psixoloji problemlər tədqiq olunmuşdur:

sosial aqressiya və onun determinantları (N.Miller, D.Dollard, A.Bandura).

sosial öyrənmənin yolları və metodları (E.Tolmen, B.Skinner, A.Bandura).

şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin texnologiyası və onu şərtləndirən amillər (Q.Kelli, C.Tiibo, X.Domans).

Koqnitivizm. Koqnitiv (latınca *koqnition* – bilik, idrak deməkdir) psixologiya 50-ci illərin sonu-60-cı illərin əvvəllərində əmələ gəlmişdir. Onun əsasını belə bir müddəə təşkil edir ki, psixoloji proseslərin cərəyanında və insan davranışında biliklər, koqnitiv strukturlar həlledici rol oynayır. (C.Bruner, U.Naysser, R.Atkinson və b.). Bu baxımdan koqnitiv psixologiya hafizə və təfəkkürün təşkilində biliklərin rolunu öyrənir. Bununla bərabər, həmin cərəyan şəxsiyyəti, fərdi fərqləri, emosiyaları və s. koqnitiv nəzəriyyə baxımından təhlil edir. Əgər bihevizm «reaksiya göstərən insan modelinə» əsaslanırdısa, koqnitiv psixologiyada «düşünən insan» (P.Şixirev) modeli formalaşmışdı. İnsanın sosial-psixologiyası da bu model kökündə araşdırılırdı.

Koqnitivizmin çərçivəsində iki görkəmli Amerika psixoloqunun – Kurt Levin və Leon Festingerin görüşləri formalaşmışdır. Kurt Levin qrup dinamikası, şəxsiyyətlə qrupun qarşılıqlı təsiri, liderlik və rəhbərlik, qrupdaxili və qruplararası konfliktlərin həlli kimi aktual problemlər sahəsində klassik tədqiqatlar aparmışdır. L.Festinger insanın fərdi və sosial davranışının əsası kimi koqnitiv uyğunluq nəzəriyyəsinin formalaşmasında müəyyənədiçi rol oynamışdır. Sosial idrakın mexanizmləri (S.Aş, D.Kreç və R.Kraçfild), kommunikasiya və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir (F.Xayder, T.Nyukom, L.Festinger) kimi problemlərin öyrənilməsində də koqnitivizm çərçivəsində mühüm araşdırmalar aparılmışdır.

Neofreydizm. Freydizm cərəyanı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir; Qərb ölkələrində qısa müddət ərzində incəsənətə, ədəbiyyata, insanla bağlı müxtəlif elm sahələrinə, xüsusilə təbət, antropologiya, sosiologiya, mədəniyyət tarixi, pedaqogika və s.-yə geniş nüfuz etmişdir.

Onun banisi Avstriya psixiatri və psixoloqu Ziqmund Freyddir (1856-1939). Freydin adı ilə cərəyan **Freydizm** adlanır. Freydin özü onu «**psixoxanaliz**» adlandırırdı.

Freyd əvvəlcə praktik həkim-nevropotoloq və psixiatr kimi fəaliyyətə başlamış, bir sıra maraqlı faktlar müəyyən etmiş, indi psixologiyada geniş işlənən müxtəlif anlayışlar və terminləri (məsələn, *frustrasiya*, *identifikasiya* və s.) işləmişdir.

Neofreydizim Z.Freydin ideyalarına söykənərək psixoxanalitik prinsipləri sosial-psixoloji praktikaya tətbiq etməyə və müxtəlif sosial-psixoloji problemləri psixoxanalizin paradigmaları əsasında izah etməyə başladı.

Z.Freydə görə, qrupun əsasını emosional libidoz rabitələrin sistemi təşkil edir. Şəxsiyyətlərarası «məhəbbət» sayəsində qrup özünün psixoloji simasını kəsb edir. Qrup üzvləri özlərini bu kökdə qrupun lideri ilə eyniləşdirirlər. Bu identifikasiya əsasında qrupun adı üzvlərinin münasibətləri formalaşır.

Psixoxanalitik sosial psixologiya qrupun inkişafı haqqında müxtəlif nəzəriyyələrdə öz əksini tapmışdır. Bu nəzəriyyələrdə qrupun əsas modeli kimi psixoterapevtik qrup ayırd edilir (*Bavon*, *U.Bennis* və *Q.Şepard*), insan davranışının başlıca sosial motivləri təhlil olunur (*U.Şuts*, *T.Adorna*).

Müasir sosial psixologiyada iki nəzəriyyə – simvolik interaksionizm və sosial konstruksionizm nəzəriyyələri də diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Simvolik interaksionizm insanın sosial davranışı haqqında sosioloji nəzəriyyələrə, ilk növbədə məşhur Amerika filosofu, sosioloqu və psixoloqu C.Midin konsepsiyasına istinad edir. Bu nəzəriyyədə sosial prosesin qanunauyğunluğu interaksiya kimi, konkret sosial situasiya çevrəsində adamların qarşılıqlı təsiri kimi təfsir olunur. Sosial situasiya sadəcə olaraq kontekst deyil, qarşılıqlı təsirin önəmli faktorudur. İnsan mənsub olduğu mədəniyyətin simvolik vasitələrinə əsaslanaraq situasiyanı şərh edir. Simvolik interaksionizm başlıca məziyyət kimi insanaməxsus simvolik vasitələri nitq, jest, mimika və s. ayırd etmiş və ünsiyyət prosesində onların rolunu açıqlamışdır.

Simvolik interaksionizm çərçivəsində davranışın rol nəzəriyyəsi (*T.Sarbin, E.Qofman, R.Linton* və b.) ətraflı öyrənilmiş, insanın şəxsi norma və sərvətlərinin mənbəyi kimi referent qrupun xüsusiyyətləri araşdırılmışdır (*Q.Nyukom, M.Şerif, Q.Kelli*).

K.D.Kergenin sosial konstruksionizm konsepiyası 70-ci ildə formalaşmışdır. Bu konsepsiya görə, sosial psixologiya humanitar xarakterli elmdir. Sosial konstruksionizm insan münasibətləri praktikasının əxlaqi kontekstdə öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verir.

60-70-ci illərdə Avropa sosial-psixologiyasında keyfiyyət dəyişiklikləri özünü göstərir. Bir tərəfdən, Amerika sosial-psixologiyası müxtəlif istiqamətlərdə tənqid olunmağa başlayır. Digər tərəfdən, sosial psixologiyanın metodoloji məsələləri təhlil olunur (*J.Stensel, S.Moskoviçi, Q.Tecfel, Q.Qibş, M.Forbrq, K.Xolskamp* və b.) S.Moskoviçi göstərirdi ki, «mədəniyyət ünsiyyətdə və onun vasitəsilə yaradılır». Sosial həyat həm ünsiyyətin, həm də ideologiyanın əsasıdır. Məhz bu hadisələrin öyrənilməsi sosial psixologiyanın başlıca vəzifəsi olmalıdır.

60-cı illərdən başlayaraq Moskva psixoloji məktəbi xüsusilə kollektivin psixologiyası və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət problemləri istiqamətində uğurlu nailiyyətlər əldə etmişdi.

60-70-ci illərdə Azərbaycan psixologiyasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemli öyrənilmişdir. Bu araşdırmalarda iki cəhət xüsusilə diqqəti cəlb edir.

1. Tədqiqat prosesində sosiometriya dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq Ç.Osqudun «Semantik diferensial» metodu ilə qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunmuşdur. Bu sosiometrik seçmənin nüvəsini araşdırmaq, seçilənlərlə seçənlərin psixoloji portretini müəyyənləşdirmək imkanı vermişdi.

2. Tədqiqatda şəxsiyyətlərarası münasibətlər cinsi fərqlər aspektində təhlil olunmuşdur. Tədqiqatın materialları əsasında ilk dəfə olaraq psixi (psixoloji) cins anlamı formalaşmışdır. Bu anlam Gender probleminin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

90-cı illərdə Azərbaycan sosial psixologiyasında eksperimental tədqiqatlar sahəsində uğurlu addımlar atılmış, iki funda-

mental tədqiqat aparılmışdır. B.H.Əliyev «Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə psixoloji ekspertizası problemləri», S.İ.Seyidov isə «Yaradıcılığın sosial psixologiyası» mövzusunda böyük uğurla doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişlər. S.İ.Seyidovun 2000-ci ildə nəşr olunmuş «Menecmentin psixologiyası» monoqrafiyası da Azərbaycan sosial psixologiyasına layiqli töhfə kimi dəyərləndirilmişdi.

90-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində Bakı Dövlət Universitetinin nəzdindəki elmi şurada sosial psixologiya üzrə aşağıdakı namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur:

Erkən gənclik qruplarında sosial persepsiyanın etnopsixoloji xüsusiyyətləri (G.Q.Hüseynova, 1995);

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Azərbaycan xalqının etnik psixoloji xüsusiyyətlərinin inikası (İ.M.Bayramov, 1995).

M.Ə.Sabir irsində etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası problemi (T.M.Musayeva, 1997);

Azərbaycanın cənub zonasında ailə konfliktləri və onların psixoloji təhlili (K.M.Şiriyeva, 1998);

Fərdi və qrup halında məsələ həlli zamanı tələbələrə təfəkkür çevikliyinə təzahür xüsusiyyətləri (V.Ə.Hüseynov, 1999);

Təşkilatlarda menecment psixologiyası aspektində şəxsiyyətlərarası münasibətlər (Z.A.Rzayev, 2001);

Suisidal davranışın təşəkkülünün psixoloji xüsusiyyətləri (M.N.İmamverdiyeva, 2002);

Müasir şəraitdə tənhalığın sosial-psixoloji problemləri (L.M.Cabbarova, 2002);

«Molla Nəsrəddin» jurnalında xalqa və müəyyən sosial qruplara xas olan səciyyəvi etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası (M.M.Sadıqova, 2002).

Bu tədqiqatlar Azərbaycan sosial psixologiyasını yeni ideyalar və müddəalarla zənginləşdirmişdir.

III FƏSİL

SOSIAL PSIXOLOGİYANIN METODOLOJİ VƏ METODİKİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Nəzəriyyə, eksperiment və praktika

Elmi-texniki tərəqqi dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, elm cəmiyyətin nəinki sosial, həm də iqtisadi həyatına nüfuz edir, bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilir; elmi-texniki fikrin nailiyyətləri sənayenin, kənd təsərrüfatının, maarifin, səhiyyənin və s. inkişafında mühüm rol oynayır. Bütün elm sahələrində olduğu kimi psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasında da bu zəmində yeni paradigmalər (yunanca *paradeigma* – **misal, nümunə** deməkdir) və ya müddəalar əmələ gəlmişdir.

30-cu illərdə psixoloji tədqiqata verilən əsas tələb belə idi: nəzəriyyəsiz eksperiment həm kordur, həm də kardır. Elmi-texniki tərəqqi dövründə isə psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasının ən başlıca paradigması aşağıdakından ibarətdir: **nəzəriyyə, eksperiment, praktika.**

Bu baxımdan başqa elm sahələrində olduğu kimi sosial psixologiyada da tətbiqi tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buradan səhv nəticə çıxarıb belə hesab etmək olmaz ki, müasir dövrdə fundamental tədqiqatların rolu güya azalmağa başlamışdır. Məsələnin belə qoyuluşu tamamilə birtərəfli olardı. Başqa sahələrdə olduğu kimi sosial psixologiyada da fundamental tədqiqatların əhəmiyyəti nəinki azalmır, əksinə, elmi-texniki tərəqqi dövründə daha artır və onlar bu şəraitdə tətbiqi tədqiqatların inkişafında mühüm rol oynamağa başlayırlar.

Sosial psixologiyada tətbiqi tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət üçün başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, tətbiqi problemlər fundamental tədqiqatlar əsasında müəyyən olunur və ya fundamental tədqiqatların nəticələri bilavasitə praktikaya tətbiq edilir. Müxtəlif elmlərin inkişaf tarixi

göstərir ki, həmin istiqamət tətbiqi tədqiqatların səmərəliliyi baxımından da böyük imkanlara malikdir: fundamental tədqiqatlar vasitəsilə kəşf edilmiş və ya müəyyən olunmuş qanunauyğunluqların praktikaya tətbiq olunması üçün bu zaman əlverişli şərait yaranır. Bir çox elm sahələrində (nəzəri fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya və s.) aparılan fundamental tədqiqatların, məsələn, texnikanın inkişafı üçün əhəmiyyətinin xatırlasaq, fikrimiz aydın olar. Bu cəhət psixologiya elmi üçün səciyyəvidir.

Tətbiqi tədqiqatların inkişafında ikinci istiqamət də mühüm yer tutur: bu istiqamət daxilində tətbiqi tədqiqatlar bilavasitə fundamental tədqiqatların nəticəsi kimi deyil, praktik tələbatlar əsasında meydana çıxır. Həmin istiqamət çərçivəsində tətbiqi psixoloji tədqiqatların bəzi xüsusiyyətləri ilə tanış olaq.

İctimai həyatın ayrı-ayrı sahələrində cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarına müvafiq olaraq müxtəlif praktik məsələlər meydana çıxır. Bu zaman elə bir vəziyyət yaranır ki, elmdə (bizim misalımızda psixologiyada) hələ öyrənilməmiş hər hansı bir məsələ ictimai həyatın konkret bir sahəsində böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir. Tətbiqi problemlərin həlli baxımından burada iki yol vardır: praktika ya «oturub» həmin problemin elmdə həçansa həll olunacağı günü gözləməli, ya da özünün inkişafı naminə problemin tezliklə həll olunması üçün təsirli yol tapmalıdır. Müasir dövrdə ictimai praktika məhz ikinci yola üstünlük verir: bilavasitə yaranmış praktik tələbatların təmin olunması məqsədilə aparılan tətbiqi psixoloji tədqiqatlar da bu zəmində meydana çıxmışdır. Müəyyən bir praktik vəzifəni bilavasitə həll etmək, müvafiq tədqiqatın nəticələrini tezliklə tətbiq edərək cəmiyyətin maddi və ya mənəvi həyatının hər hansı bir cəhətini daha da təkmilləşdirmək və s. onların əsas vəzifəsini təşkil edir.

Təbiətsünaslıq (*xüsusilə fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya və s.*) və texniki elmlər sahəsində tətbiqi tədqiqatların əhəmiyyəti, birinci növbədə, onların iqtisadi səmərəsi ilə müəyyən olunur. İqtisadi səmərə sosial-psixoloji tədqiqatlar sahəsində də mühüm göstərici hesab edilir. Hətta psixologiyanın bəzi sahələrində, məsələn, mühəndislik psixologiyası və ya təyyarəçilik psixologiyası sahəsində iqtisadi səmərə tədqiqatların əhəmiy-

yətini göstərən əsas meyar kimi meydana çıxır. Sosial psixologiya sahəsində isə tətbiqi tədqiqatların psixoloji səmərəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu təsadüfi olmayıb, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, psixoloji tədqiqatlarda iqtisadi səmərə dolayısı yolla – psixoloji səmərə vasitəsilə əldə edilir. Məsələn, dəqiq müəyyən edilmişdir ki, kollektivdə sosial-psixoloji iqlimin sağlamlaşdırılması nəticəsində əmək məhsuldarlığı 18 faiz artır. Burada izahata, necə deyərlər, ehtiyac yoxdur. Təkcə bu fakt sosial-psixologiya sahəsində tətbiqi tədqiqatların həm də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğunu əsaslı surətdə sübut etdi.

3.2. Sosial-psixoloji tədqiqatın metodoloji məsələləri: ümumi və xüsusi metodologiya, konkret metodiki priyomlar

Psixoloji tədqiqatın metodları dedikdə, bu elmin öz predmetini, mövzusunun tədqiq etmək üçün istifadə etdiyi yol və vasitələrin məcmuunu nəzərdə tutulur. Hər bir elm sahəsində olduğu kimi, sosial-psixologiyanın da tədqiqat metodları onun metodologiyası ilə bağlıdır.

Metodologiya nədir? Müasir elmdə metodologiya termini üç mənada işlənilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. **Ümumi metodologiya;**
2. **Xüsusi metodologiya;**
3. **Metodologiya – konkret metodik priyomların məcmuunu kimi.**

I.Ümumi metodologiya dedikdə tədqiqatçının istinad etdiyi ümumi fəlsəfi yanaşma, ümumi idrak üsulu nəzərdə tutulur. Sosial psixoloji araşdırmalar dövrün fəlsəfi postulatlarına söykənməli və onlarla bilavasitə səsleşməlidir.

II.Xüsusi metodologiya dedikdə, bir tərəfdən, tədqiqatçının əsaslandığı sosial-psixoloji konsepsiya, digər tərəfdən, sosial psixologiyanın metodoloji prinsipləri nəzərdə tutulur. Bu prinsiplər müxtəlifdir. Onlardan bəzilərini qeyd edək.

Determinizm (latınca *determinase* – müəyyən etmək deməkdir) ictimai və təbii hadisələrin səbəbi haqqında tə-

limdir. Psixologiyanın eksperimental elm kimi inkişafı bilavasitə bu prinsipin əmələ gəlməsi və bərqərar olması ilə bağlıdır. Determinizm prinsipinə görə psixoloji hadisələr maddi həyat vasitələri, istehsal üsulunun inkişaf qanunları ilə, ictimai münasibətlərlə, sosial həyat tərzii ilə müəyyən olunur və onların dəyişilməsi ilə də dəyişilir. Beləliklə də həmin prinsip sosial-psixoloji hadisələrin mənşəyini, onların yaranmasını şərtləndirən amillərin, başlıca inkişaf qanunauyğunluqlarının təhlil edilməsini nəzərdə tutur.

Determinizm prinsipi sosial psixologiyada sosial determinizm prinsipi kimi tətbiq olunur.

Sosial determinizm prinsipi sosial-psixoloji hadisələri, ümumiyyətlə deyil, müəyyən bir cəmiyyətə məxsus sosial-psixoloji hadisələr kimi öyrənməyi tələb edir. Bu zaman cəmiyyətin istehsal üsulunun və buna müvafiq olaraq sosial strukturunun xüsusiyyətlərini zəruri surətdə nəzərə almaq lazımdır.

Sosial-psixoloji hadisələrin təhlili zamanı onların yaranmasını, fəaliyyət göstərməsini və inkişaf dinamikasını şərtləndirən sosial amillər öyrənilməli və sistemli təhlil olunmalıdır.

Müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən psixologiyada sistemli yanaşma son zamanlar daha geniş miqyasda tətbiq olunur.

Sosial-psixoloji fenomenlər də sistemli xarakter daşıyır. Hələ psixologiyanın müstəqil bir elm kimi inkişaf etdiyi dövrlərdə ayrı-ayrı psixoloqlar bu cəhətə diqqəti cəlb etsələr də, sistemli yanaşmanın bir elmi prinsip kimi tətbiq olunmasından ötrü psixologiya elmi uzun inkişaf yolu keçmişdir.

Sistemli yanaşma prinsipi psixoloji hadisələri, o cümlədən sosial-psixoloji hadisələri müxtəlif koordinatlar sisteminə nəzərdən keçirmək və onları şərtləndirən amilləri elmi baxımdan ətraflı təhlil etmək imkanı verir. Fəaliyyət prinsipinin də öz xüsusiyyətləri var.

Sosial psixologiya fəaliyyət prinsipini özünün əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul edərkən onu öz predmetinin, xüsusilə sosial qrupların xüsusiyyətlərinə müvafiq surətdə tətbiq edir. Q.A.Andreyevanın fikrincə, sosial psixologiyada fəaliyyət prinsipinin məzmunu aşağıdakı müddəalarla xarakterizə oluna

bilər: a) fəaliyyət insanların birgə sosial fəaliyyəti kimi başa düşülür, bu zaman onların arasında özünəməxsus rabitələr, məsələn, kommunikativ rabitələr yaranır; b) yalnız fərd deyil, həm də qruplar, cəmiyyət fəaliyyət subyekti kimi başa düşülür, yeni sosial-psixoloji nəzəriyyəyə kollektiv fəaliyyət subyekti ideyası daxil edilir; bu, real sosial qrupları müəyyən fəaliyyət subyekti kimi tədqiq etmək imkanı verir; c) qrupu fəaliyyət subyekti kimi öyrəndikdə, fəaliyyət subyektinin bütün müvafiq atributlarını qrupun tələbatlarını, motivlərini, məqsədlərini öyrənmək imkanı yaranır; d) buradan isə belə bir nəticə çıxır ki, müəyyən «sosial konteksti» - cəmiyyətin ictimai münasibətlərini nəzərə almadan sosial-psixoloji hadisələri yalnız empirik surətdə təsvir etmək, fərdi fəaliyyət aktlarını sadəcə olaraq təsbit etmək düzgün deyildir.

Beləliklə, digər prinsiplərlə birlikdə fəaliyyət prinsipi sosial-psixoloji tədqiqat üçün özünəməxsus normativə çevrilir, tədqiqat strategiyasını müəyyən edir. Xüsusi metodologiyanın da əsas vəzifəsi məhz bundan ibarətdir.

Əsl elmi psixologiya obyektiv tədqiqat metodlarına istinad edir.

III. Metodologiyanı konkret metodiki priyomların məcmuyu kimi nəzərdən keçirdikdə adətən sosial-psixoloji tədqiqat metodikalarını aydınlaşdırırlar. Hər bir psixoloji tədqiqatın, o cümlədən sosial psixoloji tədqiqatın konkret metodikası olur. Konkret tədqiqat metodikası ümumi və xüsusi metodologiya əsasında işlənir. Onu heç də tədqiqat metodları, proseduraları və texnikası kimi başa düşmək olmaz. Hər bir konkret tədqiqat metodikasının nəzəri-metodoloji şərtləri vardır ki, onlar ümumi və xüsusi metodologiyanın müddəalarını əks etdirirlər. Konkret tədqiqat metodikalarının spesifik cəhətləri, hər şeydən əvvəl, onların köməyi ilə həll edilən elmi vəzifənin və öyrənilən psixoloji hadisənin xarakteri ilə müəyyən olunur. Azərbaycan psixoloqları tərəfindən də müxtəlif istiqamətlərdə konkret tədqiqat metodikaları işlənilmiş və müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmuşdur.

Konkret tədqiqat metodikasını işlərkən onun elmi xarakter daşmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bunun üçün sosial-psixologiyanın yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz prinsipləri ilə yanaşı elmi idrakın metodikasından irəli gələn, tədqiqatın somərəli olmasını şərtləndirən meyarları – metodun əsaslı olması (validliyi), mötəbərliyi, reprezentativliyi, informasiyanın dəqiqliyi və s. nəzərə alınmalıdır. Bu meyarlar yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz bəzi prinsiplər kimi nisbətən ümumi xarakter daşıyır və elmi biliyin müxtəlif sahələrində, məsələn, sosiologiyada, demoqrafiyada, pedaqogikada və s.-də elmi idrakın metodikasının zəruri tələbləri kimi nəzərdə tutulur.

Həmin meyarlara görə, tədqiqat metodları tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə müvafiq olmalıdır, nəzərdə tutulan bu və ya digər əlaməti müəyyən etmək və ölçmək imkanı verməlidir (metodun validliyi). Konkret tədqiqat metodikasını elə işləmək lazımdır ki, o, hətta müxtəlif şəraitdə təkrar edildikdə, eyni nəticə alınsın (*tədqiqatın mötəbərliyi*). Bu cəhətdən tədqiqat sahəsinin və öyrəniləcək adamların miqdarının düzgün seçilməsi də mühümdür. Xüsusilə kütləvi prosesləri tədqiq edərkən, məsələn, rəyi öyrəniləcək adamları elə seçmək lazımdır ki, bu zaman müxtəlif sosial qrupların nisbəti düzgün nəzərə alınsın (*tədqiqatın reprezentativliyi*).

Informasiyanın dəqiqliyi də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Psixoloji tədqiqatda informasiyanın dəqiqliyi öyrənilən adamların miqdarı ilə bilavasitə bağlıdır. Tədqiqat prosesində nə qədər çox adam öyrənilsə, informasiyanın dəqiqliyi bir o qədər yüksək olar.

Konkret psixoloji tədqiqat metodikasında, şərti surətdə olsa da, dörd mərhələni fərqləndirmək olar.

Birinci mərhələ hazırlıq mərhələsidir. Bu mərhələdə müxtəlif yollarla (*müşahidə, anket və s.*) ilkin məlumat toplanır: onların əsasında tədqiqatın empirik (faktların ayırd edilməsi, tədqiqat metodlarının işlənilməsi), məntiqi (*bir müddəadan çıxarılması, onların arasında əlaqənin müəyyən edilməsi*) və nəzəri (*səbəbin axtarılması, prinsiplərin aşkar edilməsi, fərziyyə və ya qanunların müəyyən edilməsi*) vəzifələri həll edilir. Bu

zaman tədqiqatın nəzəri problemlərinin işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fərziyyənin formulə edilməsi psixoloji tədqiqatda da mühüm yer tutur. Bir çox sosial psixoloji tədqiqatların müasir tələblərə cavab verməməsi onlarda fərziyyənin olmaması və ya zəif olması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Tədqiqatın **ikinci mərhələsi** eksperimental (*korrelasiya*) xarakter daşıyır. Bu mərhələdə tədqiqatın konkret metodikası reallaşdırılır.

Tədqiqatın **üçüncü mərhələsində** tədqiqat materialları kəmiyyət baxımından təhlil olunur. **Dördüncü mərhələdə** isə materiallar psixoloji nəzəriyyə əsasında şərh edilir, nəticə etibarilə fərziyyənin düzgünlüyü və ya səhv olması aydınlaşdırılır.

3.3. Sosial – psixologiyanın tədqiqat metodları

Sosial-psixologiya empirik elmdir və müxtəlif tədqiqat metodlarından uğurla istifadə edir. Bu metodlardan bəziləri əsas, bir qismi köməkçi metodlardır. Köməkçi metodlar bir qayda olaraq əsas metodlarla qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunur. Aşağıda Amerikan sosial-psixoloqlarının (*E.Aropson, T.Uilson, R.Eykert, 2002*) təfsiri kökündə müasir araşdırmalarda geniş tətbiq olunan üç tip metod – müşahidə metodu, korrelyasiya metodu və eksperiment metodu nəzərdən keçirilir.

3.3.1.- Müşahidə metodu özünəməxsus texnikadır: bu zaman tədqiqatçı adamları müşahidə edir və onların davranışını sistemli təsbit edir. Müşahidə metodu müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən ümumi psixologiyada, yaş psixologiyasında, pedaqoji psixologiyada geniş tətbiq olunur. Sosial psixologiyada müşahidə özünəməxsus ölçülərlə tətbiq olunur: müşahidə prosesində sosial psixoloqu ayrı-ayrı sosial-psixoloji fenomenlər, məsələn, aqressivliyin təzahür xüsusiyyətləri maraqlandırır.

Bu metod müxtəlif variantlarında tətbiq olunur.

Bir halda tədqiqatçı müşahidə etdiyi hadisələrdə bilavasitə iştirak etmir və onların gedişinə müdaxilə etmir. Başqa sözlə, tədqiqatçı müşahidə etdiyi hadisənin gedişini kənardan izləyir.

Başqa bir halda isə öyrəndiyi hadisəni kənardan deyil, hadisənin öz daxilində müşahidə edir: bu zaman o, müşahidə etdiyi adamlarla qarşılıqlı əlaqədə olur, ancaq situasiyanı qətiyyənlə dəyişməyə çalışmır. Belə müşahidəyə qoşulmuş müşahidə deyilir.

Arxiv materiallarının təhlili də müşahidənin özünəməxsus növü hesab olunur. Bu zaman tədqiqatçı arxiv materialları, məsələn, gündəlikləri, romanları, jurnal və qəzetləri, toplanılmış sənətləri nəzərdən keçirir və onların məzmununu təsvir edir.

Əgər tədqiqatçının məqsədi hər hansı sosial fenomeni təsvir etməkdən ibarətdirsə, müşahidə bu baxımdan ən səmərəli üsuldur. Lakin onun məhdud cəhətləri və çatışmazlıqları da var. Övvəla, ona görə ki, davranışın müəyyən növlərini, məsələn, intim həyat hadisələrini sadəcə olaraq müşahidə etmək mümkün deyil. Bundan başqa, müşahidə üsulu bir qayda olaraq hələ öyrənilən sosial fenomenlərin mahiyyətini, sosial-psixoloji qanunauyğunluqlarını açıqlamaq imkanı vermir.

Bu məsələləri araşdırmaq üçün tədqiqat prosesində müşahidə üsulları ilə birlikdə korrelyasiya metodu və eksperiment metodundan istifadə olunur.

Bir misal göstərək. Tutaq ki, uşaqlar televizorda müxtəlif zorakılıq hallarını görürlər. Qarşıya önəmli sual çıxır: görəsən, bu zorakılıq hallarının miqdarı ilə uşaqlarda müşahidə olunan aqressivlik halları arasında əlaqə var? Öz-özlüyündə son dərəcə əhəmiyyətli olan bu sualı müşahidə üsulu vasitəsilə açıqlamaq mümkün deyil. Onu araşdırmaq üçün korrelyasiya metodundan istifadə etmək lazımdır.

3.3.2. Korrelyasiya metodu da müşahidə metodu kimi özünəməxsus texnikadır. Lakin ondan mahiyyətə fərqlənir. Korrelyasiya metodunun vasitəsilə iki və ya daha çox kəmiyyət sistemə surətdə ölçülür və onların arasında təbii surətdə əmələ gələn qarşılıqlı münasibət müəyyən olunur. Müəyyən olunmuş mühüm kəmiyyətlər korrelyasiya metodu vasitəsilə təbii şəraitdə öyrənilir.

Müşahidə metodunda olduğu kimi, korrelyasiya metodunda da tədqiqatçı çox vaxt adamların davranışını bilavasitə müşa-

hidə edir. Məsələn, psixoloq korrelyasiya metodu vasitəsilə uşaqların aqressiv davranışı ilə zorakılığı göstərən televiziya verlişlərinin qarşılıqlı əlaqəsini yoxlamaq imkanına malikdir. Lakin bu zaman qarşıda müşahidə metodundan fərqli olan məqsəd çıxır: korrelyasiya metodunda müşahidədən fərqli olaraq uşaq aqressivliyi ilə başqa amillər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və ya korrelyasiya qiymətləndirilir. (Bu kəmiyyətlər arasındakı korrelyasiyanı bilavasitə müşahidə etmək əslində mümkün deyil). Bəs, həmin kəmiyyətlər arasındakı əlaqə korrelyasiya metodu ilə necə müəyyən olunur? Bunu D.Mayersin təfsirində bir misalla izah edək.

Sosial psixoloqlar bir araşdırma zamanı:

a) adamların sosial iqtisadi statusu;

b) sağlamlığı kimi iki önəmli kəmiyyət müəyyən etmişlər.

Onları bir məsələ maraqlandırır: görəsən, adamların sosial-iqtisadi statusu ilə sağlamlığı arasında nə kimi əlaqə var?

Sosial psixoloqlar (*Corc Devi Smit və Pol Bennetti*) məsələnin mahiyyətini araşdırmaq üçün Qlazko şəhərinin qədim qəbiristanlığını öyrənməyə başladılar. Onlar sağlamlığın ölçü vahidi kimi 842 fərdin ömrünün uzunluğunu göstərən qəbir yazılarını ayırd etdilər. Statusun göstəricisi kimi isə qəbirlərdə baş daşlarının hündürlüyünü fərqləndirdilər. Alimlər belə hesab edirdilər ki, baş daşlarının hündürlüyü onların baha olmasını, deməli, həm də «ölülərin» dövlətli olmasını əks etdirirdi. Müəyyən edildi ki, baş daşları hündür olan kişi və qadınların da ömrü uzun olmuşdur. Bu tədqiqatlar göstərdi ki, adamların statusu ilə onların uzun ömürlü olması qarşılıqlı surətdə əlaqədardır.

Başqa bir sosial-psixoloji tədqiqatda şagirdlərin akademik müvəffəqiyyətlərinin onların özlərinə verdikləri qiymətlərlə əlaqədar olduğu müəyyən edilmişdir.

Bu sahədə mümkün olan vasitələrdən biri – adamların representiv say seçimində aparılan sorğu ola bilər. Sorğuların müxtəlif növləri çevrəsində intervyu və anketlər sosial psixologiyada geniş yayılıb. Test-sorğularından da istifadə olunur. MMPİ – çoxfaktorlu Minnesot şəxsiyyət sorğusu xüsusilə məşhurdur. Sorğu zamanı müvafiq statistik kəmiyyətlər müəyyən olunur və

onların korrelyasiya əmsalı hesablanır. Son zamanlar bu məqsədlə kompüter texnikasından istifadə olunur.

Korrelyasiya metodunun mahiyyətini açıqlamaq üçün bir cəhəti zəruri surətdə qeyd etmək lazımdır: korrelyasiya metodu ilə ancaq və ancaq iki kəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə ölçülür. Onun səbəbi isə açıqlanmır. Bu zaman yalnız A.-nın V. ilə əlaqədar olduğu müəyyən edilir. Onların arasındakı səbəb-nəticə münasibətləri isə aydınlaşdırılmır. Korrelyasiya araşdırmaları eksperimental tədqiqat deyil, lakin ilk baxışda eksperimentə oxşayır. Bu cəhəti nəzərə alaraq onu bəzən kvazieksperiment adlandırırlar.

3.3.3. Eksperiment metodu. Ayrı-ayrı kəmiyyətlər arasında səbəb-nəticə münasibətləri ancaq bir yolla – eksperiment metodu ilə müəyyən olunur. Bu metodun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir;

eksperiment metodu səbəb-nəticə əlaqələri haqqında informasiyanı müəyyən edir;

- bu zaman tədqiqatçı eksperiment iştirakçılarını təsadüfi surətdə müxtəlif situasiyalara salır və şəraitin identik olmasını təmin edir;

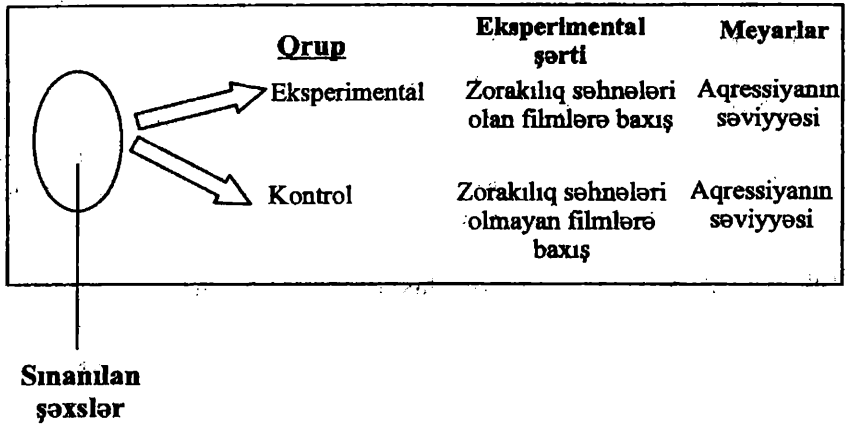
- bir və ya bir neçə faktorunu (asılı olmayan kəmiyyətləri) dəyişir;

- ancaq o biri faktorları olduğu kimi saxlayaraq onlara nəzarət edir.

Eksperiment prosesində iki qrup – **eksperimental** və **kontrol qruplar** yaradılır. Eksperimental qrupun materialları kontrol qrupun materiallarına nəzərən təhlil olunur (bax: şəkl. 2.).

Eksperimentin digər növlərində olduğu kimi, sosial-psixoloji eksperimentin də iki əsas komponenti olur: onlardan birinə asılı olmayan kəmiyyət (1), digərinə isə asılı kəmiyyət (2) deyilir. Tədqiqatçı asılı olmayan kəmiyyəti dəyişir və ya variantlaşdırır, bu zaman o yoxlayır ki, asılı olmayan kəmiyyət başqa faktorlara (*oxu; asılı kəmiyyətlərə*) necə təsir göstərir.

Asılı kəmiyyət ölçülən kəmiyyətə deyilir. Asılı kəmiyyətə ona görə belə deyirlər ki, o, bir qayda olaraq asılı olmayan kəmiyyətin dəyişdirilməsindən asılıdır.

**Şəkil.2. Ekspərimental və kontrol qruplar
(D.Mayersə görə)**

Bu kəmiyyəti tədqiqatçı müəyyən edir və onun asılı olmayan kəmiyyətlə necə şərtləndiyini yoxlayır. Bu zaman tədqiqatçı belə hesab edir ki, asılı kəmiyyətin böyüklüyü asılı olmayan kəmiyyət ilə müəyyən olunacaqdır. E.Aronson, T.Uilson və R.Eykertin təfsirində bu məsələni açıqlayaraq.

Görəsən, adamlar bir-birlərinə hansı şəraitdə və necə köməklik göstərir? Bu önəmli sosial-psixoloji fenomen hansı amillərlə şərtlənir?

Müxtəlif tərkibli, məsələn, 2, 3 və ya 4 nəfərlik sosial qrup təsəvvür edək. Kiməsə kömək lazımdır. Görəsən, bu sosial qrupdakı adamların hamısı – tutaq ki, hər ikisi, hər üçü və ya hər dördü ona eyni dərəcədə kömək göstərəcəkdir? Latans və Darli bu sahədə qrupun həcmnin effektivliyi haqqında fərziyyə irəli sürmüş və onu eksperimental surətdə öyrənmişlər. Bu maraqlı eksperimentin bəzi cəhətlərini ayırd edək.

Latans və Darlinin eksperimentində müxtəlif situasiyalar – iki nəfərlik, üç nəfərlik və dörd nəfərlik situasiyalar yaradılır. Onların eksperimentində müvafiq situasiyalarda iştirak edənlərin

miqdarı asılı olmayan kəmiyyət kimi götürülmüşdür. Tədqiqatçılar onu dəyişməklə asılı kəmiyyətin fenomenologiyasını araşdırmışlar.

Təsəvvür edin ki, siz bu eksperimentdə iştirak edirsiniz. Müəyyən olunmuş vaxtda gəlməlisiniz və uzun bir dəhlizə düşürsünüz. Dəhlizdə çoxlu kiçik otaqlar var. Eksperimentator sizi qarşılayır, otaqlardan birinə ötürür və qeyd edir ki, o biri otaqlarda da ayrı-ayrılıqda beş tələbə yerləşdirilib. Onlar da sizinlə birlikdə eksperimentdə iştirak edəcəklər. Eksperimentator sizə qulaqlıq və mikrofon verib gedir. Siz qulaqcığı taxırsınız və tezliklə eksperimentatorun səsinə eşidirsiniz: o, eksperimentin bütün iştirakçılara təklif edir ki, tələbə problemləri haqqında öz mülahizələrini bildirsinlər...

Bundan sonra diskusiya başlayır. Birinci iştirakçı qeyd edir ki, o, kollecdə tədris prosesinə çətinliklə alışmışdır. O, eyni zamanda etiraf edir ki, bəzən onda ürəkkeçmə olur. Bəzi məsələləri aydınlaşdırdıqdan sonra birdən həyəcanla qeyd edir ki, ürəyimdə bərk ağrılar başladı. Mənə kömək edin! Görəsən, ona kim kömək etdi? Müəyyən edildi ki, bu şəraitdə xəstəyə kömək edənlərin miqdarı bilavasitə qrupun həcmindən asılıdır. Ügər eksperimental situasiyada 2 nəfər iştirak edirsə, onların 85%-i xəstəyə kömək edir. Eksperimental situasiyada 3 nəfər iştirak edəndə onların yalnız 62%-i, dörd nəfər iştirak edəndə isə ancaq 31%-i xəstəyə kömək əlini uzadır...

Eksperimental araşdırmaların özünəməxsus metodologiyası və metodikası var. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, say-seçimi hər şeydən öncə, məqsədyönlü kompleksləşdirilməlidir yəni representativ olmalıdır: eksperimentin ehtiva etdiyi qrupları müəyyən nisbət dairəsində əhatə etməlidir.

Bundan başqa, sosial-psixoloji eksperiment daxili və xarici validliklə seçilməlidir. Daxili validlik dedikdə situasiyanın identik olmasını nəzərdə tutur. Eksperiment prosesində yalnız asılı olmayan kəmiyyət – eksperimentdə iştirak edən adamların miqdarı fərqlənməlidir.

Görəsən, hər hansı konkret sosial-psixoloji eksperimentin nəticələrini başqa situasiyalar və adamlar üçün ümumiləşdirmək

olar? Sosial-psixoloji tədqiqatlar təcrübəsi göstərir ki, onun nəticələri əsaslı olanda onları başqa situasiyalar və adamlar çevrəsində də ümumiləşdirmək olar. Sosial-psixoloji tədqiqatların xarici validliyi bu cəhəti nəzərdə tutur.

Ümumiləşdirmənin iki növünü fərqləndirirlər.

1. Bir halda eksperimental situasiyanın özü ümumiləşdirilir və onun xüsusiyyətləri həyatda təsadüf olunan oxşar situasiyalara şamil edilir. Belə ümumiləşdirməyə situativ ümumiləşdirmə deyirlər.

2. Eksperimentdə iştirak edən şəxslərin davranışının xüsusiyyətləri ümumiləşdirilir və onların kökündə bütünlüklə insan davranışının xüsusiyyətləri açıqlanır. Belə ümumiləşdirməyə insanlara tətbiq edilən ümumiləşdirmə deyilir.

Görəsən, bu ümumiləşdirmələr nə dərəcədə əsaslıdır? Onların doğruluğunu necə müəyyən etmək ola? Bunun üçün, tutaq ki, Bakıda aparılmış eksperiment Gəncə şəraitində yeni adamların iştirakı ilə təkrar olunur. Əgər nəticə eynilə alınarsa, bu eksperimental ümumiləşdirmələrin əsaslı olduğunu təsdiq edir.

Metaanaliz adlanan xüsusi statistik texnika mövcuddur. Onun vasitəsilə iki və daha çox tədqiqatın nəticələri qiymətləndirilir və asılı olmayan kəmiyyətin dayanıqlığı yoxlanılır.

3.3.4. Çöl eksperimentləri. Eksperimentin özünəməxsus bir forması çöl eksperimenti sayılır. Çöl eksperimentində laboratoriya eksperimentlərindən fərqli olaraq adamların davranışı təbii şəraitdə öyrənilir. Çöl eksperimenti sosial psixoloji eksperimentin xarici validliyini yüksəltməyin ən yaxşı vasitəsi sayılır.

Sosial psixologiyada müxtəlif çöl eksperimentləri aparılmışdır. Biz Latans və Darlinin laborator eksperimenti ilə yuxarıda tanış olmuşduq. Onları bir məsələ maraqlandırır: Görəsən, insanların bir-birinə kömək göstərməsi bilavasitə qrupun həcmindən asılıdır? Latans və Darli bu fərziyyəni çöl eksperimentləri vasitəsi ilə də yoxlamışlar. E.Aronson, T.Uilson və R.Eykert onların çöl eksperimentini aşağıdakı kimi təfsir edirlər:

Eksperiment Nyu-Yorkun ətrafında münasib mağazınlêrdən birində təşkil olunmuşdu. (Satıcının və mağazın administrasiyasının razılığı ilə) iki «oğru» mağazinə daxil olur. Piştaxtanın və kassanın yanında bir-iki alıcı qalana qədər onlar gözləyirlər. Məqam çatanda satıcıya yaxınlaşıb ondan mağazində olan ən bahalı pivəni göstərməsini xahiş edirlər. Satıcı mağazində nə qədər bahalı pivə olduğunu yoxlamaq üçün ambara gedir. «Oğrular» satıcının olmamasından istifadə edərək adamların gözü qarşısında piştaxtanın həndəvərində olan pivə yeşiyini götürdülər, onu maşına qoydular və aradan çıxdılar.

«Oğrular» təhlükəli gəncələr idilər. Heç kəs onlara mane olmadı. Psixoloqları bir məsələ maraqlandırırdı; görəsən, satıcı ambardan qayıdıb gələndən sonra neçə nəfər «oğrular»ın pivə yeşiyini apardığı haqqında ona məlumat verəcək və ən başlıcası, ona kömək etmək istəyəcək? Mağazində olan alıcıların böyük əksəriyyəti Latans və Darlinin yuxarıda tanış olduğumuz laborator eksperimentində olduğu kimi satıcıya kömək etmədi. Ancaq bir neçə adam satıcıya kömək göstərdi.

Başqa bir çöl eksperimenti də maraqlıdır. Eksperiment aşağıdakı kimi təşkil olunmuşdu: mağazində böyük növbə əmələ gəlmişdi. Adamlar, necə deyərlər, bir-birlərini «qırırdılar». Bu zaman bir nəfər «xuliqan» (o, aktyor idi, eksperimentin niyyətinə müvafiq olaraq «xuliqan» rolunda çıxış edirdi) kobud, yöndəmsiz hərəkətlərlə növbəni yardı və irəli şığıdı.

Növbədə olan, növbəsi çatmaqda olan yaşlı adamlardan biri onun qarşısını kəsdi və «zəhmət çəkib növbə tutmasını» tələb etdi (bu adam da aktyor idi və eksperimentində alıcı rolunda çıxış edirdi). «Xuliqan» onun yaxasından tutub yerə yıxdı. O, qəsdən hay-küy salmağa başladı. Camaat çəşbaş qalmışdı. «Xuliqan» heç nəyə məhəl qoymadan mağazinin qarşısında dayanmış maşına minib aradan çıxdı...

Polis nəfərləri gəldi. Növbədə olan adamlardan «xuliqanın» əlamətlərini təsvir etməyi xahiş etdilər. Məlum oldu ki, növbəyə dayanmış adamlar onun sifətini aydın yada sala bilmirlər. Geyimini, bir də boyunu yaxşı xatırlayırlar.

Bu eksperiment hüquq psixologiyası kontekstində təşkil olunmuşdu. Psixoloqları ekstremal şəraitdə şahid ifadələrinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi maraqlandırır.

Eksperiment hüquq psixologiyası axarında aparılsa da, mahiyyət etibarı ilə sosial-psixoloji eksperiment idi. Onun nəticələri insanların bir-birini qavraması yönündə xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Eksperiment aydın şəkildə göstərir ki, ekstremal şəraitdə insanların bir-birini qavramasında situativ amillərlə şərtlənən xüsusiyyətlər əmələ gəlir.

Gəlin, yenə də Latans və Darlinin eksperimentlərini xatırlayaq. Onlar eyni məsələni – adamların bir-birinə kömək etməsi fenomenini həm laborator, həm də çöl eksperimentləri şəraitində öyrənmişlər. Hər iki eksperimentin nəticəsi təxminən eyni olmuşdur. Öz-özünə sual əmələ gəlir: Əgər çöl eksperimentləri tədqiqatın xarici validliyini təmin etmək üçün əlverişlidirsə, onda laborator eksperimentlərinə nə dərəcədə ehtiyac var? Olmaz ki, laborator eksperimentləri aparılmasın, elə çöl eksperimentləri təşkil olunsun?

Çöl eksperimentlərində situasiyaya, ilk növbədə, xarici kəmiyyətlərə qədərincə nəzarət etmək olmur. Bu baxımdan laboratoriya eksperimentləri əvəzsizdir. Ancaq, bununla belə, laboratoriya eksperimentlərindən fərqli olaraq çöl eksperimentində onun iştirakçıları eksperiment aparıldığını hiss etmirlər, onları təbii hadisələr kimi qavrayırlar. Real həyatı çöl eksperimenti vasitəsilə daha yaxşı dərk etmək olur. Bu baxımdan laboratoriya və çöl eksperimentlərindən hər birinin öz xüsusiyyətləri var. Onlar bir-birlərini nəinki inkar etmirlər, əksinə, yeni materiallarla bir-birlərini tamamlayırlar. Latans və Darlinin təcrübəsi bunu aydın şəkildə sübut edir.

3.3.5. Kross – mədəni tədqiqatlar. Hər bir xalqın özünəməxsus bənzərsiz mədəniyyəti var. Şəxsiyyət bu mədəniyyət kontinuumunda doğulur, böyüyür, ərsiyə çatır. Görəsən, hər hansı bir mədəniyyət, məsələn, Amerika mədəniyyəti çərçivəsində aparılmış sosial-psixoloji tədqiqatın nəticələri başqa mədəniyyətlər, tutaq ki, Fransa, Almaniya və ya Azərbaycan mədəniyyəti axarında da özünü eyni ölçülərlə göstərir? Bu köklü

metodoloji sualdır, sosial psixologiya nəzəriyyəsi və təcrübəsində kross-mədəni araşdırmalar vasitəsilə açıqlanır.

Kross-mədəni tədqiqatlar başlıca olaraq iki yönümdə aparılır.

a) Müxtəlif mədəniyyətlər axarında müqayisəli araşdırmalar təşkil olunur. Bu müqayisələrin ana xətti oxşarlığına, müxtəlif xalqların sosial-psixoloji durumunda universal məziyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

b) Hər bir xalqın mədəniyyəti, başqa sözlə, psixoloji təcümeyi-halı üçün səciyyəvi elmi özünəməxsus xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir. Əsas psixoloji proseslərin formalaşmasına və inkişafına mədəniyyət hansı önəmli ölçülərlə təsir göstərir? kross-mədəni araşdırmalarda bu sual əsaslı təhlil olunur. Psixi qanunauyğunluqların formalaşmasında mədəniyyət faktoru köklü rol oynayır. Onun araşdırılması aktual sosial-psixoloji problemdir.

Dünya psixologiyasında müxtəlif istiqamətlərdə kross-mədəni tədqiqatlar aparılır. Kross-mədəni tədqiqatlar Azərbaycan sosial-psixologiyası üçün yeni olan istiqamətdir.

Bu sahədə sistemli tədqiqatlar aparılmasa da, maraqlı müşahidələr var. Onlardan bəzilərini qeyd edək.

1. Böyük Azərbaycan şairi, filosofu və psixoloqu Nizami Gəncəvi ölməz «Xəmsə»də müxtəlif xalqların həyatını psixoloji ölçülərlə də ətraflı təsvir etmişdir.

2. Görkəmli Azərbaycan filosofu və psixoloqu Nəsrəddin Tusi «Əxlaqi-Nasiri»də «Qərbi Sudandakıların» təbii daldanaçaqlarda yaşadıklarını qeyd etmiş, onların «hərəkətlərini, işlərini və davranışlarını» qısa səciyyələndirmişdir (*N. Tusi*, 52).

3. Görkəmli Azərbaycan dramaturqu, filosofu və psixoloqu Mirzə Fətəli Axundov «Musyo Jordan və ya dərviş Məstəli şah» komediyasında azərbaycanlıları fransızlarla müqayisə etmişdir.

Bu kontekstdə məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın müşahidələri də maraqlıdır. O, Azərbaycanlıları ermənilərlə müqayisəli səciyyələndirmişdir.

Aleksandr Düma Bakıda qonaq olmuş, Quba, Şamaxı və Şəkini gəzib dolaşmışdı. Yazıçı azərbaycan xalqının psixi simasını öyrənmiş və onun üçün səciyyəvi olan keyfiyyətləri öz müşahidələri kökündə ayırd etmişdi. A.Düma Azərbaycanlıların həssas, səmimi, qayğıkeş, ağıllı, qonaqpərvər, mehriban, sözü-bütöv, doğrucul, dəyanətli, mərd, çevik, qədd-qamətli, gözəl olduqlarını xüsusilə qeyd edir. Yazıçının bir müqayisəli etnopsixoloji müşahidəsi də maraqlıdır. Onun fikrincə, elə xalqlar var ki, öz əli ilə imza qoyduğu, möhür vurduğu sənəddən də boyun qaçırır. Azərbaycanlılarda isə kişi sözü var. Onlarla bir şey barədə sövdələşəndə sənəd, imza, möhür tələb etmək lazım deyil. Azərbaycanlı söz verdi, qurtardı və verdiyi sözdən heç vaxt dönməz. A.Düma Azərbaycanlıları bu baxımda ermənilərlə müqayisə edir. O yazır: *«Erməni biləndə ki, doğru söz demək ehtiyatsızlıqdır, bu ehtiyatsızlıq onu iflas edə bilər, dilsizə və saxtakara çevrilər; dünənki himayədarı bu gün bərk ayaqdadırsa, ona nəzakət edər»*.

Müasir şəraitdə kross-mədəni araşdırmalar etnopsixoloji kökdə aparılır və sosial-psixoloji metodlardan geniş bəhrələnilir.

3.3.6. Sosial psixologiyada statistik (riyazi) metodların tətbiqi haqqında. Riyazi psixologiya XX əsrdə psixologiya elminin bir sahəsi kimi formalaşmağa başlasa da, statistik metodlar qısa müddət ərzində psixologiya elminin bir çox sahələrinə nüfuz etdi. Elmsünasların proqnozlarına görə, əsrin sonuna doğru psixologiya elminin bütün sahələri riyaziləşəcəkdir, başqa sözlə, riyaziyyat, sözün əsl mənasında, bütünlüklə və təmənilə onun ətinə və iliyinə hopacaqdır. Bu, psixologiya elminin inkişafında yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əlamətdar olacaqdır. Elmin ənənəvi «qeyri-riyazi» sahələrinə riyaziyyatın nüfuz etməsi elmi biliklərin inkişafının qanunauyğun hadisələrindən biridir.

Riyazi metodlar sosial psixologiyada, xüsusilə bir sıra problemlərin həllində müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir. Bəzi sosial-psixoloji problemlər (məsələn, qrupda sosial-psixoloji proseslərin dinamik qanunauyğunluqları və s.) də vardır ki, onları ətraflı öyrənmə üçün riyazi metodların tətbiq olunması zəruridir.

Sosial-psixoloji proseslər mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Sosial psixologiyada elə problemlər mövcuddur ki, onları hal-hazırda riyazi metodlarla həll etmək mümkün deyildir. (Sosial psixologiyanın problemləri üçün adekvat riyazi aparat işlənildikcə, həmin problemlərin də miqdarı azalır) .

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, riyaziləşməkdən ötrü problemin özü «yetişməlidir», yəni bunun üçün aşağıdakı şərtlər zəruridir: a) müvafiq fenomen sahəsində kifayət qədər dəqiq və məzmunlu nəzəri konsepsiya olmalıdır; b) elə bir «empirik baza» olmalıdır ki, o, nəzəriyyəni yoxlamağa imkan verə bilsin; q) relevant kəmiyyətləri ölçmək üçün adekvat metodlar olmalıdır; d) müvafiq fonomeni formalalaşdırmaq imkanı verən riyazi sxemlər işlədilməlidir.

Beləliklə də aydın olur ki, psixologiyada riyazi metodların müvəffəqiyyətlə tətbiqi nəinki adekvat metodların işlənməsindən, həm də sosial-psixoloji nəzəriyyənin özünün inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

3.4. Sosial psixoloji tədqiqatların etik problemləri

Sosial-psixoloji tədqiqatlarda insan münasibətləri açıqlanır və bu kökdə də bilavasitə müxtəlif etik problemlər meydana çıxır. Tədqiqat prosesində bu etik problemləri necə nəzərə almaq olar? Bu yönümlü metodoloji məsələlər sosial-psixologiyanın inkişafının müəyyən mərhələsində önəmli əhəmiyyət kəsb etmiş, sosial-psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif aspektlərdə müzakirə olunmuş. F.Zimbardonun məşhur eksperimentlərindən sonra isə xüsusi aktualıq kəsb etmişdir.

F.Zimbardonun böyük əks-səda doğurmuş eksperimenti sosial psixologiyanın tarixinə «Stenford türmə eksperimentləri» kimi daxil olmuşdur.

F.Zimbardo Stenford universitetinin zirzəmisində minitürmə düzəltdi. Bu türmə özünün infrastrukturuna görə eynilə müasir türmələri xatırladırdı. Eksperimentdə təxminən 70 nəfər şəxs iştirak etmişdi. Zimbardo bu şəxslərin razılığı olmadan on-

ları bir həftə türməyə salmış və dustaqlıq həyatının psixoloji məsələlərini öyrənməyə çalışmışdır.

Eksperiment özünün qeyri-adiliyi ilə seçilirdi. Dərhal sosial-psixoloqların marağına səbəb oldu. Bu eksperimentləri yüksək qiymətləndirənlər çox idi, ancaq F.Zimbardonun opponentləri də var idi. Onlar haqlı olaraq soruşurdular: hər hansı bir adamı onun razılığı olmadan türməyə salmaq və türmədə əzab-əziyyət vermək nə dərəcədə etik normalarla səsleşir?

Bu önəmli sualların kökündə sosial psixologiyanın etik problemləri aktuallaşdı. Hətta sosial-psixoloji tədqiqatlarda iştirak edən şəxsləri müdafiə etmək məramı ilə proseduralar müəyyən edildi və sosial-psixoloqların etik prinsipləri açıqlandı.

Bu prinsiplərə görə sosial-psixoloq imkan dairəsində elə etməlidir ki, tədqiqatda iştirak edən adamlara xəter yetirilməsin. Tədqiqatı planlaşdırarkən psixoloq onun etik cəhətdən nə qədər müyəssər olmasını qiymətləndirməlidir. Eksperiment keçirilməmişdən əvvəl eksperimentdə iştirak edən şəxsləri onun prosedurası ilə tanış etmək lazımdır.

Eksperimentin etik məsələləri, onun şübhəsiz ki, ancaq bir tərəfini təşkil edir. Onun ikinci, həm də, görünür, başlıca tərəfi elmi strategiyası ilə bağlıdır. Bu elmi strategiya eksperimentin psixoloji sirridir. Onu ancaq psixoloqun özü bilir və bu sirri eksperimentdə iştirak edənlərə açıqlamır. Əgər eksperimentin elmi strategiyası onun iştirakçılarına açıqlansa, bu istər-istəməz eksperimentin nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilər.

Sosial psixoloq eksperimentin etik cəhətlərinin zəruri surətdə nəzərə alır, ancaq elmi strategiyasının mahiyyətini açıqlamır. Lakin mövcud (oxu: etik) qaydalara görə eksperimentçi eksperiment qurtarandan sonra onun iştirakçıları ilə hesabat sesiyası kimi dəyərləndirilən intervü keçirir, eksperimentin məqsədini və nəticələrini onlara aydınlaşdırır.

Beləliklə, aydın olur ki, sosial psixologiya insanın sosium-da davranışının psixoloji qanunlarını öyrənir. Onun əsas metodiki arsenalı müşahidə, korrelyasiya və eksperiment metodlarından ibarətdir.

II HİSSƏ

IV FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİN SOSİAL-PSIXOLOGİYASI

4.1. Sosial psixologiyada şəxsiyyət problemi

Müasir şəraitdə insan amili, şəxsiyyət amili xüsusilə aktuallaşıb. Bu gün bütün humanitar elmlər praktik olaraq şəxsiyyət problemi ilə yaxından maraqlanır və onu öyrənməyə çalışır. Onlardan ikisini, sosiologiya və psixologiyayı, görünür, ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Şəxsiyyət problemi istər sosiologiyada, istərsə də psixologiyada xüsusi yer tutur. Sosiologiyada «Şəxsiyyətin sosiologiyası», ümumi psixologiyada isə «Şəxsiyyətin psixologiyası» bölmələri konseptual bölmələr hesab olunur.

Sosiologiya şəxsiyyəti cəmiyyətin makrostrukturunda kontekstində araşdırır və onu müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi öyrənir.

Sosiologiya üçün şəxsiyyət fərdiyyət deyil, necə deyirlər, şəxsiyyətsiz şəxsiyyətdir, başqa sözlə sosial tipdir. İctimai həyatın subyektidir (*Q.M.Andreeva, V.A.Yadov, E.V.Şoraxova* və b.). *Q.M.Andreeva*-nın fikrincə, şəxsiyyətin sosial tipologiyası sosiologiya üçün başlıca problemdir. Sosiologiya sosial psixologiya ilə həmsərhəd olan problemlərə, məsələn, sosializasiya problemlərinə də elə bu aspektdə yanaşır.

Bəs, ümumi psixologiyada şəxsiyyət problemi hansı ölçülərlə açıqlanır? Məşhur Amerika psixoloqu *Q.V.Ollporta* görə, şəxsiyyət fərdin davranış və təfəkkürünü müəyyən edən psixofiziki sistemlərin dinamik təşkilidir. Bəzi anamları açıqlayaq.

1. *Q.V.Ollportun* fikrincə, şəxsiyyət nə mental, nə də müstəqil olaraq sinir hadisəsi deyil. O, bu məsələyə konseptual əhəmiyyət verirdi və elə buna görə də şəxsiyyəti psixofiziki sistemlərin dinamik təşkili kimi səciyyələndirirdi.

2. Bu təfsirdə «dinamik təşkil» anlamının özünəməxsus evristik mənası vardı. Q.V.Ollport «psixofiziki sistemin dinamik təşkili» dedikdə şəxsiyyətdə cismani və psixi olanın vəhdətini başa düşürdü və vaxtilə R.Dekartın irəli sürdüyü psixofiziki paralelizm prinsipinin əleyhinə çıxırdı.

A.V.Petrovski və M.Q.Yaraşevskiye görə: psixologiyada şəxsiyyət dedikdə, fərdin əşyavi fəaliyyətdə və ünsiyyətdə mənimsədiyi sistemli (sosial) keyfiyyətlər nəzərdə tutulur. Bu keyfiyyətlər fərddə ictimai münasibətlərin təmsil olunma səviyyəsini səciyyələndirir.

Vaxtilə K.K.Platonov şəxsiyyətin strukturunda aşağıdakı yarımstrukturları fərqləndirirdi:

1. Bioloji cəhətdən şərtlənən yarımstruktur (temperament, cins, yaş xüsusiyyətləri, bəzi hallarda psixikanın patoloji xassələri).

2. Şəxsiyyətin xassələrinə çevrilmiş ayrı-ayrı psixi proseslərin fərdi xassələri (hafizə, emosiyalar, duyğular, təfəkkür, qavrayış, hisslər və iradə).

3. Sosial təcrübə yarımstrukturunu (insanın mənimsədiyi biliklər, verdişlər, bacarıqlar və adətlər).

4. Şəxsiyyətin istiqaməti yarımstrukturunu (həvəslər, arzular, maraqlar, meyllər, ideallar, əqidə).

Q.M.Andreeva bu araşdırmaları təhlil edərək göstərir ki, sosioloji cəhətdən yanaşanda şəxsiyyət sosial münasibətlərin obyektini kimi nəzərdən keçirilir. Ümumi psixoloji kontekstdə isə fərdin psixi fəaliyyətinin ümumi mexanizmləri açıqlanır. Halbuki, şəxsiyyət ictimai münasibətlərin nəinki obyektini, həm də subyektidir. Sosial psixologiyada şəxsiyyət elə bu kontekstdə maraqlandırılır.

Q.M.Andreevanın fikrincə sosial psixologiya şəxsiyyətə ümumi psixologiyada verilmiş tərifi istifadə edir, lakin belə bir məsələni açıqlayır ki, şəxsiyyət, bir tərəfdən, sosial təcrübəni hansı konkret qrupda mənimsəyir, digər tərəfdən, özünü bu qrupda necə reallaşdırır. Başqa sözlə, sosial psixologiyada şəxsiyyətin davranış və fəaliyyətini real konkret qruplarda öyrənir. Şəxsiyyətin qrupla qarşılıqlı münasibətləri və

onun qrupda ünsiyyətinin xüsusiyyətləri sosial psixologiya üçün köklü problemdir. Bu problemi təhlil etmək üçün cəmiyyətin məhz hansı qrup vasitəsilə şəxsiyyətə təsir göstərməsini araşdırmaq (*Q.M.Andreeva*), onun «Mən-konsepsiya»sını açıqlamaq, «Coqari pəncərəsində» davranışının xüsusiyyətlərini ayırd etmək, sosial münasibətləri necə qiymətləndirməsini aydınlaşdırmaq, sosial yönəlişlərinin qanunauyğunluqlarını öyrənmək, sosializasiya prosesinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək zəruridir.

4.2. Şəxsiyyətin «Mən-konsepsiyası» sosial-psixoloji problem kimi

4.2.1. Mənlik şüuru. Gələn, hər şeydən əvvəl, «mənlik şüuru» termininin lüğəti mənasına diqqət edək. Termin iki sözdən – «**mənlik**» və «**şüur**» sözlərindən ibarətdir. Bu termin daxilində «şüur» sözünün evristik mənası vardır: bu ondan ibarətdir ki, «mənlik şüuru» şüurun strukturuna daxildir, şüurun mühüm xarakteristikalarından birini təşkil edir. Lakin şüurun digər struktur xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq onun özünəməxsus cəhətləri də vardır. Bu cəhətlər «mənlik» sözündə ifadə olunmuşdur. «Mənlik şüurunda» şüurun bütün xüsusiyyətləri insanın «mən» vasitəsilə ifadə olunur və şəxsiyyət hadisəsinə çevrilir. Bu o deməkdir ki, mənlik şüuru bimodal xarakter daşıyır: onda eyni vaxtda həm «mən»ə (subyektə), həm də «qeyri-mən»ə (obyektə) mənsub olan cəhətlər əks olunur. Məsələn, uşaq öz əlini dişlədikdə ağrı hiss edir, anasının, qardaşının və ya kuklasının əlini dişlədikdə isə ağrı hiss etmir. O, öz əli ilə anasının, qardaşının, kuklasının əlini fərqləndirməyə başlayır.

Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Onun əsas əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: insan özünü bütün ətraf aləmdən, yəni «mən»ini, «qeyri-mən»dən ayırır, özünün fiziki,

psixi və mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirir və dərk edir, psixi həyatının bütün cəhətlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə başlayır.

Mənlik şüurunun strukturu aşağıdakı üç cəhəti xüsusilə fərqləndirmək lazımdır.

1. **«Mən obraz»** - insanın özü haqqında təsəvvürləri (buna başqa sözlə, psixoloji avtoportret də deyilir).

2. **Özünüqiymətləndirmə** – insanın özünün özü haqqında ki təsəvvürlərinin adekvat surətdə qiymətləndirilməsi.

3. **Potensial davranış reaksiyaları** – insanın «Mən obrazı» və özünə verdiyi qiymətlərin onun davranış və rəftarında təzahür etməsi.

4.2.1.1. «Mən»in kəşf olunması: Q.Gellapın təcrübələri.

Mənlik şüuru sözün əsil mənasında yeniyetməlik və gənclik yaşlarında formalaşsa da, onun mənbəyi, qaynaqları əvvəlki yaş dövrlərinə təsadüf edir.

Müasir psixologiyada mənlik şüurunun formalaşması prosesinin köklərini araşdırarkən, birinci növbədə, körpə uşaqların özlərini güzgüdə tanıması məsələsinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Körpə uşaq, doğrudan da, özünə güzgüdə və ya fotosəkildə nə vaxt tanımağa başlayır? Bu suala cavab vermək heç də asan deyildir. Əgər 1-2 yaşlı uşağın güzgü qarşısında oturdub ondan: «Bu kimdir?», - deyə soruşsaq – o, düzgün cavab verməyə də bilər. Təkcə bu fakta əsasən demək olarmı ki, uşaq özünü güzgüdə tanıya bilmədi? Şübhəsiz ki, demək olmaz? Çünki uşağın suala cavab verə bilməməsi başqa amillərlə, məsələn, onun nitqinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı ola bilər. Lakin fakt faktlığında qalır: müşahidələr göstərir ki, uşaqlar özlərini hələ körpəlik yaşında güzgüdə tanıyırlar, lakin özlərinin özləri haqqındakı təəssüratını sadəcə olaraq sözlə ifadə edə bilmirlər. Bəs, körpə uşağın güzgüdə özünü tanımasını nitq vasitəsilə deyil, başqa yollarla, qeyri-verbal yolla necə təsbit etmək olar?

Zoopsixologiyada bu sahədə maraqlı metodikalar işlənmişdir, hal-hazırda onlardan uşaq psixologiyasında da geniş istifadə olunur. Həmin metodikalardan biri ilə tanış olaq.

Q.Gellap iki şimpanze qrupunu müxtəlif şəraitdə – onların bir qismini bir-birilə ünsiyyət (?) şəraitində, o birilərini isə «sosial-təcrid» (?) şəraitində böyütmüşdür. O, müəyyən vaxtdan sonra hər iki qrupdan olan şimpanzeləri 9 gün güzgü asılmış ayrıca bokslarda yerləşdirmişdir. Onuncu gün şimpanzeləri anestaziyanın köməyiylə yatırmış, narkoz təsiri altında olarkən onların qaşlarını və qulaqlarını dərinə qıcıqlandırmayan və iy verməyən qırmızı rənglə boyamışdır.

Q.Gellap şimpanzeləri bundan sonra yenidən güzgüləri qa-baqcadan çıxarılmış bokslarda yerləşdirdi. O, bu zaman meymunlar üzərində müşahidə apararaq onların sifətlərinin rənglənmiş yerlərinə spontan surətdə neçə dəfə toxunduqlarını hesabladı. Məlum oldu ki, özlərinin rənglənmiş qaş və qulaqlarına həm «təklidə», həm də başqa meymunlarla birlikdə «tərbiyə» olunmuş, Gellapın termini ilə desək, «sosiallaşmış» şimpanzelər eyni dərəcədə və çox az halda toxunmuşlar.

Q.Gellap bu cəhəti müəyyən etdikdən sonra güzgüləri yenidən bokslarda öz yerlərinə taxdı, meymunların həmin şəraitdə özlərinin rənglənmiş qaşları və qulaqlarına neçə dəfə toxunduqlarını hesabladı. Bu zaman vəziyyət kəskin surətdə dəyişildi: «təklidə» böyümüş meymunlar özlərinin rənglənmiş qaşlarına və qulaqlarına əvvəlki qədər toxunduqları halda, «sosiallaşmış» şimpanzelər daha çox toxunmuşlar. Beləliklə, aydın olmuşdur ki, guya «sosiallaşmış» şimpanze özünü güzgüdə tanımağa qabildir (?), təklidə böyümüş şimpanze isə qabil deyildir.

Q.Gellapın təcrübələrinə bənzər eksperimentlər 16-22 aylıq uşaqlarla da aparılmışdır. Ana uşağın üzünü silərkən barmağı ilə onun burnuna qırmızı rəng vurur. Uşağı güzgünün qarşısında oturdurlar. Əgər uşaq əlini güzgüdəki şəklə deyil, öz burnuna vururdusa, psixoloqlar bunu uşağın güzgüdə özünü tanıması əlaməti hesab edirdilər. Eksperiment prosesində 16 aylıq uşaqlardan heç biri əlini burnuna toxundurmır. Halbuki 22 aylıq uşaqların hamısı əlini burnuna toxundururdu. Bu faktlar başqa tədqiqatlarla da təsdiq olunur.

Müəyyən olunmuşdur ki, uşaqlar özlərini güzgüdə ilk dəfə 18 aylıq olanda tanıyırlar. Özünü güzgüdə tanımaq 22 aylıq uşaqlar üçün artıq adi işdir.

Uşaqlarda idrak prosesləri inkişaf etdikcə, onların özləri haqqındakı təsəvvürləri də mürəkkəbləşir. Nitqin rolunu bu baxımdan xüsusi qeyd etmək lazımdır. Uşağın öz «mən»-ini ifadə etməsi nitqin inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır.

2 yaşdan uşaq təxminən 200-300 söz bilir. 3 yaşında onun fəal lüğət ehtiyatı bir il ərzində təxminən 5 dəfə artır: 1200-1500 sözə çatır. Uşağın nitqində «Mən» şəxs əvəzliyi daha geniş və qrammatik cəhətdən təmamilə düzgün işlənməyə başlayır.

Əgər, məsələn, 2 yaşına qədər uşaq xarici aləm haqqındakı təəssüratını öz yaşı üçün tipik olan əyani-əməli təfəkkürün məntiqinə müvafiq olaraq «Lalə qaçdı», «Lalə yıxıldı» kimi ifadə edirdisə, 3 yaşın əvvəllərindən etibarən «Mən qaçdım», «Mən yıxıldım» - deyir.

Adın «Mən» şəxs əvəzliyi ilə substantivləşməsi uşaqlarda mənlilik şüurunun formalaşması, xüsusilə onların şüurunda əmələ gələn keyfiyyət dəyişikliklərinin (özünü başqalarından fərqləndirməsi, başqaları ilə müqayisə etməsi və s.) tədricən öz əksini nitqində tapması baxımından son dərəcə maraqlıdır. Bu əsasda da uşağın yaşlılarla qarşılıqlı münasibəti tədricən mürəkkəbləşir, onun davranışında şəxsiyyət amili mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Balaca oğlan və qıza elə gəlir ki, o, hər şeyi edə bilər. Bu yaş dövründə «Mən özüm» uşağın ən mühüm və başlıca tələbinə çevrilir. Lakin yaşlılar uşağın bu tələbinə əhəmiyyət vermədikdə, o, şıltaqlıq və tərslik etməyə başlayır ki, bu da «3 yaş krizi» və ya böhranın psixoloji mənzərəsində əsas yer tutur.

Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar artıq oğlan və qız anlayışlarından nəinki geniş istifadə edir, həm də «Sən oğlansan, ya qızsan?» - sualına daha dəqiq cavab verirlər. Uşaqların, demək olar ki, hamısında cinsin geyim və bəzək xüsusiyyətləri, bir qismində isə hətta fiziki əlamətləri haqqında nisbətən dəqiq təsəvvürlər əmələ gəlir.

6 yaşında özünü göstərən mühüm xüsusiyyətlərdən biri uşaqlarda «bədənin sxemi» haqqındakı təsəvvürlərin formalaşması ilə əlaqədardır. Müəyyən edilmişdir ki, 6 yaşından sonra cərrahiyyə yolu ilə barmağı, əli, ayağı və s. kəsilmiş pasientlərin, demək olar ki, hamısı bədənin müəyyən bir hissəsinin çatmadığını duyurlar. Halbuki 6 yaşına qədər barmağı və ya əli kəsilmiş uşaqlarda, eləcə də anadan barmaqsız, əlsiz və ya ayaqsız doğulmuş adamlarda belə bir duyğu müşahidə olunmur. Beləliklə də fantom duyğular 6 yaşından sonra, yeni bədənin sxemi haqqındakı təsəvvürlər formalaşandan sonra əmələ gəlir.

Uşağın özünü məhz perseptual obyekt kimi fərqləndirməsi və bədənin sxeminin formalaşması onda həyat zonaları haqqında təsəvvürlərin formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır. «Yaxşı nədir, pis nədir» mövzusunda uşaqlarla aparılan söhbətlər onların müvafiq təsəvvürlərini daha da dəqiqləşdirir. Valideyn «paltarını gey, eyibdir», «Ora getmə, oğlanlar çimir» kimi qısa, aydın, lakin emosional boyalarla zəngin irad və tövsiyələrlə uşaqlarda yeni əmələ gələn həya hissəsinə istiqamət verir. Bu zaman yaşlılar uşaqların diqqətini daha çox davranış və rəftarın mənəvi tərəflərinə cəlb edirlər. «Paltarını gey, eyibdir» əmrinin əxlaqi mənası da məhz bundan ibarətdir.

Uşaqlar öz hərəkətlərinin mənəvi tərəfini dərk etdikcə, onların yaşlılarla və yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətləri daha da mürəkkəbləşir. Onların ünsiyyət və rəftarı, necə deyərlər, «mənəvi meyarları» müəyyən olunmağa başlayır. Bu baxımdan kiçik məktəbli yaşı dövründə mühüm dəyişikliklər baş verir.

Kiçik məktəblilərdə əmələ gələn yeni xüsusiyyətlərdən biri refleksiya ilə bağlıdır. Onlar özlərinin fikir və əməllərinə bir növ kənardan baxmağa, öz hərəkət və əməllərini başqalarının gözü ilə qiymətləndirməyə başlayırlar. Bu əsasda da kiçik məktəblilərdə refleksiya formalaşır.

Refleksiya, artıq qeyd edildiyi kimi, özünüdərk etmə prosesidir. Bu o deməkdir ki, refleksiyanın yaranması ilə mənlilik şüurunun formalaşmasında keyfiyyətə yeni mərhələ başlayır. İləmin mərhələ isə kiçik məktəbli yaşına təsadüf edir.

Refleksiyanın əmələ gəlməsi ilə kiçik məktəbli özünün fikir və əməllərini obyektiv surətdə təhlil etməyə başlayır. Onun başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri dəyişir. Bu baxımdan qızlarda həya hissinin özünəməxsus təzahür formaları haqqında V.A.Suxomlinskiyin müşahidələri maraqlıdır. O, «Vətəndaşın doğulması» kitabında yazır: «Qızların və oğlanların cinsi yetişkənliyinin eyni vaxtda başlamaması tərbiyə işini həm də ona görə yüngülləşdirir ki, qızlar oğlanlardan utanırlar. Aşağı sinifdə uşaqlar yayda bir yerdə çimirdilər; gölün sahilində həvəslə qaçır, nəm qumdan müxtəlif tikintilər qurur, suda oynayırdılar. Lakin qızlar üçüncü sinfi bitirdikdən sonra təkliyə can atmağa başladılar. Oğlanlar qızların onlarla bir yerdə çimmək istəməmələrinin səbəbini başa düşmürdülər. Oğlanlardan biri deyirdi: «Siz xüdbinsiniz». Qızlar cavab vermirdilər, yalnız gülümseyirdilər. Sanki oğlanların hələ dərk etmədikləri şeyi onlar başa düşürdülər. Qızlarda analıq müdrikliyinin məhz belə oyanması tərbiyəni asanlaşdırır».

Yeniyyətlik yaşında isə qızların oğlanlardan, oğlanların isə qızlardan utanması adi haldır. Bəs, bunu nə ilə izah etmək olar?

Mənlik şüuru sözün əsil mənasında yeniyyətlik yaşı dövründə formalaşır. Lakin o, birdən-birə əmələ gəlmir. Əvvəlki yaş dövrlərində körpə uşağın özünü güzgüdə tanıması, «bədəninin sxeminin» təşəkkülü, refleksiyanın əmələ gəlməsi – bunların hamısı mənlik şüurunun yeniyyətlik yaşı dövründə keyfiyyətə daha yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olmasını şərtləndirir.

Kiçik məktəblərdən fərqli olaraq yeniyyətdə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqca, özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmək meylı xüsusi məna kəsb edir. Bunun da nəticəsində yeniyyətmə özü üçün öz «Mən»ini bir növ kəşf edir. Mənlik şüurunun formalaşmağa başlaması və inkişafı yeniyyətmənin bütün psixi həyatına, onun təlim fəaliyyətinin xarakterinə, ətrafdakılarla münasibətinə, yaşlılarla, yoldaşları və mənsub olduğu kollektivin üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə öz təsirini göstərir.

Yeniyyətmədə mənlilik şüurunun formalaşması onun öz davranışını, özünün mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməsi ilə başlayır.

İlk dövrlərdə yeniyyətmənin mənlilik şüurunun əsasını başqa adamların-yaşlıların (müəllim, valideynlər və qonşuların), kollektiv üzvlərinin, yoldaşlarının onun haqqındakı mülahizələri təşkil edir. Yaş artdıqca yeniyyətmə özünün şəxsiyyətini müstəqil təhlil etməyə və qiymətləndirməyə başlayır. Bu baxımdan yeniyyətmənin başqalarının və özünün qiymətləndirmə meyarlarına, əxlaq normalarına yiyələnməsi onda mənlilik şüurunun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yeniyyətmənin öz şəxsiyyətini dərk etməsi tədrici xarakter daşıyır. O, əvvəlcə təlim fəaliyyətinin icrası ilə bağlı olan keyfiyyətləri (əməksevərlik, təkidlilik, diqqətlik, səy), sonra başqa adamlarla münasibətləri ifadə edən keyfiyyətləri (yoldaşlıq hissi, həssaslıq, təmkinlik, tərslik), sonra isə özünə münasibəti ifadə edən keyfiyyətləri (şəxsi ləyaqət, şərəf hissi, prinsipiallıq və s.) dərk etməyə başlayır.

Yeniyyətmənin mənlilik şüurunun xüsusiyyətlərini aydınlaşdırarkən bir cəhəti ayrıca qeyd etmək lazımdır. Yeniyyətməlik yaşı dövründə özünüdərk etmə tələbatı xüsusi məna kəsb etsə də, onun özü haqqındakı obyektiv biliklərinin səviyyəyə aşağı olması diqqəti cəlb edir. Yeniyyətmənin bir çox hallarda özünün şəxsi keyfiyyətlərini düzgün təhlil edə bilməməsinin köklərini, birinci növbədə, məhz burada axtarmaq lazımdır. Bu əsasda da bəzən yeniyyətmənin iddia səviyyəsi ilə kollektivdəki real mövqeyi arasında, özünə münasibəti ilə başqa adamların – yaşlıların və yoldaşların ona münasibəti arasında zidiyyətdən nəşət edən münaqişələr meydana çıxır.

Yeniyyətmə öz davranış və xüsusiyyətlərini dərk etdikcə, onda özünütərbiyə tələbatı yaranır ki, bu prosesdə də ayırd edilmiş nümunə və əxlaq etalon müstəsna rol oynayır.

İlk gənclik yaşı – mənlilik şüurunun yaranmasının təmənilə xüsusi mərhələsini təşkil edir.

VIII – XI sinif şagirdləri həyatı əhəmiyyəti olan müxtəlif suallarla rastlaşırlar: «Mən» kiməm?», «Mənim dünyada yerim

nədən ibarətdir?», «Mənə ətrafdakı adamlar necə yanaşırlar?», «Mən özüm adamlara necə yanaşıram?». Bu və başqa suallara cavabın axtarılması gənc oğlan və qızların özünü şəxsiyyət kimi dərk etməsi, özünü təsdiq etməsi prosesinə çevrilir.

4.2.1.2. Mən – obraz. M ə n – obrazın əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. Lakin bu biliklər insan üçün heç də adi xarakter daşıyır. Onlar insanın özünə münasibətini ifadə edir. **M ə n** – obrazın psixoloji baxımdan əhəmiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

M ə n – obraz mürekkəb hadisədir. Gəlin, gənc oğlan və qızlara belə bir tapşırıq verək: özünü 20 sözlə səciyyələndir. Görəsən, onlar bu adi tapşırığı asanlıqla icra edə biləcəklərmi? Təcrübə göstərir ki, gənc oğlan və qızların bir çoxu bu zaman ciddi çətinliklə rastlaşırlar. Onlar 7-12 sözdən sonra bilmirlər ki, nə etsinlər. Bu o deməkdir ki, gənc oğlan və qızların özləri haqqındakı təsəvvürləri bir çox hallarda məhdud xarakter daşıyır, hətta onlarda müəyyən zidiyyətlər də özünü göstərir.

İnsanda eyni vaxtda **dörd** «*Mən – obraz*» «*Fiziki-mən*», - «*real mən*», «*ideal mən*» və «*sosial-mən*» mövcuddur.

«Fiziki-Mən» - insanın fiziki məziyyətlərini əks etdirir, və sosial-psixoloji avtoportretin əsas komponentlərindən biri kimi əhəmiyyətliyə.

Fiziki-mən cinsi identifikasiyanın əsasını təşkil edir. Onun formalaşması «bədənin sxemi» haqqında təsəvvürlərin əmələ gəlməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

«Real-Mən». İnsan indiki anda özünü necə təsəvvür edir? Özünün qabiliyyətlərini, rollarını, statusunu necə qavrayır? O, əslində necə adamdır? «Real mən»in məzmununu həmin suallar təşkil edir. Bu zaman insan özünə öz gözüylə baxır. O, özünün «real-mən»i ilə fəxr edə bilər; insanın özü haqqındakı bu obrazı başqa adamlardan gizlətməsi də mümkündür. Bəzi hallarda isə «real mən» ətrafdakı adamların insana verdikləri qiymətlərə uyğun gəlir.

«İdeal-Mən». İnsan özünü necə görmək istəyir? Hansı keyfiyyətlərə yiyələnməyə çalışır? «*İdeal mən*»in məzmununu bu suallara əsasən səciyyələndirmək olar. Adından görün-

düyü kimi, «*ideal mən*» insanın özü haqqında idealları ilə bağlıdır. Onun psixoloji baxımdan mənası da, birinci növbədə, bundan ibarətdir: insan öz «*ideal mən*»ini həyata keçirmək üçün yollar axtarır və bu sahədə böyük səy göstərir. İnsan özünü-tərbiyə ilə məşğul olarkən adətən özünün «*ideal mən*»indən çıxış edir.

İnsanın şəxsi keyfiyyətləri çoxdur. Görəsən, bunların hamısı onun «*ideal mən*»ində əks olunurmu? Yox. Hər bir insanın yüksək qiymətləndirdiyi müəyyən keyfiyyətlər vardır. «*İdeal mən*»də məhz bu keyfiyyətlər əks olunur. Təsadüfi deyildir ki, insan özünü-tərbiyə ilə məşğul olarkən də özündə hər hansı bir keyfiyyəti deyil, məhz yüksək qiymətləndirdikləri keyfiyyətlərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirir.

«**S o s i a l - M ə n**». İnsan həmişə özünə başqalarının gözüylə baxır. Başqa adamlar onu necə görürlər? O, özünü başqa adamlara necə göstərmək istəyir? Necə hərəkət etsə, başqa adamlar onu yaxşı adam və ya mütəxəssis (müəllim, çilingər, həkim və s.) kimi tanıyırlar? Bu üç sual yaşından asılı olmayaraq insan üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Axı, bizim hər birimiz insanların içərisində yaşayırıq və istər-istəməz özümüzə onların gözüylə baxmalıyıq. İnsanların qarşılıqlı sosial təsiri prosesində «sosial mən»in əhəmiyyəti də məhz bundadır.

İnsan başqa adamlarla ünsiyyətə girərkən adətən özünün «sosial mənindən» çıxış edir; o, həmişə özünü başqa adamlara yaxşı tərəfdən göstərməyə çalışır, özünün «pis əməllərini» belə müxtəlif yollarla pərdələyir; psixoloji «maskalardan» da bu məqsədlə istifadə edirlər.

İnsanın «*real mən*»i onu nə dərəcədə təmin edir? Ətrafdakı adamlar onu nə dərəcədə təqdir edir və ya bəyənirlər? O, özünün hər hansı bir keyfiyyətini başqa adamlardan nə dərəcədə gizlətməyə çalışır, o, özünü başqa adamlara necə (tutaq ki, yaxşı adam, əsl müəllim, elm adamı və ya varlı adam) kimi göstərmək istəyir? Bu sualları izah etmədən insanın «sosial mən»inin məzmununu aydınlaşdırmaq olmaz.

Psixoloji planda real, ideal, sosial «*Mən*» birlikdə mövcuddur. Onlar bir-birilərini bir növ tamamlayır və zənginləşdirirlər.

Lakin bəzən real, ideal və sosial «Mən»lər arasında köklü ziddiyyətlər də müşahidə olunur. Əgər «real mən», «ideal mən»ə uyğun gəlmirsə, «sosial mən» «real mən»i gizlətməyə xidmət edirsə, insanın özü haqqında təsəvvürlərində özünə-məxsus çətinliklər meydana çıxır. Belə hallarda insan adətən refleksiya yolu ilə bu uyğunsuzluqları təhlil edir, bir növ onların hamısı üçün «ümumi məxrəc» taparaq müvafiq ziddiyyətləri aradan qaldırır. Bəzən də bu cəhət ona müyəssər olmur. Xalq ifadəsi ilə deyilsə, «*öz həqiqi sifətini, simasını biruzə verir*». Yeni psixoloji maska insanın həqiqi sifətini heç də həmişə pərdələyə bilmir.

«**M ə n – o b r a z**»ın formalaşması dialektik prosesdir. O, müxtəlif amillərlə şərtlənir. İnsanda özü haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında hərəkət və görmə duyğuları mühüm rol oynayır. İnsanın özünü qavramasının təsirli vasitəsi kimi güzgünün əhəmiyyətini qeyd etməmək olmaz. Lakin «Mən-obraz»ın formalaşmasının əsas mənbəyini başqa adamlar-yaşlılar, həmyaşad oğlan və qızlar təşkil edirlər.

İnsan başqa adamlar vasitəsilə kişilik, qadınlıq, mənəvi gözəllik və s. haqqındakı etalon və stereotiplərə yiyələnir, başqa adamları və özünüqiymətləndirməyi öyrənir.

4.2.1.3. «**M ə n – konsepsiyası**» haqqında.

Fiziki, real, ideal, sosial – Mənlərin məzmunu insanın Mən – konsepsiyasını əks etdirir. Bu anlam şəxsiyyət psixologiyasının əsas anlayışlarından biridir və sosial-psixoloji baxımdan da seçimlidir. E.Aronson, T.Uilson və R.Eykert Q.Gellapın araşdırmalarını açıqlayanda qeyd edirlər ki, şimpanze və oranqutanlarda elementar formada «Mən-konsepsiyası» mövcuddur.

Bu tədqiqatda bir cəhət diqqəti cəlb edir. Q.Gellap qorillalarla və başqa növlü meymunlarla da həmin metodika ilə tədqiqat aparanda məlum olmuşdur ki, onlar güzgüdə özlərini tanıya bilmirlər. Şimpanze və oranqutanlar isə tanıyırlar. Müəlliflərin fikrincə, onlar başa düşürlər ki, güzgüdəki obraz onların özlərinin obrazıdır. Tədqiqatın əsas nəticəsi belədir. Görəsən, bu materiallar əsasında meymunlarda «Mən – konsepsiyası»nın

mövcud olduğunu iddia etmək olar? Olsa da, ən yaxşı halda onun filogenetik qaynaqlarından danışmaq olar.

İnsanın «Mən-konsepsiyası» son dərəcə mürəkkəb fenomendir. Necə dərlər, interpsixoloji fenomendir. Başqa adam insan üçün güzgüdür. O, bu mürəkkəb ölçülü güzgü vasitəsilə özünü tanıyır. «Sosial-mən» və bilavasitə onunla bağlı olan «İdeal-mən» insanın «Mən-konsepsiyası»nın kökünü təşkil edir. Onun sosial-psixoloji qaynaqları belədir.

D.Mayersin fikrincə, insanın təkcə, özünü deyil, ilk növbədə, başqa adamları qiymətləndirməsi bilavasitə «Mən – konsepsiyası»ndan asılıdır. O, məşhur «Sosial psixologiya» kitabında «Mən konsepsiyası»nı insanın sosial aləmi kökündə açıqlayır və onu mühüm sosial psixoloji fenomen kimi dəyərləndirir.

Sosial-psixologiyada (E.Aronson, T.Uilson, R.Eykert) «Mən konsepsiyası»nın aşağıdakı funksiyalarını fərqləndirirlər.

Menecerial funksiya. «Mən» insana özünün fiziki və sosial aləmi ilə qarşılıqlı münasibətləri haqqında informasiya verir, onun davranışını formalaşdırır və gələcək əməllərinin planlaşdırılmasını şərtləndirir.

Təşkilatçılıq funksiyası. «Mən»in kökündə xüsusi mental struktur formalaşır. Bu sxem əsasında insan özünü və sosial aləmi haqqında informasiyanı xatırlayır və şərh edir.

Emosional funksiya. «Mən» insana özünün emosional reaksiyalarını müəyyənləşdirmək imkanı verir.

«Mən»in müəyyənləşdirilməsində bir tərəfdən, mədəniyyət fərqləri, digər tərəfdən Gender fərqləri özünü göstərir.

4.2.2. Özünüqiymətləndirmə haqqında.

Özünüqiymətləndirmə termini iki sözdən – *özünü* və *qiymətləndirmə* sözlərindən əmələ gəlmişdir. **Onun psixoloji mənası aydındır: söhbət insanın özünə verdiyi qiymətdən, özünün mən obrazını qiymətləndirməsindən gedir.**

İnsanın özü haqqındakı təşəvvürlərinin formalaşması bilavasitə özünüqiymətləndirmə ilə bağlıdır. İnsan özü özündə hansı cəhətləri qiymətləndirir? Onun üçün bir insan kimi mühüm olan hər şeyi: özünün qabiliyyətlərini, mənəvi keyfiyyətlərini,

əməllərini, öz imkanlarını və perspektivlərini, özünün qarşılıqlı münasibətlərini, qrup və kollektivdə, başqa adamlar içərisində tutduğu yeri qiymətləndirir və s. Bununla yanaşı müəyyən həyati situasiyalarda, xüsusilə ailədə və kollektivdə insan öz üzərinə məsuliyyət götürüb mühüm bir addım atdıqda, konflikt şəraiti yarandıqda və s.-də özünüqiymətləndirmə xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aydın məsələdir ki, özünüqiymətləndirmə mürekkəb prosesdir: o, özünümüşahidə və özünütəhlil yolu ilə formalaşır, bu zaman insan özünə adətən başqa adamların gözüylə baxır, bir qayda olaraq, özünü onlarla müqayisə edir.

Psixoloji eksperimentlərdə bu cəhət həmişə aydın nəzərə çarpır. Belə eksperimentlərdən biri ilə tanış olaq. Tutaq ki, iki müxtəlif zavodda bir neçə mühəndis ştatı boşdur. Həmin vəzifəni tutmaq üçün birinci zavodda 5 nəfər – A., S., Ş., V., və N., ikinci zavodda isə 4 nəfər – Q., P., Ə. və M. ərizə vermişdilər. Gənc mühəndislərə əvvəlcə müəyyən blanklar verilir və müvafiq suallara cavab vermək təklif olunur: suallar elə tərtib olunmuşdur ki, onlara cavab verənlər əslində özlərinin müəyyən keyfiyyətlərini qiymətləndirirlər.

Eksperiment iki variantda – 1-ci zavodda 1-ci variantda, 2-ci zavodda 2-ci variantda aparılır. Aşağıda həmin variantlar nəzərdən keçirilir.

I variant

a) A. və başqaları qəbul otağında oturmuşlar.

b) otağa T. adlı bir nəfər daxil olur. Gənc mühəndislərə onu təqdim edib deyirlər ki, T.-də boş olan mühəndis vəzifəsini tutmaq istəyir: T. yaxşı geyinmişdir. Özünü məğrur aparır, əlində təzə diplomatu var idi, zahirən çox təcrübəli və ağıllı mühəndisə oxşayırdı.

c) bundan sonra bir bəhanə gətirib A. və başqalarına özünüqiymətləndirmə blanklarını yenidən doldurmaq təklif olunur.

II variant

a) Q. və başqaları qəbul otağında oturmuşlar.

b) otağa İ. adlı bir nəfər daxil olur. Gənc mühəndislərə onu təqdim edib deyirlər ki, İ. də boş olan mühəndis vəzifəsini tutmaq itəyir: İ. nimdaş kostyum geyinmişdi, köynəyi və

ayaqqabıları çirkli idi. Əlində səliqəsiz bükülmüş kağızlar var idi. Zahirən mühəndisə oxşamırdı.

c) Bundan sonra bir bahənə gətirib Q. və başqalarına əvvəlki özünüqiymətləndirmə blanklarını yenidən doldurmaq təklif olunur.

Gənc mühəndislər T.-n- (1-ci variant) və İ.-ni (2-ci variant) gördükdən sonra onların özlərinə verdikləri qiymətlər dəyişiləcəkdimi? Eksperimentin əsas məqsədi də məhz həmin məsələni aydınlaşdırmaqdan ibarət idi. Bunun üçün gənc mühəndislərin T.-ni və İ.-ni görməmişdən əvvəl və görəndən sonra doldurduqları özünüqiymətləndirmə blanklarını bir-biri ilə müqayisə etmək lazımdır.

Tanış olduğumuz metodika ilə aparılmış psixoloji eksperiment əsaslı surətdə göstərdi ki, T.-ni (1-ci variant) görən gənc mühəndislər ikinci dəfə blankları doldurarkən özlərinə əvvəlkinə nisbətən aşağı qiymətlər vermişlər. Halbuki İ.-ni (2-ci variant) görəndən sonra isə gənc mühəndislər özlərini daha yüksək qiymətləndirmişlər.

Müəyyən edilmiş bu eksperimental faktın mənası aydındır. İnsanlar qiymətləndirmə zamanı özlərini kiminləsə müqayisə edirlər. Başqa adam bu zaman bir növ etalon rolunu oynayır. Həyatı misallar da bunu sübut edir.

Gəlin, indi də insanın özünə verdiyi qiymətlərin xarakterinə diqqət yetirək: özünüqiymətləndirmə zamanı qiymətin müxtəlif növlərindən – əxlaqi, estetik, intellektual, emosional və s. qiymətlərdən istifadə olunur. Lakin bütün hallarda onların içərisində emosional qiymətlər əsas yer tutur: əxlaqi qiymət də, intellektual qiymət də özünüqiymətləndirmə səviyyəsində emosional çalar kəsb edir. Özünüqiymətləndirmə, hər şeydən əvvəl, özünüsevme, özünəhörmət, öz ləyaqətini saxlamaq və s. kimi hisslərə çulğadır, yəni emosional qiymətlərə əsaslanır. Bu onunla bağlıdır ki, özünüqiymətləndirmə eyni bir adamın şəxsinə birləşir: mən-mən-ə qiymət verir. Bu zaman insan hətta müəyyən obyektiv meyarlara əsaslansa belə özünüqiymətləndirmədə subyektiv amillər əsas yer tutmağa başlayır. Atalar sözlərində özünüqiymətləndirmənin bu xüsusiyyəti dəqiq ifadə olunmuş-

dur: «öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə tükü seçir», «heç kəs öz ayrına turş deməz». Bu o deməkdir ki, özünütərbiyənin səviyyəsi insanın özünə tənqidi yanaşıb-yanaşmamasından, özünə qarşı tələbkar olub-olmamasından bilavasitə asılıdır.

Özünüqiymətləndirmə sistemini təhlil edərkən aşağıdakı cəhətləri xüsusilə nəzərə almaq lazımdır:

a) özünüqiymətləndirmə prosesində «real mən» obrazı ilə «ideal mən» obrazının müqayisə edilməsi mühüm rol oynayır. Onların bir-birinə uyğun gəlməsi psixi sağlamlığın mühüm şərtidir. Müəyyən edilmişdir ki, insanın «real mən» obrazı «ideal mən» obrazına müvafiq olduqda, o, adətən, özünü yüksək qiymətləndirir. İnsan bu iki mühüm xarakteristika arasında uçurum hiss etdikdə isə, özünü adətən aşağı qiymətləndirir. Bəzən belə hallarda insanın özü öz gözündə hörmətdən düşür.

b) insan özünün hər hansı bir keyfiyyətini qiymətləndirərkən, onun yaxşı və pis keyfiyyət olduğunu necə müəyyən edir? Lap kiçik yaşından uşaqlara öyrədirik ki, «yaxşı nədir, pis nədir?». İnsan özünə qiymət verəndə bu təsəvvürlərdən etalon kimi istifadə etməyə başlayır: əgər etdiyi hərəkətlər «yaxşı» etalonuna uyğun gəlirsə, onları müsbət, «pis» etalonuna uyğun gəlirsə mənfi qiymətləndirir. Yaş artdıqca, insanın sərvət meylləri formalaşır, ideallarının xarakteri dəyişir və buna müvafiq olaraq onun etalonlar sistemi mürəkkəbləşir. Biz hər hansı bir adamın özünü necə qiymətləndirdiyini aydınlaşdırmaq üçün onun özünü hansı etalonla tutuşdurduğunu, özünə hansı etalona əsasən qiymət verdiyini bilməliyik. Bu yolla biz həm də onun «ideal mən»inin məzmununu təhlil etmək imkanı əldə edirik. Çünki müvafiq etalonlar «ideal mən»də xüsusi yer tutur.

c) insanın özünəməxsus qiymətlər sistemi vardır. Bir tərəfdən, insan özü-özünü qiymətləndirir, digər tərəfdən, onun davranış və rəftarı mənsub olduğu qrup tərəfindən qiymətləndirilir. Bundan başqa, adam bu və ya digər tərzdə hərəkət edərkən ətrafdakı adamların, o cümlədən iş yoldaşlarının və dostlarının onu necə qiymətləndirəcəklərini nəzərə alır. Buna gözlənilən qiymətlər deyilir. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymətlərlə gözlə-

nilən qiymətlər bir-biri ilə vəhdətdə olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymət real qiymətdir.

Özünüqiymətləndirmə müxtəlif üsullarla öyrənilir. Məsələn, şagirdlərə özlərini sərbəst surətdə təsvir etmək təklif olunur, yaxud onlara müəyyən qiymətverici hökmlər yazılmış vərəqlər verilir: bu zaman şagirdlərə onların zahiri görkəmini və ya hissələrini ifadə edən vərəqləri qruplaşdırmaq təklif olunur. Şagirdlərin özlərini səciyyələndirməsini nəzərdə tutan müxtəlif özünüqiymətləndirmə şkalaları və əmsalları da məlumdur. Bu məqsədlə müəyyən sifət – sözlərdən istifadə olunur. Bəzən şagirdlərə, məsələn, aşağıdakı cavablardan birini seçmək təklif olunur:

mən ən yaxşı şagirdlərdən biriyəm;
mənim qabiliyyətlərim orta səviyyədən yüksəkdir;
mənim qabiliyyətlərim orta səviyyədən aşağıdır;
mən az qabiliyyətli şagirdlərdən biriyəm.

Bəzi tədqiqatlarda eksperimental tapşırıqlardan istifadə edilir. Şagirdlərə ayrı-ayrılıqda belə bir suala cavab vermək təklif olunur: Tapşırığı icra edə biləcəksənmi? Bu zaman hansı bal ala bilərsən? Bundan sonra aşağıdakı sual verilir: Bəs sənənin sinif yoldaşların, məsələn, Məmməd, Sevil və başqaları bu tapşırıqların öhdəsindən gələ biləcəklərmi? *(Bu zaman şagirdin özünə verdiyi qiymətlərlə onun yoldaşlarına verdikləri qiymətlərin əlaqəsi müəyyən olunur).*

Bir çox tədqiqat metodikalarında şagirdlərin özlərinə verdikləri qiymətlər obyektiv məlumatlarla – fizioloji göstəricilər, imtahanların real nəticələri, psixoloji testlər və qrup qiymətlərinin yekunları, zəruri hallarda isə eksperiment qiymətləri ilə müqayisə edilir.

Psixoloji tədqiqatlar özünüqiymətləndirmənin üç səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkanı verir: **Adekvat özünüqiymətləndirmədə** şagird özünün ayrı-ayrı keyfiyyətlərini əsasən düzgün qiymətləndirir. Tutaq ki, onun qabiliyyəti «10»-a bərabərdir. O, özünə «10» qiymət verir. **Qeyri-adekvat yuxarı qiymətlər** – şagird özünün ayrı-ayrı keyfiyyətlərini olduğundan yüksək qiymətləndirir. Tutaq ki, onun qabiliyyətləri «10»-a bərabərdir.

O, özünə «15», bəzən 20, hətta daha yüksək, məsələn, 50 qiymət verir.

Qeyri – adekvat aşağı qiymətlər – şagird özünün ayrı-ayrı keyfiyyətlərini layiq olduğundan aşağı qiymətləndirir. Tutaq ki, onun qabiliyyətləri «10»-a bərabərdir o, özünə «5», bəzən 7, hətta daha aşağı, məsələn, 3 qiymət verir.

Əgər şagird özünə adekvat qiymət verirsə, onu daha da möhkəmləndirmək lazımdır. Şagirdin özünə qeyri-adekvat qiymətlər verməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq lazımdır. Ailənin tipi (uğurlu və ya uğursuz, tam-natamam, çoxuşaqlı-təkuşaqqlı və s.), ailə münasibətlərinin xarakteri, tərbiyə üslubu (avtoritar və ya demokratik), sinif kollektivində şagirdin mövqeyi, onun fiziki və psixi inkişaf səviyyəsi – bunların hamısı özünüqiymətləndirməyə mühüm təsir göstərir və onun adekvatlıq dərəcəsini müəyyən edir:

Özünüqiymətləndirmənin böyük əhəmiyyəti vardır. O, insanın davranışının tənzim olunmasında mühüm rol oynayır. İnsanın başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri, onun öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibəti, ayrı-ayrı həyatı situasiyalarda davranış və rəftarı özünüqiymətləndirmədən asılıdır. Başqa sözlə, özünüqiymətləndirmə insanın fəaliyyətinin səmərəliliyinə və onun bir şəxsiyyət kimi inkişafına mühüm təsir göstərir.

4.2.3.Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi.

Hələ XIX əsrin axırlarında özünüqiymətləndirmənin şəxsiyyətin iddia səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu göstərən maraqlı faktlar müəyyən edilmişdi. 1890-cı ildə U.Cems həmin faktları aşağıdakı orijinal düsturla belə ifadə etmişdi:

$$\text{Özünüqiymətləndirmə} = \frac{\text{müvəffəqiyyət}}{\text{iddia}}$$

Düsturdan göründüyü kimi, özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi iki mühüm amilin – müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir. Bəs insanın özünü yüksək qiymətləndirməsi nədən asılıdır? Formulda bunun faktik olaraq iki yolu göstərilir: biz orta məktəbin riyaziyyat kursundan bilirik ki, kəsrin qiymətini artırmaq üçün ya onun surətini böyütmək, ya da məxrəcini

azaltmaq lazımdır. Özünüqiymətləndirmə düsturu bu baxımdan nəzərdən keçirsək aydın olar ki, insan özünü yüksək qiymətləndirmək üçün bir halda kəsrin sürətini artırmalıdır, yəni səy göstərməli və müvəffəqiyyət əldə etməlidir, başqa halda isə kəsrin məxrəcini kiçiltməlidir, yəni iddia səviyyəsini aşağı salmalı və özünün ən kiçik müvəffəqiyyətini belə düzgün qiymətləndirməlidir.

XIX əsrin axırlarında özünüqiymətləndirmə ilə müvəffəqiyyət və iddia arasındakı asılılıq hələ eksperimental sürətdə öyrənilməmişdi. U.Cems bu asılılığı intuiativ sürətdə tapmış və onu ümumi şəkildə ifadə etmişdi. Psixologiyada bu problem eksperimental sürətdə XX əsrin 30-cu illərində öyrənilməyə başlanılmışdır.

İddia nədir? Onun müvəffəqiyyətlə nə kimi əlaqəsi vardır? Bu kəmiyyətlər özünüqiymətləndirməyə necə təsir göstirir?

Gəlin, əvvəlcə bir Azərbaycan atalar sözünü xatırlayaq: «**Aşağını bəyənmir, yuxarıda yeri yoxdur**». Bəyənmemək sözünə diqqət edin: problemin mahiyyətini bu ifadə çox dəqiq əks etdirir.

30-cu illərin əvvəllərində motivasiya məsələləri psixologiyada daha aktuallıq kəsb edir. Bu sahədə eksperimental tədqiqatlar aparan alimlərin diqqətini maraqlı bir fakt cəlb edir: adamlar özlərinin uğurlarına və ya uğursuzluqlarına eyni münasibət bəsləmirdilər. Bir eksperimentlə tanış olaq: xüsusi lentə bərkidilmiş dəmir qarmaqlar divar boyu müəyyən sürətlə hərəkət edir. Təcrübədə iştirak edən adamlara 16 halqa verilir. Onlar müəyyən vaxt ərzində halqaları qarmaqlara atmalıdırlar. Adamların bir qismi eyni nəticəni əldə etdilər: 16 halqadan 10-unu qarmağın üzərinə ata bildilər. Lakin bu zaman onların əldə etdikləri eyni nəticəyə müxtəlif münasibət bəsləməsi faktı müəyyən edildi: adamların bir qismi sevinir və özündən razı olduğunu bildirir, digər qismi isə özündən narazı görünürdü. Bu o deməkdir ki, eyni bir obyektiv nəticəni (16 halqadan 10-unu ata bilmək) bir adam özü üçün müvəffəqiyyət, başqa birisi isə uğursuzluq kimi qiymətləndirə bilər. Bundan başqa, eyni bir nəticənin bir şəraitdə müvəffəqiyyət, başqa bir şəraitdə isə

müvəffəqiyyətsizlik kimi qiymətləndirilməsi mümkündür. Bu faktları nə ilə izah etmək olar?

Eksperiment prosesində adamlar öz qarşılarına konkret məqsəd qoyurlar: onlar bu məqsədə müvafiq olaraq müəyyən nəticəni əldə etməyə çalışırlar.

Beləliklə, biz eksperimentdə iki kəmiyyətə: a) adamın əldə etmək istədiyi nəticə və; b) faktik olaraq əldə etdiyi nəticə ilə rastlaşırıq. Məsələn, qarmaqlara 16 halqa salmaq istəyir (A), halbuki ona verilmiş vaxt ərzində ancaq 10-nunu ata bilir (B).

Fəaliyyətin nəticəsi, yəni uğurlu və uğursuz olması da bu iki kəmiyyət – A (adamın əldə etmək istədiyi nəticə) və B (faktik olaraq əldə etdiyi nəticə) arasındakı nisbətlə müəyyən olunur. Psixologiyada həmin faktları təhlil etmək, xüsusilə, adamların öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibətlərini xarakterizə etmək üçün yeni terminə – iddia səviyyəsi terminindən istifadə olunmağa başlandı.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar əsasında iddia səviyyəsi anlayışı daha da dəqiqləşdirildi, iddia səviyyəsi ilə yanaşı gözləmə səviyyəsi də fərqləndirildi.

İddia səviyyəsi gözləmə səviyyəsi ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz.

Müasir təsəvvürlərə görə, gözləmə səviyyəsi insanın əldə etmək istədiyi nəticə (məqsəd) ilə müəyyən olunur. halbuki iddia səviyyəsi insanın əldə etdiyi nəticəyə münasibətində ifadə olunur. O, əldə etdiyi nəticəni bəyənir – yoxsa bəyənmir, nəticə onu təmin edir – yoxsa etmir – iddia səviyyəsini bu suallarla xarakterizə etmək olar.

Müəyyən edilmişdir ki, eksperiment zamanı adamların əldə etdikləri nəticə öz-özlüyündə hələ müvəffəqiyyət və ya uğursuzluq kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Hər hansı bir adamın özü haqqındakı təsəvvürlərindən, özünə verdiyi qiymətdən və s. asılı olaraq bu və ya digər nəticə müvəffəqiyyət və ya uğursuzluq kimi qiymətləndirilir. Adi bir misal göstərek: iki adam təsəvvür edin. Onlardan biri uzununa tullanmaq üzrə respublika çempionudur, o biri isə ƏHM normasını yenicə yerinə yetirmişdir. Onlardan hər ikisi, tutaq ki, yarışda eyni nəticə göstərmiş

dir: 6 m.20 sm. uzununa tullanmışdır. Görəsən, bu nəticəni onların hər ikisi eyni dərəcədə qiymətləndirəcəkdirmi? Şübhəsiz ki, yox. Çempion üçün həmin nəticə uğursuzluq, gənc idmançı üçün böyük müvəffəqiyyətdir.

Adamlar bu və ya digər nəticəni müvəffəqiyyət və ya uğursuzluq kimi qiymətləndirəndə tapşırığın asan və ya çətin olmasını, onun hansı şəraitdə icra olunduğunu da nəzərə alırlar. Bir eksperiment zamanı adamlar müəyyən bir qıcığa sürətlə cavab verməli idilər. Bunun üçün 60 saniyədən az vaxt verilmişdir. Adamların çoxu tapşırığı yerinə yetirə bilməsə də, onlar bunu özləri üçün uğursuzluq kimi qiymətləndirmirlər. Başqa bir halda həmin tapşırığı icra etmək üçün vaxtı məhdudlaşdırmadılar. Təcrübədə iştirak edənlərin bir çoxu tapşırığı, tutaq ki, 1 dəq. 30 san. ərzində icra etdilər. Bəziləri isə buna 2 dəqiqədən çox vaxt sərf etdilər. Müəyyən edildi ki, sonuncular tapşırığı icra etsələr də, çox vaxt sərf etdiklərinə görə bunu özləri üçün müvəffəqiyyət hesab etmirlər.

Bir maraqlı faktı da ayrıca qeyd etmək lazımdır. Eksperimental surətdə müəyyən olunmuşdur ki, insan müvəffəqiyyət əldə etdikcə, onun iddia səviyyəsi yüksəlir, uğursuzluqdan sonra isə iddia səviyyəsi aşağı düşür. Bunu təsdiq edən çoxlu həyati misallar da göstərmək olar. Elə uzağa getməyib, tələbə həyatını götürək. «3» və «4» qiymətlərlə oxuyan tələbə növbəti sementdə dalbadal üç imtahandan «5» qiymət alarsa, sonuncu imtahandan «4» qiymət alanda qanı qaralır və əksinə, I kursda əlaçı olmuş tələbə növbəti sessiyada ilk imtahanlardan «3», «4» və ya «3» qiymətlər alanda, sonuncu imtahanda qarşısına heç də «5» almaq məqsədi qoymur.

Hələ 30-cu illərin əvvəllərində iddia səviyyəsi sahəsində aparılan ilk eksperimentlər böyük marağa səbəb oldu: müxtəlif ölkələrdə yeni tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Ən başlıcası isə ondan ibarətdir ki, tədqiqat metodları daha da təkmilləşdirildi və bir sıra faktlar əldə edildi.

Şagirdlərin iddia səviyyəsini öyrənmək üçün yeni tədqiqat metodları işlənildi. Onlardan biri ilə tanış olaq. İyirmi zərf götürüb onları nömrələyirlər. Hər zərfə 2 misal və bir məsələ

yazılmış vərəqlər qoyurlar. Bu zaman asandan çətinə prinsipi əsas götürülür: birinci zərflə qoyulmuş misal və məsələlər ən asan, 2-ci zərflə nisbətən çətin, sonrakı zərflərə daha çətin, 20-ci zərflə isə ən çətin misal və məsələ qoyulur. Zərflər stolun üstünə elə düzülür ki, onların üzərindəki nömrələr şagirdlər tərəfindən aydın oxunsun.

Müəllim misal və məsələlərin tərtibi prinsipini aydınlaşdırır: o, şagirdləri 1-ci, 10-cu və 20-ci zərflə qoyulmuş bir misal və məsələ ilə tanış edir. Şagirdlər bilirlər ki, 1-ci zərfdəki misal və məsələ ən asanı, 20-ci zərfdəki isə ən çətin misal və məsələdir.

Bundan sonra şagirdlərə belə bir təlimat verilir: Sizin hər biriniz üç zərflə götürüb onlardakı misal və məsələni həll etməlisiniz. Bu zaman iddia səviyyəsi aşağı olan şagird əvvəlcə, tutaq ki, 1-ci zərflə götürür, onu asanlıqla həll edəndə 7-ci zərflə götürür, onu həll edə bilsə, artıq 8 və ya 9-cu zərflə deyil, 14-cü zərflə götürüb müvafiq misal və məsələni həll edir.

İddia səviyyəsi yuxarı olan şagird isə 1-ci zərflə deyil, birdən-birə 16-cı zərflə götürür, onu həll edə bilmədikdə 7-ci zərflə götürüb həll edir, bundan sonra isə ... 11-ci zərflə götürür.

Gəlin indi də şagirdlərin zərfləri hansı ardıcılıqla götürdükələrinə diqqət yetirək.

1-ci şagird: 1, 7, 14.

2-ci şagird: 16, 7, 11.

1-ci şagird nə üçün əvvəlcə 1-ci, sonra 7-ci, daha sonra 14-cü zərflə, 2-ci şagird isə əvvəlcə 16-cı sonra isə 11-ci zərfləri götürdü? 1-ci zərfdəki misal və məsələnin həlli onu təmin etdimi? 7-ci zərfdəki misal və ya məsələnin həll edə bilməməsi ona necə təsir etdi? Eksperiment zamanı bu sualların aydınlaşdırılması şagirdlərin gözləmə və iddia səviyyələrini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Qarşıya sual çıxır: *bu məsələlərin aydınlaşdırılması zəruridirmi? Onların təhlili nə kimi praktik əhəmiyyətə malikdir?* Məsələnin də kökü məhz bundadır.

İnsanın iddia səviyyəsinin yüksək və ya aşağı olması, bir tərəfdən, onun özü haqqındakı təsəvvürlərində, digər tərəfdən isə başqa adamlara münasibətində əks olunur. Bir halda o,

«babam mənə kor – dedi, gəlib-gedəni vur-dedi» mövqeyində dayanır, necə deyərlər «yetənə yetir, yetmədiyinə daş atır»; başqa bir halda isə özünü bir növ «dilsiz-ağızsız» adam kimi aparır... Bu zaman tərbiyə yolu ilə onların iddia səviyyəsini dəyişmək zərurəti meydana çıxır. Hər bir konkret halda iddia səviyyəsini şərtləndirən amilləri psixoloji səriştə ilə təhlil etmək və onları aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər müəyyən etmək lazımdır.

«Ağac bar gətirdikcə, başını aşağı dikər»-hikmətli atalar sözüdür. Onun psixoloji mənası vardır. Kiçik yaşlarından başlayaraq uşaq və yeniyetmələrdə öz uğurlarına düzgün münasibət yaratmaq – iddia səviyyəsini tənzim etməyin başlıca yolu belədir.

Biz yuxarıda özünüqiymətləndirmə formulu ilə tanış olarkən insanın əldə etdiyi müvəffəqiyyətin əhəmiyyətini qeyd etmişdik. Diqqəti bir daha bu mühüm məsələyə cəlb etməyi zəruri sayırıq: insan özünün istər təlim, istərsə də əmək fəaliyyətində heç bir çətinlikdən qorxmamalı, onları mətanətlə aradan qaldırmalı və başladığı işi müvəffəqiyyətlə başa çatdırmalıdır. Tərbiyə işi də şəxsiyyəti məhz buna yönəltməlidir. Lakin, bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, insanın əldə etdiyi müvəffəqiyyət onun özünə verdiyi qiymətləri mexaniki şəkildə müəyyən etmir. İnsanın öz müvəffəqiyyətlərinə düzgün münasibət bəsləməsi psixoloji baxımdan xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə iddia səviyyəsini sünə surətdə artırması (belə hallarda adətən deyirlər ki, «filankəs qudurub», «gözünü qan tutub» və s.) yolu ilə deyil, onun tənzim edilməsi, optimallaşdırılması yolu ilə əldə edilir. Biz tərbiyə prosesində məhz bu cəhətə xüsusi diqqət yetiririk. Çox maraqlıdır ki, insan özü də müxtəlif həyati situasiyalarda iddia səviyyəsini spesifik yollarla optimallaşdırır və bu məqsədlə psixoloji müdafiənin formalarından istifadə edir.

4.2.4. Psixoloji müdafiə haqqında.

Psixoloji müdafiə elmi ədəbiyyatdan xeyli əvvəl bədii ədəbiyyatda təsvir olunmuş psixoloji fenomenlərdən biridir. Füzulinin ölməz «Leyli və Məcnun» poemasını xatırlayın.

Azərbaycan, rus və Avropa ədəbiyyatında belə nümunələr çoxdur. Onların bir çoxuna psixoloqlar tez-tez müraciət edirlər.

Psixoloji müdafiə xüsusi psixoloji fenomen kimi ilk dəfə freydizmdə öyrənilməyə başlanılmış, sonralar isə müxtəlif psixoloqların diqqətini cəlb etmişdir.

Psixoloji müdafiə nədir? O, hansı formalarda özünü göstərir? Psixoloji müdafiənin əmələ gəlməsini nə ilə izah etmək olar?

Psixoloji müdafiə terminin adında onun mənası da bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Müdafiə hərbi, idman və s. sahələrdə geniş tətbiq olunur. Müdafiə həm də psixoloji xarakter daşıya bilər: bu cəhəti ifadə etmək üçün alimlər «psixoloji müdafiə» söz birləşməsindən istifadə etdilər.

Psixoloji müdafiənin geniş yayılmış formalarından biri iddia səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Lakin dəqiq müəyyən edilmişdir ki, psixoloji müdafiəni təkcə iddia səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. O, daha geniş mənaya malikdir.

Psixoloji müdafiə xüsusi tənzimedicilik sistemi kimi özünü göstərir. Bir çox hallarda insan situasiyanı sadəcə olaraq dəyişə bilmir: İbn Səlamın vəziyyətini təsəvvür edə bilərsinizmi? O, bu şəraitdə neyləməli idi? Müəyyən edilmişdir ki, «Mən-obraz» üçün təhlükəli olan şəraiti, hiss və həyəcanları neytrallaşdırmaq zərurəti meydana çıxdıqda, şəxsiyyət psixoloji yollarla özünü müdafiə etməyə başlayır.

O, bir halda özünə təsəlli verir və ya haqq qazandırır, öz səhvlərini etiraf edir və ya şəri özgənin üstünə atır, başqa bir halda hadisələri rasionallaşdırır, «ağzı ətə çatmır, deyir ki, ət, iy verir», üçüncü bir halda, özünəməxsus motivləri, əməlləri, əlamətləri və ya xassələri başqasının adına çıxır («Adımı sənə qoyum, səni yana-yana qoyum»), özünə sadəcə olaraq rastlaşdığı adamlarla eyniləşdirir (identifikasiya) və yaxud onu ələ salmaq, dolamaq məqsədilə sözlərin mənasını dəyişir, «sözün doğrusunu zarafatla deyir», bəzən isə nəyi isə, kimi isə inkar edir.

Frustrasiya şəraitində psixoloji müdafiənin xarakteri dəyişir. İnsan belə hallarda adətən müxtəlif çətinliklərlə rastlaşır, onları aradan qaldıra bilmir, özünün düşdüyü bu vəziyyətə görə kimisə günahkar sayır, kimisə hədələyir («Görsün onun başına nə oyun açacağam»), bu və ya digər adama qarşı kobudluq etməyə, ona hətta düşməncəsinə yanaşmağa başlayır. Bir çox hallarda isə o, öz rəqibini təxəyyülündə canlandırır və «ürəyindən tikan çıxana qədər» ondan intiqam alır. Bəzən isə frustrasiya şəraitində insan özünə qarşı aqressiv münasibət bəsləyir: özünü döyür, paltarını cırır və... öz-özünə sakitləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji müdafiə heç də həmişə adekvat formalarda ifadə olunmur. Biz elə hallara rast gəlirik ki, insan ya psixoloji müdafiənin formalarından düzgün istifadə etmir, ya da özünü qeyri-adi şəkildə müdafiə edir, bu zaman onun davranışında nevroitik və bəzi başqa simptomlar müşahidə olunur. Bu isə təsadüfi deyildir. Psixoloji müdafiənin məzmunu və forması insanın sosial yetkinliyi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Beləliklə, aydın olur ki, insan psixoloji müdafiə vasitəsi ilə, bir tərəfdən, özünün davranış və rəftarını, digər tərəfdən isə qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edir. Bu, psixoloji müdafiənin əsas funksiyasıdır. Onun mahiyyətini də ancaq bu baxımdan təhlil etmək lazımdır. Z.Freyd psixoloji müdafiəni də biologiləşdirirdi. O, psixoloji müdafiənin mahiyyətini əslində insanın şüursuz (başlıca olaraq seksual) instinktləri ilə izah edirdi. Psixoloji müdafiə insanın davranış və rəftarında xüsusi tənzimləyici sistem kimi meydana çıxır. Məhz buna görə də onun köklərini şüursuzluqda deyil, ancaq şüurda-şüurun tənzimləmə funksiyasında – axtarmaq lazımdır.

4.3. Coqari pəncərəsindən baxanda...

Cozef və Qarri adlı iki psixoloq təxminən eyni vaxtda, lakin bir-birilərindən asılı olmayaraq şəxsiyyətin öxünəməxsus psixoloji durumunu səciyyələndirən önəmli bir fenomen kəşf etmişlər.

Bu fenomen psixologiyada Coqari (Cozef+ Qarri) pəncərəsi kimi mənalandırılmışdır. «Coqari pəncərəsi»nin psixoloji ölçüləri belədir: şəxsiyyət dünyaya ilk növbədə, başqa insanlara və özünə elə bu pəncərədən baxır, ən başlıcası isə dəyərləndirir.

Coqari pəncərəsinin dörd gözü var. Onun birinci gözünü müəlliflər «səhnə» adlandırmışlar. «Pəncərənin» o biri gözlərindən fərqli olaraq bu gözü köklü sosial-psixoloji fenomenlərlə səciyyələnir. Onlardan bəzilərini açıqlayaq. Sosial-psixologiyada «səhnə» anlamı rol nəzəriyyəsi axarında əmələ gəlmiş və təhlil olunmuşdur. Rol nəzəriyyəsindən fərqli olaraq Coqari pəncərəsində «səhnə»nin bilavasitə sosial-psixoloji effektləri açıqlanır.

«Səhnə» daxilində şəxsiyyətlərarası münasibətlər çeşidli sosial-psixoloji effektlərlə müşayət olunur. Onlardan ən başlıcası, görünür, bir-birilə bağlı olan və öz-özlüyündə bir-birini şərtləndirən effektlər – şahidlik, özünü təqdim etmə, həya və maska effektləri kimi özünü göstərir.

Birinci effekt: şahidlik effekti.

Teatr səhnəsi tamaşaçı diqqəti ilə səciyyəvidir. Həssas və seçimli tamaşaçı gözləri aktyorlara tikilir... Həyat səhnəsində isə tamaşaçı artıq teatrda olduğu kimi sadə olaraq tamaşaçı deyil, o, həyat səhnəsində yeni statusda – şahid statusunda iştirak edir.

Şahid effekti ilk dəfə hüquq nəzəriyyəsi və təcrübəsində müəyyən edilib. Hüquq psixologiyasında bu effekt öxünəməxsus ölçülərlə təhlil olunub. Sosial psixologiyada isə şahid effektinin önəmli mənası var: sosial mühitdə şahid iştirak edəndə şəxsiyyətin davranışında öz-özünə dəyişiklik əmələ gəlir.

Amerika psixoloqları müəyyən etmişlər ki, onda bu şəraitdə istər-istəməz qorxu hissi əmələ gəlir: nədənsə ehtiyat edir, çəkinir. Ata-babalarımız deyirdilər ki, adamın min yeyəni olsun, bir deyəni olmasın.

Sosial psixologiyada şahidlik effekti uzun müddət kütləvi effekt, koaksiya effekti və interaksiya effektləri kimi təhlil olunub, indi də təhlil olunur (bax: V fəsil).

Şahidlik effekti özünün təfsiri ilə istər kütləvi, istər koaksiya, istərsə də interaksiyadan fərqlənir. Bu effektin

fənomenologiyasında başqa adam (və ya tamaşaçı) ancaq və ancaq şahiddir.

Şahidlik effektinin sosial-psixoloji mənası belədir: hər hansı bir sosial şəraitdə, tutaq ki, iki adam, məsələn, A. və B. iştirak edir. A. üçün B. (və ya əksinə, B. üçün A.) bu şəraitdə artıq şahid qismində iştirak edir. A. sosial şəraitdə, B.-ni elə şahid kimi dəyərləndirir, şahidin iştirakı faktına xüsusi mənə verir, istər-istəməz özünün davranış və rəftarında onunla hesablaşır. Bu prosesdə şahidin imici, reytingi və statusu, onların qərçivəsində şahidin cinsi və yaşı nəzərə alınır.

Şahid yanında şəxsiyyətin davranış və rəftarında görən nə kimi dəyişikliklər əmələ gəlir? Bu baxımdan ikinci, üçüncü və dördüncü effekt xüsusilə önəmlidir.

İkinci effekt: özünü təqdim etmə effekti.

Şahidlik effektinin əlavə effektləri var. İnsanın sosisumda özünü təqdim etməsi meyli bu effektlərdən biridir. O, bir qayda olaraq adam içərisinə çıxanda geyiminə, bəzək-düzəyinə xüsusi diqqət yetirir. Toya və ya teatra gedəndə çox adam təmtəraqlı geyinir. Özünü başqa adamlara imkanlı adam kimi göstərməyə başlayır. Tarzənlər, aşıqlar özlərinin tarlarını və sazlarını sədəflə bəzəyirlər. Çox adam geyimlə özünə imic yaradır. Bəzi adamlar üçün özünü təqdim etmə-həyat tərzidir. Bir sıra hallarda isə özünü təqdim etmə meyli yalançı təvazökarlıqla müşayiət olunur.

Üçüncü effekt: həya effekti.

Yuxarıdakı sualı xatırlayaq. Onun cavabı bir mənalıdır: B.-nin (yəni şahidin) iştirak etdiyi şəraitdə A hər hansı formada olursa-olsun utanmağa başlayır, onda həya hissi əmələ gəlir.

Həya mürəkkəb mənəvi hissdır və K.İzardın təsnifatına görə 10 fundamental emosional halətin biridir. Onun təzahürləri nisbətən geniş xarakter daşıyır və insanın özünü hələ kiçik yaşlardan başlayaraq perseptual obyekt kimi fərqləndirməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Uşaqlarda həya hissini ilk təzahürləri məktəbəqədər yaş dövrünə təsadüf edir. 3 yaşında uşaq artıq özünü güzgüdə

tanıyır. Özünün fotoşekillərini onlarca başqa şəkillər içərisində fərqləndirə bilər.

Onların tezaurusunda «Mən» şəxs əvəzliyi kök salmağa başlayır.

Yaş artdıqca yaşlıların köməyi ilə onlarda «**həya zonaları**» (bədənin başqalarından gizlədilən zonaları) haqqında müəyyən təsəvvürlər əmələ gəlir. **Sözlərə** seçici münasibət formalaşmağa başlayır, onlar yaşlıların reaksiyası nəticəsində «**eyib**» sözlərlə «**eyib olmayan**» sözləri nisbətən asanlıqla fərqləndirirlər.

Çılpaq kuklaları görərkən uşaqların bir qisminə güclü həya hissinin əmələ gəldiyini B.S.Muxina xüsusi qeyd edir. Yaş artdıqca, belə uşaqlara daha çox təsadüf olunur. Onlar çılpaq kuklaları görəndə istehza ilə gülür, üzlərini kənara çevirir, gözlərini əlləri ilə tuturlar. Həmin uşaqlar təqdim olunan naturanı qətiyyənlə rəsm etmək istəməzlər.

Uşağın müəyyən məsələləri əksər hallarda anasına pıçıltı ilə deməsi də bununla bağlıdır. Bu, uşağın psixi həyatının **intimləşməsinə** göstərən ilk əlamətlərdən biri kimi maraqlıdır.

Bədənin sxemi haqqında təsəvvürlər formalaşdıqca, uşaq özünü tədricən ətraf mühitdən ayırmağa və özünü sanki kənardan görməyə, **özünü perseptual** (*başqaları tərəfindən qavranılan*) obyekt kimi fərqləndirməyə başlayır. Bu zəmində uşağın davranışı nəzərə cəpəcəp dərəcədə dəyişir və mürəkkəbləşir. Onun fəallığı artır. Balaca oğlan və qız, intuitiv surətdə olsa da, başa düşür ki, o, A.Vallonun sözləri ilə desək, özünü necə müşahidə edərsə, onu başqa adamlar da elə müşahidə edirlər. Uşaq artıq müəyyən həyatı situasiyalarda bunları nəzərə alır. Məsələn, 5-6 yaşlı qız uşağı avtobusda oturan kimi, kiçik qızlardan fərqli olaraq, paltarla dizlərini örtür.

Belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, uşaqlarda həya hissinin təşəkkülü də məhz onların özlərini perseptual obyekt kimi ayırd etməsi dövrünə təsadüf edir. 6 yaşından başlayaraq uşaqlarda həya hissinin daha aydın şəkildə təzahür etməsi bu baxımdan təməmilə qanunauyğun hadisədir.

Uşağın özünü məhz perseptual obyekt kimi fərqləndirməsi artıq yeniyetməlik yaşı dövründə onda həya hissinin sosial

psixoloji kökdə inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır, ətrafdakı adamların – yaşlıların, sinif yoldaşlarının reaksiyaları yeniyetmə üçün sözün əsl mənasında sosial-psixoloji məna kəsb edir.

Yeniyetmə tez-tez güzgüyə baxmağa başlayır, ancaq güzdə özünə yalnız öz gözü ilə deyil, ilk növbədə «başqalarının gözü» ilə baxır. «Güzgü simptomunun» psixoloji nəticələri də məhz bununla izah olunmalıdır.

Cinsi yetişmə dövründə bir sıra hallarda xüsusi dövrü psixozların və sinir pozğunluqlarının (dismorfofobiya sindromu, sinir anoreksiyası və s.) müşahidə edilməsi, gözəllik effektlərini artırmaq meylinin meydana çıxması və s. başqa adamların reaksiyalarının nəzərə alınması ilə bilavasitə bağlıdır.

Yeniyetmə özünü nöqsanlı hesab etdikdə, adətən, adamlardan qaçmağa, kənar adamlardan yerli-yersiz utanmağa başlayır...

Yaş artdıqca, həya hissinin dinamikasında da yeni xüsusiyyətlər əmələ gəlir. Emosional adaptasiya faktları onların təzahürlərinə təsir etməyə başlayır.

Müxtəlif adamlarda həya hissinin həddi eyni deyildir. Lakin bütün hallarda bu hiss başqa insanlarla, onların sərvət meylləri ilə, «yaxşı nədir – pis nədir» haqqında təsəvvürləri ilə, insan münasibətlərində bərqərar olmuş qadağa və tabularla bağlıdır. Həya hissi mahiyyətə sosial-psixoloji fenomendir və bu kökdə də əmələ gəlir. Onun Genezisi insanın özünü perseptual obyekt kimi qavraması ilə şərtlənir. Vəhşi heyvanlar arasında böyümüş uşaqlarda həya hissi təsbit olunmamışdır.

İnsan düşdüüyü və yaşadığı sosial situasiyada elə ki, özünü perseptual (yeni qavranılan) obyekt kimi fərqləndirir, ilk növbədə, şahid fenomeni ilə rastlaşır. O, istər-istəməz ətrafdakı adamların, (oxu: şahidin) rəyini zəruri surətdə nəzərə alır və özünə nəzarət etməyə, diqqətini özünün davranış və rəftarına yönəltməyə başlayır. Başqa sözlə, şahid faktını nəzərə alaraq özünün davranış və rəftarını onların ölçüləri ilə reqlamentləşdirir, bu məramla da özü üçün münasib formada maskadan istifadə edir.

Dördüncü effekt: maska effekti.

Cəlil Məmmədquluzadənin «Ölülər» əsərini xatırlayın. Şeyx Nəsrulla özünün imicini psixoloji yollarla, ilk növbədə, maska vasitəsilə yaradır. .

Həyatda da belədir: insan istər-istəməz iç üzünü gizlədəndə maskalanır, maska taxır.

Maska anlamı teatr təcrübəsində bərqərar olsa da, onun qaynaqları bilavasitə meydan tamaşaları ilə bağlıdır. El şənliklərinin bu sahədə kəşfləri önəmli idi: keçəl və ya kosa obrazlarının bənzərsiz maskaları illərin-əsirlərin sınağından çıxmışdır. Lakin güzəran təcrübəsinin sosial-psixoloji kontekstdə təhlili göstərirdi ki, hələ qədim zamanlarda insan münasibətləri axarında maska effektləri yaxşı məlum idi.

Maskanın növləri çoxçeşidlidir. Onların çevrəsində **fizioqnomik maska** və **psixoloji maska** diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Vaxtilə **fizioqnomik maska** başlıca olaraq iki yolla-saç düzüümü və ənlilik-kirşanla (*oxu:kosmetik vasitələrlə*) yaradılırdı. Müasir şəraitdə fizioqnomik maska həm də neyrocerrahiyyə üsulları ilə yaradılır. .

Fizioqnomik maskada bir qayda olaraq insanın zahiri görkəmi ilə onun müəyyən bir şəxsiyyət tipinə mənsubluğu vurğulanır. Bu baxımdan onların həm də psixoloji əhəmiyyəti vardır. İnsanın zahiri görkəminə görə onun psixoloji xarakteristikalarının müəyyən edilməsində fizioqnomik maska şübhəsiz ki, özünəməxsus rol oynayır.

Psixoloji maska isə bilavasitə psixoloji effektin yaradılmasını nəzərdə tutur. Şeyx Nəsrulla ondan məhz bu kontekstdə məharətlə istifadə edir. İnsanlar psixoloji maskadan ancaq bir məqsədlə – özlərinin müəyyən neqativ keyfiyyətlərini gizlətmək və ya pərdələmək, bu yolla özləri haqqında ətrafdakı adamlarda müsbət təəssürat yaratmaq məramı ilə istifadə edirlər. «Xeyirxah», «səxavətli», «mehriban», «cəsarətli» adam və s. maskalarına geniş təsadüf olunur.

4.4. Şəxsiyyətin yönəlişləri

Yönəlişlik nədir? Gəlin əvvəlcə bir eksperimentlə tanış olaq. Tutaq ki, hər birində 25 nəfər (12 kişi, 13 qadın) olan iki qrupla eksperiment aparırıq. Bunun üçün eyni bir adamın, məsələn, A.-nın fotosəkilini çoxaldırıq, qrupdakı kişi və qadınların hər birinə ondan bir ədəd veririk.

Birinci qrupda eksperimentator tapşırığı aşağıdakı kimi izah edir: - sizə məşhur bir cərrahın şəkli verilmişdir. O, dünən beş uşağın anasını ölümdən qurtarmışdır. Onun portretini təsvir edin.

İkinci qrupda isə eksperimentator təlimatı dəyişir. O, tapşırığı aşağıdakı kimi aydınlaşdırır: - sizə müxtəlif cinayətlər törətmiş amansız bir caninin şəkli verilmişdir. O, dünən beş uşağın anasını vəhşicəsinə qətlə yetirmişdir. Onun portretini təsvir edin.

Birinci qrupda adamlar A.-nı cərrah kimi, ikinci qrupda isə cani kimi qavrayırlar. Buna müvafiq olaraq onlar A.-nın foto şəkillərdə eyni cür əks olunmuş zahiri görkəminə, baxışlarına və s. müxtəlif mənalara verirlər. Məsələn, birinci qrupda kişi və qadınlar qeyd edir ki, A.-nın gözlərindən şəfqət tökülür. İkinci qrupda isə kişi və qadınlar göstərirlər ki, A.-nın gözlərindən cin yağı.

Diqqət edin: eyni bir fotosəkil iki qrupda müxtəlif cür qavranılır. Bunu nə ilə izah etmək olar? Bu suala cavab vermək üçün eksperimentin quruluşuna diqqət yetirmək lazımdır. Eksperiment hər iki qrupda təxminən eyni plan əsasında aparılmışdır, lakin qrupları müqayisəli şəkildə nəzərdən keçir-sək, onların arasında bir mühüm fərq görə bilərik: birinci və ikinci qrupda eksperimentlər müxtəlif təlimat əsasında aparılmışdır. Eksperimentin nəticəsi də bilavasitə bu cəhətlə bağlı olmuşdur. Sən demə, eksperimentator təlimat vasitəsilə birinci qrupdakı adamları A.-nı məşhur cərrah, ikinci qrupda isə amansız cani kimi qavramağa yönəlmişdir, yəni yönəşiklik yaratmışdır: onlar A.-nı məhz belə də qavramışlar.

Tanış olduğumuz eksperimentdə yönəlişliyin əsas xüsusiyyəti öz əksini tapmışdır: insanda öz həyat təcrübəsi (və ya eksperiment) prosesində cisim və hadisələrə yanaşma tərzı və ya meyli əmələ gəlir. O, həmin cisim və hadisələrə də məhz bu baxımda reaksiya göstərməyə, öz fəaliyyətini bu baxımda qavramağa, onlara bu baxımda reaksiya göstərməyə, öz fəaliyyətini bu baxımda qurmağa başlayır.

Elmdə yönəlişlik anlayışı ilk dəfə 1862-ci ildə Herbert Spenser tərəfindən işlənilmişdir. XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində müxtəlif psixi prosesləri və s. təsvir etmək üçün müxtəlif psixoloqlar (*L. Lange, Q. Müller, T. Şuman, N. Ax, Tomas, F. Znanetsi* və b.) həmin anlayışdan müxtəlif mənalarda istifadə etmişlər. Yönəlişlik haqqında ümumi nəzəriyyəni isə 20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində gürcü psixoloqu akademik D.N.Uznadze yaratmışdır.

Qərb psixologiyası psixi hadisələri «vasitəsizlik postulatına» (*postulatum* latın sözü olub, *sübutsuz qəbul edilən müddəa* deməkdir) əsasən izah edirdi. Bihevizmin yuxarıda tanış olduğumuz düsturunu (S-R) xatırlayın. Bu cərəyana görə, stimulla (S) reaksiya (R) bir-birilə bilavasitə əlaqədardır, yəni fərdin reaksiyaları nəticə etibarı ilə güya ancaq ona təsir göstərən stimulla müəyyən olunur.

D.N.Uznadze özünün ilk nəzəri-metodoloji əsərlərində (1923-1925) psixologiya elmində hökm sürən mexaniki fikirləri tənqid edir, ənənəvi empirik psixologiyadan, bihevizmdən və s. fərqli olaraq yeni konkret psixologiya yaratmaq vəzifəsini irəli sürürdü. Bunun üçün psixika və davranışın hər hansı bir təzahürünün əsasını təşkil edən başlıca şəxsiyyət amilini tapmaq zəruri idi. D.İ.Uznadze 20-ci illərin sonunda bu məqsədlə yönəlişlik anlayışından istifadə etməyə başladı, ən başlıcası isə həmin fenomeni öyrənmək üçün xüsusi üsul kəşf etdi. O, əvvəlcə, məsələn, psixologiyada «serpante illuziyası» adı ilə olan illuziyadan istifadə etdi. Həmin illuziyanın mahiyyəti aşağıdakından ibarətdir: müxtəlif çəkili, lakin müxtəlif ölçülü iki cisimdən kiçik olanı ağır görünür. D.N.Uznadze bu model əsasında yönəlişliyi təsbit etmək üçün maraqlı üsul təklif etdi:

eksperimentator təcrübədə iştirak edən adamlara, tutaq ki, A.-ya, S.-yə və ya N.-ya iki müxtəlif böyüklükdə olan şar verir, onları müqayisə edib hansının böyük olduğunu müəyyənləşdirməyi xahiş edir. Təcrübə də 5 dəfə eynilə təkrar olunur. Bundan sonra eksperimentator A.-ya və yaxud N.-ya eyni böyüklükdə olan iki şar verir və onları müqayisə etməyi xahiş edir. Məlum olur ki, təcrübədə iştirak edənlərin, demək olar, hamısı eyni böyüklükdə olan şarları müxtəlif böyüklükdə olan şarlar kimi qavrayırlar. Bu onunla əlaqədardır ki, təcrübənin birinci mərhələsində adamlar şarları qeyri-bərabər şarlar kimi qavrayırlar və onlarda buna müvafiq yönəlişlik əmələ gəlir: belə yönəlişliyə təsbit olunmuş yönəlişlik deyilir. Təcrübənin ikinci mərhələsində təklif olunan bərabər şarları onlar əvvəlcə yaranmış yönəlişlik baxımında qeyri-bərabər şarlar kimi qiymətləndirirlər.

Bu üsul yönəlişliyin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün klassik üsul hesab olunur. D.N.Uznadze və onun əməkdaşları sonralar tanış olduğumuz eksperimental model əsasında yönəlişliyi öyrənmək üçün müxtəlif metodikalar işləmiş, müxtəlif sahələrdə (görmə, eşitmə və s.) yönəlişliyin təsirini bütün aydınlığı ilə göstərən dəqiq eksperimental faktlar müəyyən etmişlər. Dünya psixoloji ədəbiyyatında faktlar yüksək qiymətləndirilmiş, məşhur isveç psixoloqu Jan Piaje onları «Uznadze effekti» adlandırmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, D.N.Uznadze özünün əsaslı eksperimental tədqiqatlarının nəticələrini ümumiləşdirərək, yönəlişlik haqqında orijinal ümumpsixoloji nəzəriyyə yaratdı. Bu nəzəriyyənin nüvəsini belə bir müddəə təşkil edir ki, şüurun məzmunu və ya hər hansı bir davranış aktı yönəlişliklə şərtlənir. Yönəlişlik yarandıqdan sonra insanın mental (idrak) və hərəkəti fəallığının ümumi istiqamətini və onların reallaşmasının konkret xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bu onun sayəsində mümkün olur ki, yönəlişlik özünəməxsus psixi reallıq kimi fəallığı məqsədyönlü surətdə həyata keçirmək üçün zəruri olan daxili və xarici şərtləri özündə birləşdirir.

Beləliklə də D.İ.Uznadze iki tərkibli – stimulyasiya – reaksiya (S-R) – davranış modelinin əksinə olaraq aşağıdakı üç tərkibli

davranış modelini irəli sürdü: **stimul – yönəlişlik (fərd) – reaksiya (S-O-R)**.

Məsələnin belə qoyuluşunun nəinki nəzəri, həm də metodoloji əhəmiyyəti var idi. Davranışın üç tərkibli təhlili sxemi ənənəvi psixologiyada, o cümlədən bihevizorizmdə hökm sürən mexanizmi aradan qaldırmağa imkan verirdi. Həmin sxemə görə fərdin reaksiyası təkcə ona təsir göstərən stimulla deyil, həm də xarici aləmin təsiri ilə onda formalaşmış yönəlişlik halı ilə şərtlənir. Yönəlişlik insanın bütöv psixi haləti kimi mühitlə davranış, mühitlə şüurun əlaqəsini şərtləndirir.

Yönəlişlik halı necə əmələ gəlir? Yönəlişlik nəzəriyyəsinə görə fərdin psixi fəallığının ümumi sxemi aşağıdakı kimidir. Gerçəklik insana bütöv sistem kimi cavab verir. Fərdin tələbatlarının hamısı eyni vaxtda və eyni şəkildə təzahür etmir. Bir situasiyada onun tutaq ki, A.-ya, başqa momentdə isə S.-yə tələbatı təmin olunur. Yönəlişlik də elə bu zəmində – fərdin müəyyən bir tələbatının müvafiq situasiya ilə uzlaşması (birləşməsi) zəminində əmələ gəlir. Akademik D.N.Uznadze yönəlişliyi «subyektin bütöv dinamik vəziyyəti», «müəyyən aktivliyə hazırlıq halı» kimi xarakterizə edərək göstərirdi ki, o, «iki amillə: subyektin tələbatı və müvafiq obyektiv situasiya ilə şərtlənir». Bu qanunauyğunluğu sxematik surətdə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Şəkil 3-də situasiya (gerçəklik) fərdin tələbatları baxımından əks olunur. Yönəlişlik fərdin fəallığının əsasını təşkil edir. Buna görə də müvafiq şəraitdə fərdin davranışı məqsədyönlü xarakter daşıyır.

Şəkil.3. Yönəlişliyin əmələ gəlməsi prosesi.

Yönəlişliyin müxtəlif növləri vardır. Onlardan biri sosial yönəlişlik adlanır. Gəlin, əvvəlcə, «sosial» ifadəsinə diqqət yetirək. Burada söhbət insanlarda sosial gerçəklik hadisələri ilə münasibət sahəsində əmələ gələn yönəlişlik haqqında gedir.

Bu o deməkdir ki, yönəlişliyin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz əsas xüsusiyyətlərinin hamısı sosial yönəlişlik üçün də səciyyəvidir, lakin sonuncu sosial hadisələrlə bağlı olduğu üçün daha mürəkkəb xarakter daşıyır və özünün müəyyən xüsusiyyətləri ilə yönəlişliyin digər növlərindən fərqlənir.

Bizə artıq məlumdur ki, insan şəxsiyyət kimi müxtəlif sosial münasibətlərə daxil olur: o, ailənin, dostlar qrupunun, müəyyən bir ölkənin, sinfin, partiyanın və digər təşkilatların üzvüdür. O, ifadə etdiyi rollar vasitəsilə sosial qrupun sərvətlərini mənimsəyir, vətən, mənəvi zənginlik, pul, xoşbəxtlik, yaradıcılıq və s. haqqında təsəvvür və anlayışlara yiyələnir. Bu prosesdə insanda müxtəlif sosial yönəlişlər əmələ gəlir və onun fəallığının istiqamətini müəyyən etməyə başlayır.

Sosial yönəlişliyin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün psixoloqlar «Lapyer paradoksuna» müraciət edirlər.

1934-cü ildə amerikalı psixoloqu Lapyer aşağıda təsvir olunan məşhur eksperimenti aparmışdır. Lapyer bildirdi ki, Amerikada mehmanxana sahibləri çinli qonaqları xoşlamır və onlara öz otellərində yer vermək istəmirlər. Bu neqativ xarakterli sosial yönəlişlik real surətdə özünü necə göstərir? Lapyer həmin sualı aydınlaşdırmaq üçün iki çinli tələbə ilə səyahətə çıxdı. Onlar ABŞ-in müxtəlif ştatlarında 252 oteldə oldular və onları xidmət standartlarına müvafiq surətdə normal qəbul etdilər. Lapyerlə çinli tələbələr arasında fərq qoymadılar və onlara eyni şəkildə xidmət göstərdilər.

Səyahətdən iki il sonra Lapyer 251 otelin hər birinə məktubla müraciət etdi. O, məktubda otel sahiblərinə belə bir suala cavab verməyi xahiş edirdi: «əgər bir də həmin iki çinli tələbənin müşayiəti ilə otele təşrif buyursa, onları yenə də əvvəlki kimi qonaqpərvərliklə qarşılayarlarmı? 251 otelin ancaq 128-dən cavab alındı. Onlardan yalnız birində razılıq bildirildi.

Otel sahiblərindən 52%-i rədd cavabı, təxminən 47%-i isə qeyri-müəyyən cavab vermişdilər.

Məktublarla alınmış cavablarda mehmanxana sahiblərinin çinliləri xoşlamaması aydın şəkildə özünü göstərirdi. Halbuki səyahət zamanı onlar özlərini başqa cür aparmış, Lapyeri və çinli tələbələrini normal şəkildə qəbul etmişdilər. Lapyer bu faktları şərh edərək belə nəticəyə gəldi ki, çinlilərlə münasibət sahəsində mehmanxana sahiblərində yaranmış sosial yönəlişliklə onların real davranışı arasında uyğunsuzluq vardır.

Sosial psixologiyada «Lapyer paradoksu» adlanan bu nəticə müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə təhlil olunmuşdur. Onlardan biri ilə tanış olaq.

Müəyyən edilmişdi ki, sosial yönəlişlik (attityudu) üç tərkibli quruluşa malikdir. Bunu sxematik olaraq belə ifadə etmək olar (şəkil 4).

Koqnitiv cəhət obyekt haqqında biliklərdən, qiymətverici hökm və mülahizələrdən ibarətdir. Affektiv cəhət insanın müvafiq obyekt və ya hadisə ilə bağlı hisslər sistemini əhatə edir. Sosial yönəlişliyin davranış tərəfi isə insanın boyektlə real (mənfi və ya müsbət) əməlləri kimi özünü göstərir.

«Lapyer paradoksunda» biz ən yaxşı halda sosial yönəlişliyin iki komponentini müşahidə edirik (şəkil 5).

Bəzi psixoloqlar «Lapyer paradoksunu» bu baxımdan təhlil edərək belə- nəticəyə gəlmişlər ki, müxtəlif situasiyalarda koqnitiv və ya affektiv cəhət daha aydın təzahür edə bilər, bundan asılı olaraq müxtəlif situasiyalarda nəticə də müxtəlif olmalıdır.

Bu mülahizələr nə qədər maraqlı olsa da, onlar «Lapyer paradoksunun» mahiyyətini izah etmir. Qarşıya sual çıxırdı:

Şəkil 4. Sosial yönəlişliyin üç tərkibli quruluşu.

Şəkil 5. «Lapyer paradoksunun» sxematik təsviri.

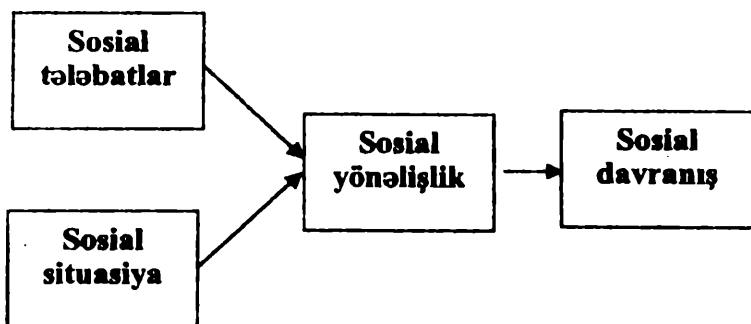
Sosial yönəlişlik hansı şəraitdə real davranışda ifadə olunur, hansı şəraitdə isə ifadə olunmur?

«**Lapyer paradoksuna**» biz həyatda müxtəlif formalarda rast gəlirik. Çox vaxt adamlarda bu və ya digər formada sosial yönəlişlik əmələ gəlir. Lakin o, həmin yönəlişliyə müvafiq surətdə hərəkət etmir. Bəs, bunu nə ilə izah etmək olar? Sosial yönəlişlik hansı formada təzahür edirsə-etsin, bu və ya digər dərəcədə insanla bağlıdır. Biz hətta hər hansı bir adamı «pis adam» kimi qavradıqda, çox vaxt onunla «pis adam» kimi rəftar etmirik. Gözümüz gözüne sataşanda nədə tərəddüd edirik, nədə isə güzəştə gedirik, nəyi isə üzünə vurmuruq; əbəs yerə demirlər ki, «üz-üzdən utanar», «üz ətdəndir», «istəyənin bir üzü qara, verməyənin iki üzü qara», «qapıya gələni qovmazlar» və s.

Əgər belədirsə, onda insanın real davranışı hansı şəraitdə məhz sosial yönəlişliyə müvafiq surətdə qurulur? «Lapyer paradoksu» bu suala cavab vermir. Nəzərdən keçirdiyimiz atalar sözlərində də həmin fakt ancaq ümumi şəkildə qeyd olunur. Halbuki insanların sosial davranışını psixoloji cəhətdən düzgün izah etmək üçün həmin sualı aydınlaşdırmaq lazımdır.

Yönəlişliyin prinsipial sxemi artıq bizə məlumdur (bax: şəkil 3). Sosial yönəlişliyin mahiyyətini onun əsasında ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (şəkil 6).

Akademik D.N.Uznadzenin sözləri ilə desək, tələbat və həmin tələbata müvafiq situasiya yönəlişliyin müəyyən istiqamətdə təzahür etməsi üçün zəruri şərtidir. Əgər situasiya və tələbatlar insana birlikdə təsir etmirsə, yönəlişlik əmələ gəlmir və gələ bilməz. Bu cəhət sosial yönəlişlikdə də bütün aydınlığı ilə özünü göstərir.

Şəkil 6. Sosial yönəlişliyin prinsipsial sxemi.

Sosial yönəlişlik də xarici və daxili amillərin, sosial tələbat və müvafiq sosial situasiyanın birgə təsiri zəminində əmələ gəlir.

Sosial situasiya mürəkkəb anlayışdır. Onu təkcə iki və ya daha çox adamın qarşılıqlı əlaqəsi kimi başa düşmək olmaz. Adamların ifadə etdikləri rollardan, onların münasibətlərindən, sosial normalar, gözləmələr və qadağanlardan asılı olaraq sosial situasiya yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, sosial yönəlişliyin davranışda təzahür etməsi sosial situasiyanın məhz bu xarakteristikaları ilə bilavasitə bağlıdır. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, insanın rolu ilə münasibətlərinin bir-birinə uyğun gəlməsi sosial yönəlişliyin davranışında təzahür etməsini şərtləndirən amillərdən biri və bəlkə də ən başlıcası kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu baxımdan M.L.Qomelaurinin eksperimental tədqiqatlarından biri ilə tanış olaq.

Eksperimentdə 20 prokuror, 20 vəkil iştirak etmişdir. Onları hüquq pozuntuluğuna aid müxtəlif hadisələrlə (alverçilik, qatilin gizlədilməsi, avtomat telefonun sındırılması, adam öldürmə, oğurluq, qoruq yerində ovçuluq və s.) tanış etmişlər. İstər prokurorlara, istərsə də vəkillərə alverçilik etmiş, qatili gizlətmiş və ya avtomat telefonu sındırmış hər hansı bir adamın

əməllərini 10 ball sistemi üzrə qiymətləndirmək təklif olunmuşdur.

Hər şeydən əvvəl, bir məsələyə diqqət edək. Eksperiment nə üçün prokuror və vəkillər üzərində aparılmışdır? Görəsən, bu, təsadüfən belə alınmışdır? Şübhəsiz ki, yox. Eksperimentin əsas qayəsi məhz həmin faktla bağlıdır. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, prokuror və vəkil bir-birinə əks olan rollardır: prokuror dövlət ittihamçısıdır, qanunu müdafiə edir, vəkil isə məhkəmə prosesində müttəhimin nümayəndəsidir, onu müdafiə edir. Görəsən, onlar eyni hüquq pozğunluqlarını necə qiymətləndirirlər?

Eksperiment aşağıdakı kimi aparılmışdır: 1-ci mərhələdə istər prokuror, istərsə də vəkillər müvafiq hüquq pozğunluğu halına öz rol mövqeyinə əsasən qiymət verirlər. Müəyyən edilmişdir ki, eyni hüquq pozğunluğunu prokuror və vəkillər müxtəlif şəkildə qiymətləndirirlər. Prokurorların verdikləri qiymətlər 7,1 bala, vəkillərin qiymətləri isə 4,14-ə bərabərdir.

2-ci mərhələdə prokurorlara müvafiq hüquq pozğunluğu halını vəkil kimi, vəkillərə isə prokuror kimi qiymətləndirmək təklif olunur. Aydın məsələdir ki, peşə rolunu dəyişmək çətinidir. Eksperiment prosesində də bu çətinliklər özünü göstərdi: eksperimentdə iştirak edənlərin hamısı bilavasitə prokuror və vəkil vəzifələrində işləyirdilər. Lakin eksperimentin başlıca qayəsi də məhz 2-ci mərhələ ilə bağlı idi, 2-ci mərhələdə prokuror və vəkillərin rolları dəyişilir, eksperiment şəraitində prokuror vəkilə, vəkil isə prokurora çevrilir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, eksperiment şəraiti xəyali xarakter daşıyır: bu zaman adamların rolu dəyişilsə də, onların cinayət pozğunluğu halına münasibətlərinin mütləq məna da dəyişildiyini güman etmək, şübhəsiz ki, səhv olardı.

Göründüyü kimi, eksperiment elə təşkil olunmuşdur ki, məhz onun 2-ci mərhələsində, prokuror və vəkillərə öz rollarını dəyişmək təklif edildikdə, rolla münasibətin bir-birilə uyub-uyuşmaması (uyğun gəlib-gəlməməsi) faktı üzə çıxmalı idi.

Eksperiment prosesində bu cəhət bütün aydınlığı ilə özünü göstərdi: prokurorların 7, vəkillərin isə 6 nəfəri müvafiq hüquq

pozğunluğu hallarını əks rol baxımında qiymətləndirməkdən imtina etdi. Onlar bunu aşağıdakı kimi əsaslandırırlar: «Mən özümü vəkil kimi təsəvvür etmək istəmirəm, heç vaxt vəkil işləməmişəm, mən hüquq pozğunluğu hallarını vəkil kimi qiymətləndirə bilmərəm». «Prokurorun işi vəkilin işindən qat-qat çətin olsa da, mən vəkil olmaq istəməzdim, mən cinayətə vəkil gözü ilə baxa bilmərəm», «mən 16 il prokuror olmuşam, müstəntiq, hakim işləmişəm, vəkil də işləməli olmuşam... Vəkil işləyəndə də özümü qəlbən prokuror kimi hiss etmişəm. Xüsusilə ilk vaxtlarda mənim üçün çox çətin idi, indinin özündə də canını müdafiə etməyi əməlli-başlı öyrəne bilməmişəm. Bu adamdan böyük səy tələb edir».

Bu materialları düzgün təhlil etmək üçün bir məsələni qeyd edək: eksperimentdə iştirak edən adamların hamısı müvafiq cinayət pozğunluğu hallarını istər prokuror, istərsə də vəkil rolunda qiymətləndirmək üçün kifayət qədər biliyə malikdirlər. Bəs, onların bir qismi nə üçün rolunu dəyişməkdən imtina edir? Məsələ ondadır ki, hüquq pozğunluğu halı bilik əsasında deyil, hüquq pozğunluğuna yaranmış münasibət (bizim misalımızda: prokuror və vəkil münasibəti) əsasında qiymətləndirilir. Əgər münasibət formalaşmış davamlı münasibətə çevrilsə, hətta xəyali situasiya belə rol dəyişmək, yeni rol qəbul etmək üçün başlıca maneəyə çevrilir: bu zaman bezi prokurorlar vəkil rolunu, bezi vəkillər isə prokuror rolunu qəbul etməkdən imtina edirlər. Sosial rolla sosial münasibətin uyushması (bir-birinə uyğun gəlməsi) sosial yönəlişin əmələ gəlməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Eksperimentin nəticələri əsaslı surətdə göstərir ki, insanın sosial rolu ilə sosial münasibətləri bir-birilə uzlaşdıqda, sosial yönəlişliklər bilavasitə davranışda ifadə olunur: o, bu və ya digər istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Əgər sosial rolla münasibət bir-birinə uyushmursa, sosial yönəlişlik bu zaman ancaq koqnitiv və ya effektiv səviyyədə ifadə olunur (bax: şəkil 31), insan bu və ya digər sosial hadisəni müəyyən baxımda qavrayır, ona uyğun hisslər keçirir, lakin Lapyerin eksperimentində olduğu kimi, müvafiq sosial yönəlişə əsasən hərəkət etmir.

Beləliklə, bir sosial yönəlişliyin əsas qanunauyğunluqarından birini aydınlaşdırdıq. Gəlin, indi də, bu baxımdan Lapyer paradoksunu təhlil edək.

Birinci cəhət. Lapyerin eksperimentlərində mehmanxana sahiblərinin çinlilərə münasibəti ilə onların rolları bir-birinə uyuşmur və uyuşma də ola bilməz. Onlar çinli tələbələrə mənfi münasibət bəsləyirlər. Lakin, bununla belə, biznes mehmanxana sahibləri üçün daha böyük əhəmiyyətə malikdir: pul qazanmaq onların həyatının mənasını təşkil edir. Əgər otdə çoxlu yer varsa və biznes mehmanxana sahibi üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdirsə, bu zaman aydın məsələdir ki, o, öz münasibətindən asılı olmayaraq çinli tələbələrə yer verəcəkdir.

İkinci cəhət. Lapyerin eksperimentləri öz-özlüyündə nə qədər maraqlı olsa da, onda dəqiq nəzərə alınmayan çoxlu kəmiyyət vardır, əslində isə eksperiment müəyyən mənada düzgün planlaşdırılmamışdır.

Əgər Lapyer eksperimenti aşağıdakı kimi planlaşdırsa idi, onun nəticəsi də başqa cür olardı: tutaq ki, otdə ancaq iki boş yer var vardır. Otdə eyni vaxtda iki amerikalı və iki çinli tələbə gəlib yer almaq istəyir. Mehmanxana sahibi bu zaman necə hərəkət edərdi? Aydın məsələdir ki, o, özünün sosial yönəlişinə müvafiq olaraq yeri amerikalı tələbələrə verər, çinli tələbələri isə rədd edərdi. Bu onunla izah olunur ki, həmin situasiyada mehmanxana sahibinin fölu onun sosial münasibətləri ilə asanlıqla uyuşur.

Üçüncü cəhət. Lapyerin eksperimentləri iki mərhələdə təşkil olunmuşdu. Lakin onların nəticələri bir-birinə uyğun gəlmir: birinci mərhələ 252 mehmanxana sahibindən 251 nəfəri çinli tələbələrə yer verdiyi halda, ikinci mərhələdə 128 nəfərdən ancaq 1 nəfəri suala müəyyən cavab vermişdi. Bunu nə ilə izah etmək olar? Məsələ ondadır ki, eksperimentin birinci mərhələsində çinli tələbələr otdə Lapyerlə, yəni amerikalı ilə birlikdə gəlmişdilər. Görəsən, bu faktın eksperimentin nəticəsi üçün əhəmiyyəti olmuşdurmu? Atalar demişkən, üz-üzdən utanar. Eksperimentin ikinci mərhələsində çinli tələbələr bilavasitə iştirak etmir. Mehmanxana sahibləri suala təklikdə cavab

verirlər. Bu situasiyada onların böyük əksəriyyəti eksperimentin birinci mərhələsindən fərqli olaraq çinli tələbələrə yer verməkdən imtina edirlər.

Beləliklə, biz sosial yönəlişliyin bəzi xüsusiyyətləri ilə tanış olduq. Onları təhlil edərkən sosial yönəlişliyin istiqamətinə, məzmununa xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sosial yönəlişliyin istiqaməti, onun pozitiv və ya neqativ olması müxtəlif amillərlə şərtlənir. Xeyir, şəər, ədalət, xoşbəxtlik, gözəllik, azadlıq və s. haqqındakı ictimai ideallar və sərvətlər onların içərisində xüsusi yer tutur.

İctimai ideallar və sərvətlər cəmiyyətin ideologiyasını və mədəniyyətini ifadə edir. Uşaqlar ictimai təcrübəyə yiyələndikcə onlarda ictimai ideallar və sərvətlər haqqında təsəvvürlər formalaşır. Həmin təsəvvürlər onların həyat təcrübəsində möhkəmlənir, sərvət meylinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir: şəxsiyyət, bir tərəfdən, cisim və hadisələri bu ideallar və sərvətlər baxımından qiymətləndirir, digər tərəfdən, öz həyatını onların əsasında qurur, öz həyatının mənasını həmin ideallar və sərvətlərin təntənəsində axtarır. Sərvət meyillərinin inkişaf etməməsi infantilizmin başlıca əlamətlərində biridir.

4.5. C.Kellinin şəxsi konstruktlar nəzəriyyəsi: şəxsiyyət sosial münasibətləri necə qiymətləndirir (!)

Aqil adamlar axşam göydəki buludlara baxıb sabah yağış yağacağını deyirlər. Dənizdə çiməndə ehtiyatlı oluruq: gözümüz adətən uşaqlarda olur. Ağır şeyi qaldırmaq üçün lingdən istifadə edirik...

Onlarla və yüzlərlə belə həyatı hadisələri psixoloji baxımdan təhlil edərkən qarşıya suallar çıxır: Necə olur ki, insan hadisələri qabaqcadan görə bilir, özünün və başqa adamların davranışına nəzarət edir?

Ümumiyyətlə, insan xarici aləmdə baş verən hadisələri, o cümlədən başqa adamların və özünün davranışını necə başa

düşür və izah edir? Bu vacib məsələləri həll etmək üçün təkcə intellekt kifayətdirmi?

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, hər bir adamda dünya və insan münasibətləri haqqında özünəməxsus təsəvvür və anlayışlar əmələ gəlir. O, cisim və hadisələri qavrayarkən onları bu baxımdan mənalandırır, şərh edir, yozur və qiymətləndirir. Cisim və hadisələrin şəxsiyyət tərəfindən belə şərh olunma və ya yozulma tərzı psixologiyada şəxsi konstruktorlar adlanır.

Bu fikri psixoloji cəhətdən çox dəqiq ifadə edən maraqlı bir atalar sözü vardır. Xalq deyir: «*hər kəs öz arşını ilə ölçür*». Əvvəla «arşın» sözünə diqqət edək. Arşın – ölçmə, qiymətləndirmə vasitəsidir. İkincisi, hər kəsin öz arşını var, yəni həmin «arşın» şəxsi xarakter daşıyır («şəxsi konstrukt» anlayışında «şəxsi» sözünün xüsusi mənası vardır). Nəhayət, bir sualı aydınlaşdırıq: «hər kəsin öz arşını» necə əmələ gəlir? Atalar sözlərində adətən, belə suallara cavab verilmir. Lakin məsələyə məntiqi cəhətdən yanaşsaq, sualın cavabını təsəvvür etmək asandır: hər adamda dünya və insan münasibətləri haqqında müəyyən anlayışlar yaranır. O, cisim və hadisələri qavrayarkən bu anlayışlardan «arşın» kimi istifadə edir. Bu baxımdan dilimizdə çoxdan işlənən «hər kəs öz arşını ilə ölçülür» atalar sözü «şəxsi konstrukt» anlayışının mahiyyətini lakonik şəkildə əks etdirir.

Konstrukt nəzəriyyəsini amerikan psixoloqu C.Kelli 50-ci illərin birinci yarısında irəli sürmüşdür. Onun 1955-ci ildə nəşr olunmuş məşhur kitabı da belə adlanır: «**Şəxsi konstruktorlar psixologiyası**».

Kitabın nəşr olunduğu ilə diqqət yetirin: 50-ci illərin əvvəlləri Amerika psixologiyası üçün çətin dövr idi. Ölkədə hökm sürən antimentalist cərəyanlar, birinci növbədə, bihevizorizm və neobihevizorizm aktual psixoloji problemləri öyrənmək imkanı vermirdi. Amerika psixologiyasında bu şəraitdə, bir tərəfdən, şəxsiyyət və şüur problemlərinə maraq yaranır, digər tərəfdən isə bir çox psixoloqlar «nəzəri uydurmalar» imtina edərək xalis tətbiqi tədqiqatlar aparmağa başlayırdılar. C.Kellinin tədqiqatları bu baxımdan Amerika psixologiyasında yeni istiqamət

idi. Onun nəzəriyyəsində əsas anlayış – şəxsi konstrukt anlayışıdır. *Konstrukt nədir?* Konstrukt termini latınca – *konstruere* («rusca» *конструирование*) sözündən əmələ gəlmişdir. Konstruere çox mənalı sözdür. Burada konstruere şərh etmə, yozma, başa düşmə, konstrukt isə reallığı şərh etmə vasitəsi və ya reallığın şəxsiyyət tərəfindən yozulması mənasında işlənir.

Kellinin fikrincə, hər bir adam öz-özlüyündə alimdir, tədqiqatçıdır, o qıcıqlara sadəcə olaraq cavab vermir, xarici aləmdən aldığı informasiyaları mənimsəyərkən əsaslı fərziyyələr irəli sürür, onları təcrübədə yoxlayır, dünya və insan münasibətləri haqqında özünün «balaca nəzəriyyəsini», şəxsi konstruktorlar və ya anlayışlar sistemini yaradır. Biz bu sistemə müvafiq olaraq hadisələri qiymətləndirir, öz davranışımızı müəyyən edir, özümü və başqa adamlara sual veririk. Bu baxımdan konstrukt insanın özü tərəfindən yaradılan, praktikada yoxlanılan, ətraf gerçəkliyi qavramaqda və başa düşməkdə, hadisələri proqnozlaşdırmaqda və qiymətləndirməkdə ona kömək edən xüsusi subyektiv vasitədir.

Kelli konstrukt anlayışından istifadə etməklə biheviorizmin əsasını təşkil edən vasitəsizlik postulatını özünəməxsus şəkildə aradan qaldırır. D.N.Uznadzenin nəzəriyyəsində yönəlişlik anlayışı, S.L.Rubinsteinin nəzəriyyəsində «fəaliyyətin daxili şərtləri» anlayışı həmin rolunu oynayır. Başqa sözlə, Kellinin fikrincə, insan xarici aləmi bilavasitə deyil, dolayısı ilə – konstruktorlar vasitəsilə qavrayır, yəni, o, insanın psixi həyatının bixevioristlər kimi S – R düsturu ilə deyil S – K – R düsturu ilə izah edir (Burada K – konstrukt anlayışını ifadə edir).

Qeyd etdiyimiz anlayışlar (yönəlişlik, fəaliyyətin daxili şərtləri və şəxsi konstruktorlar) müəyyən xüsusiyyətlərə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Onlardan hər birinin öz evristik mənası vardır. Lakin nəzərə almaq lazımdı ki, həmin anlayışlar hələ psixologiyada müqayisəli şəkildə təhlil edilməmiş və sistemli yanaşma baxımından onlardan hər birinin insanın psixi həyatında oynadığı spesifik rol öyrənilməmişdir.

Kellinin fikrincə, insanın reaksiyalarını sadəcə olaraq müşahidə etməklə ona səmərəli təsir göstərmək olmaz. Bunun

üçün onun şəxsi konstruktorlarını -- dünya haqqındakı nöqteyi-nəzərini öyrənmək lazımdır. Psixologiyanın əsas vəzifələrindən biri məhz şəxsiyyətin daxili aləminə, onun dünya, özünün sosial əhatəsi, özü haqqındakı təsəvvürlər sistemine nüfuz etməkdən ibarətdir. O, konstrukt nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini də, birinci növbədə, bununla izah edirdi. Qarşıya sual çıxırdı: şəxsiyyətin daxili aləminə necə nüfuz etmək olar? Kelli bu mühüm məsələni məharətlə həll edib şəxsiyyəti öyrənmək üçün yeni metod – repertuar şəbəkə metodunu yaratdı.

Metodun adına diqqət yetirin: burada repertuar sözünün də, şəbəkə sözünün də öz evristik mənası vardır. Repertuar fransız sözü olub aşağıdakı mənalara ifadə edir: 1) hər hansı bir teatrdə tamaşaya qoyulan əsərlərin məcmusu; 2) bir aktyorun ifa etdiyi rolların, müğənninin oxuduğu və çalğıçının çaldığı havaların məcmusu. Kelli repertuar sözünü, demək olar ki, 2-ci mənada – insanın həyatda ifadə etdiyi rolların məcmusu mənasında işlədir. Kellinin təcrübələrində iştirak edən bu və ya digər adama şəbəkə formalı blank (metodun adında şəbəkə sözü buradan əmələ gəlmişdir) və «rol siyahısı» adlanan cədvəl (bax: cədvəl 1 və 2) verilir (rol siyahısına 22 tanış adam – ana, ata, qardaş, bacı, arvad, ər və s. daxil edilmişdir). Təcrübədə iştirak edən adam müvafiq qrafada, məsələn, 1-ci qrafada – öz adını, 2-ci də – anasının (və ya analığının), 3-cü də- atasının (və ya atalığının) adını qeyd edir. Bu qayda ilə blankda rol siyahısına uyğun olaraq 22 adamın adı göstərilir. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, hər qrafada müəyyən adamların qarşısında işarələri çəkilmişdir.

KELLİNİN ROL KONSTRUKTLARI REPERTUAR TESTİ ÜÇÜN

B L A N K.

		Ad tarix konstrukt	
	1		
	2		
	3		
	4		
	5		
	6		
	7		
	8		
	9		
	10		
	11		
	12		
	13		
	14		
	15		
	16		
	17		
	18		
	19		
	20		
	21		
	22		
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			
21			
22			

Ekspérimentator təcübədə iştirak edən adama deyir:

Cədvəl 2.

**Kellinin rol konstruktları repertuar testi
üçün personajların siyahısı**

1. Birinci sütünda öz adınızı yazın
2. Ananızın adını yazın. Əgər sizi ögey ana böyüdübse, onun adını yazın
3. Atanızın adını yazın. Əgər sizi ögey ata böyüdübse, onun adını yazın.
4. Qardaşınızın (yaşca ən yaxın olanının) adını yazın. Əgər qardaşınız yoxdursa, təxminən həmyaşdınız olan və yeniyetməlik dövründə sizin üçün qardaşı əvəzi etmiş dostunuzun adını yazın.
5. Bacınızın (yaşca ən yaxın olanının) adını yazın. Əgər bacınız yoxdursa, təxminən həmyaşdınız olan və yeniyetməlik dövründə sizin üçün bacını əvəz etmiş rəfiqəninizi adını yazın.
- ALTINCI MADDƏDƏN BAŞLAYARAQ SİZƏ TANİŞ OLAN ADAMLARIN ADINI YAZIN. LAKİN ADAMLARI TƏKRAR ETMƏYİN, HƏR DƏFƏ YENİ ADAMLAR SEÇİN**
6. Sizin arvadınız (əriniz) və ya, əgər evlənmemişsinizsə, sizin sevdiyiniz adam.
7. Yuxarıdakından bilavasitə əvvəl sevdiniz adam.
8. Hal-hazırda sizin ən yaxın həmcins dostunuz.
9. Ən yaxın həmcins dostunuz hesab etdiyiniz, sonralar isə ümidinizi doğrultmayan adam.
10. Öz kövrək hissələrinizi bölüşmək istədiyiniz adam.
11. Sizin həkiminiz.
12. Hal-hazırda qonşunuz olan və hamıdan yaxşı tanıdığınız adam.
13. Sizinlə yaxınlıq etmiş, lakin hər hansı bir izah olummayan səbəbə görə sizi sevməmiş adam.
14. Mərhəmət bəslədiyiniz və ya daha çox kömək etmək istədiyiniz adam.
15. Yanında özünüzü narahat hiss etdiyiniz adam.
16. Yaxın vaxtlarda tanış olduğunuz və daha yaxşı tanımaq istədiyiniz adam.
17. Yeniyetməlik yaşında sizə ən güclü təsir göstərən müəllim.
18. Baxışları sizdə güclü etiraz doğurmuş müəllim.
19. Sizi ən çox incitmiş müdir və ya zabıt.
20. Sizin şəxsən tanıdığınız adamlardan ən çox bəxti gətirən adam.
21. Sizin şəxsən tanıdığınız adamlardan ən xoşbəxti.
22. Sizin şəxsən tanıdığınız adamlardan ən yüksək əxlaqlı adam.

1-ci qrafada dairə ilə üç adam qeyd olunmuşdur. Onlardan ikisi hansı xüsusiyyətlərə görə bir-birinə oxşayır və üçüncü adamdan fərqlənirlər. (Təcrübədə iştirak edən adam – kimi bir-birinə oxşar hesab edirsə, 1-ci qrafadakı müvafiq iki dairəyə xətt çəkir, üçüncü dairə boş qalır).

Bundan sonra ona təklif olunur ki, 1) onların hansı xüsusiyyətə görə bir-birindən və 2) üçüncü adamın onlardan nə ilə fərqləndiyini qeyd etsin. Bu sözlər həmin adamın konstruksiyaları kimi qiymətləndirilir. Şəbəkənin digər qrafaları da bu qayda ilə doldurulur.

Elm tarixindən bilirik ki, nəzəriyyə və metod bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Kellinin nəzəriyyə və metodunun taleyi eyni olmamışdır: onun metodu nəzəriyyəsinə nisbətən daha məşhurdur və xarici ölkələrdə geniş istifadə olunur. Son 20 ildə repertuar şəbəkə metodu müxtəlif psixoloqlar tərəfindən nəinki təkmilləşdirilmiş, həm də onun yeni variantları işlənilmişdir.

Kelli göstərdi ki, şəxsi konstruktorlar bipolyar (iki qütblü) xarakter daşıyır. Eybəcər – gözəl, xəsis – səxavətli, keçmiş – gələcək və s. kimi konstruktorlar buna misal ola bilər. O, belə hesab edirdi ki, biz həmişə nəyi təsdiq edəndə, eyni zamanda nəyi isə inkar edirik. Biz «Məmməd düz adamdır» deyəndə, nəzərdə tuturuq ki, o, fırıldaqçı deyil. İnsan əks qütbü özü üçün çox vaxt aydın müəyyən etmir, lakin o, ətraf gerçəklikdə mənə axtararkən, oxşar və fərqli cəhətləri eyni vaxtda görür. Bu mənada hər bir konstrukt referent (yəni məlumat verən) oxdur: biz onun vasitəsilə şəxsiyyətin nəyi müsbət və ya mənfi, nəyi oxşar və fərqli hesab etməsi haqqında məlumat əldə edirik. Bu ilk baxışda sadə görünərsə də, əslində son dərəcə mürəkkəb məsələdir. Çünki insan hadisələri qavrayarkən və qiymətləndirərkən eyni vaxtda bir neçə parametri nəzərə ala bilər. Tutaq ki, A.V.-ni ancaq yaxşı adam kimi qiymətləndirir. B.-nin isə V.-nin yaxşı xüsusiyyətləri ilə yanaşı mənfi xüsusiyyətlərini də görür. Bundan asılı olaraq A-ya nisbətən B.-nin şəxsi konstruktorlar sistemi daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Müəyyən edilmişdir ki, bu şəxsi konstruktorları xarakterizə

etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan göstəricilərdən biridir. Həmin göstərici «koqnitiv çətinlik» adlanır.

Adamların şəxsi konstruktorlar sistemi öz səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənilir. Bəzi adamların şəxsi konstruktorlar sistemi sadə, bəzilərinin nisbətən mürəkkəb, bəzilərininki isə mürəkkəb xarakter daşıyır. Əgər hər hansı bir adam hadisələri qiymətləndirərkən eyni vaxtda bir neçə göstəricini nəzərə alırsa, onun konstruktorlar sistemi çoxlu miqdarda bir-birilə əlaqədə olan ümumiləşmiş konstruktorları əhatə edirsə, belə konstruktorlar koqnitiv baxımdan mürəkkəb konstruktorlar hesab olunurlar. Mürəkkəb konstruktorlar sistemində malik olan adamlar başqalarının davranışını dəqiq və diferensial surətdə qiymətləndirirlər.

4.6. Şəxsiyyətin sosializasiyası

Uşaqların sosializasiyası multifaktorlu prosesidir: onların cəmiyyətlə inteqrasiyası mürəkkəb və çoxcəhətli sosializasiya proseslərindən başlayır, bu proseslərin axarında da inkişaf edir.

Cəmiyyət həyatının bənzərsiz rol repertuarları var. Uşaqlar doğulduqları gündən komik, dramatik və ya faciəli rollar aləminə düşür, yazılmış qaydalardan çox yazılmamış qaydaları ilə seçilən bu rolları ifadə etmək üçün zəruri olan təcrübəni mənimsəyirlər. İctimai təcrübənin mənimsənilməsi sosializasiya proseslərinin vektorunu təşkil edir.

Sosializasiya anlamı sosiologiyada müxtəlif yönümlərdə araşdırılıb. 40-50-ci illərdə onun sosial psixoloji problemləri ayrd edilmiş, neobihevizizm, simvolik interaksionizm və s. kimi psixoloji cərəyanlarda müxtəlif yönümlərdə təhlil olunmuşdur (*H.Əlizadə, 106*).

Sosializasiya proseslərinin müxtəlif təsnifatları məlumdur (bax: *Q.Krayq, 23-26, H.Ə.Əlizadə, 340*). Bu təsnifatlarda sosializasiyanın dörd başlıca sistemi - mikro -, mezo -, ekzo - və makrosistemləri ayrd edilir. Onlar aşağıdakılarla seçiyyələnilir:

Mikrosistem: ailə + dini qruplar + həmyaşlı uşaqlar cəmiyyəti + yaşayış yerinin sosial – mədəni mühiti + tərbiyə institutları.

Mezosistem: etnomədəni amillər + yaşayış məskəninin tipi + kütləvi kommunikasiya vasitələri.

Ekzosistem: valideynlərin iş yeri + yerli səhiyyə şöbələri + məişət şəraitinin yaxşılaşması + uşağın bacı və qardaşlarının ailəsi + dostlarının ailəsi.

Makrosistem: planetar proseslər + ölkənin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri + cəmiyyət + dövlət...

İstər mikro, istər mezo və ekzo, istərsə də makro amillərdən hər birinin sosializasiya prosesində öz «mütləq» çəkisi olsa da, onlar bu mürəkkəb və ziddiyyətli prosesi qarşılıqlı əlaqədə şərtləndirir. Sosializasiya prosesinin özünəməxsus mexanizmləri var. Onlardan ikisi – imitasiya və identifikasiya xüsusilə önəmlidir. İmitasiya müəyyən sosial modelin şüurlu surətdə yansılması kimi özünü göstərir. İdentifikasiya prosesində isə uşaq özünü təqlid obyektinə eyniləşdirir və bu yolla sosial təcrübəni mənimsəyir.

Sosializasiya prosesində şəxsiyyət amilləri də müəyyən rol oynayır. N.Smelzer bu baxımda iki şəxsiyyət amilinin – həya və günahın rolunu qeyd edir. Müəllifin fikrincə, həya hissi o zaman əmələ gəlir ki, insan ifşa olunacağından ehtiyat edir. Günah hissi isə vicdanın tərkində formalaşır, həya hissi ilə birlikdə müəyyən sosial davranışı qadağan edir, onun qarşısını alır.

Sosializasiya prosesində insan mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olur. Bu prosesdə, o, müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi formalaşır. Sosial psixologiyada bu çoxcəhətli prosesi adaptasiya, fərdiləşmə və inteqrasiya prosesi kimi səciyyələndirirlər. Uşaq əvvəlcə yaşadığı qrupda insan münasibətlərinə uyğunlaşır, tədricən onda fərdi xüsusiyyətlər formalaşır və sositumda onun münasibətlərini şərtləndirməyə başlayır. İnteqrasiya prosesi isə məhiyyətə tipikləşmə prosesi-dir. Bu prosesdə insanda qrup üçün səciyyəvi olan şəxsiyyətə – məxsus keyfiyyətlər, qrupun digər nümayəndələri üçün ümumi olan keyfiyyətlər formalaşır.

Sosializasiya prosesinin müxtəlif aspektləri var. Onun ən başlıca aspekti bilavasitə qrup təcrübəsinin mənimsənilməsi və bu prosesdə şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşması ilə bağlıdır.

Görəsən, qrup təcrübəsi uşaqlara necə verilir? Ən başlıcası isə bu təcrübənin məzmunu nədən ibarətdir? Sualın cavabı bir mənəlidir: sosializasiya qrup normaları və sərvətlərinin verilməsi prosesidir. Onun qaynaqları, ilk növbədə, ailə ilə, ata və ana ilə bağlıdır. Dədə Qorqud kəlamlarını xatırlayın:

Qız anadan görməyincə, öyüd almaz. Oğlan atadan görməyincə, süfrə çəkməz...

Qız uşağının qrup normaları və sərvətlərinin mənimsəməsində ananın, oğlan uşağının isə qrup normalarını mənimsəməsində atanın rolu əvəzsizdir. Eyni zamanda qızın sosial təcrübəni mənimsəməsində ata, oğlan uşağının sosial təcrübəni mənimsəməsində ana önəmli rol oynayır. Ailənin münasibətlər modeli onların «**yaxşı nədir, pis nədir**» modeli, başqa sözlə, fəlsəfi-etik modeli, qrup norma və sərvətlərinin verilməsinin əsas forması kimi özünü göstərir.

Uşaq bələkdən çıxanda, onun sosial əlaqələri də genişlənir. Onun həyatında qeyri-formal uşaq qruplarının rolu da artır. Bəzi psixoloqlar qeyri-formal uşaq qruplarının uşağın sosial inkişafına təsirini çox vaxt ailənin uşağa təsiri ilə müqayisə edirlər. Bu təsirlərin mənbəi uşaq submədəniyyətindən ibarətdir. Uşaq submədəniyyəti sərvətlərinin özünəməxsus məkanıdır. Bu məkanın alfası və omeqası, «**xalq oyunlarından, uşaq folkloru və yumorundan, uşaqların hüquq kodeksindən və söz yaradıcılığından, uşaqların fəlsəfi və dini görüşlərindən, estetik kanonlardan və ayamalardan**» (M.R.Bityanova, 398) bəhrələnir.

Sosializasiyanın əsas institutlarından biri formal qruplar hesab olunur. Formal uşaq qruplarının (kollektivlərinin) psixoloji məkanı çoxcəhətlidir. Onun həyatı məktəbdə tərbiyə işinin səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Sosializasiya multifaktorlu prosesdir, mikro -, mezo -, ekzo - və makroamillərin xəlişində yaranır. Şəxsiyyət də bu

faktorların qarşılıqlı əlaqəsinin seyrində pərvazlanır və sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlər kəsb edir.

M.R.Bityanova bu keyfiyyətlərin 4 qrupunu ayırd etmişdir.

Birinci qrupa sosial-psixoloji qabiliyyətlər daxildir. Onlar, bir tərəfdən, şəxsiyyətin ünsiyyətdə və qarşılıqlı təsir məqamlarında adaptasiyasını, digər tərəfdən özünüreallaşdırmasını təmin edir. Müəllif V.İ.Slabodçikov və E.İ.İsayevin araşdırmaları əsasında sosial-psixoloji qabiliyyətlər çevrəsində aşağıdakıları fərqləndirir: sosial tənəyyül (yaranmış situasiyanın ətraflı və düzgün qiymətləndirilməsi), sosial intellekt (başqa subyektlərin mövqeyinin nəzərə alınması), sosial-perseptiv qabiliyyətlər (özünün hərəkətlərinin özü üçün və başqaları üçün mümkün nəticələrinin nəzərə alınması).

Sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərin ikinci qrupu ünsiyyət prosesində əmələ gəlir və onun sositumda müstəqil inkişaf etməsini şərtləndirir.

Konformluq, insanların bir-birinə etibar, kooperativlik və s. – bu keyfiyyətlərin tam olmayan sırası belədir.

Üçüncü qrup keyfiyyətlər insanın başqa adamlarla ünsiyyət və qarşılıqlı təsir prosesində onun mövqeyini şərtləndirir. Sosial motivasiyanın başlıca tipi, aktivlik, sosial məsuliyyət bu qrup keyfiyyətlərə misal ola bilər.

Dördüncü qrup keyfiyyətlər insanın fərdi xassələri kimi özünü göstərir, onun ünsiyyət üslubunda, sosial mövqeyinin xüsusiyyətlərində bilavasitə əks olunur. Üstünlük əldə etməyə və ya tətə olmağa meyl, ətrafdakı adamlara və ya özünün daxili halətlərinə yönəlmə, tənəkkürün doqmatikliyi və ya çevikliyi və s. – dördüncü qrup keyfiyyətlər sırasında xüsusi yer tutur.

Müəllifin fikrincə, sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlər insanın təkrarolunmaz fərdi simasını şərtləndirir və onun sositumda sosial-psixoloji statusunun bərqərar olmasında köklü rol oynayır.

Sosializasiya prosesində uşaq sosial tənəbbəni mənimsədikcə sosial qrupun nümayəndəsi kimi, sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyət kimi formalaşır. Sosia-

lizasiya şəxsiyyətin sosial inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır, sosi-
mun psixoloji kodlarının açılmasında önəmli rol oynayır.

4.7. Sosializasiyanın sosial-psixoloji effektləri

**4.7.1. Akselerant, reterdant və infantil uşaqlar haqqın-
da.** Hələ qədim zamanlardan insanın enişli-yoxuşlu ömür-gün
yolunu iki mərhələyə – uşaqlıq və yaşlılıq mərhələsinə
bölüblər. Uşaqlığın öz ölçüləri olub, yaşlılığın öz ölçüləri. Ata-
babalarımızın güzəran təcrübəsində də onları bu ölçülərlə mənə-
landırıblar. Uşaqları ağına, fərasətinə, həyasına-ismətinə və s.
görə səciyyələndiriblər.

Psixologiyada və pedaqogikada uşaq tiplərinin təsviri əsa-
sən XIX yüzilliyə təsadüf edilir. XX yüzilliyin də öz uşaq tipləri
olub, Məmməd Tağı Sidqinin əsrin əvvəllərində psixoloji əla-
mətlərlə təsvir etdiyi müxtəlif uşaq tipləri hələ kifayət qədər
öyrənilməsə də, Azərbaycan psixoloji-pedaqoji fikrinin fərəhli
hadisəsidir.

Müasir dövrün də öz uşaq tipləri var. Onlar, hələ tipoloji
baxımdan sistemli şəkildə təsnif olunmamış həmin tiplər XX
yüzilliyin ağıl ölçüləri ilə mənalandırılır.

Akselerasiya şəraitində akselerant uşaqlar meydana çıxıb.
Onlar özlərinin psixoloji simasında akselerasiya anlamının başlı-
ca meyarlarını əks etdirirlər.

Vaxtilə uşaqlara nə barədə danışdırdın-danış, onların han-
sısa sualına necə ətraflı və ya ötəri, təfərrüatı ilə və ya başdan-
sovdu cavab verirdin – ver, fərqi yoxdur, ağızlarını açıb
maddım-maddım sənə baxırdılar, nə deyirdin razılaşdırdılar,
qane olub sakitləşirdilər. Yaşlılar çox şey bilirdi, uşaqlar isə az –
onların hər bir görüşündə, söz-söhbətində, davranış və
rəftarında dövr üçün səciyyəvi olan bu meyl aydın nəzərə
çarpırdı. İndi isə uşaqlar gözlərimizin qarşısında necə də
dəyişiblər, çox şey bilirlər, necə deyirlər, yaşlılar kimi
fikirləşirlər.

Bu gün artıq I sinifdə oxuyan uşaqlar müəllimin baş-
dansovdu cavabları ilə razılaşmırlar, onlardan özlərinin şeylər,

hadisələr və insanlar haqqındakı inkişaf etmiş təsəvvürlər sisteminə uyğun gələn cavablar tələb edirlər. Artıq I sinif şagirdlərinin təfəkkürünü köhnə ölçülərlə səciyələndirmək birtərəfli olardı. Onların əsl əqli qabiliyyətləri əvvəllər güman edildiyindən qat-qat geniş və zəngindir...

Görəsən, uşaqların psixologiyasında əmələ gələn bu yeni məziyyətlər nə ilə bağlıdır?

Vaxtilə akademik D.İ.Uznadzenin 7 yaşlı uşaqlarla apardığı bir tədqiqatı 30-40 il keçdikdən sonra gürcü psixoloqları eynilə təkrar etmişlər. Eksperimentin nəticələri əsrin meyllərin gözəl əks etdirir. Məlum olmuşdur ki, bu günki 7 yaşlı uşaqlar çox inkişaf etmişlər, onlar bəlkə də 30-40 il bundan əvvəlki 9 yaşlı uşaqlardan çox şey bilirlər. Bu faktdır, lakin onu düzgün yazmaq, təhlil edib açıqlamaq üçün, görünür, bir mühüm mətləbi ayrıca vurğulamaq lazımdır.

Akselerant uşaqlar təkcə öz bilgi səviyyəsi ilə seçilmirlər. Onların ağıl səviyyəsi, intellekt səviyyəsi yüksəkdir. Akselerant uşaqların müxtəlif hadisələri təhlil edərkən əsaslandırdıqları məntiqi ölçülərə, verdikləri köklü suallara diqqət yetirsəniz, bu cəhəti dərhal görərsiniz. Onların məntiqi ölçüləri çox güclüdür: yaşları artdıqca hər şeydə daha çox dəlil-sübuta arxalanırlar. Mübahisə etməyi, öz fikirlərini və qənaətlərini əsaslandırmağı xoşlayırlar. Akselerant uşaqlar, necə deyərlər, yerin altını da bilirlər, üstünü də. Böyüklər üçün yazılmış kitabları oxuyurlar. VII-XI sinif şagirdlərinin böyük əksəriyyəti (60-70 faizi) özlərinin elm və texnika üzrə idrak maraqlarını müəllimlərdən aldıkları informasiyalar vasitəsilə deyil, elmi-kütəvt ədəbiyyat, radio və televizor hesabına təmin edirlər. Onlar təkcə şəxsi məsələlərlə deyil, həm də siyasi, sosial və dini məsələlərlə yaxından maraqlanırlar. Yaşlarına uyuşmayan ağıllı baxışları ilə ətrafdakı adamları heyrətləndirirlər. Adam içində özlərini müdrik aparırlar. Oturanda da, duranda da həddindən artıq təmkinli görünürlər. Ağıllı mühakimələri ilə diqqəti cəlb edirlər. Müəllimə ağıllı suallar verirlər və onların çox vaxt cavabından razı qalmırlar. Elmi-kütləvi ədəbiyyat oxuyurlar.

Akselerant uşaqların sayının günü-gündən artması nə ilə bağlıdır? Onların meydana çıxması hansı amillərlə şərtlənir?

Akselerasiya (latınca *aceleratio* – sürətlənmə deməkdir) fenomeni dünya miqyasında son 100-150 ildə müşahidə olunur. Bu fenomen özünü uzun müddət uşaq və yetişmələrin daha çox somatik inkişafı və cinsi yetişməsi sahəsində göstərirdi. Elmi-texniki tərəqqi şəraitində isə uşaqların psixi, ilk növbədə, əqli inkişafının sürətlənməsi faktları da diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Bu kökdə də elmdə psixoloji akselerasiya anlamı əmələ gəlmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, akselerasiyanın psixoloji effektləri hələ sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Son 100-150 ildə uşaqların boyunun, çəkisinin artması, cinsi yetişmənin tez başlanması statistik cəhətdən dəqiq müəyyən edilib. Psixoloji akselerasiyaya aid müəyyən məlumatlar olsa da hələ bu sahədə mötəbər statistik nəticələr yoxdur. Lakin, bununla belə, aparılmış tədqiqatlar akselerasiyanın bir çox bioloji və sosial amillərlə bağlı olduğunu göstərir.

Psixoloji akselerasiya müxtəlif amillərlə şərtlənir. Bu amillər içərisində ailənin rolu son dərəcə önəmlidir.

Müasir Azərbaycan ailəsində akselerant uşaqların doğulması, böyüyüb ərşəyə çatması üçün əlverişli şərait vardır (Bax: 1.1.2). Lakin bu imkanlardan ailələrin heç də hamısı eyni dərəcədə səmərəli istifadə etmir.

Bu gün akselerant uşaqlarla yanaşı reterdant uşaqlara da təsadüf olunur. Retardatio latın sözü olub ləngimə, yubanma mənasında işlənir. Psixi inkişafın, ilk növbədə, əqli inkişafın ləngiməsi, necə deyirlər, gec yetişməsi reterdant uşaqların səciyyəvi xüsusiyyətidir. Onlar fiziki və psixi cəhətdən əsasən sağlam uşaqlardır. Bu cəhəti nəzərə alaraq reterdant uşaqları əqli cəhətdən geri qalan uşaqlardan ayırırlar və disontogeneza ölçüləri ilə xarakterizə edirlər.

Görəsən, bəzi hallarda uşaqların inkişafının ləngiməsi nə ilə bağlıdır? Şübhəsiz ki, ilk növbədə, ailə şəraitinin özünün xüsusiyyətləri ilə. Dünyanın bütün ölkələrində bəzi ailələrdə, xüsusilə sivilizasiya ölçüləri ilə uyuşmayan ailələrdə uşaqlara qəddar münasibət özünü göstərir. Amansız ögey ana və ya

atanın, alverçi ananın, alkoqolik atanın ümidinə qalanda onların həyatı son dərəcə dözülməz olur. Uşaqları döyürlər, onlara fiziki və psixi xəsarət yetirirlər, evdə qulluqçu və ya nökr kimi işlədirlər, oğurluğa təhrik edirlər, hətta dilənçilik etməyə məcbur edirlər. Uşaq üçün elə bir şərait yaradırlar ki, əslində o, ictimai həyatdan ayrı düşür, kitab oxumur, televizora baxmır. Reterdant uşaqlar məhz belə ailələrdə meydana çıxır.

Ağır şəraitdə, məsələn, amansız və qəddar ögey ananın, hətta xalasının və ya əmisinin himayəsində yaşayan, əslində isə qulluqçuluq edən, səhərdən axşamacan ev təmizləyən, uşaq saxlayan, qab-qacaq yuyan bəzi yetim uşaqların əlverişli şəraitdə psixi inkişafının ləngiməsini təsadüfi saymaq olarmı?

Səhərdən axşamacan ancaq ailənin təsərrüfat həyatı ilə yaşayan, uşaqların təhsilini dəyərləndirməyən ata-ananın təhriki ilə bağda-bostanda işləyən, alverə qurşanan uşaqların bir çoxu birtərəfli inkişaf edir.

Bu faktları, şübhəsiz ki, xətti (mexaniki) determinizm ölçüləri ilə təhlil etmək də düzgün olmazdı. Eyni ailədə böyüyən iki uşaq təsəvvür edək: ailənin intellektual səviyyəsi çox aşağıdır, ananın və atanın verbal inkişaf səviyyəsi də qədərincə deyil. Ancaq uşaqların biri, tutaq ki, öz şəraitindən razıdır, yeyir-yatır, qarnı tox olanda yadına heç nə düşmür. O, biri qardaşa kosmosla maraqlanır, texniki dərnəklərə gedir, konstruktör olmaq istəyən uşaqlarla dostluq edir...Qardaşların ağıl dünyası öz-özünə haçalanır: biri akselerant məziyyətləri ilə seçiləndə, o biri reterdant ölçülərinə yaxınlaşır. Uşağın öz mühitinə, öz imkanlarından necə istifadə etməsi, bir şəxsiyyət kim aktivliyi və s. onun psixi inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İnfantil uşaqların psixoloji portretini də bu boyalarla təsvir etmək düzgün olardı. Psixologiyada infantil anlamının özünə-məxsus evristik mənası var. Əgər yeniyetməlik və ya böyük məktəbli yaşında şagird özünün müəyyən psixi keyfiyyətlərinə görə öz həmyaşıdlarına bənzəmirsə, daha çox, tutaq ki, kiçik məktəbli xatırladırsa, bu zaman onlara infantil yeniyetmələr

və ya böyük məktəblilər deyirlər. Infantil latın sözüdür, infantilis – körpəyə, uşağa məxsus deməkdir.

Müasir təsəvvürlərə görə, yeniyetmələrdə və ya böyük məktəblilərdə infantil xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsi müxtəlif amillərlə şərtlənsə də, daha çox uşaqların عزیزlənməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan ailəsinin bənzərsiz dəyərlərində uşaqların tutumlu yeri var. Evin bərəkəti ağsaqqalında, nurlu körpəsindədir – deyib ata-babalarımız. Ailənin affektiv mərkəzi uşaqlarla bağlıdır. Ana da onlar üçün yaşayır, ata da. Səni görüm övladından yarıyasın – elin-obanın ən böyük alqışlarından biridir. Səni görüm övladından yarımayasın – el-oba bu qarğışa dözmür, əlini göylərə açıb qarğış edənə «dilin-ağzın qurusun», - deyirlər.

Azərbaycan ailəsində uşaqları həmişə عزیزləyiblər. Oxşamalar, nazlamalar, laylalar – muğamat üstündə köklənmiş möcüzəli «uşaq mahnıları» bizim ağız ədəbiyyatımızın bənzərsiz incilərindəndir. Onların məramı da, qayəsi də, ahəngi də ana südü kimi ülvidir:

Əzizlərəm,

Doğmalar, عزیزlərəm,

Gecələr layla çalar,

Laylamda عزیزlərəm – «...Öpərdim gözlərindən» kitabı (Bakı, 1995) ilə Azərbaycan bayatı təfəkkürünə yeni səhifə yazmış Teymur Bünyadov bu kövrək hissləri necə də həssaslıqla vəsf edib!

Azərbaycan ailəsi özünün uşaqlı dünyasını həmişə ilahi ölçülərlə dəyərləndirib. Uşaqların ruzusunu allah verir – deyiblər. Uşaqları oxşaya-oxşaya boya-başa çatdırıblar. Ananın öz sığal-tumarı olub, atanın öz sığal-tumarı. Oğlanı bir cür عزیزləyiblər, qız uşağını başqa cür. Qız uşağı kəsikdir – deyiblər. Ata evində onun xətrinə gül qədər də dəyməyiblər. Xanım-xatın kimi tərbiyə ediblər. Oğlanı isə həmişə mərdliyə, hünərə səsləyiblər. Onu evin başpapaqlısı sayıblar və kişi kimi böyüdüblər. Lakin bu tərbiyə üslubu həmişə sört ölçülərlə seçilib: ata-babalarımız uşaqları عزیزləyiblər, ancaq hər şeyi ölçüb-biçiblər, əndazə gözləyiblər. Uşağın عزیزdir, tərbiyəsi ondan عزیز-deyiblər.

Azərbaycan anlamında uşağın öz məziyyətləri var. Ağıl onların içində xüsusi yer tutur. Ağıllı oğlan, ağıllı qız – nağıllarımızda, dastanlarımızda ağız dolusu vəsf olunub.

Azərbaycan fəlsəfi-psixoloji fikrində ağıl problemi həmişə aktual olub və tərbiyə ənənələrimiz də bu önəmli irsdən faydalanıb. Bu baxımdan məsələyə yanaşanda, hər şeydən öncə, diqqəti belə bir fakt cəlb edir ki, hər əzizlənən uşaq infatil uşaq olmur.

İndi isə ailələrin bir çoxunda uşaqların əzizlənməsi ifrat forma kəsb edir, az qala tərbiyə strategiyasına çevrilib.

Ailədə uşaqların sayı azaldıqca, onların psixoloji əhəmiyyəti öz-özünə artır. Ana-ata uşaqları əzizləyəndə istər-istəməz bu kövrək hisslərə söykənirlər.

Müasir Azərbaycan ailəsi üçün ağıllı oğlan və ya qız böyük sərvətdir. Valideynlər uşaqların təhsil almasını ailənin ən başlıca məqsədlərindən biri sayırlar...Uşaqların təhsil alması üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər... və bunun naminə onları hər cür əzab-əziyyətlərdən azad edirər, əzizləyirlər, nazları ilə oynayırlar: təki yaxşı oxusunlar...Uşaqları gözlərindən uzağa qoymurlar. Uşağı məktəbə özləri aparırlar, küçəyə buraxmırlar, qulluğa göndərmirlər, evdə başını xarici dil öyrənməklə və ya müxtəlif əyləncəli oyunlarla, videomaqnitafon və s. ilə qatırlar.

Bu proses dünyanın bütün ölkələrində xüsusilə şəhər yerlərində, ziyalı ailələrində müşahidə olunur. Nəticəsi də göz qabağındadır. Mütəxəssislərin – fizioloqların, həkimlərin, psixoloqların yekdil rəyinə görə, infatil uşaqlar məhz bu şəraitdə asanlıqla qol-qanad açırırlar.

İnfatil uşaqlar normal inkişaf edirlər, hətta bəzən öz ağıl ölçüləri ilə akselerant uşaqları xatırladırlar, lakin özlərinin emosional-iradə sahəsinin yetkinləşməməsi ilə seçilir. Bərkə-boşa düşəndə ağlayırlar, çətinliklə rastlaşanda müstəqil qərar qəbul edə bilmirlər, axşam evdə tək qalanda qorxurlar. Həmişə ətrafdakı adamlardan qayğı umurlar. Kimsə onlara qulluq göstərəndə xoşallanırlar. Elə istəyirlər ki, evdə və ya hər hansı bir məclisdə qonaqlar hey onlardan danışsınlar. Kiçik uşaq kimi

xoş xəyallara dalıb öz təxəyyüllərində özlərinin kövrək arzu və istəklərindən bir dünya yaradırlar...

Məktəbdə, sinif kollektivində infatil uşaqlar özlərinin akademik uğurları ilə seçilirlər, özlərini intizamlı aparırlar. Ancaq sinfin qaynar həyatında onların siması görünmür. Uşaqlar onlara bir söz deyəndə, sataşanda və ya vuranda özlərini saxlaya bilməyib uşaq kimi ağlayırlar, müəllimlərə gözü yaşlı kimdənsə, nədənsə şikayət edirlər... Bu uşaqlar asanlıqla başqasının təsiri altına düşürlər, çətin məqamlarda uşaq sayaqı qərarlar qəbul edirlər. Onları aldatmaq da, yolundan çıxmaq da asandır.

4.7.2. Fəminizasiya və maskulinizasiya: bəzi problemlər.

4.7.2.1. Eksperimental sinifdə oğlanlar hansı rəngləri xoşlayırdılar. Psixoloqlar ilk baxımda bəlkə də diqqəti cəlb etməyə bu məsələni araşdıranda önəmli faktlar müəyyən etdilər. Onlar psixodiagnostik üsullarla əvvəlcə qadın müəllimlərinin rəng duyumunu – hansı rəngləri xoşladıklarını, hansı rəngli parçadan paltar geymək istədiklərini, hansı rəngli güldən və çiçəkdən daha çox həzz aldıklarını müəyyən etdilər. Bundan sonra eyni üsullarla II sinifdə şagirdlərin, ilk növbədə, oğlan uşaqlarının rəng duyumunu öyrəndilər. Məlum oldu ki, oğlan uşaqları da əsasən onlara üç il dərs demiş bu qadın müəllimlərin xoşladıkları rəngləri xoşlayırlar.

Bu duyumun nəticələri də göz qabağındadır: tutaq ki, 30 il bundan əvvəl oğlanlar allı-güllü parçalardan köynək geyməzdilər. Qırmızı, sarı, yaşıl parçaları xüsusilə xoşlamazdılar. Səy paltar geyinirdilər. Allı-güllü parçalardan bir qayda olaraq qızlar-gəlinlər üçün bərli-bəzəkli don biçilərdi. Zamanın oğlan (kişi) və qız (qadın) geyimi haqqında etalon və stereotipləri vardı. Onlar Demoklun qılıncı kini necə sərt idi!.

Bu gün isə...gözlərimizin qarşısında günü-gündən böyüyüb boy atan şəhərlərin küçə-meydanlarında dünən məhz qızlar üçün dəbdə olan allı-güllü parçalardan köynək geymiş oğlanlara azmı təsadüf olunur?! Onlar bu köynəklərdə, xaricdən gətirilən rəngli kostyumlarda və paltolarda qızlardan gözəl görünürlər və özlərini necə də rahat hiss edirlər..Nə qonum-qonşudan uta-

nırlar, nə atalarından və ya dayılarından çəkinirlər, nə də düş-mən tapdağına tuş gəlmiş yaralı torpaqlarımız yadlarına düşür. Allı-güllü köynəkləri özlərinə məhn da bilmirlər.

Bu sətirlər ilk baxışda bəlkə də təəccüblü görünür. Gö-rəsən, faktları şişirtmirikmi? – bezi oxucular soruşa bilərlər, nə olsun ki, oğlanlar allı-güllü parçalardan köynək geyinirlər? Bir allı-güllü köynək geyinməklə dünya dağılmadı ki? İlk baxışda bu oxucu sualları da məntiqi səslənir. Lakin ayırd etdiyimiz faktlar özlərinin zahiri qatlarında nə qədər adi görünsələr də, onların psixoloji mənası və nəticələri daha dərinidir: bu faktlara səbahkı əsgər, ər və ya atanın Azərbaycan mədəniyyətində bərqərar olmuş idealları baxımından yanaşdıqda, feminizasiya effektləri köklü tərbiyə problemi kimi meydana çıxır.

Gəlin, bir anlığa allı-güllü köynək geymiş, sığal-tumarlı saçlarını qız sayağı uzatmış bu oğlanları gələcək ər, ata və əsgər kimi təsəvvür edək.

Təəssüf ki, gözlərimizin qarşısında sevindirici mənzərə alınmayacaq...

Dama-dama göl olar – ata-babalarımız gözəl deyiblər. Bu gün oğlan uşağı qadın müəllimin duyumunu əks edir, sabah xasiyyətini götürür, o biri gün dünyaya qadın gözü ilə baxmağa başlayır. Və...günlərin bir günü, vaxt yetişəndə nə ər, nə ata, nə də əsgər kimi özünü əməlli-başlı doğrultmur və əslində oğlan tərbiyəsi deyil, daha çox qız tərbiyəsi aldığı üçün özünü kişi kimi doğrulda da bilməz. Söhbət öz-özlüyündə bezi oğlan uşaqlarının sadəcə olaraq allı-güllü geyməsindən deyil, onların məhz əsl kişi tərbiyəsi almasından, evdə də, məktəbdə də kişi məziyyətələrinə yiyələnməsindən, kişi kimi böyüyüb ərşəyə çatmasından gedir.

4.7.2.2. Feminizasiya və maskulinizasiya haqqında.

Hələ qədim zamanlarda, qız (qadın) və oğlan (kişi) ideal-larının güzəran psixologiyasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi bir şəraitdə maraqlı bir psixoloji fenomen ata-babalarımızın diqqətini özünə cəlb etmişdi. Onlar bezi oğlanların, tutaq ki, xasiyyətə daha çox qıza, bezi qızların isə oğlana oxşamasını

inüəyyən etmişdir. Güzəran psixologiyasında «qızbacı» oğlan, «oğlangərək» qız anlamı əmələ gəlmişdi.

Ağız ədəbiyyatında elin-obanın kişi və qadın ölçülərinə sığmayan bu oğlan və qızlar barəsində o qədər məzəli deyimlər var ki, ...Onların hamısında da bir cəhət aydın nəzərə çarpır: el-oba «qızbacı» oğlanları da, «oğlangərək» qızları da rəğbətəltədmir, təqdir etmir. Onlardan həmişə rişxəndlə, kinayə ilə danışılar, yeri gələndə, duzlu-məzəli sözlərlə ələ salırlar...El-obanın gözündə kişilik və qadınların nəinki özünəməxsus bənzərsiz anlamı, həm də sərt ölçüləri var.

«Qızbacı» oğlanlar, «oğlangərək» qızlar, görəsən, hansı xüsusiyyətlərlə seçilir? Psixologiyada onların psixoloji portretini feminizasiya (latınca *femininus - qadınaməxsus*) və maskulinizasiya (*maskulinus - kişiyəməxsus*) terminləri ilə təsvir edirlər.

Feminizasiya və maskulinizasiya effektləri diqqəti çoxdan çəksə də, bir elmi fakt kimi əsasən XIX yüzilliyin sonlarında dərk olunmağa başlayıb, lakin uzun müddət sistemli şəkildə öyrənilməyib.

Patriarxal ailədə oğlan və qız tərbiyəsi sahəsində feminizasiya və maskulinizasiya effektləri yalnız ayrı-ayrı hallarda müşahidə olunurdu. Müşahidə olunanda isə daha çox uşaqların temperament xüsusiyyətləri kökündə əmələ gəlirdi. Ayrı-ayrı hallarda, tutaq ki, melaxonik oğlanlarda qız uşağı üçün səciyyəvi əlamətlər və ya xolerik təbiətli qızlarda oğlan xüsusiyyətləri özünü göstərirdi.

60-70-ci illərdə ailədə baş verən köklü dəyişikliklərlə, xüsusilə nuklear ailənin əmələ gəlməsi, ailədə uşaqların sayının kəskin sürətdə azalması və s. ilə əlaqədar olaraq problem yeni məzmun kəsb edirdi, urbanizasiya şəraitində isə geniş şəkildə özünü göstərirdi və diqqəti də elə bu yönündə daha çox cəlb edirdi. Problemin aktuallığı aydın idi. Söhbət ölkənin gələcəyindən, uşaqların vətəndaş, ər-arvad, ata-ana ömrünün mənalı olmasından gedirdi.

Feminizasiya əlamətləri əlverişli şəraitdə bəzi oğlan uşaqlarının, ilk növbədə, tələbat-motivasiya sahəsində, iradi keyfiy-

yətlərin və xarakter əlamətlərin dinamikasında özünü göstərir: onlar, bu oğlan uşaqları səhərdən axşamacan qız kimi güzgü ilə oynayır, bəzənib-düzənməyi xoşlayırlar, saç düzümündə, geyim tərzində qadınsayağı ünsürlərdən həvəslə istifadə edir, kiməsə işləri düşəndə əzihib-büzülür, nazlana-nazlana danışirlar, bərkə düşəndə isə göz yaşları əllərində olur, qorxaqlıq göstərir, acızlıq edir, qətiyyətli addım atırlar. Adamlarla mehrəban dolanırlar, evdə, məktəbdə, küçədə özlərini sakit aparırlar, heç kəsə dəyib-dolaşmırlar...

Gəlin, indi də məktəbdə, konsert salonlarında, kino-teatrlarda, şəhərin küçə və meydanlarında qızların davranış və rəftarını psixoloji ölçülərlə müqayisə edək. Qərribə faktlar açıqlanacaq. Bəzi müəlliflərin təşviş və narahatlıqla qeyd etdikləri kimi, qızların bir çoxu artıq özünü oğlan üsulları ilə təsdiq etməyə başlamışdır. Onlar oğlan kimi şalvar və ködəkçə geyir, oğlan kimi saç saxlayır, oğlan ədalarına yiyənərlər və s. Görəsən, bu gün diqqəti daha çox cəlb edən və günü-gündən artan belə faktlar nə ilə şərtlənir?

Feminizasiya effektlərini təhlil edəndə sosioloqlar və psixoloqlar diqqəti oğlanların tərbiyəsində qadınların – evdə ananın, məktəbdə isə çoxluq təşkil edən qadın müəllimlərin daha fəal rol oynaması faktına cəlb edirlər: günün çox hissəsini qadınlarla ünsiyyət şəraitində keçirən oğlan uşaqları çox vaxt onların tək cə düşüncə tərzini götürmür, həm də məhz qadın meyarlarını mənimsəyir, başqa sözlə, dünyaya qadın gözü ilə baxmağa başlayır. Tanış olduğumuz eksperimentin nəticələri bunu aydın şəkildə göstərir.

Bəs maskulinizasiya effektlərini nə ilə izah etmək olar? Qızlar cinsi mənlilik şüurunun formalaşması baxımından əlverişli şəraitdə böyüyürlər: evdə anadan, məktəbdə əsasən qadın müəllimlərdən dərslər alırlar, evdə də, məktəbdə də çox vaxt qızlarla oturub-dururlar. Sınıfdə oğlanlarla ünsiyyət şəraitində («onlar-biz» dixotomiyası ölçüləri ilə) öz cinslərinin xüsusiyyətlərini daha yaxşı dərk edirlər. Ancaq bununla belə onların bir çoxu oğlanlara həsəd aparır, özünü həvəslə oğlanlara oxşatmaq istəyir və oxşadır da...

Müxtəlif faktların təhlili aydın şəkildə göstərir ki, fermi-nizasiya və maskulinizasiya effektlərinin kökləri daha dərin-dir. Hər şeydən öncə, ailə tərbiyəsinin özünün xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bəzi ailələrdə, xüsusilə şəhər yerlərində oğlan və qız uşaqlarının tərbiyəsi bu sahədə əmələ gəlmiş və neçə-neçə nəslin təcrübəsində sınaqdan çıxmış ənənələrlə sadəcə olaraq səsleşmir.

Təsəvvür edin ki, evdə aman-güman birçə oğlan uşağı böyüyür. Elə oğlan uşağı ki, necə deyərlər, burnunu tutsan bəlkə də canı çıxar. Ana-ata onun üstündə yarpaq kimi əsirlər. Onların sözü-söhbəti də, əmin-amanlığı da, qayğıları da gözlərinin ağı-qarası birçə övladları ilə bağlıdır. And içəndə onun canına and içirlər. Onu gözlərindən uzaq qoymurlar. Gününü evdə video-maqnitafonla, fotoaparatla və əyləncəli teleproqramlara baxmaq-la keçirir. 13-14 yaşına qədər, hətta bəzən sonralar da məktəbə özləri aparıb-gətirirlər. Dərsə gedəndə də çantasını anası götürür. Onun yaxşı təhsil almasına xüsusi diqqət yetirirlər. Re-petitor tuturlar. İngilis dili öyrədirlər. Musiqi məşğələlərinə apar-ırlar. Ancaq əmək tərbiyəsinə, fiziki tərbiyəsinə və s. əhə-miyyət vermirlər.

Evdə-əşikdə onları yerli-yersiz qorxudurlar və bu vahimə ovqatında böyüdürlər. Vuruşma, qaçma, gecə vaxtı küçəyə tək çıxma...bununla da onda əslində kişi başlanğıcını məhv edirlər. Bu oğlan uşaqlarının bütün problemlərini valideynlərin özləri həll edəndə onda dözümlülük, mərdlik, qətiyyətlilik, qorxmaz-lıq kimi kişi məziyyətlərinin formalaşması qayğısına nəinki qal-mırlar, hətta onda özünü göstərən qız məziyyətlərini görmürlər. Təəssüf ki, nəinki valideynlər, həm də müəllimlər çox vaxt oğ-lan uşaqlarının «sakib», «sözə baxan» olmasını, «heç kəslə vu-ruşmamasını» rəğbətləndirirlər...

Çağdaş Azərbaycan ailəsində qız uşaqlarına münasibət köklü şəkildə dəyişilmişdir. Əgər vaxtilə qız doğulanda evdə qəmə-kədəre batırıdılarsa, bu gün şadlıq edirlər, sevinirlər. Və onları, onomastik tədqiqatların göstərdiyi kimi, bir-birindən ya-raşlıq poetik adlarla çağırırlar. Onların təhsil almasına xüsusi qayğı göstəririlər. Bir çox hallarda isə...qonşuya baxıb qız uşağı-

nı kiçik yaşlarından oğlan sayağı geyindirib-keçirən ana öz övladında qız məziyyətlərinin tərbiyə olunmasına əhəmiyyət vermir. Qız uşağı xüsusilə 2 və ya 3 qardaşın əhatəsində böyüyəndə, öz təbiəti etibarilə xolerik temperament tipinə mənsub olanda, oğlan keyfiyyətlərini daha tez götürür. Ana çox vaxt təcrübəsizlik edib ona evdarlıq vərdişlərini aşılarmır. Qız uşağı üçün səciyyəvi olan kommunikativ keyfiyyətlər tərbiyə etmir. Kobudluq edəndə, üzə duranda, cavab qaytaranda, oğlanvari ədalətinə dözürlər. Onun qəlbində nurlanan analıq hikmətinə istiqamət verə bilmir. Ailə həyatına hazırlamır...

Feminizasiya və maskulinizasiya effektlərini həyat həqiqətlərinin sərt ölçüləri ilə qiymətləndirdikdə onların birbaşa, dolayı və əlavə nəticələri daha aydın olur: valideynlər də, müəllim və tərbiyəçilər də bu haqda ciddi düşünməlidirlər.

Sosioloqlar, psixoloqlar və pedaqoqlar bu özəmli məsələləri həll etmək üçün yollar axtarırlar. Onlardan bəziləri hətta oğlanları yay aylarında xüsusi düşərgələrdə Spartaksayağı tərbiyə etməyi, sərt düşərgə şəraitində bərkə-boşa salmaqla kişi məziyyətləri aşılamağı məsləhət görürlər. Bu «layihələr» öz-özlüyündə bəlkə də maraqlı görünür, lakin bizim günlərimizdə onu həyata keçirməyin və aradan qaldırmağın optimal yolu ancaq ailədə qız və oğlan tərbiyəsinin etnopsixoloji və etnopedaqoji köklərini sistemli öyrənməkdən, bu sahədə nəinki ailənin, həm də məktəbin tərbiyə imkanlarından səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.

III HİSSƏ

V FƏSİL

SOSİAL PSİXOLOGİYADA QRUP NƏZƏRİYYƏSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

5.1. Sosial fasilitasiya: kütləvi, koaksiya və interaksiya effektləri

1897-ci ildə mahir velosipedçi kimi məşhur olan Amerika sosioloqu Norman Tripplet müşahidələr nəticəsində müəyyən etdi ki, velosipedçilər stadionun tamaşaçılar bölməsindən keçəndə xüsusilə aktivləşirlər, velosipedləri daha sürətli sürürlər. Bundan başqa, onlar yarışda təklikdə deyil, rəqiblə birlikdə çıxış etdikdə daha yaxşı nəticə əldə edirlər (*Q.M.Andreyeva, 232-233*). Tripplet öz müşahidələri haqqındakı məlumatı kimə verdisə, heç kim onunla razılaşmadı. Belə olduqda o, öz mülahizələrini eksperiment yolu ilə sübut etməyi qərara aldı. Tripplet velosipedçilərin 25 mil məsafədə təklikdə və rəqiblə birlikdə yarışını təşkil edib onların nəticələrini müqayisə etdi. Məlum oldu ki, yarışda rəqiblə birlikdə iştirak edən velosipedçilər o birilərinə (yarışda təklikdə iştirak edənlərə) nisbətən hər mil məsafədə orta hesabla 5 saniyə yaxşı nəticə göstərirlər.

İlk dəfə Tripplet tərəfindən eksperimental surətdə müəyyən edilmiş bu fenomen XX əsrin əvvəllərində Amerikada V.Myode, F.I.Ollport, Rusiyada isə V.M.Bexterev tərəfindən ətraflı tədqiq olunmuşdur. İlk dəfə isə... dünya (psixoloji) ədəbiyyatında onu Nizami Gəncəvi ölməz «Yeddi gözəl» poemasında təhlil etmişdir: Bəhram Fitmənin gözü qarşısında «qızgın şirlər kimi ox-kaman» atıb şücaət göstərirdi... «Yeddi gözəl»də Fitmə effektinin motivasiya kontekstində önəmli təfsiri var.

Tripplet eksperimental yolla müəyyən etdiyi fenomeni o zaman yarışda liderlik uğrunda mübarizə şəraitində özünü göstərən dinamogen amil adlandırmışdır. Bəzi psixoloqların (məsələn, R.Martens və b.) fikrincə, bu gün Trippletin eksperimental

surətdə müəyyən etdiyi fenomeni «krolik effekti» adlandırmaq daha düzgün olardı. Doğrudan da, dinamogen amil termini sonralar psixologiyada vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədi, həmin fenomeni ifadə etmək üçün 1920-ci ildə Ollport tərəfindən təklif olunmuş yeni termin – sosial fasilitasiya (ingiliscə *to facilitate* – *asanlaşdırmaq, kömək* etmək deməkdir) termini daha geniş yayıldı.

Müxtəlif psixoloqlar tərəfindən müşahidə və eksperiment yolu ilə müəyyən edilmiş faktlar göstərdi ki, bu və ya digər şəraitdə tamaşaçıların (başqa adamların) iştirakı adamlara heç də eyni dərəcədə müsbət təsir etmir. Məsələn, psixoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olundu ki, bir neçə tamaşaçının iştirakı mənasız hecaların öyrənilməsini çətinləşdirir və s.

Müasir psixologiyada sosial fasilitasiya dedikdə insanların sosial təmas şəraitində bir-birinə göstərdikləri müsbət təsir nəzərdə tutulur. Bu zaman onların fəallığı artır; reaksiyaları nisbətən asanlaşır, fəaliyyətin nəticələri yaxşılaşır.

İnsanın fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə başqa adam üç səviyyədə iştirak edə bilər. Bundan asılı olaraq sosial fasilitasiya nəzəriyyəsində aşağıdakı effektlər fərqləndirilir:

a) *kütləvi effekt* – *başqa adam sosial situasiyada ancaq tamaşaçı kimi iştirak edir və özünü passiv aparır*. O, özünü passiv aparsa da, psixoloji cəhətdən sosial situasiyada iştirak edir və tamaşaçı rolunda adamların davranışını şərtləndirir. Filip Zimbardonun - bu baxımdan maraqlı bir eksperimenti var. D.Mayers həmin eksperimenti belə təsvir edir. F.Zimbardo iki işlənmiş maşın aldı. Maşınların üstündə nömrə yoxdu. Onların kapotu da açıq idi. F.Zimbardo maşınlarından birini haylı-küylü bir küçədə, ikincisini isə ins-cins olmayan bir küçədə saxladı. Birinci maşına bir həftə ərzində toxunan olmadı, o, necə deyirlər «sağ-salamat» qalmışdı. İkinci maşını isə 10 dəqiqə keçməmiş «soymağa» başladılar. 3 gün ərzində maşının akkumulyatorunu və rotorunu, eləcə də başqa detallarını apardılar...

Kütləvi effektin möcüzəsi belədir: sosial situasiyada tamaşaçının sadəcə olaraq iştirakı sosial situasiyada anonimlik pərdəsini bu və ya digər dərəcədə aradan qaldırır.

b) **Koaksiya effekti** – *adamlar birgə fəaliyyətdə iştirak edirlər*. Lakin bu zaman onlardan hər biri ancaq öz vəzifəsini yerinə yetirir və bir-birinə əslində qarşılıqlı surətdə təsir göstərmirlər;

c) **fərdlərin birgə işdə iştirakı əməkdaşlıq xarakter kəsb etdikdə, koaksiya interaksiyaya** (ingiliscə *integraktion* – *qarşılıqlı təsir deməkdir*) çevrilir.

Sosial fasilitasiyanı şərtləndirən amillər içərisində fərdin şəxsiyyət kimi xarakteristikası, **situasiyanın və icra olunan tapşırığın** xüsusiyyətləri mühüm yer tutur. İnsan adət etdiyi, yaxşı öyrəndiyi işləri icra edərkən sosial fasilitasiya effektləri daha çox müşahidə olunur. Onların səviyyəsi situasiyanın, birinci növbədə, birgə fəaliyyət iştirakçılarının xüsusiyyətlərindən bilavasitə asılıdır (139, 249). Məsələn, təsəvvür edək ki, yarış situasiyasında bir halda idmançının dostları, başqa halda rəqibləri iştirak edirlər. Bu iki yarış situasiyasının psixoloji effektləri eyni ola bilərmi? Əgər tamaşaçı yüksək sosial statusa malikdirsə, onun təsiri necə ola bilər? bu aydın suallar haqqında düşünərkən adamların cins və yaş fərqlərini də nəzərə almaq zəruridir.

Göstərilən amillər sosial fasilitasiya effektlərini müəyyən həddə dairəsində şərtləndirir. Məsələn, iş yeni və mürəkkəb olduqda, başqa adamın iştirakı çox vaxt ləngidici təsir göstərir. Buna **sosial inhibisiya** (ingiliscə *inhibition* – *ləngitmə, sakitləşdirmək, yubatmaq sözündəndir*) fenomeni deyilir.

20-ci illərdə sosial psixologiyada koaksiya effektlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu sahədə aparılan ilk tədqiqatlarda əsas cəhət müəyyən sosial situasiyada başqa adamın sadəcə olaraq iştirak etməsi faktı ilə bağlı idi; birgə iş effekti dedikdə başqa adamların iştirakı nəticəsində insanın davranışının elə dəyişilməsi nəzərə tutulurdu ki, bu zaman onlar bir-birilərindən asılı olmayaraq eyni vaxta eyni işi görürlər (*R.Martens, 271*).

İlk baxışdan nə qədər qəribə olsa da, Qərb sosial psixologiyasında birgə iş effektləri əvvəlcə daha çox heyvanlar üzərində öyrənilir və müxtəlif situasiyalarda (qidalanma və s.) heyvan-

ların bir-birinə təsiri zamanı göstərən qanunauyğunluqlar müəyyən edilirdi.

Sosial psixoloji tədqiqatlar genişləndikcə, qrupda fərdlərin qarşılıqlı təsiri məsələləri diqqəti daha çox cəlb edirdi. Həmin tədqiqatların nəticəsində müəyyən edildi ki, qrup fəaliyyətinin ən başlıca parametri koaksiya effektləri ilə deyil, qrup üzvlərinin qarşılıqlı təsiri – **interaksiya** ilə bağlıdır. Qərb sosial psixologiyasında bu faktlar tədricən müxtəlif istiqamətlərdə (qrup dinamikası, interaksionizm, rol nəzəriyyəsi və s.) öyrənilməyə başladı. Qrup və qrup effektləri anlayışları nəinki sosial psixologiyada vətəndaşlıq hüququ qazandı, həm də müxtəlif elm sahələrinə nüfuz etdi.

5.2. Qrup və sosial qrup anlamı

5.2.1. Zoologiya və botanikada qrup effektinin açıqlanması. 1944-cü ildən etibarən zoologiyada qrup effekti terminindən istifadə olunur. Belə bir cəhət alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdi ki, arılar, qarışqalar və s. bu kimi həşəratlar ancaq birlikdə normal yaşaya bilər. Təcrid olunmuş həşəratlar həttə əlverişli mühit şəraitində və qida bol olduqda belə tezliklə məhv olurlar. Bu müşahidələr zoologiyada qrup effektlərinin – «bir fərdin öz növündən olan başqa fərdlərin iştirakına psixofizioloji reaksiyalarının» (*R.Şoven*) öyrənilməsi ilə nəticələndi. Zoopsixologiyada və etologiyanın nailiyyətləri sahəsində həmin anlayış daha da genişləndirildi.

Zoopsixologiyada və etologiyada «inkişaf sürətinin və metabolizmin müxtəlif göstəricilərinin qrup həyatından asılı olduğu bütün hallar» qrup effektinə aid edilir. Ali heyvanlarda qrup effektinin ən başlıca göstəricisi davranış reaksiyaları, eləcə də hormonal və cinsi sistem fəallığının dəyişilməsindən asılıdır (*Y. Titov, R.Şoven*).

Son zamanlar qrup effekti terminindən botanikada istifadə olunmağa başlamışdır. Bitkilərdə qrup effekti müxtəlif müəliflər tərəfindən təsvir olunmuşdur (*Y. Titov*).

Qrup anlayışının həddindən artıq genişlənməsi, qrup effektlərinin heyvanlar və bitkilər aləmində müşahidə olunması və s. ilə əlaqədar olaraq müasir sosial psixologiyada sosial qrup terminindən istifadə olunur.

5.2.2. Sosial qrupun əsas xüsusiyyətləri. Sosial psixologiyanın ən mücərrəd anlayışlarından biri qrup anlayışıdır. Müxtəlif psixoloji məktəblərdə qrupun definisiyası müxtəlif ölçülərlə dəyərləndirilir və şərh olunur (*P.Sorokin, M.Şou, F.Ollport, C.Terner* və b.).

Sosial qrupa verilmiş təriflərdən bəziləri ilə tanış olaq:

- Adi dildə bu söz fərdlərin kifayət qədər sabit məcmu-sunu ifadə edir və bir çox sosial psixoloqlar sağlam düşüncənin bu konsepsiyasını qəbul edirlər.

- Qrup fərdlərin ehtiva etdiyi məcmusudur ki, burada hamının varlığından hər kəsin hər hansı bir tələbatının təmin olunması üçün istifadə edilir.

Sosial qrup mədəniyyət meyarları, sərvət meylləri, həyat fəaliyyəti vasitələri və ya şəraiti ilə bir-birilə bağlı olan insanların nisbətən səbatlı birliyi. Bu birliyin özünəməxsus məkan və zaman ölçüləri var.

Müəyyən edilmişdir (*M.İ.Donsov*) ki, sosial qrup termini sosial-psixologiyada XVIII əsrdə əmələ gəlmişdir.

Halbuki onun sirrləri uzun müddət güzəran psixologiyasında açıqlanmış və təhlil olunmuşdur. İnsanların güzəran təcrübəsində sosial qrup özünəməxsus varlıq forması kimi əmələ gəlmiş və bərqərar olmuşdur. Qrupun, onun xüsusi forması kimi ailənin kəşfi dünyanın ən böyük kəşflərindən biri olmuşdur.

Roy Baumayster və Lirinin fikrincə, insanların təkamül keçmişində onların arasında rabitələrin yaranması, yaşamaq üçün son dərəcə zəruri idi. İnsanlar bir-birilə birləşəndə, ovçuluq etmək və yeməli bitkiləri yetişdirmək, partnyorlar tapmaq və uşaqlara qayğı göstərmək onlar üçün asan idi. Bunun da nəticəsində, müəlliflərə görə, hər hansı qrupa məxsus olmaq tələbatı anadangəlmə olmuşdur və hər bir cəmiyyətdə özünü göstərir. Onların qənaətinə görə, bütün mədəniyyətlərdə adamlar başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətlər formalaşdırmağa və

bu münasibətlərin pozulmasının qarşısını almağa tələbat hiss edirlər (*E.Aronson və b., 299*).

Sosial qrupun funksiyaları seçimlidir. N.Smelzer qrupun aşağıdakı funksiyalarını ayırd edir.

- **Sosializasiya funksiyası;**
- **Instrumental funksiya;**
- **Ekspressiv funksiya;**
- **Müdafiəedici funksiya.**

Sosializasiya funksiyasının məziyyətləri aydındır: şəxsiyyətin sosial təcrübəni mənimsəməsində sosial qrupun rolu həlledicidir. Onun instrumental funksiyası insanların birgə fəaliyyətinin bu və ya digər şəkildə həyata keçirilməsində ifadə olunur.

A.N.Sventsitkinin qeyd etdiyi kimi, fəaliyyətin bir çox növlərinin təklildə həyata keçirilməsi mümkün deyil. Konveyer briqadası, futbol komandası, xilasedicilər dəstəsi, xoreoqrafik ansambl – bunların hamısı cəmiyyətdə instrumental rol oynayan qruplara misal ola bilər. Bundan başqa, insanın belə qruplarda iştirak etməsi, onu həyatı üçün zəruri olan vasitələrlə təmin edir və ona, A.Maslounun termini ilə desək, özünü reallaşdırmaq imkanı verir.

Qrupun ekspressiv funksiyası insanın rəğbətəndirmə, hörmət və etimada tələbatının təmin olunmasında ifadə olunur. Qrup psixoterapiyası bu funksiyanın tətbiqi məsələlərinin dərk olunması zəminində əmələ gəlmişdir.

Qrupun müdafiəedici funksiyasının da əhəmiyyəti böyükdür.

İnsanlar həmişə çətin məqamlarda birləşməyə meyl edirlər. Onlar xoşagəlməz hissləri öləzitmək üçün qrupda psixoloji kömək arayırlar. Eksperimental tədqiqatlar da bunu sübut.

Amerika psixoloqu S.Şaxterin eksperimentləri məşhurdur: eksperimentdə universitet tələbələri iştirak edirdi. Onları iki qrupa ayırdılar. Birinci qrupdakı tələbələrə deyirlər ki, onlar elektrik tokunun nisbətən güclü zərbəsinə məruz qalacaqlar. İkinci qrupdakı tələbələrə deyirlər ki, onları yüngül elektrik toku ilə qıcıqlandıracaqlar, elə biləcəksiniz ki, sizi qıcıqlayırlar. Sonra isə deyirlər ki, eksperiment bir qədərən sonra keçiriləcək.

Kim istəyir eksperimentin başlanmasını təkliddə gözləsin, kim istəyir qrupla birlikdə gözləsin. Müəyyən edildi ki, birinci qrupdakı tələbələrin təxminən üçdə iki hissəsi qrupla birlikdə qalmaq arzuladı. İkinci qrupdakı tələbələrin təxminən üçdə iki hissəsi isə dedi ki, onlar üçün əhəmiyyəti yoxdur, eksperimentin başlanılmasını təkliddə də, başqa tələbələrlə birlikdə də gözləyə bilərlər (*A.A.Krlov, 321-322*).

Göründüyü kimi, fərdlər hər hansı təhlükəli faktlarla rastlaşanda, onlar bir-birilərinə psixoloji cəhətdən yaxınlaşmağa cəhd edirlər. Şaxtə eksperiment materialları kökündə bu qənaətdə gəlmişdi.

Qrup həyatının sirayətedici ab-havası var. Bu ab-havanın dalğasında qrup üzvləri qrup normalarını və sərvət meyllərini mənimsədikcə, sosial-psixoloji cəhətdən qrupun həyatında köklü dəyişikliklər əmələ gəlir: identifikasiya prosesləri başlayır. Qrup üzvləri bir qayda olaraq özlərini onunla eyniləşdirməyə başlayırlar. Onlarda tədricən qrupa mənsubluq hissi – «biz» hissi əmələ gəlir. Bunun psixoloji baxımdan ilk əlaməti ondan ibarətdir ki, qrupun hər bir üzvü qrupun nailiyyətlərini öz nailiyyətləri, müvəffəqiyyətsizliyini isə öz müvəffəqiyyətsizliyi hesab edir, onları öz şəxsi nailiyyəti və ya məğlubiyyəti kimi başa düşür: birinci halda sevinir, ikinci halda kədərlənir və s., yəni qrup inqrupa – doğma qrupa çevrilir. Qrup, mahiyyət etibarilə, bu andan əsl qrup kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır.

«Biz» hissi yaranan kimi qrup üzvlərinin insanlar aləmi ikiləşir – «Biz» hissinin alternativini kimi «Onlar» hissi meydana gəlir. «Biz – onlar» dixotomiyasında önəmli bir-qat qruplararası münasibətlər qatı əmələ gəlir. Qrup özünün sərvət meylləri kökündə «Onları» rəğbətləndirir və ya əksinə, rəğbətləndirmir. Qruplararası münasibətlər bu psixoloji vektorların əsasında özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir.

İnsan ayrı-ayrı qrupların üzvi kimi müxtəlif sosial funksiyalar yerinə yetirir. Bunun şəxsiyyət üçün iki mühüm əhəmiyyəti vardır; o, bir tərəfdən, sosial fəaliyyət sistemində şəxsiyyətin obyektiv yerini müəyyən edir, digər tərəfdən, onun şüurunun formalaşmasını şərtləndirir. Bu, prosesin qanunauyğunluqlarını

aydınlaşdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, belə bir suala cavab vermək lazımdır ki, psixoloji mənada qrup insan üçün nə deməkdir. Onun hansı xarakteristikaları qrupun hər bir üzvü üçün daha çox əhəmiyyətlidir?

Qrup insan üçün nə deməkdir? Bu müxtəlif məqamlarda həmişə səslənən ənənəvi sualdır. Həmin sual ilk dəfə qrup dinamikası nəzəriyyəsinin banisi kimi məşhur olan Kurt Levinin əsərlərində səslənib. **Kurt Levin** bu sualı belə açıqlayıb.

1. Qrup şəxsiyyətin fəaliyyət göstərməsi üçün zəmindir;
2. Qrup məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün vasitədir;
3. İnsan qrupun bir hissəsidir, onun ideyalarının daşıyıcısıdır;
4. Qrup insan üçün həyatı məkandır.

Qrup anlayışını həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından izah etmək olar. Məsələyə kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, qrup dedikdə müəyyən bir sosial şəraitdə bir nəfərin deyil, mütləq bir neçə nəfərin iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Qrup müəyyən adamlar çoxluğundan ibarətdir. Lakin eyni bir sosial şəraitdə, məsələn, iki adamın sadəcə olaraq iştirak etməsi onları sosial-psixoloji cəhətdən qrup adlandırmaq üçün hələ kifayət deyildir. Belə bir situasiya təsəvvür edək: A. adlı bir nəfər dayanacaqda trolleybus gözləyir. Ondan xeyli aralıda isə A-nın tanımadığı başqa bir adam, məsələn, N. Dayanmışdır. Təsvir etdiyimiz şəraitdə A. və N. bir-birinə passiv münasibət bəsləyirlər. Onlar bir-birinə ancaq tamaşaçı kimi baxırlar. Şübhəsiz ki, dayanacaqda başqa bir adamın olması istər A. istərsə də N. üçün müəyyən psixoloji əhəmiyyətə malikdir. Tutaq ki, A. yorulmuşdur və oturmaq istəyir, lakin N-dən utandığı üçün oturmur – tək olsaydı, bəlkə də oturardı. (5.1.-də qeyd olunduğu kimi, belə faktlar sosial psixologiyada kütləvi effekt kimi nəzərdən keçirilir).

Eyni məkanda mövcud olan, lakin aralarında qarşılıqlı təsir olmayan iki və ya daha çox adam Amerikan sosial psixologiyasında qeyri-sosial qrup hesab olunur (*E.Aronson və b., 29*).

Qrup adamların hər hansı bir qeyri-mütəşəkkil yığının-dan, təsadüfi birliyindən geniş anlayışdır. Bu mənada qrupları

səciyyələndirərkən onları sadəcə olaraq müxtəlif adamların mexaniki məcmusu kimi nəzərdən keçirmək səhv olardı.

İki adam qrup halında birləşəndə, onların hər biri müvafiq birgə fəaliyyətin iştirakçısına çevrilir, qrupun həyatı ilə yaşamağa başlayır; hətta qrup üzvlərindən biri müəyyən səbəb üzündən təkliddə fəaliyyət göstərdikdə belə, qrupun digər üzvü onun xəyalında, adətən, iş yoldaşı kimi iştirak edir.

Başqa sözlə,artıq iki və daha çox adam qrup halında birləşəndə onlardan hər birinin fəallığında elə yeni cəhətlər meydana çıxır ki, bunları artıq fərdin psixologiyası ilə deyil, ancaq qrupun sosial-psixoloji qanunauyğunluqları ilə izah etmək mümkündür.

Q r u p özünəməxsus sistemdir və müəyyən struktura malikdir. Qrupa daxil olan hər bir adam onda müəyyən rol və vəzifə ifadə edir. Hər bir qrup özünün məqsədlərinə, normalarına, sərvət meyllərinə, sosial gözləmələrinə və s. müvafiq olaraq müxtəlif formalarda öz üzvlərinə nəzarət edir; onları rəğbətləndirir və ya cəzalandırır.

Beləliklə də, adamların qeyri-mütəşəkkil yığımindan, təsadüfi birliyindən fərqli olaraq, qrup üzvləri qrup üçün tipik olan fəaliyyət növlərinə daxil olurlar (və ya qoşlurlar). Onların bir-biri ilə münasibətləri qrup normaları və sərvətləri ilə tənzim olunur. Qrupun normaları onun üzvləri üçün meyara çevrilir.

Qrupun nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlərinin bir qismi onu struktur-formal (təşkilati) cəhətdən səciyyələndirir. Qrupun həcmi, tərkibi, kommunikasiya kanalları, rolların bölüşdürülməsi, tabelik sistemi və s. buna misal ola bilər. Qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər, liderlik (rəhbərlik) üslubu, qrup sərvətləri və normaları, rəğbətləndirmə və cəzalandırma sistemi və s. isə qrupun sosial-psixoloji həyatını məzmun cəhətdən xarakterizə etmək imkanı verir.

Hər bir adam, adətən, müxtəlif qrupların üzvü olur. Lakin bu qrupların hamsında eyni statusa malik olmur və buna müvafiq olaraq müxtəlif qruplarda müxtəlif rollar ifadə edir. Məsələn, bir qrupda lider olan şəxs başqa qrupda icraçı ola bilər. Bundan başqa, hər bir adam qohumları və ya dostları vasitəsilə başqa qruplarla – qohumların və ya dostların daxil olduğu qruplarla

bağlı olur. Bu halda ümumi xarakter daşıyan iki cəhətə diqqət yetirək. İnsan, adətən, belə hallarda öz qrupunu başqa qrupla müqayisə edir, onun müsbət və ya mənfi hesab etdiyi xüsusiyyətləri vasitəsilə öz qrupunun normalarını və sərvətlərini qiymətləndirir. Bir sıra hallarda isə dünən qonaq gəldiyi qrupun bu gün fəal üzvünə, hətta bəzən liderinə çevrilir.

İnsanın daxil olduğu qrupların miqdarı təxminən insanların həyat fəaliyyətinin həcminə, tələbatlarının genişliyinə və müxtəlifliyinə, kommunikativ xüsusiyyətlərinin səviyyəsinə (mehriban və qaraqabaq adamların mənsub olduqları qrupların miqdarını müqayisə edin) uyğun gəlir. Belə ki, bir qrupda insanın yalnız müəyyən tələbatları təmin olunur. Başqa qrupun fəaliyyəti çərçivəsində isə onun sosial fəaliyyətinin müəyyən cəhətləri təzahür edir. Məhz buna görə də insanı sosial-psixoloji cəhətdən düzgün xarakterizə etmək üçün onun müxtəlif, həm də özü üçün əhəmiyyətli qruplarda iştirakı tarixini öyrənmək və təhlil etmək lazımdır.

İnsanların həyatında qrup mühüm rol oynayır. Lakin bu müddəanı düzgün başa düşmək üçün prinsiplial əhəmiyyəti olan iki cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır: a) şəxsiyyət nəinki kiçik qrupun, həm də cəmiyyətin üzvüdür. Cəmiyyət şəxsiyyətə təkcə kiçik qrup vasitəsilə deyil, həm də başqa yollarla, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrindən istifadə etməklə bilavasitə təsir göstərir. Deməli, kiçik sosial qrup şəxsiyyətin formalaşmasının və sosial hərəkətlərinin yeganə mənbəyi deyildir; b) şəxsiyyət fəaldır, o özünün mövqe və roluna görə sosial qrup daxilində ictimai rəyin təşəkkülünə müxtəlif formalarda təsir göstərir. Bu o deməkdir ki, qrupun şəxsiyyətə təsirini mexaniki təsir kimi başa düşmək səhv olardı.

Məsələnin belə qoyuluşu qrupda şəxsiyyətin statusunun öyrənilməsinə tələb edir.

5.3. Sosial qrupda şəxsiyyətin statusu fenomeni

Qrup həyatı sisteminə şəxsiyyətin yerini müəyyənləşdirmək üçün sosial psixologiyada status anlayışından istifadə olunur. Bir çox hallarda ümumi psixologiyada, yaş, pedaqoji, məh-

kəmə psixologiyasında və s.-də status termininin sinonimii kimi mövqe termini işlənsə də, onları eyniləşdirmək olmaz.

Status insanın şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir. Mahiyyət etibarı ilə şəxsiyyətin statusu, birinci növbədə, onun mənsub olduğu qrupun statusu ilə şərtlənir. Qrupun statusu onun sosial sistemdəki vəziyyətini əks etdirir.

Şəxsiyyətin statusunun isə ən ümumi zahiri əlaməti əmək haqqı olsa da, bu, əslində onun peşə-ixtisas (təhsil) səviyyəsi ilə müəyyən olunur və tutduğu vəzifə ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan status anlayışı, birinci növbədə, şəxsiyyətin hüquq və vəzifələri əsasında təhlil edilməlidir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin səlahiyyəti bilavasitə onun hüquqları ilə müəyyən olunur. Lakin səlahiyyət hələ şəxsiyyətin qrupda hörmət və nüfuzunu öz-özünə müəyyən etmir. Burada psixoloji baxımdan ən başlıca çətinlik ondan ibarətdir ki, çox zaman şəxsiyyət öz hüquq konsepsiyasını həddindən artıq şişirtməyi halda öz vəzifələrini düzgün qiymətləndirə bilmir. İlk baxışda nə qədər qərribə görünərsə də, şəxsiyyətin qrup üzvlərinə psixoloji təsir dərəcəsi onun hüquqlarından daha çox vəzifələrini ləyaqətlə yerinə yetirməsi ilə bağlıdır.

Eyni bir qrupda eyni hüquqlu müxtəlif şəxsiyyətlərin qrup üzvlərinə təsir dərəcəsinin müxtəlif olması kimə məlum deyildir?! Sosial psixologiyada bu cəhəti şəxsiyyətin hörmət və nüfuzu anlayışı ilə ifadə edirlər. Əgər səlahiyyət şəxsiyyətin statusunu rəsmi səviyyədə xarakterizə edərsə, hörmət və nüfuz onun şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir. Hörmət və nüfuz psixoloji cəhətdən şəxsiyyətin xidmətlərinin ətrafdakı adamlar tərəfindən təsdiq olunması, bəyənilməsi və qəbul edilməsi deməkdir. Hörmət və nüfuz insanın şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki vəziyyətini xarakterizə etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı olaraq onlar şəxsiyyətin öz səlahiyyətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsinin zəruri psixoloji şərtləri kimi meydana çıxır.

Şəxsiyyətin statusu müxtəlif amillərlə - onun, ilk növbədə, şəxsi keyfiyyətləri, qrup üzvlərinin xüsusilə qrupun liderinin ona münasibəti, qrup sərvətləri və s. ilə müəyyən olunur.

İnsanlara empirik surətdə çoxdan məlumdur ki, şəxsi keyfiyyətlər ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayır. İnsanlar həmişə «zəhər tuluğu», «ətiaci» adamlardan qaçır, «mehriban», «dilişirin» adamlara isə meyl göstərirlər.

Bu cəhət psixoloji qanunların dərk olunan və ya dərk olunmayan möcuzələri ilə həmişə onların şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərinin səviyyəsini şərtləndirir.

Şəxsiyyətin qrupun digər üzvləri ilə münasibətinin xarakteri şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin bütün parametrlərinə təsir edərək onun statusunda əks olunur. Bu zaman status əslində vasitəli xarakter kəsb edir.

Həmin məsələ sosial psixologiyada ətraflı öyrənilməmişdir. Lakin onu təsdiq edən müxtəlif empirik materiallar məlumdur; qrupda əslində statusu «0» (sıfır) bərabər olan, lakin qrupun hər hansı bir hörmətli üzvü, xüsusilə lideri tərəfindən müdafiə olunan üzv qrupdaxili şəxsi qarşılıqlı münasibətlərdə təcrid olunmur. O, məsələn, lider vasitəsilə nəinki şəxsi qarşılıqlı münasibətlərdə iştirak edir, həm də ona fəal təsir göstərir. Bir çox hallarda isə hamı tərəfindən sevilən liderin və ya hörmətli ağsaqqalların qrupun hər hansı bir üzvü haqqında söylədikləri nüfuzlu söz onların statusuna müvəqqəti olsa da təsir göstərir. Bu baxımdan müəyyən sosial-psixoloqlar (*Y.P.Kolominski* və b.) tərəfindən «Aristid fenomeni» kimi təsvir olunmuş faktlar da maraqlıdır; bəzi qruplarda, xüsusilə uşaq qruplarında müəllimlərin, eyni bir şagirdi yerli-yersiz tərifləmələri əlverişli şəraitdə onların statusunun aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Hətta bir sıra hallarda onlar qrupda əslində təcrid olunurlar. Bəzi əlaçı şagirdlərin qrupda kifayət qədər hörmətə malik olmasının bir kökünü də burada axtarmaq düzgün olardı.

Bu faktları təhlil edərkən eyni bir şəxsiyyətin müxtəlif qruplarda statusunun müxtəlif olmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnkişaf səviyyəsinə, fəaliyyət və ünsiyyətin məzmununa görə bir-birindən fərqlənən qruplarda şəxsiyyətin

statusunun müxtəlif olması təmənilə qanunauyğun haldır. Burada ümumi cəhət kimi qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin bir qrupdakı statusu onun digər qrupdakı statusunun formalaşmasına təsir göstərir. Məsələn, işlədiyi kollektivdə adamın statusunun yüksək olması, onun ailədəki statusuna mühüm təsir göstərir. Adama öz ailəsində həyat yoldaşı, uşaqları və b. böyük hörmətlə yanaşdıqda, bu, qonşuların ona münasibətinə mühüm təsir göstərir və s.

Nəzərdən keçirdiyimiz faktlar bir cəhətdən xüsusilə maraqlıdır: adamın müxtəlif qruplarda statusunun müxtəlif olması psixoloji baxımdan o deməkdir ki, insanın şəxsi keyfiyyətləri hələ öz-özündə onun statusunu birtərəfli qaydada şərtləndirmir və şərtləndirə də bilməz. Burada qrupun sərvət meyllərinin həlledici əhəmiyyəti vardır.

İnsanın statusunun formalaşması prosesini ətraflı təhlil etmək üçün müvafiq şəxsi keyfiyyətlərin kimin tərəfindən və necə qiymətləndirilməsini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Hamıya öz təcrübəsində bəllidir ki, qrup üzvlərindən hər hansı birinin iş yeri dəyişdikdə onun şəxsiyyətlərarası münasibətlərdəki mövqeyi də dəyişir. Birinci qrupda (kollektivdə) çox passiv olan bir şəxs, ikinci qrupun fəal üzvə çevrilir və ya əksinə. Bunun mahiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədilə iki qrup təsəvvür edək: birinci qrup intellektual keyfiyyətləri, ikinci qrup isə fiziki keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirir. Aydın məsələdir ki, ağıllı bir şəxsin ikinci qrupdan fərqli olaraq məhz birinci qrupda, fiziki keyfiyyətləri ilə seçilən şəxsin isə birinci qrupa nisbətən məhz ikinci qrupda hörmət və nüfuz qazanması üçün daha çox imkan vardır. Başqa sözlə, yüksək intellektual keyfiyyətlərə malik olan bir şəxs ancaq fiziki keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirə bilən bir qrupa düşəndə, onun intellektual keyfiyyətləri nəinki kölgədə qalır, hətta müvafiq qrup üzvlərinin nəzərinə çarpmır. Sadəcə olaraq onun intellektual keyfiyyətlərini görmürlər. Böyük Azərbaycan şairi M.Füzulinin məşhur «Leyli və Məcnun» poemasındakı

*Mən gövhərəm, özgülərsə xiridar,
Məndən deyil ixtiyarı bazar. –*

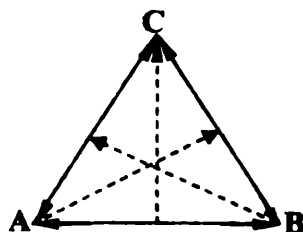
beytinin ifadə etdiyi dərin psixoloji mənalardan biri də məhz bundan ibarətdir. Buna görə də qrup üzvlərinin keyfiyyətlərini birtərəfli şəkildə nəzərdən keçirmək səhvdir. Həm də qiymət verən qrupun (və ya şəxsin) özünün sərvət meyllərini öyrənmək, etalon və stereotiplərini aydınlaşdırmaq, yüksək qiymətləndirdiyi keyfiyyətləri müəyyən etmək və nəzərə almaq zəruridir.

5.4. Sosial qrupun aşağı həddi haqqında

Qrupun əmələ gəlməsi üçün ən azı iki adam arasında qarşılıqlı münasibətin yaranması zəruridir. Bunu qrafik olaraq 7 nömrəli şəkildəki kimi təsvir etmək olar.

Şəkil 7. İki nəfərlik qrup.

Şəkil 8. Üç nəfərlik qrupda.

A-B tipli münasibətlər müəyyən motivlərlə bağlı olub psixoloji baxımdan müxtəlif səviyyələrdə təzahür edə bilər. Lakin aydın məsələdir ki, o həmişə ikitərəfli münasibət kimi meydana çıxır və formalaşır. Bu cəhəti nəzərə alaraq bəzi müəlliflər (*məsələn, Y.Şepanski*) iki nəfəri qrup hesab etmirlər. Onların mülahizəsinə, qrupun yaranması üçün A-nın yalnız B-yə deyil, həm də B-yə, o cümlədən B ilə V arasındakı şəxsi rabitələrə münasibət bəslənməsi zəruridir. Belə bir çoxtərəfli münasibət yalnız üçüncü adamın iştirakı ilə yarana bilər (şəkil 8). həmin müəlliflərin fikrincə, qrupun ən aşağı həddi üç nəfərdən ibarətdir.

Rus psixologiyasında da bəzi müəlliflər (*K.E.Danilin, A.U.Xaraş və b.*) iki nəfəri – diadları qrup hesab etmirlər. Onların fikrincə, diadlarda adamlar arasında ancaq xalis emosional

tomas mümkündür. Bu, genetik cəhətdən ünsiyyətin ilk formasıdır. Fəaliyyət prosesində əmələ gələn konfliktlər ikinəfərlik qruplarda prinsip etibarilə həll oluna bilməz, çünki diad şəraitində belə konfliktlər xalis şəxsiyyətlərarası konflikt xarakteri kəsb edir. Üç nəfərlik qruplarda isə qarşılıqlı münasibətlər bu cəhətdən fərqlənməyə başlayır. Üçüncü adamın iştirakı ilə qrupda yeni mövqe – müşahidəçi mövqeyi yaranır. Onun iştirakı ilə iki adamın – A. və B.-nin münasibətləri vasitəli münasibət kimi formalaşır.

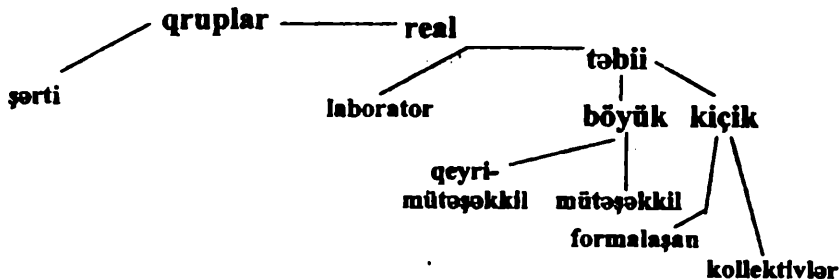
Üç adam ünsiyyətə girdikdə, onların qarşılıqlı münasibətləri də mürəkkəbləşir. Bu baxımdan üç nəfəri qrupun aşağı həddi hesab edən müəlliflərlə bir çox psixoloqlar razılaşırlar, lakin həmin məsələnin tam həlli edildiyini demək olmaz.

Üçəm qrupda özünəməxsus münasibət şəbəkəsinin yaranması qanunauyğun haldır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qrupu yalnız şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterinə görə səciyələndirmək birtərəfli olardı. Qrup həmişə müəyyən nəzarət formasının, fəaliyyət nümunəsinin, sərvətlərin (simvol, ideya, maddi şeylər və s.) və qrup mənsubiyyəti («biz») hissini olmasını nəzərdə tutur. Bütün bu xüsusiyyətlər, sadə formada olsa da, diadlarda özünü göstərir. Məhz buna görə də sosial psixologiyada uzun müddət diadlar qrup kimi nəzərdən keçirilmişdir. Cəms «kiçik qrup» anlayışını statistik cəhətdən təhlil edərkən müəyyən etmişdir ki, müxtəlif sosial psixoloqlar tərəfindən tədqiq olunmuş 9129 kiçik qrupun 71 faizinin aşağı həddi 2 nəfərdən ibarət olmuşdur.

Diadlar, yoxsa üçəm qruplar? – müasir sosial psixologiyada bu sual daha çox diqqəti cəlb edir. Sualın həlli nəinki qrupun aşağı həddinin, həm də onun optimal miqdarının dəqiq müəyyən edilməsi nöqtəyi-nəzərindən böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

5.5. Sosial qrupların təsnifatı və tipologiyası məsələsinə dair

Sosial psixologiyada qrupların müxtəlif təsnifatı məlumdur. Aşağıda bu məsələ Q.M.Andreyevanın təsnifatı nümunəsində nəzərdən keçirilir (şəkil 9):

Şəkil 9. Sosial qrupların təsnifatı (Q.M.Andreyevaya görə)

5.5.1. Şerti və real qruplar. Şerti və ya nominal qrup dedikdə bir-biri ilə real surətdə əlaqəsi olmayan, lakin müəyyən bir şerti əlamətə, məsələn, cins, yaş və ya peşə əlamətinə görə tədqiqatçı tərəfindən ayırd edilən adamlar kateqoriyası nəzərdə tutulur. Məsələn, cinsi əlamətə görə qadınlar, yaş əlamətinə görə yeniyetmələr, peşə əlamətinə görə müəllimlər şerti qrupa aid edilə bilərlər.

Demografiyada, statistikada və s.-də şerti qrup anlayışından geniş istifadə olunur. Məsələyə sosial-psixoloji baxımdan yanaşarkən bir cəhət diqqəti xüsusilə cəlb edir: bu qruplar müəyyən əlamətlərinə görə şerti xarakter daşıyır. Lakin onların ayrıca qrup kimi ayırd edilməsi sosial-psixoloji planda təmənilə zəruridir. Həmin fikri əsaslandırmaq üçün müəyyən psixoloji faktları xatırlamaq kifayətdir: şerti qrupa daxil olan adamlar adətən bir-birini tanımır, bir-biri ilə rastlaşmır və ünsiyyətə girmək imkanı əldə edirlər. Bu zaman onlar, lazım gəldikdə, bir-birinə güzəştə gedir, kömək edir və ya bir-birini müdafiə edirlər. Qadınların qadınları və ya sürücülərin sürücüləri müdafiə etməsi hər kəsə öz təcrübəsindən bəllidir. Bu o deməkdir ki, şerti qrupa daxil olan adamlar bir-birini real surətdə tanımasalar da, özlərini faktik olaraq mənsub olduqları qrupla eyniləşdirirlər və sosial-psixoloji identifikasiyanın bütün bu xüsusiyyətləri onların mənlilik şüurunda əks olunur.

Şerti qrupa aid edilən adamlar ümumi şəkildə bir-birini tanımasalar da, onlardan hər biri özünün real qrupunun başqa üzvləri ilə bu və ya digər dərəcədə müəyyən münasibətdə olur.

Şerti qrupların sosial-psixoloji təhlili üçün bu cəhət mümkündür. Adətən şerti qrupa daxil edilən adamların yalnız müəyyən bir qismi sosial-psixoloji cəhətdən öyrənilir və onların əsasında bütün qrup haqqında mühakimə yürüdürlər.

Sosial psixologiyada real qrupların öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Real qrupların iki növünü – real laborator qrupları və real təbii qrupları fərqləndirirlər. Hər hansı bir təsadüf əsasında yaradılan laborator qruplar mahiyyət etibarilə diffuz qruplar kimi meydana çıxırlar. Məhz buna görə də sovet psixologiyasında real təbii qrupların öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Təbii real qrupların kiçik və böyük qruplar olmaq üzrə iki növü məlumdur.

«Kiçik qrup» və «böyük qrup» anlayışlarında «kiçik» və «böyük» sözlərinin müəyyən evristik əhəmiyyəti vardır. Onlar qrupun kəmiyyət xarakteristikalarını əks etdirirlər. Böyük və kiçik qruplar bir-birindən nəinki kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından fərqləndirilir. Həmin qrupların sosial-psixoloji təhlili üçün bu sonuncu cəhət daha çox əhəmiyyətlidir.

5.5.2. Böyük qruplar. Böyük qrupların üzvləri bilavasitə təmasda olurlar, hətta bir-birlərinin mövcud olduğunu bil-məyə bilərlər. Lakin onlar şəxsiyyətin solumunun önəmli sahəsi kimi onun formalaşmasında mühüm rol oynayırlar.

Problemin böyük əhəmiyyəti, birinci növbədə, ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətin formalaşması prosesində kiçik qrupların və şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin rolu nə qədər böyük olsa da, «insan psixikasının sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin məzmunu məhz makrososial səviyyədə formalaşır (*Q.Q.Dilignski*), tarixən bərqərar olmuş konkret sosial normalar, sərvətlər, məqsədlər, tələbatlar öz-özlüyündə kiçik qruplar tərəfindən yaradılmışdır. İctimai psixologiyanın bilavasitə məzmunu ilə bağlı olan bütün elementlər, hər şeydən əvvəl, böyük qrupların tarixi təcrübəsi əsasında meydana çıxır. Bu təcrübə fərdə kiçik qruplar və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət vasitəsilə yalnız «çatdırılır». Məhz buna görə də böyük qrupların sosial-psixoloji təhlilinə fərdin psixikasının məzmununu dərk etmək vasitəsi kimi baxmaq olar (*Q.M.Andreeva, 195-196*).

Sosial psixologiyada böyük qrupların aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1. Siniflər, ictimai təbəqələr və sosial peşə qrupları;
2. Millət və xalqlar;
3. Sosial-demoqrafik qruplar;
4. Ərazi-region qrupları;
5. Təşkilat qrupları (siyasi və ictimai təşkilatlar);
6. Qısamüddətli qruplar (mütəşşəkil və qeyri-mütəşşəkil);
7. Auditoriya – qruplar.

Qeyd etdiyimiz qruplardan hər birinin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Mahiyyət etibarilə onlar müxtəlif tipli qruplardır. Həmin qrupları hər hansı bir ümumi metodoloji prinsip əsasında birləşdirmək düzgün olmazdı. Böyük qrupların sosial-psixoloji xarakteristikasında da bu cəhət aydınlığı ilə təzahür edir.

Böyük qrupların bir qismi təsadüfən, kortəbii surətdə əmələ gəlir, olduqca qısa müddət ərzində mövcud olur. «Kütlə», «tamaşaçı», «auditoriya» tipli böyük qrupları buna misal göstərmək olar.

Böyük qrupların bir çoxu isə sözün dəqiq mənasında əsl sosial qruplar kimi meydana çıxır: onlar cəmiyyətin tarixi inkişafı gedişində yaranır, müvafiq ictimai münasibətlər sisteminə müəyyən yer tutur və uzun müddət fəaliyyət göstərir. Sosial sinifləri, müxtəlif etnik qrupları (və onun başlıca növü kimi milləti), peşə qruplarını, yaş qruplarını (kişilər, qadınlar, yaşlı adamlar və s.) bu baxımdan ayrıca qeyd etmək olar.

Q.M.Andreyevanın fikrincə, məhz ikinci növ böyük qruplar diqqəti daha çox cəlb edir. Bunun da səbəbi aydındır. Tarixi prosesin psixoloji xarakteristikasını başa düşmək nöqtəyi-nəzərindən həmin qruplar daha çox əhəmiyyətlidir. Çünki böyük qruplar onların hamısı üçün xarakterik olan və onları kiçik qruplardan fərqləndirən bəzi ümumi əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlər, birinci növbədə, böyük qrupların həyat tərzində meydana çıxır. Böyük qrupların psixoloji xarakteristikasında spesifik dilin olması da mühüm rol oynayır. Q.M.Andreyevanın qeyd etdiyi kimi, etnik qruplar üçün, bu öz-özlüyündə aydın olan xüsusi

siyyətdir, başqa qruplar, məsələn, peşə qrupları və ya gənclər qrupu üçün «dil» müəyyən jarqonlar kimi özünü göstərir.

Böyük qrupların sosial-psixoloji inkişafı qrup eyniyyəti və həmrəyliyi kimi mühüm keyfiyyətlərin formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Hər hansı bir böyük qrup əvvəlcə tipoloji qrup kimi yaranmağa başlayır. Bu zaman qrupun üzvləri mahiyyət etibarilə sosial-psixoloji vahid təşkil etmirlər və qrup fərdlərinin ədədi məcmusu kimi formalaşır. Lakin tədricən qrup üzvləri özlərinin müvafiq böyük qrupa mənsub olduqlarını dərk edir və şüurlu surətdə öz qrupunu başqa qruplardan ayırır; qrup mənlilik şüuru əmələ gəlir ki, onun da səviyyəsi qrup üzvlərinin «biz» və «onlar» haqqındakı təsəvvürlərində əks olunur. Qrup eyniyyəti zəminində isə tədricən qrup həmrəyliyi hissi formalaşır. Qrup eyniyyət və həmrəyliyi hisslərinin təşəkkülü böyük qrupların inkişaf səviyyəsini göstərən mühüm sosioloji parametrlərdir.

Böyük qrupların psixologiyası, ilk növbədə, ictimai psixologiyadır. İnsanların sosial həyat şəraiti, onların gündəlik fəaliyyəti və güzəran təcrübəsi insan psixikasında hisslər, fikirlər, arzular, adət və vərdislər səviyyəsində əks olunur. İctimai psixologiya dedikdə adətən bu cəhətləri nəzərdə tuturlar.

İctimai psixologiyanın strukturu mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Böyük qrupların xarakteristikası baxımından onun strukturunda iki cəhəti xüsusilə ayırd etmək lazımdır. Psixi sima adlanan birinci cəhət nisbətən sabit xarakter daşıyır, sosial və ya milli xarakter, adətlər, ənənə, zövq kimi sosial-psixoloji fenomenləri əhatə edir. İkinci cəhət isə nisbətən dinamik xarakter daşıyan emosional sahədən ibarətdir. Həmin sahə böyük qrupun tələbatları, mənafeyi ilə bilavasitə bağlıdır və mahiyyət etibarilə onları əks etdirir.

Böyük qruplar sosial-psixoloji baxımdan bir-birindən nəinki özlərinin psixi siması, həm də emosional sahəsi, xüsusilə tələbatları və mənafeləri ilə fərqlənirlər. Böyük qrupları xarakterizə etmək üçün hər iki cəhəti qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmək zəruridir.

Böyük qruplar kiçik qruplardan təkcə üzvlərinin sayına görə deyil, həm də münasibətlər şəbəkəsinin xarakterinə görə fərqlənirlər.

5.5.3. Kiçik qruplar.

Kiçik qrupların üzvləri nəinki bir-birilə müxtəlif formalarda gündəlik ünsiyyət və rabitəyə girir, bir-biri haqqında müəyyən təsəvvürə malik olur, həm də onların arasında müəyyən rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlər formalaşır. Başqa sözlə, onlar kontakt (təmasda olan) qruplar kimi təşəkkül tapıb inkişaf edirlər. Qarşılıqlı təsir onların alfasını və omeqasını təşkil edir. Bu xüsusiyyətlərdən heç biri böyük qruplar üçün səciyyəvi deyildir.

Böyük qruplar səviyyəsində bütün məsələləri qrup üzvlərinin hər birilə bilavasitə rabitə yaratmaq yolu ilə həll etmək və onların davranışına şəxsi münasibətlər əsasında nəzarət etmək əslində mümkün deyildir. Böyük qruplarda üzvlərin miqdarının həddən artıq artması ilə əlaqədar olaraq, onların arasında qarşılıqlı anlaşıma kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrinin (mətbuat, radio, televizor), təlimatların, direktiv sənədlərin, böyük iclasların və s. köməyi ilə yaranır. Münasibətlər daha çox vasitəli və formal xarakter kəsb edir. Böyük qrupların rəhbərləri onun bütün üzvləri ilə bilavasitə rabitəyə girmək imkanına malik olmur; bu zəminə də onunla qrupun üzvləri arasında subordinasıya prinsiplərini zəruri surətdə ehtiva edən müxtəlif mərhələ, vəsilə və sədlər yaranır.

Böyük sosial qruplarda insanların münasibətləri rəsmi ictimai münasibətlərlə tənzim olunur.

Kiçik qruplar olduqca müxtəlifdir: ailə, fəhlə briqadası, pambıqçı qızlar mənzəsi, tələbə qrupu, bir sinfin şagirdləri və başqaları kiçik qruplara misal ola bilər. Laborator qruplar da əslində kiçik qruplardır. Lakin onlar təbii deyil, süni qruplar olduğuna görə adətən kiçik təbii qruplar sırasında nəzərdən keçirilmir. T- qruplar (*T* ingiliscə *training* –*təlim, hazırlıq sözü-nün ilk hərfidir, treninq-grup* deməkdir) da laborator qruplar kimi kiçik qrupun özünəməxsus növüdür. T- qruplar adamların

senzitivliyini və təşkilatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə yaradılır.

Kiçik qrupun üzvləri vahid fəaliyyət çərçivəsində birləşir və bir-birilə bilavasitə şəxsi ünsiyyətə girirlər ki, bu da onun spesifik əlaməti hesab olunur. Hər bir kiçik qrupun strukturu, bir tərəfdən, onun fəaliyyət göstərdiyi sosial mühitin təsirləri, digər tərəfdən, qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənir.

Kiçik qrupların 50-dən artıq təsnifatı məlumdur. Onlardan aşağıdakılar daha çox xarakterikdir.

Kiçik qrupları formal və qeyri-formal qruplara bölürlər. Formal qrupda münasibətlər inzibati-hüquqi yolla müəyyən olunur və tənzim edilir. Qeyri-formal qruplar isə ünsiyyət prosesində təbii yolla təşəkkül edir: onun strukturu bilavasitə inzibati-hüquqi qaydalarla tənzim edilmir. Formal kiçik qrupun üzvləri arasında da tədricən qeyri-formal münasibətlər yaranır: bu zaman formal kiçik qrupun mivəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsi bir çox cəhətdən onun formal və qeyri-formal strukturlarının bir-birinə uyğun gəlməsindən asılıdır.

5.5.4. Referent qruplar.

1942-ci ildə kiçik qrupun özünəməxsus növü kimi referent qrup fenomeni müəyyən edilmişdir. Kiçik tələbə qruplarını eksperimental surətdə öyrənərkən Amerika psixoloqu Q.Xaymenin diqqətini belə bir cəhət cəlb etdi ki, qrupun müəyyən üzvləri mənsub olduqları qrupun deyil, başqa bir qrupun normalarını qəbul edir və öz davranışlarında onlara əsaslanırlar. Tutaq ki, VII sinif şagirdi Səfər A. məktəbində oxuyur. O, məktəbə qonaq kimi gəlir, qonaq kimi də gedir. Halbuki Səfər küçədə B qrupuna qoşulub. B qrupu onun həyatında mühüm rol oynayır. O, həmin qrupun həyatında yaxından iştirak edir və onun sözü ilə oturub-durur.

Sosial psixologiyada Q.Xaymen bu maraqlı faktlar əsasında üzvlük qrupları və referent qrupları kiçik qrupların növləri kimi fərqləndirməyi, birinci qrupu üzvlük qrupu, ikinci qrupu isə referent qrup adlandırmağı təklif etdi. Sonralar həmin faktlar M.Şerif, Q.Kelli və b. psixoloqlar tərəfindən təsdiq olundu.

Müasir sosial psixologiyada referent qrup anlayışı müxtəlif eksperimental faktlar əsasında daha da dəqiqləşmiş və nisbətən geniş məna kəsb etmişdir.

Q.M.Andreyevanın fikrincə, üzvlük və referent qrupların fərqləndirilməsi bəzi sahələrdə, xüsusilə hüquq pozğunluğunun öyrənilməsi sahəsində tətbiqi tədqiqatlar üçün olduqca maraqlı perspektivlər açır. Fikrimizi yuxarıdakı misal əsasında aydınlaşdıraraq: Bu halda Səfər üçün sinif (məktəb) kollektivi üzvlük qrupu, küçə qrupu isə referent qrup hesab olunur. Səfərin davranışını izah etmək üçün belə bir suala cavab vermək lazımdır ki, nə üçün birinci qrup onun üçün əhəmiyyətini itirmiş, ikinci qrup isə xüsusi qrup əhəmiyyəti kəsb etmişdir. Üzvlük və referent qrup anlayışları bu baxımdan maraqlıdır.

Üzvlük qrupu elə qrupa deyilir ki, fərd öz-özlüyündə onun həyatında iştirak edir, ancaq, necə deyərlər, qonaq kimi iştirak edir, başqa sözlə, onun həyatında qəlbən və ruhən iştirak etmir. Bu mənada da üzvlük qrupunu bəzən iştirak qrupu adlandırırlar.

Üzvlük qrupları kiçik qrupların nisbətən geniş təsadüf edilən növüdür. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, əlverişli şəraitdə üzvlük qrupu referent qrupa çevrilə bilər.

Referent qrup dedikdə elə real və ya xəyali qrup nəzərdə tutulur ki, fərd onun standartlarını qəbul edir, sosial hadisələri, özünün və başqalarının əməllərini qiymətləndirərkən onun sərvətlərindən etalonlar sistemi kimi istifadə edir, onları özünün şəxsi məqsəd və normalarının mənbəyi hesab edir. Fərd öz davranışında referent qrupun onun hərəkətlərinə verdiyi və verə biləcəyi qiymətləri adətən nəzərə alır.

Referent qrupun növləri içərisində referent **müqayisə qrupları** və **normativ referent qruplar** xüsusi yer tutur. Birinci halda insan bütün sosial hadisələri referent qrupun normaları ilə müqayisə edərək qiymətləndirir. Bu zaman qrupun normaları əslində onun üçün özünəməxsus etalona çevrilir. Bir çox müəlliflər bu cəhəti nəzərə alaraq referent qrupları həm də **etalon qrup** kimi təhlil edirlər. İkinci halda isə insan qrupun normalarını öz normaları kimi qəbul edir və onlara uyğun şüurda hərəkət

edir. Qrup öz üzvlərinin hərəkətlərini qiymətləndirərkən də adətən bu cəhəti nəzərə alır.

Referent qrupun müqayisə və normativ funksiyalarını bir-birindən təcrid etmək olmaz. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, referent müqayisə qrupları üçün eyni zamanda sərvət momenti, normativ qruplar üçün isə müqayisə momenti səciyyəvidir. Bu mənada referent qrupun iki müxtəlif funksiyası (normativ və müqayisə funksiyaları) arasında dərin daxili əlaqə vardır.

Bəzi hallarda referent qrup öz üzvünə elə tələblər verir ki, bunların yerinə yetirilməsi üçün onun sadəcə olaraq biliyi, təcürbəsi, qabiliyyətləri azlıq edir. Fərd bu zaman məqsədinə istədiyi kimi nail ola bilməsə də, özünün bütün qüvvələrini səfərbər edir, necə deyərlər, dəridən-qabıqdan çıxır və həmişə özündən narazı olur. Referent qrupun şəxsiyyətə belə təsiri **perfektalizm** adlanır. Sosial-psixoloji tədqiqatlara (*V.B. Olşanski və b.*) əsasən perfektalizmi rol ilə «mən» arasındakı konflikt kimi şərh etmək olar: bu zaman fərd özünün ifadə etdiyi rola öz xüsusi «mən»indən daha yüksək qiymət verir.

Əksər hallarda şəxsiyyətin bir referent qrupu olur. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin iki və daha çox referent qrupa malik olması da mümkündür. Belə hallarda şəxsiyyət öz davranış, rəftar və fəaliyyətində adətən hər iki və ya hər üç referent qrupun norma və standartlarını nəzərə almağa çalışsa da buna çox vaxt nail ola bilmir. Şəxsiyyətin iki (və ya üç) müxtəlif referent qrupun mənafeyini uzlaşdırmaq cəhdlərinin müvəffəqiyyətsizliyə uğraması onun davranışında müəyyən ziddiyyətlər şəklində təzahür edir.

5.6. Qrupun ölçüsü və ya həcmi problemi haqqında

Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, bir nəfərin qrupa daxil və ya xaric olması ilə qrupun şəxsiyyətlərarası münasibətlər şəbəkəsində ilk baxımdan bəlkə də diqqəti cəlb etməyən dəyişikliklər baş verir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün 3 qrup tə-

səvvür edək: tutaq ki, birinci qrupda bir rəhbər (P) və iki tabe (A, B) işçi, ikincidə bir rəhbər (P) və üç tabe (A, B, V) işçi, üçüncüdə isə bir rəhbər (P) və dörd tabe (A, B, V, Q) işçi vardır.

Birinci qrupda rəhbər işçinin nəzarət etdiyi sahədə yaranması mümkün olan münasibətlərin miqdarı **3-ə bərabərdir**: rəhbər işçi ilə tabe olanların hər biri arasında (P- A, P -B) və rəhbər işçi ilə tabe olanlar qrupu arasında (P -AB).

Tabe olan işçilərin sayı bir nəfər artdıqda, yeni üç nəfər olduqda münasibətlər şəbəkəsi daha da mürəkkəbləşir; bu zaman rəhbər işçi tabe olanlarla ayrı-ayrılıqda (P-A, P-B, P-V), ikinəfərlik qruplarla (P-AB, P-AB və P-BV) və nəhayət, işçilərin üçü ilə birlikdə (P-ABV) münasibətə girir. Beləliklə, 3 nəfərlik qrupda rəhbər işçinin tabe işçilərlə münasibətlərinin miqdarı **7-yə bərabər** olur.

İşçilərin sayı 4 nəfər olduqda rəhbər işçi tabe onlarla ayrı-ayrılıqda (P-A, P-B, P-V və P-Q), ikinəfərlik qruplarla (P-AB, P-AV, P-AQ, P-BV, P-BQ və P-VQ) , 3 nəfərlik qruplarla (P-ABV, P-ABQ, Q-ABQ və P-BVQ), nəhayət, işçilərin dördü ilə birlikdə (P-ABVQ) münasibətə girir. Göründüyü kimi, 4 nəfərlik qrupda rəhbər işçinin tabe işçilərlə münasibətlərinin miqdarı **15-ə bərabər** olur.

Başqa sözlə, qrupda tabe işçilərin miqdarının bir nəfər artması və ya azalması ilə mümkün ola biləcək münasibətlərin miqdarı birdən-birə iki dəfə artır və ya azalır. Bu kəmiyyət dəyişməsinə əsasən 10 nəfərlik və ya 30 nəfərlik qruplarda təkcə rəhbər işçi ilə tabe olanlar arasında yaranan biləcək münasibətlərin şəxslənən mürəkkəb mənzərəsini təsəvvür etmək çətin deyildir. Münasibətlər şəbəkəsi genişləndikcə, onların tənzim edilməsində psixoloji amillərin rolu da artır. Bu nöqtəy-nəzərjən qrupun həcmi probleminin öyrənilməsi son dərəcə zəruridir.

Müasir sosial psixologiyada bu problem **üç istiqamətdə** tədqiq olunur:

1. Qrupun həcmnin son həddi.
2. Qrupun həcmnin onun sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinə təsiri.

3. Qrupun optimal həcmi.

Birinci istiqamətlə əlaqədar olaraq bir-birinə uyğun gəlməyən ziddiyyətli nəticələr alınmışdır. Ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən kiçik qrupun aşağıdakı kəmiyyət göstəriciləri müəyyən edilmişdir: 2 – 7 nəfər (*V.Boqoslovski*), 6 – 7 (*C.Cems*), 2 – 20 (*Q.S.Antipina*), 12 – 30 (*R.Pento və M.Qravits*), 3 – 45 (*V.Q.Ivanova*), 2-dən 30 – 40 nəfərə qədər (*Y.L.Kolominski*), 50-70 nəfər (*L.S.Blyaxman*) və s.

E.Aronson, T.Uilson və R.Eykertin müşahidələrinə görə, sosial qrupların üzvlərinin miqdarı iki və ya üç nəfərdən onlarla adlama qədər müxtəlif variantlarda özünü göstərir. Sosial qrupların böyük əksəriyyətində isə qrup üzvlərinin sayı 2 nəfərlə 6 nəfər arasında olur (*E.Aronson və b., 299*).

A.V.Petrovski bu göstəriciləri təhlil edərək göstərir ki, qrupun müxtəlif və çox zaman nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış xarakteristikalarına istinad edən ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən alınmış nəticələrin eyni olmaması təbiidir. Bu baxımdan biz belə bir cəhəti xüsusi qeyd etmək istərdik ki, qrupun tipologiyasını və ya tipoloji təsnifatını nəzərə almadan qrupun həcmi problemini həll etmək mümkün deyildir. Məntiqi cəhətdən tamamilə aydındır ki, diffuz qrupla kollektivin son həddi eyni meyar əsasında müəyyən edilə bilməz. A.V.Petrovskinin qeyd etdiyi kimi, qrupun həcmnin onun sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinə təsirinin öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatlarda da ziddiyyətli nəticələrin alınması yuxarıdakı səbəblərlə izah edilməlidir.

Həmin tədqiqatların ümumi şəkildə xarakterizə etmək üçün onların eksperimental modeli ilə tanış olmaq kifayətdir. Eksperiment zamanı üzvlərinin miqdarı müxtəlif olan qruplarda eyni metodika ilə tədqiqat aparılmış və qrupun həcmnin onun sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinə təsiri öyrənilmişdir. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, qrup üzvlərinin miqdarı 3 nəfərdən 5 nəfərə qədər artanda «risk etmək meyli» yüksəlir. 8-11 nəfərlik qruplara nisbətən 20 – 30 nəfərlik Antraktida qruplarında (onlar təcrid olunmuş şəraitdə işləyirlər) **uyuşma** daha yüksək olur və s.

Qrupun optimal həcmi məsələsi sosial psixologiyanın tətbiqi problemləri içərisində mühüm yer tutur. Fikrimizi fəhlə briqadaları nümunəsində aydınlaşdıraraq.

Şübhəsiz ki, müəyyən amilləri (istehsalat, şəxsiyyət, region və s.) nəzərə almadan müxtəlif istehsalat şəraitində briqada üzvlərinin optimal miqdarının neçə nəfərdən ibarət ola biləcəyi məsələsini aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Texnoloji zərurət nəticəsində yaradılmış briqadalarda briqada üzvlərinin miqdan avadanlığın və icra olunan işin xarakteri ilə müəyyən olunur. Bütün digər hallarda briqada üzvlərinin miqdarı müxtəlif variantlarda müəyyən oluna bilər.

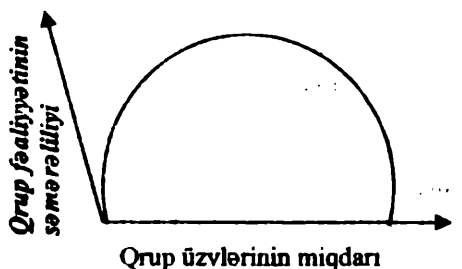
Alimlərin böyük əksəriyyətinin fikrincə, kiçik qrupun optimal variantın 7 ± 2 -dir, yəni 5 nəfərdən 9 nəfərə qədərdir. Sosioloji tədqiqatlar belə bir nəticə çıxarmaq imkanı verir ki, istehsalat briqadalarının miqdarının 10 nəfərdən artıq müəyyən edilməsi məqsədəuyğun deyildir.

Şübhəsiz ki, kiçik qrupun bütün hallar üçün eyni dərəcədə məqsədəuyğun olan optimal variantı haqqında mütləq mənada danışmaq olmaz və bu heç düzgün də deyildir. Sosial psixologiyada bu sahədə alınmış müxtəlif kəmiyyət göstəricilərini də məhz həmin baxımdan qiymətləndirmək lazımdır. Kiçik qrupun optimal variantı onun spesifikasiyasından, həll etdiyi sosial-iqtisadi vəzifələrin xarakterindən və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən edilməlidir.

5.7. Rengelman effekti

Ümumiyyətlə, birgə fəaliyyətin səmərəliliyi qrup üzvlərinin miqdarının çoxluğu ilə şərtlənmir: müəyyən səviyyəyə qədər qrup üzvlərinin miqdarının artması onun səmərəliliyini artırır. Hələ 20-ci illərdə müəyyən edilmiş «**Rengelman effektinə**» görə, qrupun hər bir üzvünün «faydalı iş əmsalı» qrupda adamların ümumi sayından asılıdır (R.S.Nemov). Qrup üzvlərinin sayı sosial psixologiyada «böhran kəmiyyəti» adlanan kəmiyyətə çatdıqda, bu, bu artıq fəaliyyətin səmərəli olmasına mənfi təsir göstərir. Qrup üzvlərinin sayı artdıqca, birgə fəaliyyətin səmə-

rəliliyi azalmağa başlayır: sadəcə olaraq adamlar bir-birinə mane olur (təşəvvür edin ki, **iki nəfərin görə biləcəyi işi 10 nəfərə tapşırırlar**), bir-birini təkrar edirlər, biri çox işləyir, o biri isə az işləyir və ya heç işləmir, ünsiyyət çətinləşir. Bu, o deməkdir ki, birgə fəaliyyətin səmərəliliyi qrup üzvlərinin sayından asılıdır. Həmin qanunauyğunluq qrafik olaraq 10 nömrəli şəkildəki kimi təsvir edilə bilər:

Şəkil 10. Birgə fəaliyyətin səmərəliliyinin qrup üzvlərinin sayından asılılığı

Birgə fəaliyyətin səmərəliliyinin qrup üzvlərinin sayından asılılığı qanununun nəzərə alınmaması istehsal şəraitində müxtəlif səhvlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

B.F.Lomovun qeyd etdiyi kimi, bəzən müəssisədə xüsusi məsələlər üzrə işgüzar iclaslar keçirərkən də belə səhvlərə yol verilir. Zərurət olmadığı halda iclasa çoxlu şəxsin çağırılması onunla nəticələnir ki, onların bir qismi passiv iştirakçıya çevrilir, çıxışlar təkrar olunur, əsas məsələlərdən diqqət yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kollektivdə qeyri-rəsmi qrupların yaranması imkanı da qrup üzvlərinin sayı ilə şərtlənir. Yuxarıda təsvir etdiyimiz qruplardan birincisində təbə işçilərdən ibarət yalnız ikinəfərlik bir qeyri-rəsmi qrupun yaranması mümkündür. Halbuki ikinci qrupda üç ikinəfərlik, bir üçnəfərlik, dörd üçnəfərlik, bir dördnəfərlik qeyri-rəsmi qrup yarana bilər. Aydın məsələdir ki, 10 və ya 30 nəfərlik briqadada qeyri-rəsmi qrupların çox müərkəb şəbəkəsi yaranır və idarəetmədə bir sıra əlavə psixoloji qanunauyğunluqların nəzərə alınması tələb olunur.

Qrup üzvlərinin miqdarı çox az olduqda onun rəsmi və qeyri-rəsmi strukturu əsasən uyğun gəlir, lakin əlverişli şəraitdə nisbətən kiçik qrupların münasibətlər şəbəkəsində şəxsi qarşılıqlı münasibətlər xüsusi yer tutmağa başlayır: onların «əl əli yuyar, əl də qayıdıb üzü yuyar» prinsipi əsasında qurulması üçün qorxu yaranır. Bu zaman bütövlükdə müəssisə miqyasında heç bir mövqeyi olmayan assosial davranışlı adamlar qrupun digər üzvlərinə mənfi təsir göstərə bilərlər. Məhz buna görə də kiçik qruplarda məsul asılılıq münasibətlərinin inkişafında, qrupun hər bir üzvünün məsuliyyətinin artırılmasına müntəzəm diqqət yetirilməlidir.

Qrup üzvlərinin miqdarı çox olduqda isə onun idarə olunması, ona təsirli obyektiv sosial nəzarət imkanı nisbətən zəifləyir. Bu zaman qrupun rəhbəri əməyin təşkilinə xeyli vaxt sərf etdiyi üçün onun özünün əmək «hədiyyəsi» bilavasitə azalır.

Beləliklə, aydın olur ki, briqada böyük olduqca, onda qeyri-rəsmi qruplar da bir o qədər çox olur və qeyri-rəsmi liderlə rəsmi liderin uyğun gəlməməsi ehtimalı artır. Belə briqadalarda kəskin konflikt şəraiti yarandıqda, onu həll etməyin yollarından biri, digər ümumi şərtlərlə yanaşı, briqada üzvlərinin miqdarını azaltmaqdan ibarətdir.

Bütün hallarda kollektivin ümumi məqsədi ilə kiçik qrupların məqsədinin uzlaşmasına və qruplar arasında, bütövlükdə kollektivin üzvləri arasında müsbət qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

VI FƏSİL

KİÇİK QRUPLARIN SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

6.1. Kiçik qrupların tədqiqinin əsas istiqamətləri

Sosial-psixologiyada kiçik qrupların tədqiqi sahəsində müxtəlif istiqamətlər əmələ gəlmişdir. Bu axarda sosioloji, psixoloji, sosiometrik və stratometrik istiqamətlərlə tanış olaq.

6.1.1. Sosioloji istiqamət: Xotorn eksperimentləri.

Sosioloji istiqamətin başlıca müddəaları – «insan münasibətləri» doktrinası 20-ci illərin sonu-30-cu illərin əvvəllərində Elton Meyo tərəfindən formula edilmişdir.

Adından göründüyü kimi, bu istiqamət bilavasitə psixoloji istiqamət deyil, sosioloji xarakter daşıyır, lakin bununla belə, həmin istiqamət çərçivəsində müəyyən sosial-psixoloji amillərə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu baxımdan sosioloji istiqamət Qərb sosial-psixologiyasında kiçik qrup problemini elmi-tənqidi planda aydınlaşdırmaq imkanı verir.

Əslən avstraliyalı olan Elton Meyo məşhur Amerika sosioloqlarından biridir. O, Adeland universitetini (cənubi Avstraliya) psixiatr ixtisası üzrə bitirdikdən sonra birinci dünya müharibəsi dövründə İngiltərə zavodlarında psixoloji tədqiqatlar, Filadelfiyanın toxuculuq fabriklərində isə fəhlələrin yorğunluğunun azaldılması sahəsində eksperimentlər aparmış və 1919-cu ildə Amerikaya köçmüşdü. Meyo bir müddət ABŞ-ın Pensilvaniya universitetində işlədikdən sonra 1926-cı ildə Harvard universitetində professor assistenti kimi fəaliyyətə başlamışdır. Onun rəhbərliyi ilə «Uestern-elektrik» şirkətinin Xotorn (Çikaqo ətrafındakı qəsəbə) yerləşən telefon avadanlığı zavodunda aparılmış eksperiment 30-cu illərin əvvəllərində dünya sosioloqlarının və sosial psixoloqlarının diqqətini cəlb etməyə başladı.

Sosiologiyada və sosial psixologiyada Meyonun eksperimentləri Xotorn eksperimentləri kimi məşhurdur (şəhəratrafi qəsəbənin adına görə onu belə adlandırırlar).

Xotom eksperimentləri bütövlükdə 12 il (1924-1936-cı illər) müddətində aparılmışdır.

Telefon avadanlığı zavodunda rele yığan fəhlə qadınların əmək məhsuldarlığı azalmışdı. «Uestern-elektrik» şirkəti ABŞ Milli Elmlər Akademiyasının tədqiqat şurası ilə birlikdə 1924-cü ildə bunun səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün iş yerinin işıqlandırılmasının əmək məhsuldarlığına təsirini öyrənməyə başladı. Eksperiment üç il müddətində fasiləsiz surətdə davam etsə də, onun nəticələri bir çox cəhətdən hələ aydın deyildi.

Adi iş yerlərinə nisbətən eksperimental otaqlarda iş yerləri xeyli zəif işıqlandırılmışdı. Lakin buna baxmayaraq iki müxtəlif şəraitdə – eksperimental otaqlarda və adi şəkildə işıqlandırılmış otaqlarda fəhlələrin əmək məhsuldarlığı əsasən eyni səviyyədə olmuşdu.

1927-ci ilin yazında «Uestern elektrik» kompaniyası bu «siri» aydınlaşdırmaq məqsədilə 6 nəfərdən ibarət rele yığanlar briqadası ayıraraq tədqiqatı davam etdirməyi qərara aldı. Fəhlə qadınlara dedilər ki, onlar müəssisə «fəhlələrinin iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına» yönəldilmiş mühüm bir eksperimentdə iştirak edirlər. Briqada üzvlərini orta hesabla 100 nəfərin işlədiyi sexdən çox da böyük olmayan ayrıca otağa keçirdilər. Eksperimentin gedişi xüsusi müşahidəçi tərəfindən müntəzəm surətdə qeydə alınır: müşahidəçi nəinki fəhlə qadınların yığdıqları relələri və onların iş şəraitini, həm də əhvallarını, iradlarını, bir-birinə münasibətlərini və s. hər gün dəqiq surətdə qeyd edirdi. Altı həftədən bir fəhlə qadınlar tibbi müayinədən keçirilirdi. Bundan başqa, fəhlə qadınların ev şəraitində təsərrüfatı müəyyən edilir, fərdi mü sahibələr zamanı hətta bir çox intim məsələlər də aydınlaşdırılırdı.

Xotom eksperimentinin keçirilməsində sosioloqlarla yanaşı bir çox psixoloqlar və həkimlər, eləcə də «Uestern-elektrik» şirkətinin mühəndisləri və inzibatçıları iştirak edirdilər. İl yarım ərzində eksperimental qrupda fəhlə qadınların iş şəraitində dövrü surətdə müəyyən dəyişikliklər edilirdi: iş gününün müddəti dəyişdirilir, 5 dəqiqədən 15 dəqiqəyə qədər əlavə fasilə verilir, ayrı-ayrı dövrlərdə pulsuz səhər yeməyi verildirdi

və s. (il yarım ərzində eksperimentdə bütövlükdə 11 belə dəyişiklik edılmışdı). Briqadada əmək məhsuldarlığı müntəzəm surətdə artırdı.

Tədqiqatın nəticələrini qiymətləndirmək və eksperimentə rəhbərlik etmək üçün E.Meyo 1928-ci ilin aprel ayında Xotorna dəvət edildi. O, Xotom eksperimentləri ilə tanış olduqdan sonra sentyabr ayında fəhlələrin iş şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün həyata keçirilən bütün tədbirləri ləğv etməyi və ilkin əmək şəraitini bərpa etməyi təklif etdi. Tədqiqatçılar gözleyirdilər ki, bu zaman əmək məhsuldarlığı dərhal aşağı düşəcəkdir. Lakin ilk baxışda nə qədər qərribə olsa da briqadada əmək məhsuldarlığı artmaqda davam edirdi. Belə olduqda, əvvəlki iş şəraiti bərpa edildi: fəhlə qadınlara istirahət üçün əlavə 15 dəqiqəlik fasilə və səhər yeməyi üçün vaxt verilməyə başlandı. Briqadada əmək məhsuldarlığının artmasına iş şəraitindəki dəyişikliklərə nisbətən daha çox təsir göstərən, lakin tədqiqatçılara məlum olmayan nə isə başqa amillər vardır. Meyonun və onun əməkdaşlarının fikrincə, bu amillər «psixoloji xarakter» daşıyır: fəhlə qadınlar iştirak etdikləri eksperimentin əhəmiyyətinə inanmışdılar. Eksperimentin gedişində Meyonun sözləri ilə desək, güya «demokratik atmosfer» yaradılmışdır: iş şəraitində edilən dəyişiklikləri fəhlə qadınlara qabaqcadan izah edirdilər, onlarla məsləhətləşir, onların rəyini nəzərə alırdılar. Bu şəraitdə onların əhvalı yaxşılaşır, sahibkar qarşısında qorxu hissi aradan qalxırdı. Baş müşahidəçi-sosioloq hər bir fəhlə qadının işinin nəticəsi ilə maraqlanır və «briqadanın nailiyyətləri ilə fəxr etdiyini bildirirdi».

Bütün bu faktlar əsasında E.Meyo belə bir nəticəyə gəlirdi ki, istehsalatda «psixoloji» və ya «insan» amili, xüsusilə fəhlələrin əhvalı və əmək prosesində əmələ gələn şəxsi «insan münasibətləri» həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Meyo və onun əməkdaşları bu baxımdan fəhlə qadınların özlərinin əmək məhsuldarlığının artması səbəblərini necə izah etmələri ilə maraqlanmağa başladılar. Onlar bu məqsədlə fərdi müsahibə-intervyu metodundan geniş istifadə edirdilər. 1928-1930-cu illərdə «Uestern-elektrik şirkətinin zavodlarında işləyəni

təxminən 40 min fəhlədən 21 mini ilə belə fərdi söhbətlər keçirilmişdi.

Meyo müsahibə materiallarının təhlili əsasında belə bir nəticə çıxardı ki, güya hisslərin, şüursuzluq amillərinin təsiri ilə əlaqədar olaraq insan özünü «qeyri-məntiqi», «qeyri-rasional» aparır. Buna görə də, onun fikrincə, fəhlələrin narazılığının və şikayətlərinin səbəbini real istehsal şəraitində deyil, hər şeydən əvvəl, onların əhvallarında axtarmaq lazımdır.

Meyo və onun əməkdaşları iddia edirdilər ki, fəhlənin əhvalı səhhətinin pisləşməsi, ailədə dava-dalaşın olması nəticəsində, «instinktlərin», hətta ustanın zahirən onun nifrət bəslədiyi hər hansı bir qohumuna oxşaması kimi momentlərin təsiri ilə dəyişilə bilər.

Meyo və onun əməkdaşları iddia edirdilər ki, fəhlənin narazılığı güya müdiriyyətdən asılı «olmayan» səbəblərlə – fəhlələrin xarakterinin xüsusiyyətləri, ailədəki münasibətləri və s. ilə bağlıdır. Fəhlə güya öz narazılığının səbəblərini müəyyən etmək iqtidarında deyildir. Buna görə də müsahibə yolu ilə onlara həmin səbəbləri başa düşməkdə «kömək» etmək lazımdır. Xotom eksperimentləri təşkilatçılarının fikrincə, belə «kömək» fəhlələrin əhvalına və təfəkkür tərzinə müdiriyyətin istədiyi istiqaməti verməli, fəhlənin «sənaye strukturuna» uyğunlaşmasına kömək etməlidir.

Meyonun özünün təşəbbüsü ilə Xotom eksperimentlərində sosial antropoloqlar da iştirak edirdilər. Həmin mütəxəssislər, xüsusilə U.Lloyd Uorner Meyonun diqqətini belə bir cəhətə cəlb etdilər ki, sexdə və ya briqadada baş verən prosesləri aydınlaşdırmaq üçün ayrı-ayrı fəhlələrin əhvalını öyrənmək hələ kifayət deyildir. Çünki onlar Meyonun öz sözləri ilə desək, «sadəcə olaraq fərdlər deyil, müəyyən bir qrupun üzvləridirlər; onların bir-birinə, rəislərə və şirkətin siyasətinə münasibət qaydaları həmin qrupun daxilində əmələ gəlir».

İstehsal qrupları daxilində münasibətləri, onların fəhlələrin əmək məhsuldarlığına və davranışına təsirini öyrənmək məqsədilə Xotom eksperimentinin iştirakçıları 1931-ci ilin noyabr ayında yeni tədqiqatlara başladılar. Eksperimentlər 6,5 ay

müddətində 14 nəfərdən ibarət qaynaqçılar briqadasında aparıldı. Briqada üzvləri üçün bu dəfə xüsusi otaqlar ayırmadılar. Onlar zavodun fəhlələrinin əksəriyyəti üçün tipik olan şəraitdə işləyirdilər. Meyo və onun əməkdaşları müəyyən edilmiş faktlar əsasında belə bir nəticəyə gəldilər ki, işçilər arasında həm istehsalın texniki təşkili ilə şərtlənən rəsmi münasibətlər, həm də kortəbii surətdə əmələ gələn, rəsmi qaydalardan asılı olmayan qeyri-rəsmi və ya «»qeyri-formal münasibətlər və şəxsi əlaqələr mövcuddur.

Beləliklə də Xotom eksperimentlərinin materialları əsasında sisologiyada «formal» və «qeyri-formal» qrup anlayışları yarandı. Qısa müddət ərzində həmin anlayışlar sosial psixologiyada da geniş tətbiq olunmağa başladı.

Xotom eksperimentinin iştirakçıları belə bir nəticəyə gəldilər ki, qeyri-formal qrupun təsiri son dərəcə böyükdür. Əmək məhsuldarlığının artırılması, fəhlələrin sahibkarlara və şirkətə «lazımı» münasibət bəsləməsinin təmin edilməsi kimi vəcib məsələlərdə rəsmi təşkilata nisbətən qeyri-rəsmi qrup daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sosioloqlar qeyd edirlər ki, fəhlələrin qeyri-formal qrupu «formal təşkilatla», yəni şirkətin rəhbərliyi ilə «münaqişədə ola bilər», müdiriyyətin qərarına sabotaj yolu ilə maneçilik törədə bilər, fəhlələri bilavasitə müdiriyyətə və sahibkarlara qarşı çevrilmiş müxtəlif hərəkətlərə yol verməyə vadar edə bilər. Lakin bununla belə, onlar fəhlələrin «qeyri-formal qruplarını» sahibkarların və müdiriyyətin şimikləndirməsi, öz tərəflərinə çəkməsi məsələlərinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Qeyri-formal qrupların başçıları problemi də onların diqqətini, birinci növbədə, bu baxımdan cəlb edirdi. Qeyri-formal qruplardan, onların başçılarından inhisarın mənafeyi naminə istifadə etmək Xotom eksperimentlərinin başlıca ideoloji funksiyası idi.

Xotom eksperimentləri sosioloji ədəbiyyatda klassik eksperimentlər hesab olunur. İnhisarların ideoloji silah kimi istifadə etdikləri «insan münasibətləri» doktrinasının əsasını onun nəticələri təşkil edir. İngilis sosioloqu A.Sayksın qeyd etdiyi kimi, müasir dövrdə də Xotom eksperimentləri «sənaye sosiolo-

giyasına», «insan münasibətlərinin tətbiqi sahələrinə», «istehsalatda insanların idarə olunmasına» böyük təsir göstərir.

Müasir istehsal prosesində psixoloji amillərin rolu daha da artır. İstehsal prosesində fəhlələr arasında yaranan şəxsi münasibətlərin öyrənilməsi diqqətə layiqdir. Xotom eksperimentlərində müəyyən edilmiş bəzi faktlar bu baxımdan maraqlıdır.

6.1.2. Sosial-psixoloji istiqamət: qrup dinamikası problemi. ABŞ-da kiçik qrupların psixoloji istiqamətdə tədqiqi Kurt Levinin adı ilə bağlıdır. Bu baxımdan M.Doyçun belə bir qeydi maraqlıdır ki, K.Levinə qədər ABŞ-da qrup mifik, qeyri-real obyekt hesab olunurdu. Yalnız fərd real obyekt kimi qəbul edirdi (*P.N.Şixirev 133*).

K.Levin (1890-1947) alman keşaltpsixologiya məktəbinin görkəmli nümayəndəsidir. 1933-cü ildə faşistlər Almaniyada hakimiyyət başına gəldikdən sonra ABŞ-a köçmüş, əvvəlcə, Stenford və Kornel universitetlərində işləmiş, 1945-ci ildə isə Massaçusets texnologiya institutu nəzdindəki tədqiqat mərkəzinin direktoru təyin olunmuşdur. Buna müvafiq olaraq K.Levinin fəaliyyətinin iki mərhələsini – Berlin (Almaniya) və Amerika mərhələsini fərqləndirirlər.

K.Levin şəxsiyyət psixologiyası sahəsində tədqiqat aparan yeganə keşaltpsixoloqdur (*B.V.Zeyqarnik, 174*). Onun yaradıcılığının Berlin mərhələsində şəxsiyyət psixologiyası başlıca yer tutur. Lakin K.Levinin yaradıcılığının Amerika mərhələsində aktual sosial sifarişləri əks etdirən yeni tədqiqat proqramı təşəkkül tapır. O, öz psixoloji məkanında təklildə hərəkət edən fərdin davranış motivlərinin təhlilindən qrupun tədqiqinə keçir və özünün əvvəlki sxemlərini bu yeni obyektlərə tətbiq etməyə başlayır. K.Levin sosial psixologiyada «qrup dinamikası» adlanan istiqamətin əsasını qoyur: o, qrup dinamikası terminini 1936-cı ildə təklif etmişdir.

Kurt Levin qrup dinamikasının xüsusiyyətlərini açıqlamaq üçün keşalt-psixologiyanın iki əsas qanunundan istifadə etmişdir.

Birinci qanun. Tam hissələrin üzərində üstündür.

İkinci qanun. Ayrı-ayrı elementlər təmdə birləşirlər. Birinci qanun əsasən K.Levin belə hesab edirdi ki, qrup sadəcə olaraq fərdlərin cəmi kimi başa düşülə bilməz, çünki qrup onların fərdi davranışını dəyişməyə qabildir. Qrupun hər bir üzvü onun digər üzvlərindən asılı olduğunu bilir.

İkinci qanun baxımında K.Levin diqqəti qrup həyatının xüsusiyyətlərinə cəlb edir. Onun qənaətinə görə, qrupun əsası qrup üzvlərinin oxşarlığında deyil, onların qarşılıqlı asılılığında

İnsan əgər özünü hansı qrupla cəniləşdirirsə, elə onun üzvü olmasına meyl göstərir. O, qrupdan zahirən asılı olanda, onun üzvü olmağa meyl etmir (*M.R.Bityanova, 315-316*).

Kiçik qrupların tərkibi, onların formalaşması şərtləri, ayrı-ayrı fərdlərin və müxtəlif qrupların qarşılıqlı əlaqəsi, qrupların müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinin şərtləri, qrup normalalarının əmələ gəlməsi, qrup həmrəyliyin təşəkkülü, qrup prosesləri və qrupda liderlik problemləri qrup dinamikası məktəbinin problemləri içərisində xüsusi yer tutur.

Məsələyə xronoloji baxımdan yanaşsaq, K.Levinin qrup dinamikası məktəbi əslində Xotom eksperimentlərinin qurtardığı nöqtədən başlayır. Xotom eksperimentləri sosioloji tədqiqat xarakteri daşısa da, müvafiq sosial-psixoloji fenomenlərin müəyyən edilməsi ilə nəticələndi. Meyo və onun əməkdaşları müvafiq sosial-psixoloji fenomenləri bu və ya digər dərəcədə nəzərə alsalar da, onları sosioloji tədqiqat çərçivəsində ətraflı təhlil etmək imkanından məhrum idilər. Bu vəzifəni K.Levin həyata keçirdi və qısa müddət ərzində qrup dinamikası məktəbi sosial psixologiyada kiçik qrupların öyrənilməsi sahəsində əsas istiqamətlərdən birinə çevrildi.

Psixologiya tarixçiləri qrup dinamikası məktəbinin Xotom eksperimentləri ilə əlaqəsi məsələsinə kifayət qədər əhəmiyyət vermirlər. Halbuki K.Levinin bir çox ideyaları «insan münasibətləri» doktrinasını əks etdirir. Bu bərədə aydın təsəvvür əldə etmək üçün təkə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, K.Levin nəinki mahiyyət etibarı ilə formal və qeyri-formal münasibətləri fərqləndirir, həm də qrupdaxili qeyri-formal münasibətlərin

həllədicə rol oynadığını göstərirdi. Onun tədqiqatlarının Xotom eksperimentlərindən başlıca fərqi bundan ibarət idi ki, K.Levin bu problemləri psixoloji istiqamətdə və psixoloji metodlarla öyrənirdi.

Məsələlərin belə qoyuluşu qrupda dinamik proseslərin xarakteristikasını psixoloji səpgidə tamamlamaq imkanı verirdi. Sosial-psixologiya üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan məsələ bundan ibarət idi ki, K.Levin məsələləri gestaltpsixologiya əmələlərinə müvafiq olaraq tək-cə perseptiv proseslərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşdırmadı; o, gestaltpsixologiyadan fərqli olaraq şəxsiyyət psixologiyası problemlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirməyə başladı və «obraz» anlayışı ilə yanaşı «motiv» anlayışının öyrənilməsini mühüm psixoloji problem kimi irəli sürdü. K.Levinin subyekt-obyekt münasibətlərinin qnoseoloji aspektinə deyil, motivasiya aspektinə xüsusi diqqət yetirməsi sosial-psixoloji planda çox əhəmiyyətli idi. Öz-özlüyündə informasiya amili nə qədər mühüm olsa da, sosial davranışı izah etmək üçün tək-cə bu kifayət deyildir. Sosial davranışın öyrənilməsi zəruri surətdə motivasiya probleminin tədqiqini tələb edir.

Qrup dinamikasının əsasını «sahə nəzəriyyəsi» təşkil edir. Onun mərkəzi ideyası bundan ibarət idi ki, fərdin qrupda davranışının qanunlarını özünəməxsus (cəlbədicə və rəddedicə) qanunların təsir göstərdiyi müəyyən psixoloji sahədə axtarmaq lazımdır. K.Levin sonralar daha geniş anlayışdan – həyatı məkan anlayışından istifadə etmiş və psixoloji sahəni onun tərkib hissələrindən bir kimi nəzərdən keçirmişdir (*B.F.Zey-qarnik, 53*).

K.Levin bu ideyalar əsasında qrupu dinamik tam, xüsusi sistem kimi şərh edirdi. Həmin sistemin tərkib hissələri (qrupa daxil olan fərdlər) müxtəlif qüvvələrin təsiri ilə birləşirlər. K.Levin yazırdı: *«Qrupun mahiyyəti – onun üzvlərinin bir-birinə oxşaması və bir-birindən fərqlənməsində deyil, onların bir-birindən qarşılıqlı asılılığındadır. Qrup «dinamik tam» kimi xarakterizə oluna bilər. Bu o deməkdir ki, bir hissənin*

vəziyyətinin dəyişməsi hər hansı bir başqa hissəsinin vəziyyətini dəyişdirir» (M.Q.Yaroşevski, 406).

«Qrup dinamikası» məktəbi insanların davranışının motivlərini aydınlaşdıraraq fərdi motivlərlə qrup məqsədlərinin nisbəti, qrup fəaliyyətinin səmərəliliyi, qrupda qərar qəbulu, qrupdaxili şəxsiyyətlərarası konfliktlər və s. kimi psixoloji fenomenlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş və bir çox maraqlı faktlar müəyyən etmişdir. Bu istiqamət çərçivəsində hələ də öz əhəmiyyətini itirməmiş bəzi eksperimental metodikaların işlənildiyini də qeyd etmək lazımdır.

Fərdin qrupla, qrup prosesləri ilə əlaqəsi ideyası öz-özlüyündə nə qədər maraqlı olsa da, bütün insan münasibətlərinin ancaq psixoloji sahəyə münəcər edilməsi onların əsl sosial məzmununu aydınlaşdırmaq imkanı vermirdi. K.Levin sosial münasibətləri mahiyyət etibarilə psixolojiləşdirirdi. Bu baxımdan B.V.Zeyqarnik haqlı olaraq onun baxışlarını psixoloji reduksionizm kimi xarakterizə edir.

6.1.3. Sosiometrik istiqamət: C.Moreno.

Kiçik qrupların sosial-psixologiyasında sosioloji (*Xotorn eksperimentləri*) və psixoloji («qrup dinamikası» məktəbi) istiqamətlərlə eyni vaxtda sosiometrik istiqamət də formalaşırdı. Sosiometrik istiqamətin əsasları 1908-1925-ci illərdə qoyulsa da, 30-cu illər onun inkişafında mühüm yer tutur.

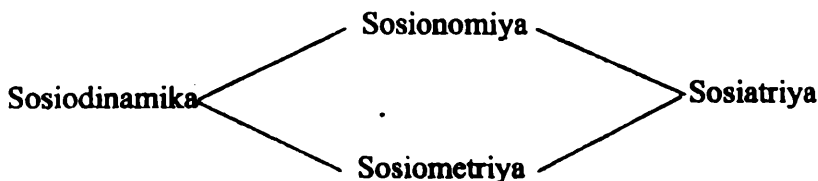
Sosiometriya (latınca – *societ* – *cəmiyyət* və yunanca *metrei* – *ölçürəm* deməkdir) termini XIX əsrdə sosial faktların öyrənilməsi zamanı riyazi metodların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq varanmışdır.

Cekob L.Moreno (1892-1974) sosiometriya termininə yeni məna vermişdir. O, sosiometriyanı əsasən fərdlərin qarşılıqlı münasibəti sahəsi ilə məhdudlaşdıraraq bir sıra orijinal metodlarla yanaşı psixanalizin və rol nəzəriyyəsinin müəyyən postulatlarından istifadə etməyə başlamışdır (*L.Desev*).

Moreno Z.Freydin tələbəsi olmuş, Vyana universitetində təhsil alarkən fəlsəfə və təbabət elmlərini öyrənmiş, universiteti bitirdikdən sonra əvvəlcə Avstraliyada, 1925-ci ildən etibarən isə ABŞ-da müxtəlif psixiatrik klinika və institutlarda fəaliyyət

göstərmişdir. O, ABŞ-da sosiometriya institutu təsis etmiş, ilk terapevtik teatr yaratmış, «Sosiometriya» jurnalının əsasını qoymuşdur. Sosiometriyanın inkişafı bilavasitə Morenonun adı ilə bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alaraq onu sosiometriyanın banisi hesab edirlər.

Moreno özünün ən başlıca əsəri olan «Sosiometriyanın əsasları»nda¹ sosiometrik sistemin nəzəri məsələlərinin şərhinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, sosiometriyanın sosionomiyanın bir sahəsi hesab edir. Morenonun fikrincə, sosionomiya ali prinsipdir. Onun sosiometriyadan başqa daha iki sahəsi – sosiodynamika və sosiatriya vardır. Moreno sosiometrik sistemi sxematik şəkildə aşağıdakı kimi ifadə edir (şəkil 11).

Səkil 11.

Morenonun fikrincə, sosionomiya sosial qanunlar haqqında elmdir. **Sosiodynamika** – sosial qruplar, sosiometriya – insanlar-arası münasibətlərin ölçülməsi, sosiatriya isə sosial sistemin müalicəsi haqqında elmdir. Sosiometriyada sosiometrik metodlardan (*sosiometrik test, autososiometriya, retrospektiv sosiometriya və s.*), sosiodynamikada «rol oyunları», qarşılıqlı təsiri öyrənmə metodlarından, sosiatriyada isə qrup psixoterapiyası, xüsusilə psixodram və sosiodram² metodlarından istifadə olunur.

¹ Moreno onlarla kitab və monoqrafiyanın müəllifidir. «Sosiometriyanın əsasları» ilk dəfə onun 1934-cü ildə nəşr olunmuş «Кмо выхуем?» kitabında sistemətik surətdə şərh edilmişdir. Həmin kitab nəşr olunduqdan sonra Moreno Qərb psixologiyası və sosiologiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınmağa başlamışdır. Onun «Сосиометрия. Экспериментальный метод и наука об обществе» kitabı isə rus dilində nəşr olunmuşdur.

² Psixodram aşağıdakı kimi tətbiq edilir: müəyyən eksperimental qrup yaradılır və o, bir növ teatr truppası kimi psixoterapevtin ssenarisi əsasında

Sosiometrik metodların bir çoxu özlərinin dəqiqliyi etibarlı ilə diqqəti cəlb edir. Nevrozun müalicəsi, konfliktlərin azaldılması, müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının artırılması və s. sahəsində onların müəyyən praktik nəticələr əldə etmək imkanı verməsi də, birinci növbədə, tədqiqat metodlarının, xüsusilə onların texnikasının dəqiqliyi ilə bağlı idi.

Moreno iddia edirdi ki, insan üçün güya onun qrupdakı vəziyyətindən və başqalarının ona münasibətindən əhəmiyyətli heç nə yoxdur. O, deyirdi ki, baş həkimi allah olan bütün kainat getdikcə daha çox nəhəng dəlixanaya oxşamırmı? Moreno dünyanı psixiatrik vasitələrlə dəyişmək istəyirdi.

6.1.4. Stratometrik konsepsiya: sosial qrupların inkişaf səviyyəsi haqqında.

Stratometrik konsepsiya Moskva psixoloji məktəbində əmələ gəlmişdir. Onun əsası nisbətən yaxın vaxtlarda, 1969-1973-cü illərdə qoyulmuşdur (*A.V.Petrovski və b.*). Son on ildə həmin konsepsiya çərçivəsində irəli sürülmüş fərziyyələr müxtəlif eksperimental tədqiqatlar əsasında yoxlanılmış, 80-90-cı illərdə isə kollektivin əsas sosial psixoloji nəzəriyyələrindən biri kimi inkişaf etmişdir.

Sosial qruplar özlərinin inkişaf səviyyəsi ilə bir-birindən köklü surətdə fərqlənirlər. Q.M.Andreyevanın təsnifatı bu cəhəti bütün aydınlığı ilə əks etdirmək imkanı vermir. Həlbuki qrupların ictimai münasibətlər sistemindəki yerini düzgün müəyən etmək üçün onların inkişaf səviyyəsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu isə qrupların tipologiyasının və ya tipoloji təsnifatının işlənməsini tələb edir.

müəyən tamaşa verir. Sosiodramda da psixodramın bütün elementləri (səhnə, aktyorlar, terapevt, patsient, tamaşaçılar) eynilə saxlanılır, lakin burada təbii qruplar (ailə, istehsal qrupları və s.) iştirak edir. Həm də bəzən tamaşa iştirakçıları öz rollarını dəyişirlər, məsələn, oğul-ata, reis – tabe işçi rolunda çıxış edir. «Aktyorlar» öz həyatlarında tez-tez təsadüf olunan real situasiyalar mövzusunda tamaşalar verir, müxtəlif qruplarla, məsələn, işçilərin müdriyyətlə qarşılıqlı təsiri momentlərini müəyyənləşdirirlər. Moreno psixodram və sosiodramdan həm diaqnostik, həm də terapevtik məqsədlərlə istifadə edirdi. Son zamanlar psixodram və sosiodram sosiometriyanın bir-birindən nisbətən asılı olmayan proseduraları kimi inkişaf edir.

Stratometrik konsepsiyada bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir.

A.V.Petrovski qrupların tipologiyasını aşağıdakı iki meyar əsasında müəyyən etmişdir.

1. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qrup fəaliyyətinin məzmununu ilə şərtlənib-şərtlənməməsi (bu əlamətə görə, diffuz qrup daha çox inkişaf etmiş qruplardan fərqlənir). Şəkil 12-də bu cəhət C vektoru ilə ifadə olunmuşdur.

2. Qrup fəaliyyətinin ictimai əhəmiyyəti (bu meyar müxtəlif inkişaf etmiş qruplar içərisində kollektivi xüsusi olaraq fərqləndirmək imkanı verir). Qrup fəaliyyətinin ictimai əhəmiyyəti ümumi şəkildə iki istiqamətdə təhlil oluna bilər:

a) birinci istiqamətdə o, ictimai tərəqqiyə uyğun gəlir. Şəkil 12-də bu istiqamət A vektoru ilə ifadə olunmuşdur;

b) ikinci istiqamətdə o, ictimai tərəqqiyə uyğun gəlmir. Şəkil 12-də bu istiqamət B vektoru ilə ifadə olunmuşdur.

A.V.Petrovski üç vektor (A.B.C) əsasında inkişaf səviyyəsinə görə bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənən kiçik qrupların 5 tipini müəyyən etmişdir (şəkil 12-də qrupların tipi I-V fiqurları kimi ifadə olunmuşdur). Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: I fiqur kollektivin bütün zəruri əlamətlərini əks etdirir. Onda şəxsiyyətlərarası münasibətlər ictimai cəhətdən əhəmiyyətli amillərlə şərtlənir. IV fiqurda isə bu cəhət hələ zəif nəzərə çarpır. Yeni təşkil edilmiş qrupları bura daxil etmək düzgün olardı. Onlar inkişaf edib sözün əsl mənasında kollektivə (I fiqur) çevrilirlər. II və III fiqurlar antisosial xarakterli qrupları (mafiya, quldurlar dəstəsi və s.) ifadə edir. Nəhayət, V fiqur diffuz qrupların əlamətlərini əks etdirir.

A.V.Petrovskinin tipoloji təsnifatı göstərir ki, inkişaf etmiş qrupun ən yüksək forması kollektivdir. Hər bir kollektiv qrup hesab olunur. Hər bir qrup isə kollektiv deyildir. **A.V.Petrovski** bu məsələni izah edərək yazırdı ki, hətta qrupun mütəşəkkillik dərəcəsi də onu kollektiv etmir. Qanqsterlər dəstəsi dəqiq, möhkəm zahiri və daxili mütəşəkkilliyə malik ola bilən qruplardır. Lakin onlar kollektiv deyil. Qrupdan fərqli olaraq kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər yeni xüsusiyyətlər kəsb edir.

Kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin stratometrik baxımdan təhlili göstərdi ki, onlar müxtəlif sosial-psixoloji fenomenlərlə xarakterizə olunur, kollektivdə qrup fəallığında özünəməxsus rol oynayırlar. Həmin fenomenlərin psixoloji mexanizmi müxtəlif olduğuna görə onların hamısını ümumi şəkildə aydınlaşdırmaq metodoloji baxımdan düzgün deyildir. Məsələn, kollektivin eyni bir futbol komandasına «azarkeşlik» edən bir neçə üzvü arasındakı qarşılıqlı anlaşıma ilə bu kollektivdə mühüm istehsalat tapşırığı və ya mənəvi məsələ müzakirə olunarkən həmin şəxslərin arasında yaranan qrupdaxili münasibətləri müqayisə etsək, onların bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyini görürük. «Azarkeşlərin» həmrəyliyi kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin səthi layını, kollektivin hər hansı bir üzvünün ləyaqətsiz hərəkətinin kollektiv üzvləri tərəfindən yekdilliklə psilənməsi, mühakimə olunması isə kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin dərin qatını təşkil edir.

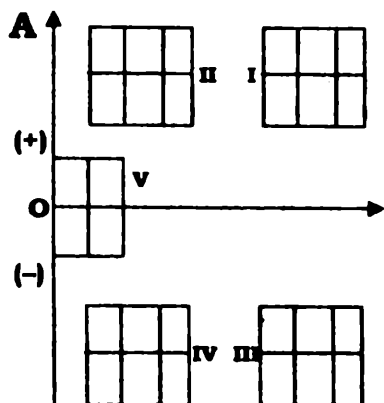
Beləliklə də A.V.Petrovski kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin səviyyələrini ifadə etmək üçün lay və ya strata (latın *stratum* – *lay, təbəqə, qat* deməkdir) terminindən istifadə edir. O, müvafiq layları kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin fəaliyyətlə şərtlənməsi prinsipinə əsasən təhlil edir. Həmin laylar və ya qatlar aşağıdakılardan ibarətdir (şəxsiyyətlərarası münasibətlərin çoxsəviyyəsi strukturu şəkil 13-də əks olunmuşdur).

Qrup fəaliyyəti, onun məzmununun ictimai-iqtisadi və sosial-siyasi xarakteristikası qrupun strukturunun mərkəzi vasiləsini (A) təşkil edir. Mahiyyət etibarilə bu, kollektivin strukturunun nüvəsini təşkil etsə də, onu yalnız psixoloji parametr hesab etmək olmaz. «A» layı qrupun kollektiv kimi əsas xarakteristikasını əks etdirir. A.V.Petrovski qrupu kollektiv kimi qiymətləndirmək üçün aşağıdakı meyarları əsas götürür:

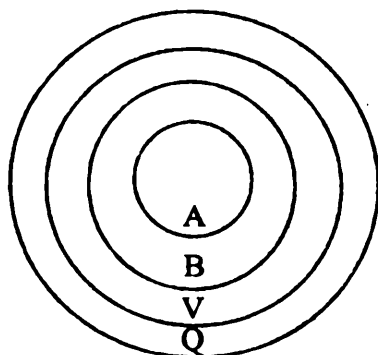
1. Əsas ictimai funksiyanın kollektiv tərəfindən yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi (ictimai əmək bölgüsündə iştirakın müvəffəqiyyəti).

2. Qrupun sosial normalara müvafiq olmasının qiymətləndirilməsi.

3. Qrupun özünün hər üzvünü hərtərəfli inkişaf etmək imkanı ilə təmin etmək qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi.

Şəkil 12.

Şəkil 13.

Kollektivin bütün psixoloji xarakteristikaları sosial cəhətdən şərtlənən bu keyfiyyətlərdən asılıdır. Psixoloji xüsusiyyətlər sosial-tarixi amillərlə şərtlənir və müəyyən olunurlar – bu müddəə stratometrik konsepsiyanın əsasını təşkil edir.

Nəzərdən keçirdiyimiz meyarlar müxtəlif inkişaf səviyyəli qrupların sosial-psixoloji parametrlərini müəyyən etmək, müvafiq qrupu (hər üç meyarın göstəriciləri kifayət qədər yüksək olduqda), kollektivlərə aid etmək imkanı verir.

Stratometrik konsepsiya «B» layına da xüsusi əhəmiyyət verir: bu lay əsas etibarilə psixoloji mahiyyət daşıyır və aşağıdakı parametrlərlə xarakterizə olunur:

- birgə fəaliyyətin motivləri və onun məqsədləri;
- kollektivin onun qarşısına qoyulmuş vəzifələrin icrası üçün hazırlığı;
- kollektivin iş qabiliyyəti;
- kollektivi dağıdacaq hər bir şeyə qarşı onun möhkəmliyi;
- kollektivin bütövlükdə cəmiyyəti təşkil edən kollektivlərlə əlaqəsi.

«B» layının parametrləri mahiyyət etibarilə kollektiv əlaqələrin nüvəsini təşkil edir. A.V.Petrovski bunu nəzərə alaraq onu «birinci nüvə layı» adlandırır. «B» layının parametrləri kollektivin hər bir üzvünün qrup fəaliyyətinə, onun məqsəd, vəzifə və prinsiplərinə (kollektiv bunların əsasında yaradılır), fəaliyyətin motivasiyasına, onun şəxsiyyət üçün sosial mənasına münasibətini təsbit edir.

Qrup fəallığının ikinci layı – «V» layı birgə fəaliyyətlə, kollektivin məqsədləri, vəzifələri və sərvətləri ilə şərtlənən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteristikasını əks etdirir. Onun parametrləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- konform və neqativist reaksiyalar üzərində kollektiv özünü-təyin etmə aktlarının üstünlük təşkil etməsi;
- kollektivin sərvət meyllərinin vəhdəti (SMV – kollektivdə əsl yekdilliyin göstəricisi hesab olunur);
- kollektiv üzvlərinin kollektivlə emosional identifikasiyası;
- kollektivin onun üzvləri üçün etalona çevrilməsi (kollektiv üzvlərinin əsas məsələlərdə kollektivə verdikləri qiymətlərin «yaxın kollektiv» etalonuna yaxınlaşması) və s.

İkinci layın psixoloji fenomenlərini ancaq şəxsiyyətlərarası münasibətlərin fəaliyyətlə şərtlənməsi prinsipi əsasında başa düşmək və təhlil etmək olar.

Nəhayət, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sonuncu, üz-
dəki layı «Q» kollektiv üçün spesifik olmayan, lakin sosial qrup kimi müəyyən dərəcəyə qədər onun üçün də xas olan parametrləri əks etdirir. Bura aşağıdakılar daxildir:

- fərdlərin emosional cazibədarlığı;
- fərdlərin qrup yekdilliyi (tez-tez görüşməsi, bir-birilə hər gün əlaqə saxlaması və s.);
- qrup uyuşması;
- qrupdaxili təqəbbülə qapılma və s.

«Q» layının psixoloji parametrləri kollektivə daxil olan fərdlərin əsasən emosional əlaqələrini nəzərdə tutur. Onlar dif-fuz qrupun əsasını təşkil edir. Bu tipli emosional münasibətlər kollektivi xarakterizə etmir və edə də bilməz. Çünki onlar birgə kollektiv fəaliyyətin məzmun tərəfi ilə şərtlənmir. «Q» layında

kollektivə daxil olan fərdlərin emosional əlaqələri «xoşum gəlir», «xoşum gəlmir» parametrləri ilə səciyyələnir. Dilimizdə «qanım qaynadı», «qanım qaynamadı», «ulduzlar barışdı» və ya «ulduzları barışmadı» kimi ifadələrin psixoloji mənası da bundan ibarətdir. A.V.Petrovskinin fikrincə, qrup fəaliyyətinin məzmunu ya mahiyyət etibarilə belə emosional əlaqələrə təsir göstərmir, ya da son dərəcədə zəif təsir göstərir.

«Q» layının psixoloji parametrlərini universallaşdırmaq və kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri xarakterizə etmək üçün onları zəruri hesab etmək olmaz. Kollektivin mahiyyətini «A», «B» və «V» laylarının psixoloji parametrləri ifadə edir. Bununla əlaqədar olaraq bir cəhəti də qeyd edək: kollektivi xarakterizə etmək üçün «V» layının psixoloji parametrləri zəruridir, lakin kifayət deyildir. Bunun üçün «B» layının psixoloji parametrlərini nəzərə almaq, kollektiv üzvlərinin fəaliyyətinin sosial mənasını, fəaliyyətinin motivlərini və s. aydınlaşdırmaq lazımdır.

Göründüyü kimi, A.V.Petrovski kollektivin strukturunda mərkəzi hissə (A) ilə yanaşı üç layı (B, V və Q) fərqləndirir.

Beləliklə də şəxsiyyətlərarası münasibətlərin fəaliyyət prinsipi əsasında təhlil edilməsi kollektivin çoxsəviyyəli (stratometrik) strukturu ideyasının müəyyən edilməsi və eksperimental surətdə öyrənilməsi ilə nəticələndi. Kollektivin «sterometriyası» kiçik qrupların «planimetrik» quruluşuna qarşı qoyuldu (latınca *planum* – *üz, səth*, *+metreo* – *ölçürəm* deməkdir, burada səthilik, üzdən tanış olmaq, məsələni səthi öyrənmək mənasında işlədilir). Bu cəhəti nəzərə alaraq A.V.Petrovski yeni konsepsiyayı ilk variantda stratometrik konsepsiya adlandırdı.

A.V.Petrovski qeyd edir ki, fərd predmetrlərlə fəaliyyətdə ətraf aləmi dəyişir və onun vasitəsilə özü də dəyişilib şəxsiyyətə çevrilir. Sosial qrup da ictimai cəhətdən əhəmiyyətli olan birgə fəaliyyətdə ətraf aləmi dəyişir və bunun vasitəsilə şəxsiyyətlərarası münasibətləri, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir sistemini təşkil edib dəyişərək kollektivə çevrilir.

Sosiometrik konsepsiya kökündə müxtəlif yönündə eksperimental araşdırmalar aparılmış və öz-özlüyündə maraqlı olan

eksperimental faktlar əldə edilmişdi. Lakin bu konsepsiya elmi-psixoloji ölçülərdən daha çox dövrün ideoloji ölçülərinə söykənirdi və müəyyən olunmuş eksperimental faktları da bu baxımda təfsir edirdi.

6.2. Qrup diferensiasiyasının xüsusiyyətləri

Qrupdaxili diferensiasiyası dedikdə qrupda qarşılıqlı münasibətlərin strukturu nəzərdə tutulur. Onları funksional, kommunikativ və emotiv meyarlara əsasən müxtəlif aspektlərdə təhlil etmək mümkündür.

Funksional baxımdan qarşılıqlı münasibətlərin iki planını və ya səviyyəsini ayırd edirlər: qrupun (kollektivin) rəsmi (formal) strukturu və qeyri-rəsmi (qeyri-formal) strukturu. Həmin münasibətlər şaquli xətt üzrə vəzifə iyerarxiyasına görə bir-birinə tabe olan işçilər (məsələn, işçi-briqadir, briqadir-direktor) arasında, üfüqi xətt üzrə eyni vəzifəli işçilər arasında yaranır.

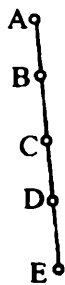
Rəsmi qarşılıqlı münasibətlər hər bir fərdin müvafiq qrupda onun rəsmi statusu ilə şərtlənən münasibətlərin məcmusundan ibarətdir.

Rəsmi struktur səviyyəsində qarşılıqlı münasibətlər fəaliyyətin normativ cəhətlərini əks etdirir və zəruri qaydalarla tənzim edilən işgüzar münasibətlərdə ifadə olunur. Rəsmi münasibətlər səviyyəsində qrup üzvləri arasında fəaliyyətin məzmunu və təşkilat vasitələrinə uyğun olaraq struktur-funksional asılılıq, A.S.Makarenkonun sözləri ilə desək, məsul asılılıq münasibətləri sistemi yaranır.

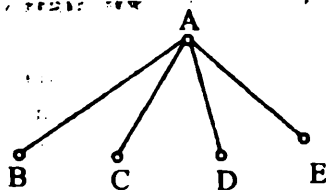
Rəsmi münasibətlər səviyyəsində işçilər qarşıdakı vəzifənin xarakteri, vasitələri və həlli yollarından asılı olaraq bu və ya digər qruplar şəklində təşkil olunurlar. Məsələn, 5 nəfərdən ibarət bir qrupda işçilərin birgə fəaliyyəti müxtəlif formalarda təşkil oluna bilər (şəkil 4).

Göründüyü kimi, işçilər bir halda «zəncir» prinsipi (istehsalat prosesi və onlardan hər biri müəyyən bir işçiyə həvalə olunur), başqa bir halda «ulduz» tipi (əməliyyat müxtəlif işçilər tərəfindən müstəqil və paralel sürətdə icra olunur, onların nəti-

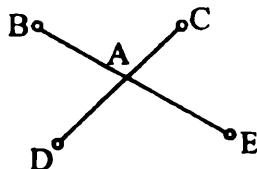
cəsi haqqında məlumat əməliyyatları tənzim edən mərkəzə daxil olur) və ya «daire» prinsipi (proses ələ təşkil olunur ki, onlardan birinin sonu ikincisinin başlanğıcı olur) üzrə təşkil olunur.

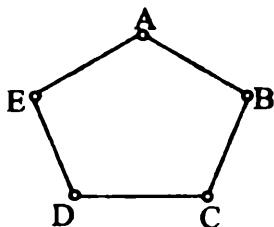
(a)

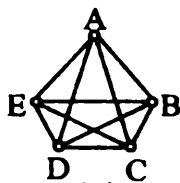
(b)

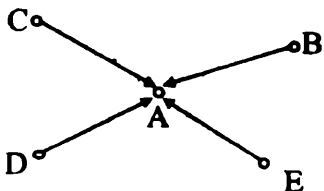
(c)

(d)

(e)

Şəkil 14. 5 nəfərdən ibarət qrupun funksional təşkilinin tipləri

Hər bir qrup özünün rəsmi strukturu ilə bərabər həm də müəyyən qeyri-rəsmi və ya psixoloji struktura malikdir. Qrupun qeyri-rəsmi strukturu onun üzvlərini müəyyən psixoloji əlamətlərə görə birləşdirən ayrı-ayrı kiçik qruplar kimi meydana çıxır və qarşılıqlı münasibətlərin gündəlik ünsiyyət zamanı təzahür edən müxtəlif növlərində ifadə olunur.

Qrupda (kollektivdə) rəsmi struktur ilə yanaşı sosial-psixoloji xarakter daşıyan qeyri-rəsmi strukturun yaranması ünsiy-

yətin qanunauyğun cəhətlərindən birini əks etdirir. Qeyri-rəsmi səviyyədə qarşılıqlı münasibətlər mahiyyət etibarilə ictimai funksiyalarla müəyyən olunmur, şəxsi xarakter daşıyır.

Şəxsi qarşılıqlı münasibətlər heç kəs tərəfindən müəyyən edilmir, müvafiq psixoloji şəraitdə öz-özünə təşəkkül tapır. Onlar yarandıqdan sonra mühüm psixoloji realığa çevrilir: şəxsi qarşılıqlı münasibətlər simpatiya və antipatiyanın görünməz təl-ləri ilə qrupa nüfuz edərək istər hər bir işçinin, istərsə də bütöv-lükdə qrupun fəaliyyətinə müəyyən təsir göstərir və müvafiq psixoloji iqlim yaradır. Onların məzmunu qrupun (kollektivlə) inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Beləliklə, qrupda bir-birilə üzvi surətdə çulğışmış rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlərin vahid strukturu yaranır. Bu kökdə də hər bir qrupda miniqruplar formalaşır. Məsələn, 25 nəfərlik bir qrupda qeyri-rəsmi şəxsiyyətlərarası münasibətlər zəmində, bəzən 2-3, bəzən 3-4, hətta bəzən 5-6 nəfərlik mini qrup əmələ gəlir. Bir qayda olaraq onlardan biri və ya ikisi qrupun həyatında öncül rol oynamağa başlayır.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qrupun rəsmi struk-turu ilə qeyri-rəsmi strukturu bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır və bir-birilə ahəngdar surətdə uzlaşır. Bir sıra hallarda isə onlar sadəcə olaraq bir-birinə uyğun gəlmir və qrupda müxtəlif konfliktlərin yaranmasının mənbəyinə çevrilir.

Rəsmi qarşılıqlı münasibətlərlə qeyri-rəsmi münasibət-lərin uyğun gəldiyi şərait psixoloji cəhətdən qrupun inkişafı üçün ən əlverişli zəmindir. İş sahəsindən asılı olmayaraq hər bir qrupda işin səmərəli olması bundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Psixoloji tədqiqatlar əsaslı surətdə göstərir ki, qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin səviyyəsi bilavasitə aparılan tərbiyə işlərinin səviyyəsi ilə şərtlənir. Qrup nə qədər yaxşı təşkil olunsə, onda qarşılıqlı münasibətlərin rəsmi strukturu ilə qeyri-rəsmi strukturu bir o qədər yaxın olar və ahəngdar uzlaşır.

Qrupda tərbiyə prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün oradakı işgüzar münasibətlərin xarakterini və məzmununu bil-

mək kifayət deyildir. Qrup üzvləri arasındakı şəxsi qarşılıqlı münasibətləri də öyrənmək və tənzim etmək lazımdır.

Hər bir şəxs mənsub olduğu qrupda müəyyən mövqeyə malik olur. Qrupda qarşılıqlı münasibətlərin strukturunu **komunikativ** baxımdan təhlil edərkən sosiometriya və referentometriya üsulları (*bax: VII fəsil, 7.3*) ilə bu cəhəti aydınlaşdırır, qrupun sosiometrik və referentometrik mənzərəsində onun üzvlərinin mövqeyini açıqlayırlar.

Qrup diferensiasiyasının **emotiv** meyara əsasən təhlili maraqlıdır. Sosiometriyada geniş istifadə olunan emosional ekspansivlik (və ya həssaslıq) anlayışı mahiyyət etibarilə qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətləri bu baxımdan xarakterizə edir. Emosional ekspansivlik şəxsiyyətin qrupa münasibətinin funksiyasıdır. Həmin anlayış şəxsiyyətin ünsiyyət tələbatını, onun qrup üzvlərinə emosional reaksiyalarına əsasən psixoloji fəallıq dərəcəsini əks etdirir.

Sosiometrik tədqiqatlarda emotivlik nöqteyi-nəzərdən qrupda qarşılıqlı münasibətlərin adətən üç tipini fərqləndirirlər. «Simpatiya», «indifferent» və «antipatiya» - qarşılıqlı münasibətlərin emotivlik baxımda mənzərəsi belədir. Onlar müxtəlif variantlarda təzahür edirlər. «Simpatiya», «indifferent» və «antipatiya» münasibətlərinin qarşılıqlı olması nisbətən geniş təsadüf olunan variantdır. Bir çox hallarda isə onlar birtərəfli emosional münasibətlər kimi özlərini göstərirlər.

Ünsiyyət təcrübəsində simpatiya tədricən antipatiyaya və ya indifferent münasibətə çevrilə bilər. Və ya düənən bir-birlərinə laqeyd olan və rəğbət bəsləməyən adamlar bu gün bir-birlərinə rəğbət bəsləyə bilərlər.

Bu münasibətlərdən hər birinin özünəməxsus psixoloji motivləri var və onların kökünü ancaq şəxsiyyət faktoru ilə izah etmək lazımdır.

Şəxsi qarşılıqlı münasibətlər «simpatiya» zəminində əmələ gəlir və bir qayda olaraq qarşılıqlı surətdə inkişaf edir.

6.3. Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin üç tərkibli strukturu və dərkətmə paradoksu

Hər-hansı bir qrup həmişə müəyyən bir məqsəd zəminində formalaşır. İnsanlar arasında əmələ gələn əlaqə və rabitələrin bütün psixoloji xarakteristikaları qrupun məqsəd funksiyasını əks etdirir. Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin tipoloji xüsusiyyətləri də məhz bu cəhətlə şərtlənir.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar (*N.N.Obozov*) şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin aşağıdakı tiplərini fərqləndirmək imkanı verir:

a) Tanışlıq	} münasibətləri
b) Yoldaşlıq	
v) Dostluq	
q) Ər-arvad	

Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin kökü insanların hisslər aləmi ilə bağlıdır. Onlar, birinci növbədə, emosional amillər zəminində formalaşırlar.

Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin emosional xarakter daşması bütün hallarda onların mühüm xarakteristikası kimi meydana çıxır. Tanışlığın asanlıqla yoldaşlığa, hətta dostluğa və ər-arvad münasibətlərinə çevrilməsi də, birinci növbədə, məhz bununla izah edilir.

İnsanlar özlərinin şəxsi qarşılıqlı münasibətlərini, adətən, «xoşum gəlir – xoşum gəlmir» terminləri ilə izah edirlər.

Bu parametrlər şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin, sadəcə olaraq, görünən tərəfini əks etdirir. Halbuki onların strukturu daha mürəkkəbdir.

Psixologiyada da insanların emosional münasibətləri uzun müddət birölcümlü münasibətlər kimi təhlil edilmiş və «simpatiya - antipatiya» terminləri ilə xarakterizə olunmuşdur. Son zamanlar önəmli eksperimental metodikalarla aparılmış ən yeni tədqiqatlar (*V.V.Stolin, N.İ.Qolosova*) göstərir ki, insanların bir-birlərinə emosional münasibətləri təkcə «simpatiya - antipatiya» ilə məhdudlaşmır. Həmin münasibətlər üçölcümlü struktura (**simpatiya – antipatiya, hörmət – hörmətsizlik, yaxınlıq – uzaqlıq**)

malikdir. Başqa sözlə, emosional münasibətlər «**simpatiya – antipatiya**» ilə yanaşı həm də «**hörmət – hörmətsizlik**» və «**yaxınlıq – uzaqlıq**» parametrləri ilə xarakterizə olunurlar.

Emosional münasibətlərin ölçülülük strukturu universal xarakter daşıyır və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin bütün tiplərini onların əsasında təhlil etmək zəruridir. Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin hamısı üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onlar insanların ünsiyyət tələbatının zəruri nəticəsi kimi meydana çıxırlar. Lakin qrupun uzun müddət fəaliyyət göstərməsini, qrupun üzvlərini öz ətrafında birləşdirilməsini təkcə insanların ünsiyyət tələbatının olması faktı ilə izah etmək mümkün deyildir. Başlıca məsələ şəxsi qarşılıqlı münasibətlər vasitəsilə ünsiyyət tələbatının təmin edilməsi səviyyəsi ilə bağlıdır. Bunun üçün qrupun hər bir üzvü şəxsi münasibətlər səviyyəsində bir insan kimi bərqərar olmalı və təsdiq edilməlidir: qrup üzvləri onun ləyaqətinə toxunmamalı, hüquqları ilə hesablaşmalıdır. Emosional münasibətlərin «**hörmət – hörmətsizlik**», «**yaxınlıq – uzaqlıq**» parametrləri bu faktları xarakterizə etmək imkanı verir. Müəyyən edilmiş bəzi faktları – oğlan qrupunda sosiometrik statusu aşağı olan oğlanların qız mühitinə meyl etməsinin səbəblərini də məhz həmin parametrlərə əsasən izah etmək lazımdır. Son zamanlar bu məsələlərə uşaqlar arasında özünü göstərən hüquq pozuntuları halları ilə əlaqədar olaraq daha çox diqqət yetinilir.

Şəxsi qarşılıqlı münasibətlər axarında insanları bir tərəfdən, bir-birlərini, digər tərəfdən özlərini şəxsi qarşılıqlı münasibət sistemində qiymətləndirirlər. Onun əsas mexanizmini **sosial-psixoloji refleksiya** təşkil edir.

1. İnsanlar bir-birlərini necə qiymətləndirirlər?

İnsanların bir-birinə verdikləri emosional qiymətlər şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması prosesində mühüm rol oynayır. Lakin tədricən emosional qiymətlər intellektual, mənəvi, estetik qiymətlərlə üzvi surətdə birləşir. Bu əsasda, bir tərəfdən, hisslər, digər tərəfdən, emosional münasibətlər intellektuallaşır. Bu, hər şeydən əvvəl, insanların emosional münasibətlərinin dinamikasında bütün aydınlığı ilə nəzərə çarpmağa başlayır: emosional qiymətlər intellektual və ya mənəvi meyarlara

istinad etdikcə, onların emosional münasibətlərində tədricən köklü dəyişikliklər əmələ gəlir.

VII sinif şagirdlərinin «Sevil və Dilbər surətlərinin müqayisəli səciyyəsi» mövzusunda yazdıqları inşa işlərindəki aşağıdakı mülahizələr bu baxımdan maraqlıdır: «Dilbər çirkin və pozgundur. O, hətta evləndikdən sonra da Məmmədli və Əbdülbəy kimi yaltaq, ikiüzlü bəylərlə nalayiq hərəkətlərə yol verir», «Dilbərin pozğun qadın olduğunu, Balaşı saymadığından, Əbdülbəy və Məmmədlibəy ilə nalayiq hərəkətlərindən görürük», «Biz Dilbərin əxlaqsızlığını onda görürük ki, o, Balaşı saymır, Məmmədli və Əbdülbəyylə də Balaş kimi rəftar edir», «Dilbər əri Balaşa bəslədiyi münasibəti başqa kişilərə də bəsləyir. Bunu görən Balaş artıq Dilbərdən soyuyur və Sevilə axtarır» və s.

Bütün insan münasibətləri kimi şəxsi qarşılıqlı münasibətlərdə də üç komponenti – **koqnitiv, affektiv və davranış komponentlərini** ayırd etmək zəruridir.

VI sinif şagirdləri sinif yoldaşlarının şəxsi keyfiyyətlərini belə dəyərləndirmişlər: «Onun çox gözəl xasiyyəti vardır. O, çox tərbiyəli bir oğlandır. Dərslərindən əla qiymətlər alır. Buna görə də onunla bir partada oturmaq istərdim». «Çünki o, çox sakit, səliqəli, ağıllı, mehriban oğlandır. Onun xasiyyəti mənim xoşuma gəlir. O, əlaçı şagirdidir. O axır zamanda çox çalışır. Mən həmişə arzı edirəm ki, bütün şagirdlərin xasiyyəti Eldarın xasiyyəti kimi olsun. O, bütün şagirdlərə kömək edir», «Çünki o, bizimlə çox yaxşı rəftar edir, biz də onun xasiyyətini çox bəyənik. O, bəzi sinif işlərində, uşaqlara və müəllimlərə yaxından kömək edir», «Ona görə ki, Yaşar çox mehribandır. Yaşar dərslərindən beş qiymət alır. Yaşarın yoldaşlarına qarşı münasibəti yaxşıdır», «Çünki onun çox gözəl xasiyyəti vardır. Səməd qızlarla çox gözəl rəftar edir. Bunun üçün də mən onunla oturmaq istəyirəm. O, dərslərini əla oxuyur, dərslərimdə də mənə kömək edir» və s.

2. Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında partnyorların şəxsiyyətəməxsus keyfiyyətləri önəmli rol oynayır.

Şübhəsiz ki, insanın malik olduğu keyfiyyətlərin hamısı öz-özlüyündə şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin təşəkkülünü eyni dərəcədə şərtləndirə bilməz. Əgər insanı münasibət obyektı kimi nəzərdən keçiririksə, belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etməliyik ki, şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında onun yüksək qiymətləndirdiyi keyfiyyətlər həlledici rol oynamalıdır.

İnsanın gözəllik, mənəvi təmizlik, bərc, kişilik, qadınlıq və. haqqında malik olduğu stereotip, etalon və ideallar onun qavradığı adamın şəxsiyyətini anlamağa mühüm təsir göstərir. Buna görə də qrup üzvlərinin seçici münasibətlərini şərh etmək üçün hər bir konkret halda qrupun hər bir üzvünün sərvət meyllərinin məzmununu, səviyyəsini və strukturunu bilmək lazımdır.

3. Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin hər bir tipi psixoloji məsafə ilə xarakterizə olunur. Ər-arvad münasibətləri onların arasındakı psixoloji məsafənin xarakterinə görə intim, dostluq münasibətləri şəxsi, yoldaşlıq və tanışlıq münasibətləri isə sosial münasibətlər kimi formalaşırlar (bir-birini tanımayan adamlar arasındakı psixoloji məsafə kütləvi psixoloji məsafə kimi xarakterizə olunur).

Psixoloji məsafə şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında özünəməxsus norma (reqlament) rolunu oynayır. Bu, hər şeydən əvvəl, özünü onda göstərir ki, insanlar psixoloji məsafənin xarakterindən asılı olaraq öz hisslərini bir-birinə, necə deyərlər, müxtəlif repertuarlarda ifadə edirlər (məsələn, kiçik məktəbli ev tapşırıqlarını hazırlamamasının səbəblərini müəllimə və anasına izah edərkən müxtəlif paralingvistik və ekstralingvistik vasitələrdən istifadə edir). Bundan başqa, intim psixoloji məsafə çərçivəsində tamamilə məqbul hesab edilən rəftar tərzı, davranış ədası, nitq etiketi, məsələn, sosial-psixoloji məsafə səviyyəsində sadəcə olaraq qəbul edilmir; onların pozulması, adətən, əxlaqi meyarlarla qiymətləndirilir. «Həyasız» adam etalonunun bir çaları məhz bundan ibarətdir.

4. Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı kontekstində maraqlı bir paradoks – dərkətmə paradoksu müşahidə olunur. Onun iki variantına daha çox təsadüf olunur:

a) İnsanlar «simpatiya - antipatiya», «hörmət-hörmətsizlik», «yaxınlıq - uzaqlıq» dixotomiyası kökündə öz münasibətlərini emosional surətdə dərk edirlər. Onların şəxsi qarşılıqlı münasibətləri bu zəmində ya qaynaqlanır, ya da tədricən öləyir.

b) Şəxsi münasibətlər sistemində əslində əlverişsiz vəziyyətdə olan şəxslər qrup üzvlərinə yüksək tələblər verir, onların işlərinə qarışır, hamının birinci növbədə onunla salamlaşmasına, məsləhətləşməsinə və s. can atırlar. Bunların hamısı psixoloji cəhətdən qeyri-adekvat reaksiyalardır. Məhz buna görə də onlar qrupda nəinki həmin şəxsin vəziyyətini yaxşılaşdırmır, əksinə daha da pisləşdirir.

c) Qrupda əlverişli vəziyyətdə olan şəxslərin isə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsində iddia səviyyəsinin aşağı olması müəyyən edilmişdir. Qrup üzvlərinin şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsindəki vəziyyəti ilə iddia səviyyəsi arasındakı asılılıq spesifik psixoloji fenomen kimi «dərkətmə paradoksu» adlanır.

«Dərkətmə paradoksu» sosial – psixologiyada yeni problem olmasa da, hələ sistemli öyrənilməyib.

6.4. Qrup uyuşması haqqında

Qrup uyuşması qrup həmrəyliyiinin mühüm komponentlərindən biridir. O, şəxsi keyfiyyətlərin elə optimal uzlaşmasını nəzərdə tutur ki, bu da qrup fəaliyyətinin səmərəli olmasını təmin etməklə bərabər həm də qrup üzvlərinin özünün qarşılıqlı münasibətlərindən razı qalması ilə nəticələnir.

Qrup uyuşması insanlara empirik surətdə çoxdan məlumdur. Alpinistlər, təyyarəçilər heyəti komandirləri və idman komandası rəhbərləri əməli təcrübə əsasında belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, kiçik qruplarda adamlar bir-birinə eyni dərəcədə uyuşa bilmirlər. Sosial-psixoloji tədqiqatlar da həmin nəticəni təsdiq edir.

Birgə fəaliyyətin səmərəli olmasının şərtlərindən biri qrup uyuşması fenomeni ilə əlaqədardır. Bir çox hallarda, məsələn, qrup uzun müddət ayrılıqda fəaliyyət göstərdikdə bu cəhət daha

aydın nəzərə çarpır, bilavasitə onda qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf dinamikasını şərtləndirir.

Müasir psixologiyada psixoloji uyuşma üç istiqamətdə – struktur, funksional və adaptiv istiqamətlərdə öyrənilir.

Struktur yanaşma qrup üzvlərinin xarakteristikalarının optimal uyuşmasının araşdırılmasını nəzərdə tutur. Müxtəlif empirik faktların təhlili göstərir ki, qrup üzvlərinin dünyagörüşü, tələbatları, motivləri, maraqları və s.-nin, başqa sözlə, şəxsiyyətəməxsus keyfiyyətlərinin oxşarlığı və yaxınlığı onların bir-birinə psixoloji cəhətdən uyuşmasına kömək edir.

Temperament və xarakter səviyyəsində isə uyuşma onların komplementarlığı, bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlanması ilə şərtlənir. Bu məsələni xarakter kontekstində açıqlayaq.

Psixoloji uyuşmada xarakterin özünəməxsus rolu vardır. Müəyyən edilmişdir ki, xarakter əlamətlərinin oxşarlığı çox vaxt adamların bir-birinə psixoloji cəhətdən uyuşmasına hətta mane olur. Fikrimizi boşanmaya aid bəzi faktlar əsasında aydınlaşdırmaq. Ayrı-ayrı regionların boşanma statistikasında özünəməxsus cəhətlər olsa da, onların hamısı üçün oxşar olan meyllər və cəhətlər də vardır. Bunlardan biri özünəməxsus sosial-psixoloji düsturla-«xəsiyyətimiz düz gəlmir» düsturu ilə bağlıdır.

Boşanma, şübhəsiz ki, mürəkkəb fenomendir. Onun motivlərini hər hansı bir düsturla tutaq ki, «xasiyyətimiz düz gəlmir» ilə izah etmək olmaz və bu heç mümkün də deyil. Lakin buna baxmayaraq, məhkəmə salonlarında sanki Hamlet kimi, «olum ya ölüm» monoloqu söyləyən dünənki ər-arvadlar özlərinin boşanma qərarlarını çox vaxt elə bu düsturla əsaslandırırlar. Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, qadın və kişilərin boşanma zamanı istinad etdikləri «motivlər» içərisində bu düstur üçüncü yeri tutur.

Sosioloji və sosial-psixoloji ədəbiyyatda bu tipli faktlar dəfələrlə təhlil edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, həmin «motivə» istinad edənlərin, xüsusilə gənc ər-arvadların çoxu, adətən, «xasiyyətləri düz gəlmədiyinə» görə deyil, əksinə, məhz «düz gəldiyinə» görə boşanırlar. Ərin də, arvadın da, eyni dərəcədə kobud, insafsız, tənbel olduğu ailələri xatırlasaq, bir

çox ailə dramlarının köklərini təsəvvür etmək çətin deyildir. Bu zaman ər də, arvad da uşaqların xoşbəxtliyi məramına, ülvə ana-lıq və atalıq hisslərinə yad olan, mahiyyətə, məzmun-suz həyat fəlsəfəsinə istinad edirlər. Bu, doğrudanmı belədir?

Bütün hallarda psixi xüsusiyyətlərin oxşarlığı, ümumiliyi nə qədər əhəmiyyətli olsa da, psixoloji uyuşma heç də xarakter-lərin eyniliyini nəzərdə tutmur.

Bu mənada da «xarakterimiz düz gəlmir» düsturu əsaslı deyildir. Bununla belə bir çox hallarda boşanmanın motivlərini əsaslandırmaq üçün ər-arvadın, necə deyirlər, bu ənənəvi düstura müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. Hər bir kon-fliktdə, ailə söz-söhbətlərində, ər-arvad dalaşanda onların xarak-ter əlamətləri bilavasitə təzahür edir. Ümumiyyətlə götürdükdə isə insan münasibətlərinin formalaşmasında xarakterin əhəmiy-yəti böyükdür. Burada min bir görünməz tellə əri ailəyə bağ-layan, onun psixi sağlamlığını şərtləndirən qadın mehribanlığı-nın, qadın ülfətinin rolunu ayrıca qeyd etməmək olmaz. Kobudluq, sərtlik, hər şeydən şübhələnmək isə, bütün başqa hallarda olduğu kimi, ər-arvad münasibətlərinin normal inkişafına da mənfi təsir göstərir. Qadınla nəzakətlə rəftar etmək, ona diqqət və qayğı ilə yanaşmaq, onun kədər və sevincinə şərik olmaq müasir ailədə kişi üçün ən qiymətli keyfiyyətlər hesab edilir.

Bir cəhət də maraqlıdır: ər-arvad münasibətlərində xarak-ter əlamətləri həmişə emosional boya kəsb edir. Onların hər birinin zəngin emosional palitrası və ya çalarları vardır. Biz adət-ən, «xarakter mədəniyyəti» ifadəsini işlətmirik. Lakin «hisslər mədəniyyəti» ifadəsi dilimizdə çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Hisslər mədəniyyəti zəruri surətdə, əgər belə de-mək mümkündürsə, xarakter mədəniyyətini də nəzərdə tutur. Bu-rada biz «kişilik» və «qadın» stereotip və şablonlarına uyğun olaraq, «qadın xarakteri» və «kişi xarakteri»nin spesifik cəhət-lərinə xüsusi olaraq diqqət yetirməliyik.

Funksional baxımdan qrup uyuşması qrup üzvləri tərəfin-dən müəyyən vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətində nə-zərdən keçirilir. Bu cəhətdən qrupda şəxsiyyətlərarası rolların

bir-birilə uzlaşması psixoloji uyuşmanın zəruri şərtlərindən birinə çevrilir. Rollarası konfliktlərin yaranması isə qrup uyuşmasını çətinləşdirir.

Qrup uyuşmasının **adaptiv** planda təhlili pozitiv şəxsiyyətlərarası münasibətlərin aktiv surətdə formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan xüsusilə işgüzar oyunlar metodundan geniş istifadə olunur.

Hal-hazırda sosial psixologiya qrup uyuşmasının müxtəlif səviyyələri fərqləndirilir (temperament və xarakterlərin uyuşması 1-ci səviyyədə, rol gözləmələrinin uzlaşması 2-ci səviyyədə, sərvət meyllərinin vəhdəti 3-cü səviyyədə qrup uyuşmasının əsas parametri kimi təhlil olunur).

Tədris qrupları, istehsalat briqadaları, sürücü heyətləri, idman komandaları və başqa qrupları kompleksləşdirilmək, meyarlarının işlənilməsi qrup uyuşmasının tədqiqinin başlıca məqsədini təşkil edir.

6.5. Qrup təzyiqi: qrup daxili təlqin, konformizm və neqativizm fenomenləri

Sosial psixologiyada qrup təzyiqi konformizm fenomeni kimi xarakterizə olunur (ingiliscə **konform** – *razılaşmaq, uyğunlaşmaq, tabe olmaq* deməkdir).

Siyasət sahəsində də konformizm termini əsasən bu mənələrdə işlənmiş, barışdırıcılıq, sazişçilik əlaməti kimi mənfi çağırışlar kəsb etmişdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq sosial psixologiyada əksər hallarda konformizm terminindən deyil, konformluq və ya konform davranış terminindən istifadə edirlər.

Sosial-psixologiyada konformluq dedikdə başqa adamların davranış və tələblərinə uyğun olmaqdan ötrü insanların öz davranışlarını dəyişmək meylli başa düşülür. Bu zaman qrupun mövqeyinə münasibətdə fərdin mövqeyinin psixoloji xarakteristikası – onun qrupa xas olan müəyyən standartları, rəyləri qəbul etməsi və ya rədd etməsi, qrup təzyiqinə «təbə olmaq» dərəcəsi nəzərdə tutulur.

Konformizm fenomeni insanlara empirik surətdə çoxdan bəllidir və hələ qədim zamanlarda Azərbaycan güzəran psixologiyasında (*bax: VI fəsil, 6.6*) onun müxtəlif bədii modelləri təsvir olunmuşdur.

Sosial-psixologiyada bu problemə 30-cu illərin ortalarında ilk dəfə Amerika alimi M.Şerif diqqəti cəlb etmişdir. O, avto-kinetik effektdən (tamam ilə qaranlıqlaşdırılmış vizual sahədə işıq nöqtəsinin optik illüziyasından) istifadə edərək laboratoriya eksperimenti şəraitində qrup normalarının təsirini öyrənməyə başlamışdı (*P.İ.Şixarev*).

Eksperiment iki mərhələdə aparılmışdı: birinci mərhələdə təcrübədə iştirak edənlərə ayrı-ayrılıqda nöqtələrin hərəkətləri arasındakı məsafəni müəyyən etmək təklif olunmuşdu. İkinci mərhələdə isə onlardan hər birinə təcrübədə iştirak edən digər adamların nəticələri haqqında məlumat verilmişdi və təcrübə birinci mərhələdə olduğu kimi davam etdirilmişdi. Bu zaman məlum oldu ki, təcrübədə iştirak edənlər başqa adamların nəticələrini bildikdə, nöqtələr arasındakı məsafəni onların təsiri altında qiymətdəndirirlər.

M.Şerif eksperiment materialları əsasında belə bir nəticə çıxartdı ki, situasiya qeyri-müyyən və ikimənalı xarakter daşıdıqda, fərd başqa adamların, bir qayda olaraq əksəriyyətin rəyi ilə razılaşmağa meyl göstərir. Sonralar M.Şerifin təcrübələri olduqca müxtəlif situasiyalarda təkrar edildi və təhlil olundu. Lakin konformluq problemi sosial psixologiyada sözün əsl mənasında, 1956-cı ildə Amerika psixoloqu S.Aşın müasir sosial psixologiyanın «ən heyratəmiz kəşflərindən biri kimi» xarakterizə olunan məşhur eksperimentlərinin nəticələri dərc olunduqdan sonra geniş müzakirə edilməyə başlandı (*V.E.Çudnovski*)¹.

¹ S.Aşın ABŞ-da 50-ci illərdə formalaşmağa başlamış koqnitiv psixologiya cərəyanının nümayəndəsidir. Həmin cərəyan fərdin sosial davranışını onun koqnitiv (idrak) prosesləri baxımından nəzərdən keçirilir. Koqnitiv psixologiyaya görə, idrak davranışının ən mühüm elementidir. Bu baxımdan S.Aşın sosial persepsiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Onun fikrincə, insan şəraitin yol verdiyi dərəcədə «yaxşı» olmağa meyl göstərir («Yaxşı» olmağa meyl göstərmək S.Aşın kontekstində «düşüncə ilə bağlı olmaq»,

S.Aşın ilk dəfə 1951-ci ildə aparılan eksperimentləri sonralar müxtəlif istiqamətlərdə kəskin tənqid olunsada, sosial psixologiya tarixinə klassik eksperimentlər kimi daxil olmuşdur. Koqnitiv psixologiya çərçivəsində aparılan bütün tədqiqatlar kimi S.Aşın eksperimentlərinin əsas izahedici modeli – bütün iş və əməllərin güya insanın şüurunda dünyanın rabitəli, ziddiyətsiz mənzərəsinin yaradılması mənasına icra olunmasıdır. Bunlar «abstrakt» modellərdir və real aləmlə əlaqədar deyildir. Lakin, bunlarla bərabər, S.Aşın tədqiqatları eksperimentin texnikası baxımından olduqca dəqiq işlənmişdir. Eksperimentlərin prosedurası çox sadə idi və xüsusi ölçmə texnikası tələb etməirdi. Ən başlıcası isə ondan ibarətdir ki, S.Aşın eksperimentləri ilə sosial psixologiyada yeni bir metod – «Düzəltmə qrup metodu» tətbiq olunmağa başladı.

S.Aşın metodikası aşağıdakılardan ibarətdir: eksperimentin birinci hissəsində tələbələr qrupuna (7-9 nəfər) iki vərəqə təqdim olunur. Birinci vərəqədə bir xətt, ikinci vərəqədə isə müxtəlif uzunluqda üç xətt çəkilmişdir (onlardan birinin uzunluğu birinci vərəqədəki xəttə bərabərdir, o biri iki xətdən biri nisbətən qısa, o biri uzundur). Tələbələrə ikinci vərəqədəki üç xətdən hansının birinci vərəqədəki xəttə bərabər olmasını müəyyən etmək təklif olunur.

Təpşırıq fərdi icra olunanda, tələbələr xəttin uzunluğunu düzgün müəyyən etdilər. Lakin eksperimentin mənası qrupun fərdin rəyinə göstərdiyi təzyiqi öyrənməkdən ibarət idi. S.Aş bu məqsədlə «düzəltmə qrup» metodundan istifadə etdi.

Həmin metod ilə tanış olaq: eksperimentçi tutaq ki, təcrübədə iştirak edən 7 nəfər tələbənin 6 nəfəri ilə qabaqcadan belə razılığa gəlir ki, vərəqələr təqdim olunanda qəsdən yalan məlumat versinlər: 2-ci vərəqədəki qısa, ya da uzun xəttin birinci vərəqədəki xəttə bərabər olduğunu inamla bildirsinlər. Başqa

«mühitə cavab vermək, onu «başda düşmək» deməkdir). İnsan özünün dünya haqqında son dərəcə ümumiləşmiş təsəvvürlər sistemini qurarkən, hər dəfə onu şəraitə, xüsusilə məkan və zaman şərtlərinə müvafiq surətdə təşkil edir. S.Aş özünün geniş şöhrət tapmış eksperimentlərini bu müddəalar əsasında təşkil etmişdir.

sözlə, eksperimentçi təcrübədə iştirak edən şəxslərdən xüsusi qrup təşkil edir. (Buna görə də həmin metod «Düzəltmə qrup» metodu adlanır). 7-ci tələbəyə isə bu barədə heç bir məlumat verilmir, başqa sözlə, o, eksperimentçinin başqa tələbələrə qabaqcadan sözləşdiyini bilmir. Bu tələbəni S.Aş «sadələvh subyekt» adlandırır.

Eksperimentin 2-ci hissəsi qrup şəraitində aşağıdakı kimi aparılmışdır: eksperimentin fərziyyəsinə və planına müvafiq olaraq əvvəlcə ardıcıl surətdə birinci tələbəyə, lap axırda isə «sadələvh subyektə» xətlərin uzunluğunu müəyyən etmək təklif olunur. Birinci 6 tələbə qəsdən xətləri səhv qiymətləndirir. Həmin tələbələrədən sonra cavab verən «sadələvh subyektlərin» bir çoxu da xətləri onların təsiri altında, başqa sözlə, düzəltmə qrupun rəyinə müvafiq surətdə qiymətləndirməyə başlayır.

Bu zaman eksperimentin 1-ci seriyasında fərdi surətdə təcrübə aparılarkən alınmış nəticələrdən kontrol rəqəmlər kimi istifadə olunur. Məsələn, S.Aşın eksperimentlərində «sadələvh subyekt» kimi 123 nəfər iştirak etmişdi. Onların $\frac{1}{3}$ hissəsi (37 faiz) qrupun təsiri altına düşmüş və səhv cavablar vermişdir. Bunu nə ilə izah etmək olar?

S.Aşın tədqiqatları göstərir ki, «sadələvh subyektin» tələbələrə təsiri altına düşməsi, müvafiq terminlə desək, qrup «təzyiqi» effekti düzəltmə qrup üzvlərinin miqdarı ilə bilavasitə əlaqədardır. 3 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, əgər təcrübədə sınıyan şəxsədən başqa ancaq 1 nəfər iştirak edərsə, qrup «təzyiqi» effekti, demək olar ki, təzahür etmir; əgər sınıyan şəxs iki nəfərdən ibarət qrupun rəyi ilə rastlaşsa, qrup «təzyiqi» effekti çox cüzi olur. Düzəltmə qrup 3 nəfərdən ibarət olduqda, müvafiq effekt bütün aydanlığı ilə təzahür edir. Düzəltmə qrup üzvlərinin daha da artması isə qrup «təzyiqi» effektinin artması ilə nəticələnir. V.E.Çudnovskinin eyni metodika ilə apardığı eksperimentlər də həmin nəticəni təsdiq edir.

yoxdur. Bu, başqa bir göstərici – qarşılıqlı seçmə əmsalının yüksək olması ilə yanaşı IX^a sinfində tərbiyə işinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir.

Cədvəl 4.

IX^a və IX^b siniflərində şagirdlərin qrup statusu

Şagirdlərin qrup statusu	Siniflər	
	IX ^a	IX ^b
I qrup	6	4
II qrup	12	8
III qrup	5	12
IV qrup	–	5

IX^b sinfində aparılmış sosiometrik araşdırma materialları ilə sosial psixoloji və pedaqoji cəhətdən tanış olarkən bir cəhət diqqəti cəlb edir: sinif kollektivinin bir çox fəalları I və II qrupa deyil, II və III qruplara daxildir. Müşahidə materiallarının təhlili göstərir ki, onlar sinfin şəxsi münasibətləri sistemində fərqlənsələr də, işgüzar münasibətlərdə qədərincə nüfuza malik deyildirlər. Sosial pedaqoq üçün bu önəmli faktır. Sinif kollektivində, məsələn, əlaçı şagirdlərə münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. Şagirdlərin bir çoxu sadəcə olaraq onlara hörmət etmir. Halbuki bir çox hallarda müəllimlərin ağız dolusu ilə şikayət etdikləri şagirdlərin sinifdə imici son dərəcə yüksək olur.

Beləliklə, sinif kollektivində qarşılıqlı münasibətlərin iki qatı formalaşır. Birinci qat formal (və ya rəsmi) münasibətləri əhatə edir.

Müəllim-şagird münasibətlərindən tutmuş şagird-şagird, sinif nümayəndəsi-şagird və s. münasibətlərinə qədər onların hamısı formal münasibətlərdir.

Formal münasibətlərlə yanaşı şagird kollektivində də sosial-psixoloji qanunlarla qeyri-formal (və ya qeyri-rəsmi) münasibətlər əmələ gəlir. İki qızın və ya iki oğlanın bir-birilə dostluğu qeyri-formal münasibətlərə misal ola bilər. Bu qeyri-formal əlamətlər əsasında sinif kollektivi daxilində 2-3, 3-4,

bəzən 4-5 nəfərlik mikroqruplar əmələ gəlir və sinif kollektivinin həyatında mühüm rol oynamağa başlayır.

Çox vaxt eyni bir şagirdin formal və qeyri-formal münasibətlərdə mövqeyi eyni olmur. Məsələn, A. formal münasibətlərdə geridə qalan şagird sayılır, halbuki, qeyri-formal münasibətlərdə özünün nüfuzu ilə seçilir. Və yaxud, B. formal münasibətlərdə əlaçı kimi xüsusi yer tutur. Halbuki qeyri-formal münasibətlərdə sinfin adi şagirdlərindən biridir. Müəllim sinif kollektivində şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzim edəndə, şagirdlərin məhz formal və qeyri-formal münasibətlərdə mövqeyini zəruri surətdə nəzərə almalıdır.

Mütəşəkkil kollektivlərdə qeyri-formal münasibətlər bilavasitə formal münasibətlərin məzmunu ilə şərtlənir, kollektivin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində isə əksinə, formal münasibətlər bu və ya digər dərəcədə qeyri-formal münasibətlərlə şərtlənir.

Sosiometrik araşdırmalar IX^a sinfində 8, IX^b sinfində isə 9 mikroqrup olduğunu göstərir. IX^a sinfində mikroqrupların 2-si 4 nəfərlik, 3-ü 3 nəfərlik, 3-ü isə 2 nəfərlik qruplardır. IX^b sinfində isə mikroqrupların 2-si 4 nəfərlik, 5-i 3 nəfərlik, 2-si isə 2 nəfərlik qruplardır.

Bir cəhət də diqqəti cəlb edir: öyrənilən sayseçimində bu mikroqruplar homogen xarakter daşıyır. Oğlanlarla qızlar arasında özünəməxsus qarşılıqlı münasibətlər müşahidə olunsada, qız qrupları ilə oğlan qrupları bir-birindən həтта bəzən sərt ölçülərlə seçilir. Bu, kollektivin mənəvi həyatını daha da mürəkkəbləşdirir.

Uşaq kollektivinin mürəkkəb, həтта bəzən zidiyyətli həyatının ümumi mənzərəsində mikroqrupların rolunu sosial-psixoloji baxımdan düzgün dəyərləndirmək lazımdır. Şagird bir şəxsiyyət kimi təkcə uşaq kollektivinin təsiri ilə deyil, həm də mənasız olduğu mikroqrupun təsiri ilə formalaşır. Əlverişli şəraitdə mikroqrupun təsiri daha həlledici olur – uşaq kollektivinin həyatında, xüsusilə V-VI, eləcə də VII-VIII siniflərdə bu fenomen tez-tez müşahidə olunur.

Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, uşaq kollektivində mikroqruplardan hər hansı biri daha önəmli rol oynayır,

**Düzəltmə qrup üzvlərinin miqdarı dəyişildikdə şəxsin yol
verdiyi səhvlərin miqdarı**
(S.Aşa görə)

Qruplar	Sınanan şəxslərin miqdarı	Düzəltmə qrup üzvlərinin miqdarı	Səhvlərin orta miqdarı
Eksperimental	10	1	0,33
	15	2	1,53
	10	3	4,0
	10	4	4,20
	50	5	3,84
	12	6	3,75
Kontrol	37		0,08

S.Aş və onun ardıcılıarı müəyyən etmişlər ki, qrup «təzyiqi» effekti qrup üzvlərinin nüfuzundan, onların erudisiyasından, peşə mənsubiyyətindən, qrup həmrəyliyindən asılıdır. Bu sahədə müəyyən yaş və cins xüsusiyyətləri də müşahidə olunur.

Uşaqların yaşı artdıqca, konformluq dərəcəsi azalır. Kiçik məktəblilərin 42 faizi, kollec tələbələrindən isə cəmi 12 faizi 5-dən 7-yə qədər səhv cavablar vermişlər. Kişilərə nisbətən qadınlarda konformluğun daha çox müşahidə olunması faktı qeyd edilmişdir.

S.Aşın tədqiqatının metodikası haqqında aydın təsəvvür əldə etmək üçün bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır: tədqiqatın mühüm hissələrindən birini eksperimentdən sonra sınanan şəxslərlə aparılan müsahibə təşkil edir. S.Aş bu müsahibələrin əsasında sınanan şəxsləri müxtəlif tiplər üzrə xarakterizə edirdi.

A.Baranov və A.Sopikovun bu səpgidə apardıqları tədqiqatların da əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

S.Aş konform davranışda üç səviyyəni fərqləndirirdi:

a) qavrayış səviyyəsində qrup təzyiqinə tabeolma. Bu o deməkdir ki, sınanan şəxsin qavrayışı düzəltmə qrupun təsiri ilə

dəyişilir (təhrif olunur). Sınanan şəxs obyektləri düzəltmə qrupun onlara verdiyi qiymətlərə müvafiq surətdə görməyə başlayır. Bu zaman sınanan şəxs özünün qrupa tabe olduğunu bilmir və ya bu fakt onun tərəfindən zəif dərk olunur;

b) qiymət səviyyəsində qrupa tabeolma. Bu zaman sınanan şəxs aşağıdakı prinsip üzrə hərəkət edir: «Qrup haqlıdır, mən isə haqlı deyiləm. Mən fikirləşirdim ki, səhv eşidirəm»;

c) iş səviyyəsində qrupa tabeolma. Sınanan şəxs başa düşür ki, qrup haqlı deyildir, lakin o, qrupla konfliktdə girmək imkanına malik deyildir. S.Aşın sözləri ilə desək, həmin sınanan şəxslər «qrupun qiymətlərini mənimsəmişlər və bilə-bilə ona tabe olurlar».

«Düzəltmə qrup»un təsiri altında sınanmış şəxslərin yol verdikləri səhvlərin dərəcəsinə görə təlqinə qapılmanın aşağıdakı səviyyələrini fərqləndirirlər: a) *hipersuqquestiv (asanlıqla təlqinə qapılan)*; b) *suqquestiv (orta səviyyəli təlqinə qapılan)*; c) *hiposuqquestiv (çətinliklə təlqinə qapılan) şəxslər*. Sınanılan şəxslərin bir qismi eksperiment zamanı qrupdan fərqlənmək istəmir, lakin onun mövqeyini zahirən qəbul edir və təzyiq kənar edilən kimi ondan asanlıqla imtina edirlər. Onların davranışı konform davranışdır (bundan fərqli olaraq təlqinə qapılanlar qrupun nöqtəyi-nəzərini konfliktsiz qəbul edir və ondan sonralar imtina etmirlər).

Konforizm bir sıra hallarda neqativizm kimi özünü göstərir. Neqativist şəxs müxtəlif formalarda qrupun təzyiqinə müqavimət göstərir, o hər nəyin bahasına olursa-olsun, qrupun bütün standartlarını rədd edir, özünə sərf etməyən şeyləri elə bil ki, görmür və ya eşitmir (buna kar adam effekti demək olar), öz məni sünə yollarla (xüsusi saç fasonu, geyim, çəsmək, qovluq və s. ilə) nəzərə çarpdırmağa çalışır, beləliklə də ilk baxışdan xalis müxalif mövqe nümayiş etdirir. Əslində isə neqativizm konformizmin xüsusi formasıdır: əgər fərd öz qarşısına məqsəd qoyaraq nəyin bahasına olursa-olsun, qrupun rəyinə qarşı çıxarsa, o mahiyyət etibarilə qrupdan asılı olduğunu göstərir.

6.6. Azərbaycan güzəran psixologiyasında qrupdaxili təlqin məsələsi

Qrup həyatının önəmli xüsusiyyəti var. Onlardan biri qrupdaxili təlqin fenomeni ilə bağlıdır. Eksperimental ölçülərlə müəyyən edilmişdir ki, qrup üzvləri qeyri-ixtiyari surətdə bir qayda olaraq qrupun rəy və mövqeyinin təsiri altına düşür.

Eksperimental psixologiyada qrupdaxili təlqin XX yüzillikdə kəşf olunmuşdur. Azərbaycan güzəran psixologiyasında isə qrupdaxili təlqin fenomeni hələ qədim zamanlardan məlum idi.

Ulu əcdadlarımız özlərinin güzəran təcrübəsində emosional amillərə həmişə böyük mənə veriblər. İstər əmək, istər bayram, istərsə də toy – yas mərasimlərində emosional boyalardan geniş istifadə edirdilər. Mərasim nəğmələri, toy havaları və mahnıları öz emosional təsirlərlə bənzərsiz idi. Yasda isə məhz yanıqlı bəstəsi olan ağularla adamları, kövrəldir, ürəkdən ağlayırdılar.

Nağıllarımızda qrupdaxili təlqinin özünəməxsus modelləri müxtəlif yönümdə təsvir olunmuşdur:

a) *Bir gün qoca qarı oğlu Yanıq çağırır dedi:*

- *Bala, mən bu qazları dar günümüz üçün saxlamışam. Apar birini bazarda sat, taxıl al, gətir. Əlimiz bir yana çatana kimi dolanaq.*

Yanıq qazı götürüb yaxın şəhərə gəldi. Toyuq dəllalları bunu görüb dedilər:

- *Ay oğlan, cücənə nə verək?*

Yanıq ha dedi: «Bu qazdı». Dedilər: «gözlərin səni aldadır, cücədi ki, cücədi».

Dəllallar Yanıqın başını yozdular. Yanıq inanıb qazı onlara cücə adına satdı.

Qrupdaxili təlqin müxtəlif amillərlə şərtlənir. Bu amillər içərisində isə yaşın öz yeri var. Uşaqlar təlqinə nisbətən asanlıqla qapılırlar. Xüsusilə qrupa düşəndə onun ab-havasını istər-istəməz götürürlər. Uşaq qrupları kimi yaşlılar qrupu da öz xüsusiyyətləri ilə bu cəhətdən seçilir. Nağılda yaşlılar qrupunda

uşağın davranışı qrupdaxili təlqin axarında necə də dəqiq təsvir olunmuşdur.

b) Yaşlılar da təlqinə qapılırlar. Nağıllarda bu məsələ xüsusilə emosiogen amillərin rolu baxımından nəzərdən keçirilir. Onların isə mənası aydındır: qrupda qeyri-adi (ekstremal) şərait yarandıqda, adamlar onun təsiri altına nisbətən asanlıqla düşürlər.

Qoşun Əmiraslanı haldan salmışdı. Bu məqamda Qəmərvəzir özünü çatdırdı ona. Yedəyindəki atı verdi Əmiraslana. Onu qaçırtıb evində gizlətdi. Özü isə barığahə gəldi, nə gördü? Padşah geyib qəzəb libasını oturmuşdu taxtda. Bütün əyan, vəzir-vüzərə, vəkil-vükəla tir-tir əsirdi.

Padşah əmr elədi, sərkərdəni gətirdilər. Padşah üzünü ona tutub dedi:

-De görüm, onu niyə öldürmədiniz, qoydunuz qaçdı?

Sərkərdə zəmin-ədəb öpüb dedi:

- Qibleyi-aləm sağ olsun, elə az, qalmışdı ki, anasını oturmaq vaxtına, ancaq bilmirəm haradan bir üzü niqablı şəxs gəlib, onu götürüb aradan çıxartdı.

Qəmərvəzir izin alıb dedi:

- Bəli, qibleyi-aləm sağ olsun, bunlarda təqsir yoxdu. Mən gördüm. Bir göy niqablı nurani şəxs gəlib onu apardı. Mən istədim özümü atam onun üstünə, o nurani şəxs bir dəfə dönməli mənə elə baxdı ki, mən bihuş olub yıxıldım. Daha sonrasını bilmirəm.

Vəzir, vəkillər təsdiq elədilər ki, hamısı ~~onu~~ görüblər, göy niqablı bir şəxs idi, özünün də üzündən nur yağırı. Hətta vəzirlərdən biri ki, evi lap şəhərin kənarında idi, gecə heç dava, qılinc səsi eşitməmişdi, dedi ki:

- Mən də gördüm. Özü də gələndə məşriq tərəfdən gəlib, gedəndə məğrib tərəfə getdi. Mən elə güman eləyirəm ki, o, qurban olduğum Xızır peyğəmbər idi...

Yanlış dəlləlləri tanıyırdı. Padşah isə hər gün oturub durduğu adamların içərisində idi. Vəzir-vəkillər əslində padşah üçün referent qrupdur.

Padşah nağıllarda həmişə özünün vəzir və vəkillərinin əhatəsində olur. Çətinə düşəndə o, bir qayda olaraq bu qrupla məsləhətləşir, dərdini-sərini açıb vəzir-vəkilə danışır, çox vaxt elə onların sözü ilə oturub-durur. Bu baxımda güzəran psixologiyasında referent qrupun özünəməxsus modelinə təsadüf olunur və onun xüsusiyyətləri bilavasitə rəsmi münasibətlər səviyyəsində təsvir olunur. Həmin modelə görə, bu özünəməxsus rəsmi referent qrupun maraqlı bir xüsusiyyəti var: o, vəzifə ierarxiyası üzərində qurulur. Rəsmi referent qrupda adamların nüfuzu onların bilavasitə statusu ilə şərtlənir. Padşahlar öz vəzirlərinə bir qayda olaraq daha çox inanırlar. Lakin, bununla belə, referent qrupda adamların nüfuzu təkcə onların ağılı, qabiliyyəti, tədbirli olması ilə deyil, həm də, ilk növbədə, kommunikativ keyfiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Padşahın vəzir-vəkillərə münasibəti bu cəhətdən xüsusilə özəmlidir.

Təsvir etdiyimiz situasiyada padşahın «qəzəb libasını geyməsi» saray əyyanları üçün «şəxsi məna» kəsb edirdi. Bu şəraitdə onların asanlıqla Qəmərvəzin təsiri altına düşməsi təbiidir.

Güzəran psixologiyasında referent qrupda qrupdaxili təlqin fenomeninin maraqlı yozumu var: referent qrup vəzifə ierarxiyasına əsaslananda, onda qrupdaxili təlqin çox vaxt konformizm kimi özünü göstərir. Vəzir-vəkillər nağıllarda bir qayda olaraq padşahla zahirən razılaşırsalar da, daxilən çox vaxt razılaşırmırlar, onunla müxtəlif psixoloji yollarla mübarizə aparırlar.

Azərbaycan güzəran psixologiyasında referent qrup haqqında təsəvvürlər çoxçalarlıdır. Bu baxımda dostlar qrupunun özəmlı rolunu xüsusilə ayrıca qeyd etmək lazımdır. Eldə-obada dostluğa böyük əhəmiyyət verirdilər. Onun öz rəmzləri vardı. Dostlar əhd-peyman eylərdilər, and içərdilər, hətta barmaqlarını çertib qanlarını bir-birinə qatardılar. Dostun qədrini bilmək mənəvi borc sayılırdı. Ona inanırdılar, sözü-məsləhəti ilə oturub dururdular, qeydsiz-şərtsiz razılaşırdılar. Dostlar mühitində qrupdaxili təlqin effektləri güclü idi.

Güzəran təcrübəsində qrupdaxili təlqin haqqında əmələ gəlmiş təsəvvürlərdə bir cəhət də aydın nəzərə çarpır. Atababalarımız qrupdaxili təlqin effektləri axarında özəmli bir üsulu empirik surətdə dəqiq kəşf etmişdilər. Başqa adamlara təsir etmək üçün onlar kimisə öz tərəflərinə çəkir, xüsusi qrup düzəldir və bu «düzəltmə qrupdan» məharətlə istifadə edirdilər. Bu qiymətli tapıntıyı çağdaş sosial psixologiyada öz tutumlu yeri olan «Düzəltmə qrup» üsulu ilə müqayisə edəndə ixtisar hissi ilə heyrətlənməmək olmur.

Bəs, nağıllarda bu məsələlər necə təsvir olunur? Güzəran psixologiyasının öz xüsusiyyətləri var. Nağıllarda düzəltmə qrup fenomeni bu axarda necə açıqlanır? «Loğman» nağılını nəzərdən keçirək.

c) *Padşah ölümcül xəstə idi. Onu sağalda bilməyən həkimlərin boynunu bir-bir vurdururdu. Xəbər gedib Loğmana çatdı. O, soraglaşa-soraglaşa düz gəldi padşahın yanına. Padşahnan şərt bağlayıb işə başladı. Loğman dedi: - Mən səni sağaldaram, amma gərək oğlunun öldürülməsinə icazə verəsən. Sənin dərmanın oğlunun qanıdır.*

Padşah bu sözü eşidən kimi az qaldı dəli olsun, gözləri çıxdı kəlləsinə. Dedi:

- Gözümün ağı-qarası bircə oğlum var, mən bu işə razı ola bilərəm?

Loğman dedi:

- Özün bil, razı olmassan, çıxıb gedərəm.

Padşah razı olmadı ki, razı olmadı. Loğman vəziri, vəkili bir tərəfə çəkib dedi:

- Mən yalandan belə deyirəm. Oğlanın başını kəsməyəcəyəm, onun əvəzinə bir qoyun başı kəsəcəyəm. Bu barədə nəbədə padşaha bir söz deyəsiniz ha, onda onu sağaltmaq olmaz. İndi siz gedin padşahı bu işə razı salın ki, oğlunun başını kəsməyə icazə versin.

Loğmanın bu sözündən sonra vəzir, vəkil padşaha yalvar-vapış elədilər:

- Qibleyi-ələm sağ olsun, sən gəl taxtı-tacı buraxıb camaatı başsız qoyma. Bir oğul nədi ki, bu cahı-cələli ona verirsən. Evlənersən, təzədən övladın olar. Sən gəl razı ol.

Hərə bir tərəfdən yalvar-yapış eləyib padşahı razı saldılar. Loğman oğlanı gətirib atasının qabağında əl-ayağını bağlayıb yıxdı yerə, əlinə bıçağı alıb oğlana sarı getdi ki, guya başını kəsir. Padşah qışqırıb dedi:

- Heç olmasa oğlumun başını gözümün qabağında kəsməyin.

...Gətirib padşahla oğlunun arasına pərdə tutdular. Loğman bilirdi ki, iş belə olacaq, odu ki, oğlana göz vurub dedi:

- Dostum indi tez bura bir qoyun gətirt, mən qoyunun başını kəsdikdə sən başla səs-küy salıb xırıldamağa, qoy atan elə bilsin ki, sənin başını kəsirəm...

Düzəltmə qrup fenomeni nəgildə psixoloji cəhətdən necə də incəliklə təsvir olunub?! Son dərəcə maraqlı olan bir psixoloji ideya onda özünün aydın ifadəsini tapıb. Düzəltmə qrupun təsir dairəsi müxtəlif amillərdən asılıdır. Onlardan biri, bəlkə də başlıcası fərdin (bizim misalımızda xəstə padşahın) qrupla (vəzir-vəkillərlə) qarşılıqlı əlaqəsilə bağlıdır. Padşah özünün vəzir-vəkillərinə inanır. Loğman bu faktdan məharətlə istifadə edir və düzəltmə qrupun (vəzir-vəkillərin) vasitəsilə onu çətin bir qərarla razılaşmağa vadar edir. Burada izahedici cəhət kimi bir mühüm mətləb də var: Düzəltmə qrup padşahın səhhətini qorumağa çalışır və «yalvar-yapışında» bu motivə əsaslanır. Padşahın onlarla razılaşmasında bu faktın, görünür, rolu az olmamışdır. Loğmanın təlqindən müalicə vasitəsi kimi istifadə etməsi də öz-özlüyündə son dərəcə maraqlıdır.

Qrupdaxili təlqində tapşırıqın özünün məzmunu psixoloji yönümdə tutumlu rol oynayır. Fərdin tapşırığa münasibəti, tapşırıqın onun üçün şəxsi mənaya malik olub-olmaması bu cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Müasir sosial-psixoloji tədqiqatlarda (S.Aş və b.) hələ kifayət qədər nəzərə alınmayan bu cəhət nəğıllarda məhz həyatı materiallar axarında açılır.

ç) Bir gün padşahın oğlu atasına dedi:

- Mən gedəcəyəm qızı gətirəm.

Atası dedi:

- Ay oğul, mən nə qədər yalvardım, pul tökdüm, dava elədim, qızı gətirə bilmədim, sən necə gətirəcəksən?

Oğlan dedi:

- Nə olur-olsun, gedib gətirəcəyəm.

Padşah gördü ki, başa gəlməyəcək, razı oldu, oğluna bir az da qoşun qoşdu. Qoşunları öyrətdi ki, hərəniz yolun yarısından qayıdın, gəlin bəlkə axırda tək qala, o da qayıda. Bəli, oğlan bir dəstə qoşunla yola düşdü, bir az gedəndən sonra qoşunlar yavaş-yavaş dala qayıtdılar... Belə-belə qoşunların hamısı qayıtdı, oğlan tək yola düşdü, qızın dalınca getməyə başladı...

«Qoşunları öyrətdi» ifadə düzəltmə qrup haqqındakı əsas ideyanı dəqiq əks etdirir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müasir psixologiyada da düzəltmə qrup bu qaydada yaradılır. Ancaq tədqiqat laboratoriya şəraitində aparıldığı üçün daha çox koqnitiv amilləri nəzərdə tutur, emosional amilləri isə mahiyyətə nəzərə almır. Təsvir etdiyimiz epizod əslində çöl (təbii) eksperimentini xatırladır. Lakin o, müasir eksperimental tədqiqatlarda kifayət qədər (bəlkə də tamamilə) nəzərə alınmayan tələbat-motivasiya sahəsinin qrupdaxili təlqində rolunu daha tutarlı əks etdirir.

Şahın oğlu «Düzəltmə qrupun» təsiri altına düşmür. Öz-özlüyündə bu son dərəcə maraqlı nəticədir. Nağılın öz məntiqilə bunu asanlıqla izah etmək olar: oğlan qızı ürəkdən sevirdi və bu kövrək hisslər onun üçün şəxsi mənaya malik idi. Halbuki S.Aşın eksperimentlərində xəttlərin müəyyən olunması tələbələr üçün sözün əsil mənasında şəxsi məna daşıyırdı, sadəcə olaraq eksperimental tapşırıq idi. Qrupdaxili təlqin effektlərinin miqyası da mahiyyətə elə bu amillə şərtlənirdi. Görünür, müasir eksperimental metodikalarda bu cəhət zəruri surətdə nəzərə alınmalıdır. Eksperimental materiallar təcrübə iştirakçıları üçün şəxsi məna kəsb etməyincə, düzəltmə qrup metodikası ilə qrupdaxili təlqinin əsil mənzərəsini aydınlaşdırmaq mümkün deyildir.

Güzəran psixologiyasının özünəməxsus ölçüləri var. Tanış olduğumuz materiallarda da qrupdaxili təlqin fenomeni bu ölçülər axarında təsvir olunmuşdur. Ancaq, bir cəhət aydındır: Azərbaycan nağıllarında qrupdaxili təlqin effektlərinin bu qədər tutumlu boyalarla təsvir olunması xalqın psixoloji fikrinin bənzərsiz ideyalarla zəngin olduğunu əyani şəkildə göstərir.

VII FƏSİL

MƏKTƏB SİNFİ KİÇİK QRUP KİMİ

7.1. Məktəb sinfinin kiçik qrup kimi xüsusiyyətləri¹

Məktəbdə uşaq kollektivinin əsas tipi sinif şagird kollektivi hesab olunur. Sosiologiyada və sosial psixologiyada bərqərar olmuş təsnifatlara görə, sinif şagird kollektivi kiçik qrupdur. Kiçik qruplar üçün səciyyəvi olan invariant xüsusiyyətlər ona da xasdır.

Məktəb pedaqogikasında şagird sinfi uzun müddət kiçik qrup kimi araşdırılmamışdır. İstər pedaqoji psixologiyada, istərsə sosial psixologiyada şagird sinfi kiçik qrup kimi diqqəti cəlb etməmişdir. Sosial pedaqoji psixologiyanın vüsətlə formalaşdığı bir şəraitdə bu problem, şübhəsiz ki, aktuallaşıb və sistemli tədqiq olunmalıdır.

Respublikanın ümumtəhsil məktəblərində artıq qrupla iş metodlarından və onların kökündə interaktiv metodlardan geniş istifadə olunur. Bu uğurlu təcrübə, ilk növbədə, sosial pedaqoji psixologiya ölçüləri ilə təhlil olunmalı və daha da inkişaf etdirilməlidir.

Sinif şagird kollektivi özünəməxsus xüsusiyyətlərlə kiçik qrupun başqa növlərindən seçilir.

Şagird qrupunun kontingenti rəsmi ölçülərlə müəyyən olunsada, o, yarandığı gündən sosial-psixoloji (pedaqoji) meyarlarla inkişaf etməyə başlayır.

I. Şagird sinfi necə inkişaf edir? Pedaqogika da bu suala bir qayda olaraq A.S.Makarenkonun təcrübəsi əsasında ənənəvi cavab verilib. Sosial psixologiyada isə şagird sinfinin inkişafı sadəcə olaraq qrup nəzəriyyəsi kontekstində ayırd edilməyib və təhlil olunmayıb. Sosial psixologiya dərsliklərində şagird sinfinin qrup kimi xüsusiyyətlərini, demək olar ki, ilk dəfə M.R.Bityanova açıqlamışdır. O, şagird sinfinin qrup kimi inkişafı məsə-

¹ Dərsləyin 7.1., 8.3. və 8.5. bölmələrini H.Ə.Əlizadə yazmışdır.

ləsini Amerika psixoloqları Stenford və Royarkın müəyyən-
ləşdirdikləri model əsasında nəzərdən keçirir. M.R.Bityanova-
nın təfsiri axarında həmin modellə tanış olaq.

Stenford və Royark şagird sinfinin qrup kimi inkişafında
yeddi mərhələni ayırd etmişlər. Bu mərhələlər aşağıdakılardan
ibarətdir:

I mərhələ: bələdləşmə mərhələsi kimi özünü göstərir;
şagirdlərdə sinif haqqında və bir-birləri haqqında təsəvvürlər
formalaşır; münasibətlərin strukturu əsasən diadlardan, nisbətən
az hallarda triadalardan əmələ gəlir; müəllimlər sinifdə əsas
avtoritet kimi qavranılır.

II mərhələ: qrup normaları formalaşır, şagirdlərin təsəv-
vüründə bütövlükdə qrupun obrazı yaranır.

III mərhələ: sinfin həyatına aid məsələlərin həllində
yaşlıların (müəllimlərin) qəyyumluğundan çıxmaq cəhdi axarın-
da şəxsiyyətlərarası konfliktlər meydana çıxır.

IV mərhələ: qrupdaxili konfliktlərin ilk həlli təcrübəsi
əmələ gəlir; yekdillik və həmrəylik hissləri inkişaf edir.

V mərhələ: yaranan qrupun elementləri meydana çıxır və
«biz» hissi aydın ifadə olunur; tədris fəallığı və tədris məqsəd-
ləri üstünlük təşkil edir.

Stenford və Royarkın fikrincə, beşinci mərhələ şagird
kollektivinin idarə olunması baxımında müəllim üçün ən sərfəli
mərhələdir. Lakin, onların müşahidələrinə görə, bu inkişaf mərhələsində müəllimlərdə dərk olunmamış bir meyl – sinfin inkişafını ləngitmək meyli əmələ gəlir, belə ki, sinfi bu yönümdə idarə etmədikdə situasiya tədricən mürəkkəbləşir.

VI mərhələ: emosional aktivlik üstünlük kəsb edir, qrup normaları şişirdilir; sinif yaşlılar (müəllimlər, sinif rəhbəri və b.) üçün «bağlanır».

VII mərhələ: qrup konfliktlərin təzahür etməsi və həlli üçün açıqdır, qrup həmrəyliyi səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir (*Bax: M.R.Bityanova, 380*).

Şagird sinfinin kiçik qrup kimi inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi öz-özlüyündə bu sahədə ilk təcrübələrdən biri kimi son dərəcə maraqlıdır. Lakin, bununla belə, qeyd

etmək lazımdır ki, Stenford və Royark sinfin qrup kimi inkişafı prosesini araşdırarkən təəssüf ki, bir tərəfdən, onun yaş dinamikasını açıqlamırlar, digər tərəfdən, müəyyən olunmuş mərhələləri pedaqojiləşdirmir, başqa sözlə, sosial pedaqoji psixologiya ölçüləri ilə təhlil etmirlər. Elə buna görə də bəzi mərhələlərin, xüsusilə beşinci mərhələnin sosial-psixoloji mənzərəsi pedaqoji kontekstdə aydın olmur. Bundan başqa, M.R.Bityanovanın qeyd etdiyi kimi, Stenford və Roark sinfin ən yüksək səviyyəsinin nöyin sayəsində əldə olunduğunu açıqlamırlar. Müəllif öz şəxsi təcrübəsinə söykənərək göstərir ki, qrupun inkişafında yüksək səviyyə öz-özlüyündə deyil, pedaqoq və psixoloqun məqsəd-vönlü inkişafetdirici işi prosəsində əldə edilir.

II. Məktəb sinfi, ilk növbədə, uşaq qrupudur və uşaq qrupu kimi də müəyyən xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Şagird sinfi, hər şeydən öncə, özünün elə uşaq emosionallığı ilə seçilir və onun strukturunu öyrənmək üçün sosiometrik metodikaların evristik əhəmiyyəti böyükdür.

M.R.Bityanovanın qeyd etdiyi kimi, aşağı siniflərdə şagird sinfinin strukturunun formalaşmasında müəllim xüsusi rol oynayır. İstər I-IV, istərsə də V-VI(VII) siniflərdə onların strukturlarının formalaşmasında tədrisən önəmli bir meyl xüsusi yer tutmağa başlayır – şagird sinfinin strukturunu bilavasitə təlim uğurları şərtləndirir.

Şagird qrupunun başlıca xüsusiyyətlərini araşdıranda onun tədris qrupu kimi məziyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tədris göstəriciləri onun həyatının ana xəttini təşkil edir. I sinifdən başlayaraq şagird sinfində diferensiasiya bu kökdə əmələ gəlir: sinfin ümumi mənzərəsi əlaçılar və əlaçı olmayanlar, ilk növbədə, təlimdə geri qalanlar vasitəsilə yaranır. Bu cəhət I sinifdə bir qayda olaraq III rübdə aydın nəzərə çarpır: I sinif şagirdlərinin bir qismi artıq III rübdə sadəcə olaraq dərstdən soyuyurlar. Onların fonunda əlaçılar daha əzəmətli görünür.

Əlaçı şagirdləri müəllimlər bir növ fetişləşdirirlər, onların sinifdə xüsusi imicini və reytingini yaradırlar. I sinif şagirdləri də müəllimlərin əlaçı uşaqlara münasibətlərini asanlıqla mənimsəyirlər.

II sinifdə də sinfin ab-havası bilavasitə tədris uğurları ilə şərtlənir. Sinif şagirdləri arasında qarşılıqlı münasibətlər birmənalı şəkildə bu kökdə qaynaqlanır.

Artıq III–IV siniflərdən başlayaraq şagird sinfinin strukturunun formalaşmasına köklü psixoloji faktlar təsir göstərməyə başlayır: şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi keyfiyyətləri tədricən şagird sinfinin diferensiasiyasının vektoruna çevrilir. Yuxarı siniflərdə bu meyl vüsətlə inkişaf edir: şagirdlər bir-birlərinə psixoloji ölçülərlə yanaşı, bir-birlərinin şəxsi keyfiyyətlərini görməyə və qiymətləndirməyə başlayırlar. Dünən sinif yoldaşlarının tədris uğurlarını mütləq (bir tərəfli) ölçülərlə qiymətləndirən şagirdlər bu gün onların artıq şəxsi keyfiyyətlərinə xüsusi mənə verirlər. Əlaçı və dərstdə geri qalan şagirdlərə münasibət tədricən dəyişir. Dünən təlimdə geri qaldığı üçün sinifdə imici və reytingi son dərəcə aşağı olan hər hansı bir şagird tədricən sinfin həyatında xüsusi rol oynamağa başlayır. Bəzi əlaçı şagirdləri isə sinif yoldaşları sadəcə olaraq saymırlar.

Bundan başqa, bir qayda olaraq, V–VII siniflərdə sinfin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin strukturunda yeni lay-oğlan-qız münasibətləri layı əmələ gəlir və onun həyatında önəmli rol oynayır. Uşaq təcrübəsizliyi kökündə sinifdə qeyri-adi hadisələr baş verir və bu hadisələri müəllimlər, təəssüf ki, çox vaxt psixoloji (pedaqoji) ölçülərlə qiymətləndirə bilmirlər. VIII–XI siniflərdə isə cins faktoru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sinifdə açıq-aşkar «qızlar» və «oğlanlar» aləmi əmələ gəlir: bu meyl şagird sinfinin nəinki qeyri-formal, həm də formal münasibətlərinə təsir göstərir. Şagirdlərdə yaşlılıq hissi və meylinin inkişafı kökündə cinslər arası münasibətlər sinfin həyatında mühüm rol oynamağa başlayır.

III. Formal, eləcə də qeyri-formal münasibətlərin inkişafında sinif nümayəndəsi önəmli yer tutur.

Məktəbdə sinif nümayəndələri, məlum olduğu kimi, ilin əvvəllərində seçilir. Sinif nümayəndəsi kollektivin şəxsiyyətlərarası münasibətlər şəbəkəsinin formalaşmasında nə qədər əhəmiyyətli sima olsa da, sinif rəhbərləri əslində bu cəhəti çox vaxt nəzərə almırlar. Kollektiv üzvlərinin rəylərini öyrənmirlər.

İstədikləri hər hansı bir şagirdi, çox vaxt əlaçı qızlardan birini sinif nümayəndəsi təyin edirlər (diqqət edin: sinif nümayəndəsi çox vaxt faktik olaraq seçmirlər, təyin edirlər). Onun sinifdə hörmətinin olub-olmamasına əslində əhəmiyyət vermirlər.

Sinif nümayəndəsi «seçiləndən» bir neçə ay sonra, məsələn, oktyabr-noyabr aylarında kollektivin həyatında özünəməxsus sosial-psixoloji effektlər müşahidə olunur. Məlum olur ki, sinfin mürekkəb həyatında çox vaxt seçilmiş sinif nümayəndəsi deyil, hər hansı bir oğlan və ya qız uşağı öz-özünə xüsusi yer tutmağa başlayıb. Uşaqlar sinif nümayəndəsinin deyil, onun sözü ilə oturub dururlar, onunla məsləhətləşirlər, rəyi ilə hesablaşırlar, ona xüsusi hörmətlə yanaşırlar. Sosial psixologiyada bu oğlanı lider adlandırırlar (bu haqda bax: VIII fəsil, 8.1.).

IV. Şagird kollektivində əmələ gələn mikroqrupları da məhz bu ölçülərlə dəyərləndirmək zəruridir. Qrup differensiasiyası bir qayda olaraq iki istiqamət üzrə gedir. Bir halda qrup üzvləri sinifdə qarşılıqlı münasibətlər sistemində müəyyən ierarxiya üzrə özünəməxsus mövqe tuturlar. Sosiometrik araşdırmalar da, ilk növbədə, şagirdlərin sinifdə statusunu müəyyən etmək imkanı verir. Sinfin mürekkəb və çoxcəhətli münasibətlər şəbəkəsində ən nüfuzlu – nisbətən az nüfuzlu – lap az nüfuzlu şagirdlərin özünəməxsus prestij ierarxiyası belə əmələ gəlir.

Başqa bir halda isə qrupda differensiasiya prosesi mikroqrupların formalaşması ilə şərtlənir: sinifdə özünəməxsus psixoloji qanunlar əsasında kiçik qruplar əmələ gəlir. Bu qruplar mikroqruplar və ya mini qruplar adlanır.

Sinifdə mini qruplar özlərinin say tərkibinə görə bir-birlərindən seçilirlər (bax: VIII fəsil, 7.3.).

Öyrənilən siniflərin birində (IX^a və IX^b siniflərində) şagirdlərin qrup statusu aşağıdakı kimi olmuşdur (Cədvəl 4).

IX^a sinfində, 4 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, I və II qruplar sinif şagirdlərinin 78,2%-ni əhatə edir. Həmin şagirdlər sinif kollektivinin fəalları kimi onun həyatında xüsusi rol oynayır, üçüncü qrupa daxil olan şagirdləri də bir qayda olaraq öz təsir sahələrində saxlayırlar. Önemli göstərici kimi onu da qeyd etmək lazımdır ki, IX^a sinfində təcrid olunmuş şagird də

öz nüfuzu ilə də yalnız ayrı-ayrı mikroqruplara deyil, bütövlükdə kollektivin ümumi həyatına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Görəsən, bu mikroqrupların sərvət meylləri və həyat fəaliyyəti kollektivin sərvət meylləri ilə, ilk növbədə, ümumi məqsədləri ilə nə dərəcədə səslənir? Sosial pedaqoji baxımdan bu sualın araşdırılması xüsusilə əhəmiyyətlidir. Əgər ayrı-ayrı mikroqrupların məqsədi sinfin ümumi məqsədlərlə səsleşmirsə, bu cəhət kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterində bilavasitə əks olunur və kollektivin öz-özünü zəiflətməsi ilə nəticələnir, kollektivi necə deyərler, öz-özünə didib-parçalayan bu meylləri vaxtında müəyyənleşdirib təhlil etməli, mikroqrupların fəaliyyəti kollektivin ümumi məqsədlərlə bilavasitə əlaqələndirilməlidir.

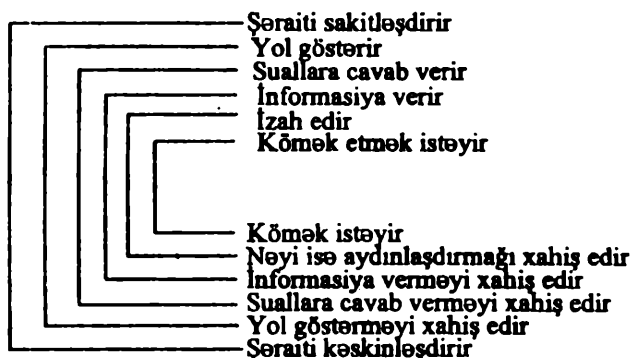
Beləliklə, aydın olur ki, şagird kollektivi sosial-pedaqoji fenomendir (*L.İ. Novikova*). Onun formal və qeyri-formal strukturu bir-birilə bilavasitə bağlı olan iki mühüm xarakteristikasıdır. Sosial-pedaqoji baxımdan həmin strukturların qarşılıqlı əlaqəsinin genişleşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin səmərəsini artırmağın başlıca yollarından biridir. Şagird bir şəxsiyyət kimi nəinki formal, həm də qeyri-formal münasibətlər şəbəkəsində formalaşır.

Məktəb qeyri-formal strukturunun rolu hələ kifayət qədər dəyərləndirilməyib. Bu, məktəb təcrübəsinə də öz mənfi təsirini göstərib. Sosial-pedaqoji tədqiqatların nəticələri uşaq kollektivinin inkişafı prosesində hər iki strukturun – formal və qeyri-formal strukturların qanunauyğunluqlarını vəhdətdə nəzərə almağı tələb edir. Şagirdlərin birgə fəaliyyətini təşkil etmək, onların bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini genişləndirmək, sinifdə qarşılıqlı xeyirxahlıq, qarşılıqlı kömək şəraitini yaratmaq, birlikdə işləməyi, oynamağı, bir-birinə qarşı həssas olmağı, kollektiv fəaliyyətin nəticələrini birgə yaşamağı öyrətmək, uşaqların əxlaqi təcrübəsinə genişləndirmək, yüksək qiymətləndirdikləri sərvətləri məzmunca zənginleşdirmək, yoldaşlıq meyarlarını bu baxımdan inkişaf etdirmək, onları təkcə

tədris uğurlarına görə deyil, həm də şəxsi keyfiyyətlərinə görə qiymətləndirmək lazımdır.

V. Şagird sinfinin sosial psixoloji xüsusiyyətlərini necə öyrənmək olar? Sınıfda qarşılıqlı münasibətləri hansı kateqoriyalarla araşdırmaq olar? Bu məqsədlə müəyyən metodikalardan istifadə edilir. Onlardan bəziləri ilə tanış olaq.

R.Beyls qrupda qarşılıqlı təsirin xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün kateqoriyalar sistemi müəyyən etmişdir (Bax: şəkil 15). Onun əsasında qrup üzvlərinin qarşılıqlı təsirinə xüsusiyyətlərini müvafiq kateqoriyalara görə asanlıqla təsnif etmək və səciyyələndirmək olar.

Şəkil 15. R.Beylsə görə qrupda qarşılıqlı təsirin kateqorial təhlil sistemi

Sxemin birinci hissəsində (1-6) hər hansı bir məsələni həll etmək imkanı verən aktiv əməllər, ikinci hissəsində (7-12) işə onun həllini çətinləşdirən passiv əməllər ayırd edilmişdir. Onların təhlili bir tərəfdən, qrupun, digər tərəfdən, qrupun hər bir üzvlünün profilini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bu kateqoriyalar əsasında IX^a sinfinin qrup profili ilə tanış olaq.

IX^a sinfində şagirdlərin qarşılıqlı münasibətləri formalaşmış kollektiv üçün səciyyəvi olan qarşılıqlı münasibətlərlə xarakterizə olunur. Bu münasibətlər üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər seçimlidir:

1. Şagirdlər bir-birlərinə könüllü surətdə kömək göstərirlər.
2. Onlar təşəbbüskardırlar.
3. Həyat fəaliyyətlərinin müxtəlif sahələrində məsuliyyət-lidirlər.
4. İntizamlıdırlar.
5. Nöqsanları görür və tənqid edirlər. Kollektivin həyatında ictimai rəy mühüm rol oynayır.
6. Özlərinə tələbkərliklə yanaşırlar.
7. Başqalarına da tələbkədirlər.
8. Kollektivin mənafeini güdürlər və kollektivlə bağlı işlərə laqeyd yanaşmırlar.

IX^a sinfinin nümunəsində ayırd etdiyimiz xüsusiyyətlər, şübhəsiz ki, onun bir kollektiv kimi həyatının son dərəcə zəngin və çoxcəhətli məzmununu bütün dolğunluğu ilə ehtiva etmir.

M.R.Bityanovanın fikrincə, şagird sinfini kiçik qrup kimi aşağıdakı parametrlərlə araşdırmaq lazımdır:

1. Simpatiyaya əsaslanan səbatlı şəxsiyyətlərarası münasibət-lərin sistemi;
2. Qrupun fəaliyyətinin idarə olunması tələb olunan situasi-yalarda qrupun lider irəli sürməyə hazırlığı;
3. Qrupun həmrəylik səviyyəsi;
4. Qrup qərarlarının qəbul olunmasına hazırlıq;
5. Qrupdaxili konfliktlərdə etimad və aşkarlıq səviyyəsi;
6. Normativ nəzarət vasitələrinin qəbul olunması.

M.R.Bityanovaya görə, şagird sinfinin kiçik qrup kimi in-kişaf səviyyəsini test diaqnostikası ilə müəyyənləşdirmək olar. Bu zaman test diaqnostikasının obyektivliyinə və validliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir (*M.R.Bityanova, 381-383*).

7.2. Məktəb sinfində qarşılıqlı münasibətlərin sistemi

Şagird sinfində şəxsiyyətlərarası münasibətdə ana xətt müəllim-şagird və şagird-şagird münasibətləri ilə bağlıdır.

Bir şəxsiyyət kimi müəllim də, şagird də bu münasibət-lərdə mövcuddur. Onların mürəkkəbliyi, eyni zamanda ziddiy-

yətli olması müəllim və şagirdin psixoloji siması ilə şərtlənir. Müəllim həmin münasibətlərdə təkcə peşəkar mütəxəssis kimi deyil, həm də müəyyən həyat təcrübəsi olan insan kimi iştirak edir. Şagird isə şagird olmaqla bərabər, həm də, necə deyirlər, ağzından süd iyi gələn uşaqdır, bığ yeri təzəcə tərləmiş veniyetmədir, qollarına «pəhləvan gücü» gəlmiş gənkdir...

7.2.1. Müəllim-şagird münasibətləri. Müəllim də, şagird də konvensial roldur. Özlərinin rol repertuarlarına görə onlar müxtəlif adamlarla bağlıdırlar. Bu kökdə də müəllim və şagirdlərin münasibətləri şaxələnir: «müəllim-müəllim», «müəllim-valideynlər», «şagird-şagird», «şagird-valideynlər» və s. tipli münasibətlər şəbəkəsi əmələ gəlir. Lakin məktəbin münasibətlər şəbəkəsi nə qədər çoxcəhətli olursa-olsun onların mürəkkəb kontinuumunda mərkəzi, sistem təşkilədeci münasibətlər «müəllim-şagird(lər)» münasibətləri sayılır.

Hər yerdə, ilk növbədə, məktəbdə, ölkənin uşaqlar aləmində insan münasibətləri «nəfəs aldığımız hava» (*E.Meliburdi*) qədər əhəmiyyətlidir. Müəllim-şagird(lər) və şagird-şagird(lər) münasibətlərinin humanistləşdirilməsi məktəb həyatının ən başlıca problemlərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

«Müəllim-şagird(lər)» münasibətlərinin psixoloji effektlərinə uzun müddət kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir. Ancaq tərbiyə işinin öz realizmi var. Müasir məktəbin bir çox köklü məsələləri, özəmlı təlim və tərbiyə effektləri məhz bu sahə ilə, əsas məziyyətlərinə görə daha çox valideyn-övlad münasibətləri xatırladan müəllim-şagird münasibətləri ilə şərtlənir.

Müəllimlər çox vaxt şagirdlərlə ünsiyyətə girərkən psixoloji və pedaqoji «kanonlara» deyil, daha çox özlərinin birtərəfli güzəran təcrübələrinə əsaslanırlar. Adi müəllimlərin gözündə şagirdlərin ən geniş yayılmış təsnifatı çox sadədir: yaxşı-pis oxuyan şagirdlər, intizamlı-intizamsız şagirdlər. Bu bölgü güzəran təcrübəsinə söykənsə də, özünəməxsus təsnifatdır. Həmin təsnifatda şagirdlər əslində 4 tipə ayrılır:

1. *Yaxşı oxuyan-intizamlı;*
2. *Yaxşı oxuyan-intizamsız;*
3. *Pis oxuyan-intizamlı;*

4. Pis oxuyan-intizamsız.

Müəllim şagirdləri birtərəfli ölçülərlə bir-birilərindən fərqləndirməməlidir. Bu pedaqoji fəaliyyətin ilk baxışda bəlkə də adi, əslində isə ən müdrik «qanunudur». Lakin müəllimin bir insan kimi yaşadığı hisslər çox vaxt onun pedaqoq duyumunu üstələyir: hisslərin kövrək qaynağında da onun sevdiyi və sevmədiyi uşaqlar aləmi əmələ gəlir.

Şagirdlərin də sevdiyi və sevmədiyi müəllimlər aləmi elə bu kökdə pöhrələnir. Bu əslində özünəməxsus subyektiv ölçüləri olan təhlükəli aləmdir. Müxtəlif ölkələrdə (*Rusiya, Tailand və s.*) aparılmış araşdırmalar bu sahədə etnomədəni fərqlər olduğunu göstərir (**Bax: V.N.Drujinin, 272-273**). Bu önəmli faktlarda bir maraqlı qanunauyğunluq aydın nəzərə çarpır: emosional münasibətlərin səviyyəsi həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin intellektinin səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. İntellektual səviyyə aşağı olanda, görünür, emosional münasibətlər də güclənir.

Müəllimlər emosional qiymətlərə arxalananda şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini çox vaxt görmürlər, onların intellektini birtərəfli intizam müstəvisində qiymətləndirirlər, bu mühüm məsələlərə psixoloq gözü ilə baxmırlar. Onların anlamında ideal şagird yaxşı oxuyan və intizamı pozmayan şagirdədir. Yaxşı oxumayan və intizamı pozan isə «pis uşaq» sayılır.

Müəllimlər çox vaxt belə uşaqlarla kifayət qədər işləmirlər, onların fərdi xüsusiyyətlərinə, maraqlarına düzgün istiqamət vermirlər.

Müəllimlər şagirdləri bir şəxsiyyət kimi təkcə bu iki ölçü axarında qiymətləndirəndə onlara birtərəfli münasibət bəsləyirlər. Psixologiyada eksperimental yolla müəyyən olunmuş ibrətimiz effektlərdən birinin mənası da elə bundan ibarətdir.

7.2.2. Piqmallion effekti və ya şagirdlərə müəllimin gözü ilə baxanda... 1968-ci ildə Amerika psixoloqları Rozental və Cekobsonun «Piqmallion sinifdə» adlı kitabı böyük əks-səda doğurmuşdu. Mütəxəssislər onu pedaqoji psixologiyanın tarixində «Ən maraqlı və ən mübahisəli» kitab kimi səciyyələndirirlər

Görəsən, nə üçün? Bu kitabda hansı məsələ açıqlanır? Piqmalion kimdir?

Piqmalion yunan mifologiyasında əfsanəvi heykəltarəşdır. İnsanlardan uzaqda, tək-cə həyat sürürdü. Fil sümüyündən Qalateya adlı gözəl bir qadının heykəlini yaratmışdı və öz əlləri ilə yaratdığı heykələ aşiq olmuşdu. Səhər-axşam ona nəvaziş edir və bu nəvazişdən doymurdu... Bu kökdə Piqmalion öz yaratdığına aşiq olmuş insan obrazı kimi rəmzi məna kəsb etmişdi. Ədəbiyyat və incəsənətdə bu obraza tez-tez rast gəlmək olur: B.Şounun «Piqmalion» komediyası, Cilbertin «Piqmalion və Qalateya» pyesi, Falkoisin «Piqmalion» heykəli və s. məşhurdur.

Rozental və Cekobson da Piqmalion obrazının psixoloji çalarlarını sinifdə, müəllimin şagirdə münasibəti kontekstində vurğulamışlar. Psixologiyada «Piqmalion effekti» anlamı bərqərar olmuşdur. Onların eksperimentləri ilə tanış olaq.

Müəlliflər məktəblərin birində test üsulu ilə uşaqların əqli inkişaf səviyyəsini öyrənirdilər. Təsadüfi say seçimi əsasında iki şagird qrupu ayırd etdilər. Birinci qrup şagirdləri müəllimlərə əməlli-başlı təriflədilər, ikinci qrup şagirdlərin isə əqli inkişaf səviyyəsini aşağı olduğunu bildirdilər.

Bir cəhətə diqqət cəlb edək: qruplar təsadüfi əlamətlər əsasında düzəldilmişdi. Hər qrupda həm əqli inkişaf səviyyəsi yüksək, həm də aşağı olan şagirdlər var idi. Müəllimlər bunu bilmirdilər. Şagirdlərə də bu haqda məlumat verilməmişdi. Alimləri bir məsələ maraqlandırır. Görəsən, şagirdlər barəsində müəllimdə yaradılmış müsbət və ya mənfi rəy (başqa sözlə, yanlış qənaət) onun şagirdlərlə işinə təsir edir, yoxsa etmir? Eksperimentdə bu fərziyyə təsdiq olundu. Müəyyən edildi ki, müəllimdə şagird barəsində yaradılmış müsbət və ya mənfi rəy onun şagirdlərlə işinin xarakterinə əməlli-başlı təsir göstərir. Eksperimental materiallarda bu cəhət aydın nəzərə çarpır. Həm birinci, həm də ikinci qrupda inkişaf səviyyəsi nisbətən aşağı olan şagirdlər var idi. Alimlər ilin axırında şagirdlərin əqli inkişaf səviyyəsini ikinci dəfə yoxlayanda məlum oldu ki, adı qabiliyyətliyərlər arasına düşmüş, əslində isə əqli inkişaf səviyyəsi

aşağı olan şagirdlər (I qrup) il ərzində xeyli inkişaf etmiş və təlim sahəsində də müəyyən uğurlara nail olmuşlar. Müəllimlər onlara daha çox diqqət yetirmiş, tapşırıqları yerinə yetirə bilməyəndə bunu onların qabiliyyətlərinin aşağı olması ilə deyil, tənbellik etmələri ilə, əvvəllər hansı mövzunu isə yaxşı öyrənməmələri ilə izah etmişlər. Halbuki ikinci qrupda əqli inkişaf səviyyəsi aşağı olan şagirdlər il boyu kifayət qədər inkişaf etməmişdilər. Müəllimlər qabiliyyətsiz saydıqlarına görə onlarla kifayət qədər işləməmiş, əlavə məşğələlər keçirməmiş və bunun faydasız olduğunu güman etmişdilər.

Məktəb təcrübəsində müəllimlərin şagirdlərlə münasibəti sahəsində az təsadüf edilməyən bu effekt maraqlı bir faktı – müəllimin şagirdə münasibətinin əhəmiyyətini eksperimental kontekstdə açıb göstərdi. Lakin eksperiment düzgün təşkil edilməmişdi və psixoloji eksperimentin paradixmaları ilə səsleşmirdi. Eksperimentlərin nəticələri də, H.Ayzenk və D.Evansın qeyd etdikləri kimi, səhv təhlil olunmuşdu və elə buna görə də ekspertlər tərəfindən kəskin tənqid edilmişdir. H.Ayzenk və D.Evans da bu tənqidləri haqlı sayırlar. Hətta onların qeyd etdiyi kimi, Rozental və Cekobsonun araşdırmalarının nəticəsi xüsusi eksperimentlə yoxlanılmışdır. Lakin psixoloqlar və təhsil işçiləri onu nə qədər təkrar etməyə çalışsalar da, təkrar elə bilməmişlər (bax: *H.Ayzenk, D.Evans, 42-43*).

Şeylər məntiqi belədir. Lakin Rozental və Cekobsonun eksperimentlərinin mahiyyətini təkcə bu məntiqlə şərh etmək birtərəfli olardı. Bir cəhət aydın qeyd olunmalıdır. Rozental və Cekobsonun eksperimentlərində məktəb təcrübəsi üçün son dərəcə maraqlı olan ideyalar var. Müəllim şagirdin qüvvəsinə inananda onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri dəyişir, əməkdaşlıq etməsi üçün psixoloji cəhətdən əlverişli şərait yaranır. A.A.Leontyevin sözləri ilə desək, müəllim öz qənaətinə inanır, fəaliyyətini onun əsasında proqnozlaşdırır və bu proqnozların doğrulması üçün səy göstərir (*A.A.Leontyev, 15*).

Müəllimlər qabiliyyətli hesab etdikləri şagirdlərdən çox şey gözləyirlər, «qabiliyyətsizlərdən» isə əllərini üzürlər. Dərs-

də də onlara bu ölçülərlə yanaşırlar və köklü səhvlərə yol verirlər.

Amerika psixoloqlarının müşahidələrinə görə, müəllimlər daha qabiliyyətli saydıqları və şübhəsiz ki, sevdikləri şagirdlərə dərstdə həmişə xeyirxahlıq göstərirlər. Məsələn, dəqiq cavab verməyəndə, müəllim onlara kömək etməyə çalışır, yönümlü suallar verir. Halbuki nisbətən qabiliyyətsiz şagirdi sinifdə, necə deyərlər, «divara söykəyir», bununla da onun yarırsız olduğunu sübut etməyə çalışır.

Görəsən, müəllimlər bu məqamda hansı nöqteyi-nəzərə istinad edirlər? Əgər yaxşı şagird nəyi isə düz demirsə, onlar belə güman edirlər ki, şagird nəyi isə yaxşı öyrənməyib. Pis şagirdi isə müəllimlər bu ölçülərlə qiymətləndirmirlər. Pis şagird yaxşı danışmayanda müəllimlər belə hesab edirlər ki, o, öyrəndiyi materialı başa düşmür.

H.Kuperin müşahidələrinə görə, müəllimlər dərslərində qabiliyyətli şagirdlərə daha çox müraciət edirlər. Çox ehtimal ki, onların özləri də müəllimə və dərslərə münasibətləri ilə müəllimlərin diqqətini özlərinə cəlb edirlər.

Bu münasibət tərzinin psixoloji effektlərini aydın təsəvvür etmək üçün J.Parsons və b.-nin tədqiqatlarının nəticələrini xatırlamaq kifayətdir. Onlar riyaziyyat müəllimlərini şagirdlərə – oğlan və qızlara münasibətlərinə görə iki qrupa ayırmışlar:

a) Birinci qrup müəllimlər belə hesab edirlər ki, qızlara nisbətən oğlanlar riyaziyyata daha çox qabiliyyətlidirlər. Onlar riyaziyyat dərslərində oğlanları daha çox rəğbətəndirirdilər.

b) İkinci qrup müəllimlər isə oğlanları və qızları eyni dərəcədə riyaziyyata qabiliyyətli hesab edirdilər, təlim uğurlarına görə onları eyni tərzdə tərifləyir və rəğbətəndirirdilər.

Tədqiqatın nəticəsində müəyyən edildi ki, müəllimlərin münasibətindən asılı olaraq qızlar da özlərinin riyazi qabiliyyətlərini müxtəlif meyarlarla qiymətləndirirlər.

Müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji effektləri çox cəhətlidir. Başqa bir eksperiment zamanı uşaqları iki qrupa ayırmışdılar: müəllimlərin sevdidiyi və sevmədiyi şagirdlər.

Psixoloqları bir məsələ maraqlandırır. Görəsən, müəllim sevdiyi və sevmədiyi şagirdlərin nöqsanlarına necə yanaşır? Eksperimenti qəsdən elə qurmuşdular ki, sevimli şagirdlər müəyyən səhvlərə yol verirdilər. Müəllimin sevmədiyi şagirdlər isə tapşırığı səhvsiz icra edirdilər. Nə qədər təəccüblü olsa da, eksperimental situasiyada da müəllimlər məhz sevdikləri şagirdlərin səhvlərini görmürlər. Halbuki onlar sevmədikləri şagirdlərin hətta düz icra olunmuş işlərində belə ciddi-cəhdlə müəyyən nöqsan axtarırlar və əsassız da olsa tapırlar.

Psixoloji araşdırmaların nəticələri göstərir ki, müəllim şagirdi necə qəbul edirsə, onunla elə də rəftar edir və... özünün rəftar tərzi ilə əslində şagirdin pis və ya yaxşı şagird kimi formalaşması üçün şərait yaradır. Tanış olduğumuz eksperimentlərin ibrət dərslərini də elə bu kökdə açıqlamaq lazımdır.

Müəllimlərin şagirdlərə münasibətləri bir çox hallarda birtərəfli sosial stereotiplərə də əsaslanır. R.Ristin müşahidələri bu baxımdan maraqlıdır. Zənci məktəbində müəllim hələ dərs ili başlanamışdan əvvəl şagirdləri onların ailəsinin maddi vəziyyətinə görə üç qrupa bölmüşdü: orta səviyyəli ailələrdən olan uşaqları birinci qrupa, kasıb uşaqlarını ikinci qrupa, tək valideynlərin uşaqlarını isə üçüncü qrupa daxil etmişdi. Müəllim orta səviyyəli ailələrdən olan uşaqların daha çox qabiliyyətli olacağını güman edirdi. Onun fikrincə, bu uşaqlar o biri uşaqlara nisbətən daha yaxşı oxumalıdılar.

Müəllim uşaqları qruplara ayıranda dərs ili başlanamışdı və şagirdlər də öz qabiliyyətlərini, şübhəsiz ki, hələ göstərməmişdilər. Müəllim onların qabiliyyətləri haqqında ancaq sosial stereotiplər əsasında fikir söyləmişdi.

Dərs ili başlananda müəllim şagirdləri partalarda özünün müvafiq təsəvvürünə əsasən yerləşdirdi. Birinci qrupa aid etdiyi uşaqları ön partalarda, özünə yaxın yerlərdə, kasıb və tək valideynlərin uşaqlarını isə arxa partalarda oturtdu. Birinci partada oturan uşaqlar üçün daha yaxşı şərait yaratdı: onların suallarına cavab verir, tez-tez dərsi onlardan soruşur, yaxınlaşıb ayrı-ayrı məsələləri onlara izah edirdi. Müəllimin ümidləri, təbii

ki, bu halda özünü doğrultdu. Birinci qrup uşaqların təlim uğurları daha önəmli oldu. Onlar özlərinin təkcə qabiliyyətlərinə görə deyil, ilk növbədə, müəllimin onlar üçün dərslə əlverişli şərait yaratdığına görə yaxşı oxumağa başladılar.

Müəllim isə antihumanist addım atmışdı: özü də bilmədən ikinci və üçüncü qrup uşaqlarda qabiliyyətlərin inkişafı üçün şərait yaratmamışdı.

7.2.3. Şagirdlərin gözüylə.... Əgər müəllim sinifdə müxtəlif yollarla ayrı-seçkilik salırsa, təkcə şagirdləri deyil, həm də valideynləri ailənin statusuna görə qiymətləndirirsə şagirdlər bunları görürlər və necə deyərler, uşaq həssaslığı ilə mənalandırırlar. Bu «kiçik həqiqətlər» şagirdin müəllimə münasibətini müəyyənədicə tərzdə şərtləndirməyə başlayır. Q.Melvilin maraqlı bir ricəti var: Kim qövsi-qüzeydə bənövşəyi rəngin harada qurtardığını və narıncı rəngin harada başladığını deyə bilər? Biz rənglərin çalarlarını aydın görürük, ancaq bir tonun qarışaraq başqa boyaya qovuşduğunu əslində sadəcə olaraq ayırmırıq və ayıra da bilmirik. İnsan münasibətlərinin pöhrələnməsi də elə qövsi-qüzeydə rəng dünyasının şaxələnməsinə bənzəyir: qövsi-qüzeydə rənglər təbiət qanunları ilə, insan münasibətləri isə psixoloji qanunlarla, ilk növbədə, emosional qanunlarla birbirinə qovuşur. Qövsi-qüzeyin 7 rəngi varsa, insan münasibətlərinin bəlkə də yüzlərlə boyası var. Uşaqların müəllimə mehri-məhəbbəti, ən adi hallarda isə sadəcə olaraq seçici münasibət, hər şeydən öncə, məhz ünsiyyətin emosional çalarlarında yaranır, müəllim-şagird münasibətlərində önəmli psixoloji amilə çevrilir.

Bəs, şagirdlər müəllimlərin onlarla ünsiyyət sahəsində yol verdikləri nöqsanları görürlərmi? Müəllimlərin bəzi uşaqlara ögey münasibət bəsləməsinə, sinifdə ayrı-seçkilik salmasına, əslində ögeyçilik şərait yaratmasına necə münasibət bəsləyirlər?

Kiçik məktəblilər, illah da I sinif şagirdləri üçün müəllim adi müəllim deyil, Əlahəzrət Müəllimdir. Onu uşaqlar nağıl ölçüləri ilə qiymətləndirirlər. Yuxarı siniflərdə də müəllimin nüfuzu böyükdür. Hətta müəllimin səsini eşidəndə, şəklini

görəndə, şagirdlərin davranışları istər-istəməz bu və ya digər dərəcədə dəyişir, özlərini başqa tərzdə aparmağa başlayırlar.

Eksperiment gedirdi...

Birinci variant. Şagirdlərə tanımadıqları həmyaşıd uşaqlardan birinin fotosəklini verirlər, onun əqli, iradi və b. keyfiyyətlərini qiymətləndirməyi təklif edirlər. Şagirdlər fotosəklə baxsalar da, tanımadıqları şagirdin keyfiyyətlərini qeyri-müəyyən sözlərlə qiymətləndirirlər. Onu ağıllı hesab etmirlər, lakin dəli, gic olduğunu da təsdiq etmirlər.

İkinci variant. Şagirdlərə eyni qaydada tanımadıqları başqa bir şagirdin fotosəklini verib onun keyfiyyətlərini qiymətləndirməyi təklif edirlər. Bu zaman ayrı-ayrılıqda müxtəlif müəllimlərin səsi yazılmış fonogramı asta ahənglə səsləndirirlər. Şagirdlər müəllimin səsini eşitsələr də, nə danışdığını kəsdirə bilmirlər. Təkcə ona görə yox ki, fonogram asta ahənglə səslənirdi, həm də ona görə ki, müəllimin dediyi sözlərin eksperimental tapşırıqla heç bir əlaqəsi yoxdu. Lakin bununla belə, şagirdlər sevdikləri müəllimin səsini eşidən kimi dərhal tanımadıqları həmyaşıdlarına müəyyən qiymətlər verirlər-onun gic, kinli, bıc və ya əksinə, haqlı, xeyirxah, sadələvh və s. olduğunu qeyd edirlər. Halbuki **üçüncü variantda** – şagirdlər eksperimental tapşırığı yerinə yetirərkən onların sevmədikləri müəllimin səsini səsləndirirlər. İlk baxışda nə qədər təəccüblü olsa da, şagirdlər tapşırığı ikinci variantdakı kimi deyil, birinci variantdakı kimi yerinə yetirirlər.

Başqa bir tədqiqatda şagirdləri bir-bir eksperiment otağına dəvət edirlər. Otaqda bir-birindən aralı iki stol qoyulmuşdur. Birinci stolun üstünə uşaqlar üçün əyləncəli olan şeylər (saqqız, qəşəng dəyircikli qələm, nişanlar və s.) düzülmüşdü. İkinci stolda isə «Lotoreya» biletlərini xatırladan biletlər qoyulmuşdu. Təlimata görə, şagird bir bilet götürüb açmalı, əgər bir şey udubsa, heç kəsə göstərmədən keçib birinci stoldan udduğu şeyi götürməli idi.

Eksperimentin gedişi zamanı otaqda şagirddən başqa heç kəs olmurdu. Eksperimentçi onları gizli videokamera vasitəsilə müşahidə edirdi.

Eksperimentin fərziyyəsinə görə, biletlərin hamısı uduşsuz idi. Eksperimentçiləri bir məsələ maraqlandırır: otaqda öz ümidinə qalmış şagird udmaq bəhanəsilə birinci stoldan xoşladığı hər hansı bir şeyi götürəcək, yoxsa götürməyəcək? Eksperiment göstərdi ki, bəzi şagirdlər bu şəraitdə özlərini saxlaya bilmirlər, «biletləri» uduşsuz olsa da, heç nəyə baxmır, birinci stoldan xoşladığı şeyi götürürlər.

Təcrübənin ikinci seriyası sabahkı gün keçirilir. Eksperimental situasiya eynən birinci seriyada olduğu kimidir. Təkcə bir fərq var: Birinci stola eksperimental sinifdə uzun müddət dərs deyən, həm də həmin sinfin rəhbəri olan sevimli müəllimin portreti qoyulmuşdur. Portret fasdan çəkilməmişdi. Onun ifadəli gözləri diqqəti cəlb edirdi. Şagirdlər birinci stola yaxınlaşanda müəllimin ifadəli gözləri (oxu:baxışları) ilə rastlaşırdılar və özlərini yığışdırırdılar. Birinci seriyada özbaşnalıq edib xoşladığı şeyi götürən şagirdlərin çoxu «müəllimdən» çəkinir və «biletin» uduşsuz olduğunu səmimi etiraf edirdi.

Bu eksperimental faktlar öz-özlüyündə nə qədər önəmli olsa da, bir cəhət şəksizdir: sinifdən-sinfə keçdikcə şagirdlərin müəllimə münasibəti dəyişir. Uşaqlar müəllimin birini çox istəyir, başqasını az. Üçüncüsünü isə nəinki istəmir, hətta bəzən ona nifrət edir. Müəllimin birinə formal münasibət bəsləyirlər, başqası isə onlar üçün referent şəxsdir, min bir görünməz tellə onunla bağlıdırlar: onunla məsləhətləşirlər, dərd-sərlərini açıb deyirlər, özlərinin «kiçik» və «böyük» sirrlərini ondan gizlətmirlər. Görəsən, bu nə ilə bağlıdır? Suala cavab vermək üçün golin müəllimlərə şagirdlərin gözüylə baxaq.

Məşhur Amerika psixoloqu **Q.V.Olportun** da sanballı araşdırmalarından biri elə bu model kökündə qurulub. Onu bir məsələ-müəllimlərin şagirdlərə göstərdiyi təsirin səviyyəsinin açıqlanması maraqlandırır. Tədqiqatda 100 nəfər əsasən I və II kurs tələbələri iştirak edirdi, lakin onlara vaxtilə məktəbdə dərs demiş müəllimlərlə özlərinin qarşılıqlı münasibətlərini retrospektiv səpgidə təhlil etmək təklif olunmuşdu.

Görəsən, məktəbdə və ya kollecdə həmin tələbələrə təxminən neçə nəfər müəllim dərs demişdi və yaxud onlarla

tərbiyə işi aparmışdı? Respondentlər ümumi şəkildə 4632 nəfər müəllimi xatırlamışdılar. Müəllimlərin təsirinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün onlara aşağıdakı suallar verilir (məntəzində həmin tələbələrənin həyatında mühüm rol oynamış müəllimlərin miqdarı faizlə göstərilir):

Sizin intellektual və şəxsi (şəxsiyyət) inkişafınıza neçə nəfər müəllim çox güclü təsir göstərib? (8,5%);

Daha neçə nəfər müəllim yadınızda qala biləcək dərəcədə sizə güclü təsir göstərib (14,8%);

Onlardan neçə nəfərini Siz ancaq elə-belə xatırlayırsınız və ya Sizin fikrinizcə, Sizin inkişafınıza prinsipial təsir göstərməyib? (76,6%);

Göründüyü kimi, müəllimlərin dördüdə üç hissəsindən çoxu ancaq elə-belə yadda qalıb və şagirdlərin nə intellektual, nə də şəxsi inkişafına nəzərə cərpacaq təsir göstərməyib. Q.V.Ollport bu faktı heyretəmiz fakt kimi qiymətləndirir.

Şagirdlərə güclü təsir göstərən müəllimlər, təəssüf ki, çox azdır: cəmi-cümlətən 8,5 faizdir. Təxminən 15 faiz müəllimin şagirdlərə təsiri unudulmayıb, yadda qalıb Q.V.Ollport tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək göstərir ki, ... müəllim sinifdə təxminən şagirdlərin dördüdə biri ilə yaxşı qarşılıqlı münasibətdə olur və on şagirdədən təxminən birinə güclü təsir göstərir. Tədqiqatın bəzi nəticələri də maraqlıdır: respondentlərin yalnız on iki faizi ibtidai sinif müəllimlərinin onlara bu və ya digər dərəcədə güclü təsir göstərdiyini qeyd etmişlər. Yeniyetməlik yaşında isə şagird şəxsiyyətinin inkişafında müəllimlər daha mühüm rol oynayırlar.

Q.V.Ollportun fikrincə, uşaqlıqdan yaşlılığa keçid mərhələsində inkişafı adamların dağ başına rəvan qalxması ilə müqayisə etmək olmaz, o daha çox ulduzların axması kimi epizodikdir. Məhz bu epizodiklik, inkişafın böhranlı xarakteri onun həlli yollarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir (**bax: Qorton V.Ollport, 139-140**). Bu yollardan biri sirli-sehrli bir sahədə – məhz «müəllim-şagird» münasibətləri sahəsində köklənir.

Müəllim şagirdlər üçün nə dərəcədə maraqlı şəxsiyyətdir? Sinifdə hər bir uşaq üçün psixoloji komfort yarada bilirmi?

Onlarda hansı müsbət hissləri əmələ gətirir? İdrak maraqlarını necə yaradır? Oxumaq yağısı yarada bilirmi? Şagirdlər görəsən onu ədalətli, xeyirxah adam sayırlarmı? Səmimiyyətinə inanırlarmı? Onlar müəllimlərin hansını daha çox sevirlər? Bu məhəbbətin, seçimli münasibətin kökləri nədədir? Bəs, müəllimlərin özləri bu qeyri-adi şagird məhəbbətinin psixoloji və pedaqoji hikmətləri barəsində düşünürlərmi?! Bu suallar bəlkə də ritorik görünür. Ancaq bir həqiqət danılmazdır: şagirdlərin ayrı-ayrı fənlərə münasibəti bilavasitə onların müəllimlərə münasibətilə şərtlənir. Xüsusilə aşağı siniflərdə, I-IV, eləcə də V-Vi siniflərdə şagirdlərin dərəcə, ayrı-ayrı fənlərə münasibətlərində bu cəhət aydın nəzərə çarpır. Müəllimlə şagird arasında fikri, emosional və taktiki maneə yarananda, təlim öz-özünə əhəmiyyətini itirir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq sosial münasibətlərin iki sisteminə daxil olur: 1. Yaşlılarla (uşaq baxçasında tərbiyəçilərlə, evdə valideynlərlə və digər yaxın adamlarla) münasibətlər; 2. Uşaqlarla münasibətlər. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, məktəbəqədər yaşlı uşağın əmin-amanlığı ailədəki münasibətlərlə müəyyən olunur. Onun uşaqlarla oyun münasibətləri valideynlərlə münasibətlərinə təsir göstərmir.

Sosial münasibətlərin hər iki sistemi məktəb məkanında tədricən genişlənir və köklü surətdə yenidən qurulmağa başlayır. Hər şeydən öncə, yaşlılarla münasibətlər sisteminə müəllimlə münasibətlər ilk plana çıxır. Bu münasibətlər sistemi uşağın həm valideynlərə, həm də uşaqlara münasibətlərinin müəyyənləşməsində önəmli rol oynayır. N.F.Talizinanın fikrincə, «müəllimlə münasibətlər sahəsi» uşaq həyatının mərkəzinə çevrilir və onların psixoloji əmin-amanlıq dərəcəsi bilavasitə bu kökdə müəyyən olunmağa başlayır. Müəllifin sözləri ilə desək, şagirdin müəllimlə münasibətləri-onun cəmiyyətlə münasibətlərinin təzahürüdür.

Müəllim şagird üçün bənzərsiz nümunədir. Lakin şagird və şübhəsiz ki, valideyn mühitində onun imicini və reytinginin dinamikasında özünəməxsus meyillər nəzərə çarpır: I sinif şagirdləri müəllimi, necə deyirlər, qövsi-qüzeyin allı-güllü boyaları

ilə qavrayırlar. Lakin yaş artdıqca bu əlvan boyalar kasadlaşır, hətta bəzən tündləşir və tündləşdikcə tərbiyə işi də öz-özünə zəifləyir. Görəsən, bu nə ilə əlaqədardır? Psixoloq və pedaqoqlar bu aktual suala ümumi cavab veriblər, onun köklərini isə hələ açıqlamayıblar.

Müəllimlərin şagirdlərə münasibətlərində psixoloji kontekstdə köklü səhvlər özünü göstərir. Təlimdə geri qalan şagirdlərlə və nə qədər təəccüblü olsa da, elə əlaçı şagirdlərlə münasibətlərdə bu səhvlər daha aydın nəzərə çarpır.

Təcrübəli müəllimlər təlimdə geri qalan şagirdlərlə çox vaxt dərşdən sonra məşğələ keçirirlər: ev tapşırıqlarını açıqlayır, nəyi isə izah edir, nəyi isə öyrədirlər. Lakin, nə qədər təəccüblü olsa da, bir çox hallarda onları danlaya-danlaya öyrədirlər, ehtiyacsız sözlərlə acıqlayırlar, bu yolla da, psixoloji araşdırmaların göstərdiyi kimi, şagirdi əslində məktəbdə yadlaşdırırlar, onun təlimdə geri qalması üçün əlavə psixoloji zəmin yaradırlar. Əlaçı şagirdlərlə isə, demək olar ki, fərdi məşğul olurlar, motivi də ilk baxımda əsaslı görünür; onlar hər şeyi bilirlər. Valideynlər də bir qayda olaraq belə düşünürlər. Halbuki əlaçı şagirdlərin dərslük məkanından çıxıb elmi-kütləvi ədəbiyyat aləminə daxil olmasında müəllimin onlarla fərdi məşğələləri həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Bu məsələləri təhlil edəndə özəmli bir fakt yenə də diqqəti cəlb edir: şagirdin dərslə maraqlanıb-maraqlanmaması, nə qədər təəccüblü görünsə də, öz-özünə onun müəllimə münasibətilə bağlıdır. Xüsusilə yeniyetməlik yaşı dövründə yeniyetmə müəllimi sevirsə, onun söz-söhbətindən doymur, dərslə diqqətlə ona qulaq asır, dərslə maraqlanır. Bu da təsadüfi deyildir. Marağın strukturunda hisslər xüsusi yer tutur. Şagird bu hisslərin ilıq nəfəsində müəllimlə fənni asanlıqla doğmalaşdırır. Onun üçün sevimli müəllim həm də maraqlı dərslər deməkdir. Müəllimi sevməyəndə isə... Sayğısız müəllimin dərsləri yeniyetməni cəlb etmir, ona cansıxıcı, darıxdırıcı, maraqsız görünür.

«Müəllim-şagird(lər)» münasibətlərinin humanistləşdirilməsinin özgün xüsusiyyətləri var. Onu güzəran ölçüləri ilə yerli-yersiz psixolojiləşdirşək, başqa sözlə, sadəcə olaraq «can deyib-

can eşitmək» kimi yozsaq, müəllimin kiməsə yazdığı gəlməsi, rəhm etməsi, hər şeyi bağışlaması kimi başa düşsək, məsələnin mahiyyətini öz-özünə kiçildərik. «Müəllim-şagird (lər)» münasibətlərinin humanistləşdirilməsi böyük bir amala-şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasına, inkişaf etdirilməsinə, özünü aktualaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasına xidmət etməlidir.

«Müəllim-şagird(lər)» münasibətlərinin humanistləşdirilməsi şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsinin başlıca şərtidir və bu münasibətlərin qeyri-adi effektləri müasir məktəb üçün son dərəcə aktualdır.

7.2.4. Şagird-şagird münasibətləri

7.2.4.1. Əlaçı şagirdlər haqqında. VII-IX siniflərdə ilk baxışda sadə görünən maraqlı bir eksperiment aparılmışdı. Şagirdlərə bitməmiş cümlələr verilmiş və onları tamamlamaq təklif olunmuşdu. Cümlələrdən biri belə idi: «Dərs qiymətləri nə qədər aşağı olsa...» Alınmış cavabları (tamamlanmış cümlələri) psixoloji cəhətdən təhlil edəndə özəmlı bir fakt diqqəti cəlb etdi. Yaxşı qiymətlərlə oxuyan şagirdlər, şübhəsiz ki, ilk növbədə, əlaçılar cümləni I şəxsin (yəni özlərinin) adından deyil, hər hansı bir III şəxsin adından tamamlamışdılar. Onlar yazmışdılar: «... adam üçün bir o qədər pis olar», adam bir o qədər başqaları üçün maraqsız olar». Halbuki sinif şagirdlərinin çoxu və şübhəsiz ki, ilk növbədə, 3-4 qiymətlə oxuyan şagirdlər cümləni məhz I şəxsin (yəni özlərinin) adından tamamlamışdılar. Onlar yazmışdılar: «... bir o qədər mənim üçün çətin olar».

Öz-özlüyündə son dərəcə maraqlı olan bu dil faktlarında şagirdlərin özləri haqqındakı təsəvvürlərinin – psixoloji avtoportretlərinin xüsusiyyətləri necə də dəqiq ifadə olunmuşdur. Əlaçı şagird özünü təlimdə geri qalan şagirdlərlə nəinki sadəcə olaraq eyniləşdirmək istəmir, həm də, ilk növbədə, «dərs qiymətləri nə qədər aşağı olsa...» anlamını psixoloji cəhətdən qəbul etmir və buna görə də bitməmiş cümləni tamamlayanda III şəxsin dilində danışır.

Əlaçı şagirdlərin psixoloji avtoportretinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu cizgilər onların davranış və rəftarında

bütün aydınlığı ilə özünü göstərir. Əlaçı şagirdlər çox vaxt uşaq sadələşməyi ilə loyqəliq edirlər, iddialı-ədəli gəzirlər, eqoist hisslərlə yaşayırlar, yerli-yersiz öz üstünlüklerini nəzərə çarpdırırlar, sinif yoldaşlarına, xüsusilə təlimdə geridə qalan şagirdlərə laqeyd yanaşırlar, necə deyərlər, yuxarıdan baxırlar.

Sinifdə ancaq müəyyən şagirdlərlə, şübhəsiz ki, əlaçı, 4-5 qiymətlərlə oxuyan şagirdlərlə oturub-dururlar. Zəif şagirdlərlə, demək olar ki, könül xoşluğu ilə əlaqə saxlamırlar, saxlayanda da «xala xətrin qalması» motivilə «yaxınlıq» edirlər.

Görəsən, bu keyfiyyətlər əlaçı şagirdlərin psixologiyasında haradan və necə əmələ gəlir?

Sinifdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər iki sistem – müəllim-şagirdlər (a) və şagirdlər-şagirdlər (b) sistemi üzrə formalaşır. Əlaçı şagirdlər üçün bu şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemindən birincisi psixoloji baxımda daha çox əhəmiyyətlidir. Onların referent qrupu da məhz bu münasibətlər sistemindədir. Əlaçı şagirdlər müəllim-şagirdlər münasibətləri sistemində xüsusi mövqə tuturlar.

Ailələrin çoxunda, xüsusilə ziyalı ailələrində də əlaçı uşaqlar üçün şan-şöhrət effektinin işığında qeyri-adi şərait yaradırlar, qonum-qonşuya onu yerli-yersiz tərifləyirlər, təmtəraqlı geyindirirlər, onu ailənin az qala bir növ əsil-nəcəbətini göstərən rəmzə çevirirlər.

Haşiyə. Təəssüflə olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlərin bir çoxu üçün əlaçılıq fenomeni mahiyyətə bilik fenomenidir. Onlar şagirdi tərifləyəndə və ya, necə deyərlər, yağlı «5» yazanda çox vaxt bu biliklərin yaddaş gücünə, yoxsa ağıl sayəsində mənimsənilməsinin fərqinə varmırlar. Halbuki yaddaş gücünə əlaçı olan şagirdlər sinifdə, xüsusilə təlimdə geri qalan şagirdlərin fonunda nə qədər əzəmətli görünsələr də, ağıl sınaqlarında – rayon, şəhər və respublika olimpiadalarında, test imtahanlarında asanlıqla uğursuzluğa düşər olurlar.

Gündə bir neçə «beş» qiymət aldıqca və yerli-yersiz tərifləndikcə şagirdin özü haqqında da təsəvvürləri tədricən dəyişir. Addımbaşı öz üstünlüyünü nəzərə çarpdırmağa başlayır. Adı bir irad asanlıqla onun xətrinə dəyir. Bu kökdə də qeyri-adek-

vatlıq effekti əmələ gəlməyə başlayır: haqlı (adekvat) iradı sadəcə olaraq qəbul etmək istəmir, onda öz haqqında əmələ gəlmiş yüksək qiyməti yersiz (qeyri-adekvat) reaksiyalarla qoruyub saxlamağa çalışır: ağlayır, cavab qaytarır, dərslər danışmaqdan imtina edir, kūsür...

Əlaçı şagirdlərin tərbiyəsi məsələsi bu gün aktual səslənir. Onların tərbiyəsi işinin məzmunu və sistemi hələ müəyyən edilməyə də, bir cəhət aydındır: əlaçı şagirdlərdə intellektin, əqli keyfiyyətlərin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu sahədə psixodiagnostikanın uğurlarından səmərəli istifadə olunmalıdır. Onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması məsələsi önəmli əhəmiyyətə malikdir.

Tərbiyə işi sahəsində özünəməxsus bir ənənə əmələ gəlib: uşaqların tərbiyəsindən daha çox ümumi şəkildə danışılır. Halbuki təlim sahəsində olduğu kimi tərbiyə işində də diferensial yanaşma zəruridir. Bunu sübut edən çoxlu tədqiqatlar məlumdur. Lakin nə qədər təcübüblü olsa da, tərbiyə işinin xüsusiyyətləri tipoloji ölçülərlə hələ sistemli araşdırılmayıb. Bu sahədə fundamental eksperimental tədqiqatlar əsasında şagirdlərin tipoloji təsnifatı da işlənilməyib. Halbuki məktəb təcrübəsində yenilikçi müəllimlər artıq bu zərurəti bilavasitə dərk edirlər və öz iş təcrübələrində diferensial yanaşmanın tələblərini nəzərə alırlar. Əlaçı şagirdlərlə onların apardıqları özünəməxsus tərbiyə işi bu baxımdan maraqlıdır.

Məktəbdə «2» ilə oxuyan, təlimdə geri qalan şagirdlərin fonunda əlaçı şagirdlər daha əzəmətli görünüb. Bunun özünün də əlavə fəsadları olub: səriştəsiz müəllimlər əlaçı şagirdləri tərifləyə-tərifləyə onlara tələbkərligi azaldıblar, asanlıqla «5» yazıblar, ən başlıcası isə əlaçı şagirdlərlə, dərslərdə və dərslərdən kənar vaxtlarda, necə deyirlər, dərinləşdirilmiş proqramlarla işləməyə bilavasitə ehtiyac hiss etməyiblər. Məktəb məhz bu birtərəfli təcrübə ucbatından nələr itirməyib? Əlimizdə kontrol rəqəmlər olmadığına görə dəqiq bilmirik. Ancaq onları nəzəri-məntiqi ölçülərlə təhlil etsək, məsələnin kökünü asanlıqla aydınlaşdırı bilərik.

Yenilikçi müəllimlər əlaçı şagirdlərin məktəbin «qızıl fondu» sayırlar. Onlarla sistemli iş aparırlar, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirlər. V.F.Şatalov məqalələrindən birində yazır ki, əgər əvvəllər kifayət qədər inkişaf etməmiş, təlimdən geri qalan şagirdlər işdə pedaqoji cəhətdən daha çox çətinlik yaradırdırlarsa, bu gün müəllimlərə ağıllı, bilikli, öz qədir-qiyətini bilən, özünə inanan və lovğalanan şagirdlər daha çox əziyyət verirlər. Bəs, nə təhər edəsən ki, onlarda lovğalıq, egoizm kimi arzuolunmaz keyfiyyətlərin əmələ gəlib inkişaf etməsi üçün əlverişli şərait yaranmasın, sinif yoldaşlarına qayğılı münasibət əmələ gəlsin. Yenilikçi müəllimlərin təcrübəsi göstərir ki, bunun üçün əlaçı şagirdlərdə öz üstünlüyünü nəzərə çarpdirmamaq adəti yaradılmalıdır. Onlarda sinif yoldaşlarına humanist münasibətin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əlaçı şagirdlərin iddia səviyyəsinin dinamikasını diqqətlə öyrənməli, onlarda öz uğurlarına düzgün münasibət yaradılmalıdır.

7.2.4.2. Şagird-şagird münasibətləri: «yaxşı» və «pis» oxuyan şagirdlər. Bəs, sinif yoldaşları əlaçı şagirdləri necə qavrayırlar? Çox vaxt belə güman edirlər ki, «şagird-şagird (lər)» münasibətləri sistemində əlaçı şagirdlər əlverişli mövqe tuturlar, özlərinin yüksək statusu ilə seçilirlər.

İbtidai siniflərdə təlim uğurları şagirdlər üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar sinif yoldaşlarının bütün məziyyətlərini çox vaxt təlim uğurlarına görə qiymətləndirirlər. Aşağı siniflərdə əlaçı şagirdlərin «şagird-şagird (lər)» münasibətlərinin nüvəsi kimi özünü göstərməsini bu baxımdan asanlıqla izah etmək olar. Lakin şagirdlərin ünsiyyət təcrübəsi artdıqca, bir-birlərini sadəcə olaraq şagird kimi deyil, daha çox insan (oxu: yoldaş və dost) kimi qavramağa və anlamağa başlayırlar. Yeniyetməlik yaşı dövründə özünəməxsus «yoldaşlıq kodeksinin» əmələ gəlməsi ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri dəyişir. Sınıfdə əlaçı şagirdlərə münasibət də yeni məzmun və forma kəsb edir.

Diqqətlə müşahidə etsəniz, asanlıqla görərsiniz ki, yuxarı siniflərdə əlaçı şagirdlərin çoxu artıq özünü sinif yoldaşlarının

arasında rahat hiss etmir. Sınıf yoldaşları ona təkcə soyuqluq göstərmirlər, həm də onu eçqoizmdə günahlandırırlar. Lakin psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, sınıf yoldaşları əlaçı şagirdə, çox vaxt, necə deyirlər, «qara çeşməklə» baxdıqları üçün onun davranış motivlərini düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Ən başlıcası isə onlara diferensial surətdə yanaşırlar, başqa sözlə, şəxsi (şəxsiyyətəməxsus) keyfiyyətlərini müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Müəllimlərin əlaçı şagirdləri yerli-yersiz tərifləmələri sinifdə əlverişli şəraitdə onların statusunun aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Hətta bir sıra hallarda həmyaşıd uşaqlar qrupunda əlaçı şagirdlərə mənfi münasibət əmələ gəlməyə başlayır.

Əgər müəllimlərin əlaçı şagirdlərlə zəif oxuyan, təlimdə geriqlan şagirdlərin münasibətlərinə diqqət yetirsək, görərik ki, onlar bu şagirdlərin təlim uğurlarını və uğursuzluqlarını alternativ ölçülərlə (omonim gəlmələrlə) qiymətləndirirlər. Özlərinin birtərəfli arşını ilə birinə «ağ» deyəndə, o birisinə «qara» deyirlər. Əlaçını tərifləyəndə səxavətli olurlar, tənəneli epitetlərlə danışirlar, zəif, təlimdən geriqlan şagirdi isə çox vaxt neqativ sözlərlə pisləməkdən doymurlar. Bu yabançı sözlərlə az qala ürəklərindən tikan çıxarırlar. Onlar bu məqamda nə qədər də bəsitleşırlər, onunla razılaşımayan sınıf uşaqlarının gözündə kiçilir və kim bilir, psixoloji və pedaqoji cəhətdən nə qədər böyük səhvə yol verirlər...

T.N.Malkovskaya məktəbdə «3» qiymətlərlə oxuyan şagirdlərin maraqlarını və həyat tərzini öyrənmişdir. Əvvəla, məlum olmuşdur ki, müəllimlərin çoxu onları «orta səviyyəli» şagirdlər hesab etsələr də, sınıf yoldaşları onların fərdi xüsusiyyətlərini daha yaxşı görmüş və yüksək qiymətləndirmişlər. İkincisi, müəyyən edilmişdir ki, bu «3» qiymətlə oxuyan şagirdlərin hamısı özlərinin fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilirlər, hər birinin özünəməxsus maraq və əyləncə dairəsi vardır. Onların bu rəngarəng maraqları sadəcə olaraq məktəb proqramı çərçivəsinə sığmır və dərisdə kifayət qədər özünü göstərmir. Bu üslində «Eynşteyn effektidir», onun mənası bundan ibarətdir ki, müəllimlər çox vaxt istedadlı uşaqları müəyyən edə bilmirlər,

onların mühakimələrindəki dərinliyi görmür, aqlını psixoloji ölçülərlə deyil, zahirî əlamətlərlə – mətni yaxşı yadda saxlamasına, ev tapşırıqlarını hər gün yerinə yetirməsinə görə qiymətləndirirlər.

Bir cəhəti də ayrıca qeyd etmək vacibdir. Müxtəlif psixoloji tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şagirdin yaradıcılıq nailiyyətləri məktəbdə təlim müvəffəqiyyəti ilə statistik cəhətdən bağlı deyildir. Məktəbdə müəllimlər ən çox bu sahədə səhvə yol verirlər. Onlar istedadlı şagirdləri əlaçılardan içərisində axtarırlar, «3» və ya «4» ilə oxuyan şagirdlərin düşüncə tərzindəki orijinallığı, yeniliyi, yaradıcı fikri görə bilmirlər. Halbuki görkəmli adamların bir çoxu hələ məktəb illərində «orta uşaq» sayılıb və dərstdə çox vaxt sinif yoldaşlarından seçilməyib. İ.S.Kon diqqəti bu məsələyə cəlb edərək düzgün olaraq göstərir ki, məktəb proqramları ciddi surətdə müəyyən qaydalara tabe edildiyindən uşaq və gənclərin yaradıcılığı sinifdənkənarda, elmi dərməklərdə və asudə vaxt sahəsində daha ətraflı və parlaq şəkildə təzahür edir. Müəllimin də məharəti özünü elə onda göstərir ki, məktəblilərin əsas yaradıcılıq sahəsini vaxtında müəyyən edir və onu istənilən istiqamətə yönəldir. Təlim prosesində şagirdlərin müstəqilliyini artırmaq, onlarda fikri əməliyyatların və əqli keyfiyyətlərin inkişafına xüsusi diqqət yetirmək, yaradıcılıq fəallığı üçün hərtərəfli şərait yaratmaq lazımdır.

Məktəb təcrübəsində yol verilən səhvlərdən biri də şagirdlərin təfəkkür üslubunu müəllimlərin nəzərə almaması ilə bağlıdır. Şagirdlər informasiyanı müxtəlif yollarla əldə edir, toplayır, yenidən işləyir və istifadə edirlər. Sinir sistemi tipindən asılı olaraq şagirdlərin bir qismi tez, bir çoxu ləng fikirləşir. Müəllimlər çox vaxt bu cəhətə əhəmiyyət vermir, dərs prosesində şagirdlərin hamısını eyni dərəcədə fəallaşdırmırlar. Çox vaxt fleqmatik və ya melanxolik şagird dərsi bilsə də, suala dərhal cavab vermir, məsələni hamıdan gec həll edir, inşa yazanda da axıra qalır. Bu əlamətlər şagirdin intellektini keyfiyyət baxımından xarakterizə etmir və edə də bilməz. Psixoloji cəhətdən hətta şagirdin hansı məsələsini həll etməsi də onun təfəkkürünü

kefiyyət baxımından təhlili etmək üçün hələ kifayət deyildir. Müəllim şagirdin, birinci növbədə, məsələni necə, hansı yolla həll etməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Şagirdlərə fərdi yanaşmalı, dərstdə onların müstəqilliyi və yaradıcı fəallığı üçün əlverişli şərait yaratmalıdır.

Bir məqamı xüsusilə vurğulamaq lazımdır: intellekti ölçmək üsullarını bilməyən, ömründə bir dəfə də olsa, bu üsullardan istifadə etməyən müəllim özünün birtərəfli güzəran təcrübəsinə arxalanıb bu və ya digər şagirdin hətta intellektinə şübhə ilə yanaşır, heç kəsdən utanmadan-çəkinmədən sinifdə, şagirdlərin gözü qarşısında ona acı-acı baxıb təntənə ilə elan edir: «Bunun başına heç nə girmir».

Qeyd edildiyi kimi, bu psixoloji baxımdan adi bir səhv deyil, dəhşətli səhvdır. Müəllim əsassız sözlərlə, bir tərəfdən, şagirdin sinifdə reputasiyasına xələl gətirir, digər tərəfdən və ən başlıcası isə həyat təcrübəsi olmayan, bu və ya digər dərəcədə hələ müəllimə inanan şagirdin özü haqqında təsəvvürlərini dəyişir, başqa sözlə, onun özünə inamını azaldır, onun özünü öz gözündə kiçildir, dərstdən soyudur, daha dəqiq desək, əlilləşdirir, yəni onda özü haqqında nöqsanlı adam (oxu: əlil) təsəvvürü yaradır.

Əlaçı şagirdlər içərisində istedadlı uşaqlar çoxdur. Onlara psixoloji məharət və qayğı ilə yanaşmaq zəruridir. Ancaq, gəlin «zəif», təlimdə geri qalan şagirdlərə də həssaslıqla yanaşaq və onların sırasındakı istedadlı uşaqları görməyi öyrənək. «Eynşteyn effekti» müəllimlərin diqqətini məhz buna cəlb edir. Ədəbiyyat və incəsənət, elm və texnika tarixində bu effekti dəstəkləyən saysız-hesabsız nümunələr vardır.

Məktəbdə zəif, təlimdə geri qalan şagirdlərə münasibəti dəyişmək, onların təlim uğursuzluqlarının köklərini psixoloji cəhətdən səbr və təmkinlə araşdırmaqla yanaşı sinifdə fəal mövqe tutmalarını təmin etmək lazımdır.

Sinif və məktəbin ictimai həyatı var. Bu həyat şagirdlər üçün dərstdən az əhəmiyyətli deyildir. Gəlin, istənilən hər hansı bir sinfin ictimai həyatını bu baxımdan nəzərdən keçirək. Ancaq bir cəhətə diqqət yetirək: görsən, sinifdə və məktəbdə ictimai

vəzifələri kimə tapşıırırlar?! Nə qədər qərribə olsa da əlaçı şagirdlərə, həm də əksər hallarda əlaçı qızlara. Şagird özünüdə-rə orqanlarında onlar xüsusi yer tuturlar. Sınıf nümayəndəsi və ya divar qəzetinin redaktoru kimi sinfin (və ya məktəbin) həya-tında fəal rol oynayırlar. Zəif, təlimdə geriqlan şagirdlərə isə sınıf rəhbərləri və müəllimlər bir qayda olaraq etibar etmirlər. Hətta onlar sinfin ictimai həyatında könül xoşluğu ilə yaxından iştirak etmək istəsələr də, sınıf rəhbəri və ya müəllimin kinayəli baxışları ilə rastlaşırlar. Sınıf rəhbərləri və müəllimlər bu məqamda özlərinə qərribə bəhanələrlə haqq qazandırır-lar: «Dərsini oxuya bilmir, könlündən ictimai iş keçir» - deyirlər.

Halbuki əlaçı şagirdlərə etibar edirlər: ictimai işləri daha çox onlara tapşıırırlar. Əlaçı şagirdlərin çoxu isə özlərinin ictimai vəzifələrinə çox vaxt barmaqarası baxır, bu vəzifələri formal yerinə yetirir. Onlar üçün təlim uğurlarının şəxsi mənası vardır. Əlaçı şagirdlər çox yaxşı bilirlər ki, onların məktəbdəki reputasiyası bilavasitə təlim uğurları ilə şərtlənir. İctimai işlər isə onların istər-istəməz vaxtını alır, yaxşı oxumağa bu və ya digər dərəcədə mane olur.

Beləliklə də sinifdə öz-özüne paradoksal situasiya yaranır: zəif (təlimdə geriqlan) şagird öz xoşu ilə sinfin (və ya məktəbin) ictimai həyatında yaxından iştirak etmək istəsə də, ona şüurlu surətdə ictimai tapşırıqlar vermirlər və mahiyyət etibarilə onu sinfin (və ya məktəbin) fəallarından təcrid edirlər. Əlaçı şagirdlərin bir çoxu isə ictimai işlərdən qaçmaq istədiyi halda, əsas ictimai işləri məhz onlara tapşıırırlar. Onların bu ictimai vəzifələri çox vaxt formal surətdə yerinə yetirməsi öz-özlüyündə sinfin mənəvi-psixoloji iqliminə öz mənfi təsirini göstərir.

Qarşıya sual çıxır: müəllimlərin zəif və təlimdə geriqlan şagirdləri ictimai işlərdən təcrid etməsi psixoloji cəhətdən nə dərəcədə məqsədəuyğundur? Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi göstərir ki, zəif şagirdləri ictimai işlərə nəinki cəlb etmək lazımdır, bu həm də tərbiyə baxımından son dərəcə zəruri və faydalıdır. Psixoloqlar da eksperimental tədqiqatlar əsasında zəif şagirdlərin təlimə və özüne münasibətini dəyişmək üçün onların

sinifdə mövqeyini dəyişməsi məsləhət görürlər. Müəyyən edilmişdir ki, zəif şagirdlərin sinfin fəalları içərisində layiqli yer tutması onların təlimə münasibətinin dəyişməli ilə nəticələnir. Bu imkandan səmərəli istifadə olunmalıdır.

Zəif şagirdlər sinfin şəxsi münasibətlər şəbəkəsində onsuz da çox vaxt özünəməxsus yer tuturlar və sinfin ictimai həyatında dolayısi ilə olsa da önəmli rol oynayırlar.

Sinifdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin iki şəbəkəsi – rəsmi (formal) və qeyri-rəsmi (qeyri-formal) şəbəkəsi formalaşır. «Müəllim-şagird(lər)» münasibətləri bir qayda olaraq rəsmi münasibətlər kimi əmələ gəlib inkişaf edir. Bu münasibətlər şəbəkəsində əlaçı şagirdlər xüsusi yer tuturlar.

Şagird rolu da konvensial roldur. Bu baxımdan şagird-şagird(lər) münasibətlərini adətən rəsmi münasibətlər kimi qiymətləndirirlər. Zəif şagirdlər özlərinin mənsub olduqları mikroqruplar (qeyri-rəsmi münasibətlər şəbəkəsi) vasitəsilə şagird-şagird(lər) münasibətlərinin inkişafına köklü təsir göstərirlər. Onlar əlverişli şəraitdə hətta sinfin liderinə çevrilirlər və sinifdə əlaçı şagirdlərin reputasiyasının formalaşmasında həlledici rol oynayırlar. Bəzi əlaçı şagirdlərin akademqruplarda kifayət qədər hörmətə malik olmamasının bir kökünü də elə burada axtarmaq düzgün olardı.

Bir tədqiqat zamanı şagirdlərə bir-birinə müəyyən etalon keyfiyyətlərə («Sinifdə ən həssas şagird» və s.) görə qiymət vermək təklif olunmuşdur. Sinifdə əlaçı şagirdlərin yalnız 43,76%-i etalon kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. Sosiometrik və referentometrik tədqiqatlarda da əlaçı şagirdlərin təxminən 1/3 hissəsi yüksək qiymətləndirilir.

Sinif yoldaşları əlaçı şagirdləri xarakterizə edərkən onların iradi keyfiyyətlərinə və özlerini təşkil etmək vərdişlərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Onların bilik və qabiliyyətlərinin, təlim motivlərinin yüksək olduğunu qeyd edirlər. Lakin əlaçı şagirdlərin yoldaş, dost kimi səciyyələndirmək imkanı verən kommunikativ keyfiyyətlərini isə ayırd etmirlər. Görəsən, bu təsadüfi haldır?

Müəyyən edilmişdir ki, şagirdlərin 70 faizdən çoxu əlaçılardan özlərinin əsas fəaliyyət növündə – təlim sahəsində kömək gözləyirlər. Onlar isə əksər hallarda sinif yoldaşlarına kömək etmirlər. Halbuki eksperimental surətdə müəyyən edildiyi kimi, hər hansı bir fikri məsələnin həlli prosesində əlaçı şagirdin sadəcə olaraq iştirak etməsi zəif şagirdin idrak fəallığının artması ilə nəticələnir. Bu fakt öz-özlüyündə müasir sosial- pedaqoji psixologiya üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun psixoloji effektlərinin məktəb təcrübəsində bütün aydınlığı ilə dərk edilməsi frontal və fərdi işlə yanaşı qrupla iş metodikasının əmələ gəlib bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır.

7.3. Məktəb sinfində qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi: sosiometriya və referentometriya metodları

Psixodiyagnostik metodlar içərisində sosiometriya (latınca – *societas* – *cəmiyyət* və yunanca – *metreo* – *ölçmək* deməkdir) mühüm yer tutur. Bu və ya digər qrupda (kollektivdə) insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri öyrənmək məqsədilə onlardan istifadə olunur.

7.3.1. Sosiometrik test. Sosiometriya amerikan psixoloqu **C. Moreno** tərəfindən işlənilmişdir. Biz artıq bilirik ki, hər hansı metoddan danışarkən iki cəhəti – onun metodologiyası və texnikası məsələlərini fərqləndirmək lazımdır. Bir texniki priyom kimi sosiometriya qarşılıqlı münasibətləri öyrənmək üçün əlverişlidir. Sosiometrik seçmə (S-seçmə) yolu ilə qrupun sosiometrik şəbəkəsi müəyyən edilir.

Sosiometriyanın tətbiqi qaydaları ilə qısa tanış olaq. Şagirdlərə, tutaq ki, aşağıdakı məzmununda vərəqə verilir:

Kiminlə bir partada oturmaq istədin:

1-ci...

2-ci...

3-cü...

Şagird suala cavab verərkən üç nəfərin adını qeyd edir. (1-ci kiminlə oturmaq istəyir, əgər bu mümkün olmasa, 2-ci və 3-

cü kiminlə oturmaq istəyir?). Müvafiq suala sosiometrik meyar deyilir. Bir sosiometrik seansda ən çoxu 4 sualdan istifadə etmək olar. (Bəzən sosiometrik təcrübələrdə «Kiminlə bir partada oturmaq istəməzdin? tipli suallardan da istifadə olunur). Şagird suala cavab verdikdən sonra seçmənin motivini öyrənmək lazımdır. Sosiometrik təcrübənin nəticələri əsasında cədvəl və sosioqram tərtib olunur.

Sosiometrik cədvəl formasına görə idman cədvəllərinə oxşayır. Cədvəldə şaquli xətt üzrə şagirdlərin (əvvəlcə qızların, sonra isə oğlanların) adı və soyadı əlifba sırası ilə yazılır; üfüqi xətt üzrə onların sıra nömrəsi qeyd olunur (bax: cədvəl 5)

Cədvəl 5.

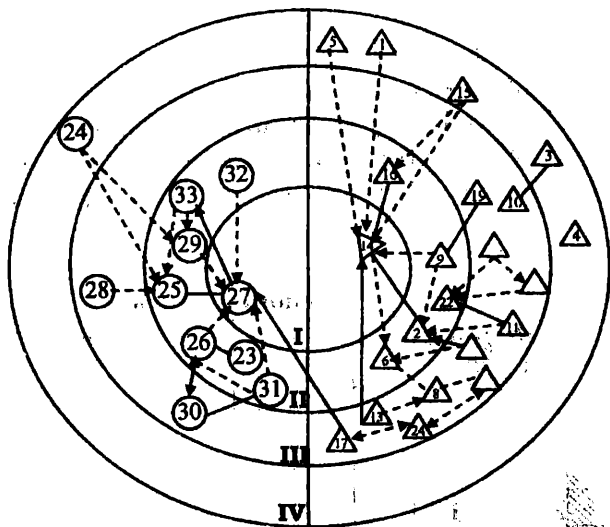
Sosiometrik cədvəl

Nö	Seçilənlər seçən	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	A. Almaz			3		1		2			
2	Lalə										
3	Şəlalə										
4	Zümrüd										
5	Səbinə										
6	Məmməd										
7	Kərim										
8	Nadir										
9	Yaqub										
10	Nəzər										
	Səslərin miqdarı Qarşılıqlı seçmələr										

Tutaq ki, A. Almaz 1-ci P. Səbinə, 2-ci İ. Kərim, 3-cü isə D. Şəlalə ilə oturmaq istəyir. Onların cədvəldə sıra nömrəsi müvafiq olaraq 5, 7 və 3-dür. Almazın adının qarşısında üfüqi xətt üzrə həmin nömrələrin altında 1, 2, 3 rəqəmlərini qeyd edirik. Cədvəldə şagirdlərin oturmaq istədikləri şagirdlərin adı

üfüqi xətt üzrə belə qeyd olunur. Şaquli xətt üzrə kimin neçə səs alması və onlardan neçəsinin qarşılıqlı olması qeyd edilir.

Cədvəl əsasında müxtəlif formalarda sosioqramlar tərtib oluna bilər.

Şəkil 16. Sosioqram.

Şəkil 16-da təsvir olunmuş sosioqram 4 konsentrik dairədən ibarətdir. Onu oxla iki hissəyə bölürlər: sağda oğlanları, solda isə qızları müvafiq surətdə Δ və O işarələri ilə göstəririlər. Δ və O-da şagirdin cədvəldəki sıra №-si qeyd olunur. Məsələn, sosioqramda A. Almaz ① və V. Lələ ② və yaxud Q.Məmməd Δ_6 kimi göstərilir və onların kiminlə oturmaq istədikləri müxtəlif xətlərlə qeyd edilir (birtərəfli seçmələri → qarşılıqlı seçməni – və s. kimi ifadə etmək olar).

6 və daha çox səs almış şagirdlər 1-ci dairədə, 3-5 səs alanlar 2-ci, 1-2 səs alanlar isə 3-cü dairədə yerləşdirilir. Heç bir səs salmayan şagirdlər isə 4-cü dairədə qeyd olunur.

Sosiometrlik ədəbiyyatda qrup üzvlərinin mövqeyi: «ulduzlar», «fəallar»; «təcrid edilməyən, lakin passiv olanlar», və «təcrid olunanlar» kimi xarakterizə olunur (sosiogramda onları müvafiq olaraq I, II, III və IV konsentrik dairədə qeyd edirlər). Bəzi müəlliflər «ulduzları» və «fəalları» qrupun populyar, o birlərini isə qeyri-populyar üzvü kimi xarakterizə edirlər.

Populyar uşaqlar qrupun digər üzvləri ilə rabitə yaratmaq və başqa adamın qəlbinə «yol tap» bilmək bacarığı ilə fərqlənirlər. Belə uşaqların bir çox keyfiyyətləri də diqqəti cəlb edir: onlar səmimi, mehriban, qayğıkeş, təvazökar və hörmətçidirlər, başqa adama vaxtında təmənnaşız kömək etməyi bacarırlar. Onlar adətən «əla» və «yaxşı» qiymətlərlə oxuyurlar.

Qeyri-populyar uşaqlar isə təlimə laqeyd münasibət bəsləyirlər. Onlar nəinki özlərinin, həm də sinif yoldaşlarının müvəffəqiyyətinə və müvəffəqiyyətsizliyinə biganədirlər. Qeyri-populyar uşaqlar həm də sinif kollektivinin müvəffəqiyyətlərinə sevinmirlər. Onlar çox vaxt ünsiyyətə meyl etmirlər. Belə uşaqlar bir müşahib kimi də maraqlı deyildir. Bundan başqa qeyri-populyar uşaqlar başqa adamlarla ünsiyyətə girməkdə çətinlik çəkirlər. Onların bəziləri kobud və ya dalaşqan, bəziləri «çox danışib, az iş görə» olduğuna, yaxud ünsiyyət üçün necə deyərlər, əlverişli olmadığına, başqalarını, adətən tənqid etməyə, onların başına ağıl qoymağa və s. meyl etdiyinə görə, sinif kollektivində hörmət və nüfuzunu itirir və s.

Sosiometrlik məlumatlar necə təhlil olunur? Əvvəlcə, məlumatların ilkin təhlili keçirilir. İlk növbədə, imzalanmamış vərəqlər ayırd edilir, suallara cavab verməmiş şagirdlər müəyyən olunur. Alınmış səslər hesablanır. Bundan sonra sosiometrlik matrisa (cədvəl) tərtib olunur və sosiogramlar qurulur.

Sosiogramlar rəngli qələmlərlə aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunur:

Birinci addım: Müsbət seçmələrin sosiogramı qurulur.

İkinci addım: Əhəmiyyətli mənfi əlaqələr seçilir və təsvir olunur.

Üçüncü addım: Fərdi sosiogramlar qurulur.

Sosiometriya kiçik sosial qrupun sosiometrik (emosional) strukturunu təhlil etmək imkanı verir. Hər bir adam qrupda emosional statusa malik olur. Əgər onu keyfiyyətə müəyyənləşdirək, status insanın qrupda mövqeyini əks etdirir. İnsan bu mövqenin xüsusiyyətləri ilə qrup özünü qiymətləndirir və başqaları da onu qiymətləndirir. Status kəmiyyətə müsbət və mənfi seçmələrin miqdarı ilə ölçülür. Əgər qrup üzvlərinin statuslarını vahid ierarxiya kimi təsəvvür etsək, qrupun sosiometrik strukturu alınar. Onun motivasiya nüvəsinin öyrənilməsi, formalaşması və korreksiya olunması psixoloqun başlıca vəzifələrindən biridir. Qrupun sosiometrik strukturu aşağıdakı parametrlərlə təhlil edilə bilər:

1. Qrup üzvlərinin sosiometrik statusunun sistemi;
2. Qarşılıqlı sosiometrik seçmələr;
3. Qrupda rədd olunmuş şagirdlər;
4. Məhkəm mikroqrupların mövcudluğu və onların qarşılıqlı münasibətləri.

Müəyyən edilmiş materialları kompleks şəkildə təhlil etmək lazımdır. **M.Q.Bityanovaya** görə, kompleks təhlil aşağıdakı parametrlər əsasında aparılır:

1. Müvafiq qrupun sosiometrik statuslarının sistemi:

Qrupda hansı statuslu şagirdlər var?

Hansı statuslar üstünlük təşkil edir?

Yüksək statuslu şagirdlər arasında «ulduzlar» var?

- Qeyri-populyar statusların hansı növlərinə qrupda təsadüf olunur, onların bir-birilə və digər statuslu qruplarla nisbəti necədir?

- Əldə edilmiş məlumatlar nə ilə izah oluna bilər? Qrupun ayrı-ayrı üzvlərinin təcrid olunmasının və ya rədd edilməsinin səbəblərini xüsusilə qeyd etmək vacibdir.

2. Qrupun sosiometrik strukturu:

Sinifdə səbatlı mikroqruplar var?

Hər bir mikroqrupun daxilində qarşılıqlı münasibətlər necədir?

Onlar konfliktlidir, yoxsa pozitivdirlər?

Mikroqruplar arasında qarşılıqlı münasibətlər necədir?

Mikroqruplar hansı prinsip əsasında təşkil olunmuşdur? (onun üzvlərini nə birləşdirir?)

Mikroqrupa daxil olmamış şagirdlər arasında münasibətlər necə təşkil olunmuşdur?

Qrupda oğlanlarla qızlar arasında qarşılıqlı münasibətlər necədir?

Müxtəlif mikroqrupların üzvləri ilə onlara daxil olmamış şagirdlərin qarşılıqlı münasibətləri necədir?

3. Qarşılıqlı seçmələrin və rədd olunmuş seçmələrin sistemi:

Qrupda qarşılıqlı seçmələr və inkarlar çoxdur?

Qrupda inkarlıq sistemi özünü necə göstərir? Onlarda «qapazaltı» şagirdlər vardır?

Ziddiyyətli seçmələr var və onlar nə qədərdir?

4. Müxtəlif statuslu kateqoriyalar arasında qarşılıqlı münasibətlər:

Populyar şagirdlər qrupunda qarşılıqlı münasibətlər necədir?

Populyar və populyar olmayan şagirdlər arasında qarşılıqlı münasibətlər necədir?

Qrupun qeyri-populyar üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlər necədir? Onlar yüksəkstatuslu hansı şagirdlərdən hansına daha çox meyl göstərilir? (*M.R.Bityanova, 539-547*).

Psixoloq göstərilən parametrlərlə əldə etdiyi informasiyanı tərbiyə işində istifadə edir. Sınıf rəhbərlərini və fənn müəllimlərini onlarla tanış edir, eləcə də şagirdlərlə fərdi korreksiya işi və konsultativ iş apararkən bu informasiyalara əsaslanır.

Sosiometriyanı IV sinifdən başlayaraq yuxarı siniflərdə diaqnostik müayinə çərçivəsində tətbiq etmək məsləhətdir.

Sosiometrik araşdırmalarda bir cəhət diqqəti cəlb edir: bir qayda olaraq oğlanlar oğlanlarla, qızlar qızlarla bir partada oturmaq istəyirlər. Əksər hallarda cinslərarası seçmə 5-8% olur. Şagirdlər özlərinin münasibətlərini bir qayda olaraq gizlədirlər. (Oğlanlara nisbətən qızlar xüsusilə ehtiyatlıdırlar. Bu mahiyyət

etibarilə hisslərlə aqlın qovşağında əmələ gələn dərkətmə paradoksudur.¹¹

Bir cəhət də maraqlıdır: sosiometrik meyar konvensional xarakter kəsb edəndə, məsələn, şagirdlərə sinif nümayəndəsi seçməyi təklif edəndə oğlanlar qızları, qızlar isə oğlanların namizədliyini asanlıqla irəli sürürlər və müdafiə edirlər. Sosiometrik meyar şəxsi mahiyyətli olanda isə mənzərə köklü surətdə dəyişir: oğlanlar və qızlar öz münasibətlərini gizlətməyə başlayırlar.

1. Y.L.Kolominskinin tədqiqatları göstərir ki, sosiometrik təcrübələrdə şagirdlərin az bir qisminin əks cins nümayəndələrini seçməsi onların sinif kollektivindəki vəziyyəti və ya mövqeyi ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, sosiometrik təcrübələrdə əks cins nümayəndələrini daha çox «təcrid» edilmiş, heç kəs tərəfindən seçilməyən şagirdlər seçirlər. Y.L.Kolominski bu səciyyəvi cəhəti şərh edərək yazır: «Belə çıxır ki, qızın qrupda vəziyyəti nə qədər pis olsa, o, bir o qədər çox oğlan seçir və əksinə. Ehtimal ki, burada ümumi qanun təzahür edir: insanın öz mühitində ünsiyyəti təmin edilmədikdə, o, başqa mühitə meyl edir. Qızlar və oğlanlar isə əslində bir-birləri üçün müxtəlif mühitdirlər. «Bu, başqa tədqiqatların nəticələri ilə də təsdiqlənir. Məsələn, **R.S.Vaysmanın** tədqiqatı göstərir ki, qrupun populyar üzvünə nisbətən qeyri-populyar üzvü əks cins nümayəndələri ilə daha çox ünsiyyətdə olur.

İ.Konun tədqiqatı bu məsələni daha da dəqiqləşdirmək imkanı verir. Onun fikrincə, «dəstəyə» mənsub olmaq qızlara nisbətən oğlanlar üçün olduqca mühümdür. Öz rəfiqələri tərəfindən rədd edilmiş qız bunu oğlan mühitindəki müvəffəqiyyətləri ilə əvəz edə bilər; oğlanlar isə bir «kişi» kimi, hər şeydən əvvəl, oğlanlar mühitində təsdiqlənməlidir. Bu mənada da, «təcrid» edilmiş qeyri-populyar qızın oğlan mühitinə meyli oğlanın qız mühitinə meylindən əsaslı surətdə fərqlənir.

Bu eksperimental faktlar sinfin sosiometrik strukturunda xüsusi yer tutan və onun həyatını min bir görünməz tellərlə

şərtləndirən önəmli bir təyin-cinslərarası münasibətlər qatının sistemli təhlil edilməsinə imkan vermir.

Azərbaycan psixologiyasında bu paradoks metodik cəhətdən uğurla həll edilib: sosiometrik seçmələr bilavasitə məktəb ənənələri ilə əlaqələndirilib. Şagirdlərə belə təlimat verilib: məktəbimizdə özünə məxsus ənənə bərqərar olub. Bir qayda olaraq partalarda bir oğlan bir qızla oturub. Gəlin bu ənənəyə əməl edək: parta yoldaşı seçərkən qızlar oğlanlardan kiminlə oturmaq istədiyini, oğlanlar isə qızlardan kiminlə oturmaq istədiyini qeyd etsin... Belə olduqda təxminən 100% cinslərarası seçmə alınır.

Sosiometrik seçmə bir tərəfli seçmədir; bu zaman A.-nın kiminlə bir partada oturmaq istəməsi müəyyənləşdirilir. Bəs, seçmə məqamında əgər A. tutaq ki, B-ni seçirsə, B., görəsən, onun məhz A.-nın seçəcəyini gözləyirdimi? Bu ekspektatsiyanın özünəməxsus formasıdır. Klassik sosiometriya onun mahiyyətini araşdırmaq imkanı vermir. Sosiometriyanın yeni variantlarında, məsələn, Y.İ.Kolominskinin işlə seçmə sosiometrik testində sosiometrik seçmələr ekspektasiya ölçüləri ilə təhlil olunur. Həmin test iki mərhələdə aparılır.

Birinci mərhələ: Eksperimentçi sinfə daxil olur. Uşaqlarla qısa, lakin şirin söhbət etdikdən sonra onlara deyir ki, sabah Novruz bayramıdır. Gəlin, bir-birimizi bayram münasibətilə təbrik edək. O, şagirdlərə təklif edir ki, çantalarını partanın üstünə qoysunlar. Bundan sonra onları otağa (I sayılı otağa) aparır. Hər şagirdə ayrı-ayrılıqda 3 açıqlama verib deyir: sinifdə heç kim yoxdur. Sinifə girərsən, 3 nəfəri təbrik edə bilərsən, kimi təbrik etmək istəyirsən, onun çantasının üstünə bir açıqlama qoyursan. Heç kim sənə kimi təbrik etdiyini bilməyəcək (Açıqlamamın arxasının sol küncündə xırda rəqəmlərlə onun sıra nömrəsi qeyd olunur. Bu rəqəmlərlə psixoloq kimin kimi təbrik edəcəyini müəyyən edəcəkdir).

Şagird sinifdə yoldaşlarını təbrik etdikdən sonra assistent onu 2 sayılı otağa aparır. Şagirdlər bu qayda ilə bir-birilərini təbrik edirlər. Sosiometrik seansın axırında eksperimentçi assistentlə birlikdə siniflə tanış olur. O, məsələn, müəyyən edir ki, S.-ni

hes kəs təbrik etməyib. Şagirdi sakitləşdirmək məqsədilə assistent onun çantasının üstünə 3 açıqlama qoyur. Lakin protokol vərəqində qeyd edir ki, S-ni heç kim təbrik etməyib. Bundan sonra şagirdləri sinfə gətirirlər. Onlara konvert verirlər: şagirdlər aldıkları açıqlamaları konvertə qoyub eksperimentatora təhvil verir.

İkinci mərhələ: Müsahibə ilə başlayır. Psixoloqu başlıca olaraq bir məsələ maraqlandırır: şagird ekspektasiya məkanında sinif yoldaşlarının ona olan münasibətini necə mənalandırır? Başqa sözlə, sosiometrik seansda yoldaşlarından kimlərin məhz onu seçməsinə gözləyir? Psixoloq sual verir:

- Səni neçə nəfər təbrik edib?

Şagird sualı cavablandırır:

- 4 nəfər.

Psixoloq soruşur: - Səni görəsən, kimlər təbrik ediblər. Şagird: qızlardan üç nəfərin, oğlanlardan bir nəfərin onu təbrik etdiyini qeyd edir. Psixoloq bu ekspektasiyanın motivlərini araşdırmaq üçün soruşur:

- Sən nə üçün belə güman edirsən ki, səni onlar seçiblər?...

Tədqiqatın materialları təhlil olunanda psixoloq şagirdi konkret olaraq kimlərin seçdiyini və onun güman etdiyi seçmələri müqayisə edir. Əgər onlar bir-birləri ilə səsleşmirsə, psixoloq bunun səbəbini ətraflı araşdırır.

Bu sosiometrik seansda klassik sosiometrik seanslardan fərqli olaraq cinslərarası seçmələrin miqdarı xeyli artır. Onların kökündə sinifdə oğlan-qız tipli qarşılıqlı münasibətləri öyrənmək üçün əlverişli şərait yaranır.

7.3.2. Referentometriya haqqında. Sosiometriya təcrübəsində həmişə bu və ya digər dərəcədə bu sual səslənib: Görəsən, bu araşdırmalarda şagirdlərin referent qrupunu müəyyənləşdirmək olur? Şübhəsiz ki, olur, lakin bu hələ sistemli xarakter daşımır. Halbuki şagirdlərin referent qrupunun müəyyənləşdirilməsi təkcə sosial-psixoloji baxımdan əhəmiyyətli deyildir. Onun pedaqoji effektləri xüsusilə önəmlidir. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişafında referent qrupların rolu

bənzərsizdir. Bu həqiqət dərk edildikdə, referentometriya üsulu əmələ gəldi.

Sosial psixologiyada qrupun referentometrik strukturu probleminə diqqəti ilk dəfə E.V.Şedrina cəlb etmişdir. O, referent qrup problemi sahəsindəki ədəbiyyatı nəzəri cəhətdən təhlil edərkən müəyyənləşdirdi ki, referent qrupa verilən bütün təriflərdə qiymətləndirmə amili subyektin öz hərəkətlərinə, şəxsi keyfiyyətlərinə və s. onun referent qrup tərəfindən verilən qiymətlərlə yaxından maraqlanması ayrıca qeyd olunur.

E.V.Şedrinanın fikrincə, referent qrupun norma və sərvətlərinin fərd üçün daimi təsir göstərən oriyentlər olmasından ötrü o, özünün real davranışını həmişə onlarla müqayisə etməlidir. Bu zaman fərd onu əhatə edən adamların hamısının deyil, yalnız bəzilərinin – onun üçün subyektiv cəhətdən əhəmiyyətli olan bir xassəyə, referentlik kimi xüsusi xarakteristikaya malik olan adamların rəyi ilə hesablaşmağa başlayır. E.V.Şedrina bu faktları eksperimental surətdə öyrənmək üçün referentometriya adlanan orijinal tədqiqat metodikası işlədi.

Referentometriya üsulu referent qrup anlamına söykənir. Bu üsul şagird üçün «əhəmiyyətli şəxsiyyətlər» dairəsini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Onun müxtəlif metodik formaları məlumdur. Özünün məzmununa və formasına görə sosiometrik testlərlə səsleşən variantlarından geniş istifadə olunur. Onlardan biri ilə tanış olaq.

Şagirdə belə bir təlimat verilir: Tutaq ki, sinif yoldaşların müəyyən əlamətlərə (məsələn, intizamlı və ya intizamsızlıq və s.) görə sənə qiymət veriblər. Əgər sənə təklif etsələr ki, onlardan 3 (və ya 5) nəfərin cavabları ilə tanış ol, kimin cavabları ilə tanış olmaq istərdin? Onların adını sənin üçün əhəmiyyətinə görə qeyd et. Hansı şagirdin cavabı ilə daha çox tanış olmaq istəyirsənsə, onun adını 1-ci qeyd et:

- 1.
- 2.
- 3.

Əgər sosiometriya qrupda emosional münasibətlərin strukturunu açıqlayırsa, referentometriya şagirdlərin referent qrupunu

müəyyənləşdirmək imkanı verir (Referentometrik materiallar sosiometrik materiallar üslubunda təhlil olunur).

Bu materialları təhlil edəndə iki paradoksa təsadüf olunur:

1. Bir çox hallarda referentometriya yolu ilə müəyyən olunmuş şagirdlər sırası sosiometriya yolu ilə müəyyən olunmuş populyar şagirdlərin sırasına uyğun gəlmir.

2. Bəzən isə sosiometrik araşdırmalarda təcrid olunmuş hər hansı bir şagird referentometrik araşdırmalarda səs alır. Başqa sözlə, eksperiment nəticəsində müəyyən edildi ki, sosiometrik seçmə (S-seçmə) və referentometrik seçmə (R-seçmə) bir çox hallarda bir-birinə uyğun gəlmir. Sosiometrik eksperimentdə «təcrid edilmiş» bəzi şəxslər referentometrik seriyada qrup üzvləri tərəfindən nəinki rədd edilmir, əksinə, onlar üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. E.V.Şedrina hər bu eksperimental qrupda bir tipli faktları müşahidə etmişdi. Bəzi qruplarda isə bu fenomenə 25-28% təsadüf olunmuşdur. Beləliklə də, S-seçmə nəticəsində «təcrid olunmuşlar» kateqoriyasına aid edilən şəxslər R-seçmə nəticəsində «referentometrik ulduzlara» çevrilirlər. Bu o deməkdir ki, S-seçmə fərdin qrupdaxili münasibətlər sisteminəki mövqeyini hələ mütləq mənada müəyyən etmir. Hər hansı qrup üzvünün mövqeyini sosial-psixoloji planda düzgün xarakterizə etmək üçün onu həm də referentometrik planda öyrənmək zəruridir.

VIII FƏSİL

KİÇİK QRUPUN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

8.1. Qrupda rəhbərlik və liderlik sosial-psixoloji fenomen kimi

Sosial psixologiyanın müdəalarından biri ondan ibarətdir ki, qrupa daxil olan adamlar qrup fəaliyyətinin məzmununa və bir-birinə münasibətdə eyni mövqedə dayana bilməzlər.

Həcmindən və xarakterindən asılı olmayaraq qrupdaxili münasibətlər paritet (latınca – **paritas** və ya **paritatis** – **bərabərlik** deməkdir) xarakter daşıyır, başqa sözlə, qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrup üzvlərinin sosial-psixoloji statusunu əks etdirir. Sosial psixologiyada bu cəhət «rəhbər işçi», «lider», «təbə işçi» və s. kimi anlayışlarla ifadə olunur.

Hər bir qrupun öz başçısı olur. Sosial psixologiya qrupun idarə edilməsi prosesində iki cəhəti – rəhbərlik və liderliyi fərqləndirirlər.

Rəhbərlik – nisbətən yüksək səviyyəli təşkilatlar tərəfindən rəsmi surətdə təsdiq edilmiş əsasnamə çərçivəsində rəsmi səlahiyyətin tətbiqi yolu ilə qrupun idarə olunması prosesidir. Liderlik dedikdə, işçilərdən birinin şəxsi nüfuzunun qrupun bir çox və ya bütün üzvlərinin davranışına qeyri-rəsmi ölçülərlə təsiri nəzərdə tutulur.

Lider rolunda başqalarına təsir göstərməyi, onları fəaliyyətə təhrik etməyi bacaran işçilər çıxış edə bilirlər. Lider özünün işküzar və şəxsi keyfiyyətləri, ünsiyyətə girmək, adamlarla rabitə yaratmaq qabiliyyəti ilə fərqlənir. O, məhz bu xüsusiyyətlər hesabına insanların psixologiyasına təsir göstərə bilər. Bir sıra hallarda lider rolunda müəyyən adamlar qrupu da çıxışı edir.

Müasir sosial psixologiyada liderlik anlayışının 50-dən çox tərfi mövcuddur.

Lider sosial-psixoloji fenomen kimi müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində meydana çıxır.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili əsasında liderliyin üç funksiyası müəyyən edilmişdir:

a) liderin **təşkilatçılıq funksiyası** (TF); və b) informasiya funksiyası (İF); və c) **sosializasiya funksiyası** (SF).

Təşkilatçılıq funksiyası onda ifadə olunur ki, lider qrupun məqsədini müəyyən edir, qərar qəbulunu, aktual (situativ) və perspektiv məqsədlərin yerinə yetirilməsi yollarını, üsul və vasitələrinin planlaşdırılmasını təşkil edir, rol və vəzifə bölgüsü aparır, qrup üzvlərini konkret işlərə təhrik edir, onların birgə fəaliyyət səylərini əlaqələndirir və s. qrup fəaliyyətinin səmərəli olması naminə, bir tərəfdən, zəruri informasiyanın toplanılması, işlənilməsi və hifz edilməsi, digər tərəfdən, onların qrup üzvlərinə vaxtında verilməsi **informasiya funksiyasının** əsas cəhətini təşkil edir. **Sosializasiya funksiyası** isə liderin müəyyən keyfiyyətləri formalaşdırmaq və tərbiyə etmək məqsədilə qrup üzvlərinə göstərdiyi təsirləri əks etdirir. Liderin istifadə etdiyi müsbət və mənfi sanksiyaları da SF-ya daxildir.

Liderin funksiyalarının həyata keçirilməsi dinamikası isə liderin özünün, istərsə də qrupun sosial-psixoloji xarakteristikaları ilə bilavasitə bağlıdır. Qrupun öz məqsədlərini müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsi və ya müvəffəqiyyətsizliyə uğraması, qrupda həmrəylik səviyyəsi və ya konflikt şəraitinin yaranması – bunların hamısı özünəməxsus formalarda liderlik funksiyalarının həyata keçirilməsi dinamikasında əks olunur.

Rəhbərlik və liderlik müxtəlif sosial-psixoloji fenomenlərdir. Onların eyniləşdirilməsi elmi cəhətdən səhv, praktik nöqteyi-nəzərdən isə zərərliyədir. Sosial psixologiya rəhbər işçi və lider arasında aşağıdakı fərqlər müəyyən olunmuşdur (*İ.V.Parigin*):

1. Rəhbərlik rəsmi əsasda meydana çıxan, müxtəlif sosial təşkilat və təsisatlarda məqsədyönlü xarakter daşıyan sosial prosesdir. Liderlik isə qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasında spontan (qapalı, gizli) surətdə əmələ gələn prosesdir, o, təşkilatın əsasən psixoloji səviyyəsini əks etdirir. Əgər rəhbər işçi rəsmi surətdə təyin olunursa, lider qeyri-rəsmi surətdə irəli sürülür.

2. Rəhbərlik makromühitin əsas tələbat və mənafeyinə müvafiq olaraq formalaşdırılır və həyata keçirilir; o, qrupda işlərin vəziyyəti və onun fəaliyyətinin nəticələri üçün qanun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Liderlik isə gizli bir proses kimi qrup və onun üzvlərinin tələbat və mənafeyinə müvafiq surətdə meydana çıxır və mövcud olur; o, qrupun fəaliyyəti üçün hüquqi cəhətdən heç bir şəxsi məsuliyyət daşımır.

3. Rəhbərlik daha çox stabil xarakter daşıyır, onun sahəsi son dərəcə genişdir; müəyyən subordinasiya və reqlament daxilində makromühitlə əlaqə saxlayır. Rəhbər işçi başqa təşkilatlarda öz qrupunu təmsil edir və onun həmin qruplarla münasibətini şərtləndirən məsələləri həll edir. Liderlik isə daha çox dinamikdir, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətlərindən köklü surətdə asılıdır; liderin təsir sahəsi əsasən mikromühit səviyyəsi ilə - qrupdaxili münasibətlərlə məhdudlaşır.

4. Rəhbər işçiyə qanunla müəyyən hüquq və səlahiyyət verilir. Lider isə qanunla müəyyən edilmiş sanksiyalar sisteminə malik deyildir.

5. Rəhbər işçi tərəfindən bu və ya digər məsələyə dair qərar qəbulu prosesi mürəkkəbdir və əsasən vasitəli xarakter daşıyır. O, böyük informasiya sistemi kanallarına malikdir və qərar qəbulu zamanı öz səlahiyyətini aşağı pillə işçilərinə həvalə edə bilər. Lider isə qrup tərəfindən qərarın qəbul edilməsinə təsir göstərir və onda daha çox bilavasitə iştirak edir. O, müəyyən bir informasiyanı qeyri-rəsmi rabitə kanalları sistemi ilə əldə edir.

Q.Ammelburq «Gələcəyin müəssisəsi: rəhbərliyin strukturu, metodları və üslubu» əsərində göstərir ki, rəhbərlik etmək insanlara təsir göstərmək deməkdir. Bu təsir elə olmalıdır ki, onlar özlərinin yerlərini, nöqteyi-nəzərlərini, fikir və hərəkətlərinin yönümünü dəyişməlidirlər (*Bax: M.R.Bityanova, 279-280*).

Rəhbər işçi işçilərə necə təsir göstərə bilər? Rəhbərin işçilərə təsirinin qaynaqları çoxcəhətlidir. Freyçq və Reyven aşağıdakı qaynaqları ayırd etmişdir:

1. Məcburetmə

2. Mükafatlandırma.

3. Ənənə.

4. Rəhbərin şəxsiyyəti və ya nümunə hakimiyyəti.

5. Ekspert hakimiyyəti.

Müəssisələrdə öz-özünə seçimli bir ənənə əmələ gəlib: işçilər rəhbər işçiyə hörmət edirlər və onun sözü ilə oturub dururlar. Lakin bu monofaktorlu proses deyil və müxtəlif amillərdən, ilk növbədə cəzalandırma (məcburiyyət) və rəğbət-ləndirmə (mükafatlandırma) sisteminin nə dərəcədə səmərəli olmasından asılıdır. Onların səmərəsi isə bilavasitə rəhbər işçinin şəxsiyyəti ilə şərtlənir. Nümunə hakimiyyəti bu sahədə xüsusilə önəmlidir. Rəhbər işçinin bir şəxsiyyət kimi keyfiyyətləri isə bilavasitə onun peşə keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Onun ekspert kimi hakimiyyəti min bir görünməz tellə peşə erudisiyası, peşə səriştəsi kökündə formalaşır. Rəhbər işçi zavodda və ya fabrikdə birinci mühəndis, məktəbdə birinci pe-daqoq sayılanda, onun imici və reytingi köklü hakimiyyət fakto-runə çevrilir.

Beləliklə, rəhbərlik və liderlik idarəetmə prosesinin iki müxtəlif tərəfi – hüquqi – hakimiyyət (rəhbərlik) və psixoloji təsir (liderlik) kimi özünü göstərir. Kollektiv səviyyəsində onların hər ikisi rəhbər işçinin nüfuzunda təcəssüm edir.

Qərb sosial psixologiyasında liderlik probleminin kökləri XX əsrin əvvəllərinə (*A.M.Terman və b.*) təsadüf etsə də, həmin fenomenin tədqiqi sahəsində empirik – laborator mərhələ 30-cu illərdən etibarən başlayır. Liderlik problemi üzrə şəxsiyyətin tədqiqi federasiyası tərəfindən 1927-ci ildə təşkil edilmiş birinci konfrans bu sahədə eksperimental tədqiqatların zəruri olduğunu göstərdi. 30-cu illərdə K.Levin və onun əməkdaşlarının (*R.Lippit, K.Uayt və b.*) eksperimentlərindən sonra lider anlayışı sosial psixologiyada geniş yayıldı. ABŞ sosial psixologiyasında ilk liderlik nəzəriyyələri meydana çıxdı.

Təxminən 60-cı illərə qədər bu sahədə ən məşhür nəzəriyyə «liderlik keyfiyyətləri nəzəriyyəsi» olmuşdur. E.Boqardus, Smit, Krüger və b. ancaq liderə xas olan onlarla anadan-

gəlmə keyfiyyətlər kompleksi müəyyən etmişdilər. Onların fikrincə, guya hər hansı bir şəraitdən və ya qrupdan asılı olmayaraq həmin keyfiyyətlər liderin başqa adamlar üzərində hakimiyyətini öz-özünə müəyyən edir. Lakin 40-cı illərdə K.Bird bu sahədə aparılan 20 tədqiqatı, R.Stoqdill isə 124 tədqiqatı müqayisəli şəkildə təhlil edərək diqqəti müəyyən olunmuş liderlik keyfiyyətlərinin nomenklaturasına cəlb etdilər. K.Bird və R.Stoqdill göstərdilər ki, həmin keyfiyyətlər nə qədər müxtəlif olsa da, onların hamısı heç də eyni dərəcədə əhəmiyyətli deyildir, hətta bir çox hallarda onlar nəinki bir-birlərlə ziddiyyət təşkil edir, həm də bir-birini inkar edirlər. Liderlik keyfiyyətləri nəzəriyyəsində həmin fenomen mücərrəd şəkildə təhlil edilir və buna görə də o, liderliyin mahiyyətini aydınlaşdırma bilməz.

Liderlik keyfiyyətləri nəzəriyyəsinin böhranı onunla nəticələndi ki, sosial psixologiyada liderliyin müəyyən keyfiyyətlərlə deyil, müvafiq şərait ilə şərtlənməsi haqqında fərziyələr meydana çıxdı. Yeni nəzəriyyənin banilərindən biri hesab edilən R.Stoqdill göstərirdi ki, bir şəraitdə lider olan şəxsiyyət başqa şəraitdə lider olmaya bilər. Liderliyin şəraitdən asılılığı nəzəriyyəsi qrupda universal (mütləq) liderin meydana çıxması imkanını qəbul etsə də, şəraitlə bağlı liderliyi əsas sosial-psixoloji fenomen kimi təhlil edir.

Liderliyin müxtəlif nəzəriyyələri var. E.Aronson, T.Uilson və R.Eykert qeyd etdikləri kimi, bu nəzəriyyələr eyni vaxtda diqqəti liderin şəxsi (rəhbərin) xassələrinə, onun ardıcılığının xarakteristikalarına, eləcə də liderin fəaliyyət göstərdiyi situasiyanın xüsusiyyətlərinə cəlb edirlər. Onların fikrincə, bu nəzəriyyələr çevrəsində Fred Fidlerin liderliyin situasiya nəzəriyyəsi daha məşhurdur.

E.Aronson, B.Uilson və R.Eykert liderliyin situasiyası nəzəriyyəsinin təhlil edərkən onun əsas paradigmlərini aşağıdakı kimi açıqlayırlar:

1. F.Fidlerə görə liderliyin effektivliyi liderin bir tərəfdən işin keyfiyyətlə görülməsi, digər tərəfdən isə işçilərin hissləri və qarşılıqlı münasibətləri ilə nə dərəcədə maraqlanmasından

asıldır. Liderliyin səmərəliliyi, F.Fidlere görə, həm də liderin qrupa hansı səviyyədə nəzarət etməsi və öz təsirlərini qrupda necə reallaşdırması ilə şərtlənir.

2. F.Fidler bu ölçülərlə liderin iki tipini fərqləndirir. **Təpşırıq yönümlü** lider başlıca olaraq işin keyfiyyəti ilə maraqlanır. İşçilərin qarşılıqlı münasibətlərini isə qədərincə dəyərləndirmir. **Qarşılıqlı münasibətlər yönümlü** lider isə, əksinə, ilk növbədə, işçilərin qarşılıqlı münasibətləri ilə maraqlanır.

3. Liderliyin bu iki tipindən hansı daha yaxşıdır? F.Fidlerin qənaətinə görə, bu tiplərin hər hansı biri öz-özlüyündə o biri tiptən səmərəli deyil. Onların səmərəliliyi situasiyanın xüsusiyyətlərindən, hər şeydən öncə, liderin qrupa necə nəzarət etməsindən və qrup üzvlərinə onun təsirinin səviyyəsindən asılıdır. Nəzarət yüksək olanda birinci tip liderlik daha səmərəli olur. Orta səviyyəli nəzarət şəraitində ikinci tip lider uğurla fəaliyyət göstərir.

Son zamanlar Amerika psixoloqları, xüsusilə F.Fidler K.Levinin və onun əməkdaşlarının avtoritar, demokratik və liberal liderlik üslubu sahəsində apardıqları tədqiqatların nəticələri baxımından liderliyin situasiya nəzəriyyəsinin bəzi müddəalarını dəqiqləşdirmişdir. F.Fidlerin fikrincə, qrup effektləri liderlik üslubunun yarandırmış şəraitə müvafiq olmasından asılıdır. Beləliklə də F.Fidler liderlik fenomenində iki kəmiyyəti – liderlik üslubunu və onun həyata keçirildiyi şəraiti fərqləndirir.

ABŞ sosial psixologiyasında liderliyin şərait nəzəriyyəsi ilə təxminən eyni zamanda liderliyin funksional nəzəriyyəsi formalaşmışdır. Onun banisi Q.Homans belə hesab edirdi ki, qrupun tələbat və mənafeyini təmin edə biləcək lideri qrupun özü seçir. Qrup üzvləri arasında qarşılıqlı təsirin bütün növləri lider vasitəsilə həyata keçirilir: o, qrup üzvlərini müvafiq məqsədlərin yerinə yetirilməsinə yönəldir və onlara nəzarət edir və s. Lakin digər nəzəriyyələr kimi funksional nəzəriyyə də liderlik fenomeninin mahiyyətini aydınlaşdırma bilmədi. Təsədüfi deyildir ki, 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən ABŞ sosial psixologiyasında mövcud nəzəriyyələr birləşdirməyə səy göstərən yeni nəzəriyyə – «sintetik» (və ya kompleks) nəzəriyyə

yə formalaşmışdır. Liderliyin sintetik modeli bu prosesin əsas üç cəhətini (liderləri, onların ardıcılarını və liderliyin həyata keçirilməsi şəraitini) qarşılıqlı əlaqədə aydınlaşdırır.

Sosial psixologiyada liderin müxtəlif tiplərini qarşılıqlı münasibət sahəsinə görə rəsmi (formal) və qeyri-rəsmi (qeyri-formal), rəhbərlik üslubuna – avtoritar, demokratik və liberal, fəaliyyətinin xarakterinə – universal və situativ, mövqeyinə – pozitiv və neqativ, qrupdaxili funksiyasına – instrumental və emosional tipli liderləri və s. fərqləndirirlər. Bununla əlaqədar olaraq bir cəhəti də qeyd etmək zəruridir.

Nisbətən çoxsaylı kiçik qruplarda fəaliyyət və ünsiyyət prosesində müxtəlif psixoloji amillərlə əlaqədar olaraq mikroqruplar formalaşır.

Bütün mikroqrupların öz lideri olur. Sosiometriyada bu fakt çoxdan məlum olsa da, onların funksiyaları liderlik termini ilə çox ümumi şəkildə təsvir edilmişdir. Lakin bununla belə kiçik qrupun lideri ilə makroqrupun liderini eyniləşdirmək səhv olardı. Mikroqrupun liderləri, necə deyirlər kiçik liderlərdir. Bu mənada da onları miniliderlər adlandırmaq daha düzgün olardı.

Kiçik qrup daxilində əmələ gələn qruplaşmalar və onların liderləri kiçik qrupun həyatında eyni dərəcədə rol oynayırlar. Kiçik qrupda hər mikroqrupun (müvafiq surətdə onun liderinin və üzvlərinin) öz mövqeyi vardır. Miniliderin və mikroqrupun hər bir üzvünün kiçik qrupda mövqeyi onun hansı qruplaşmanı təmsil etməsindən bilavasitə asılıdır.

Kiçik qrupda qruplaşmalara müvafiq olaraq bir neçə miniliderin meydana çıxması onun idarə olunmasında əlavə psixoloji çətinliklər yaradır. Bu çətinlikləri ən ümumi şəkildə xarakterizə etsək, hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, kiçik qrupa rəhbərliyin müvəffəqiyyətli olması həm də miniliderlərin fəaliyyətinin ümumi qrup məqsədləri ilə uzlaşdırılmasından bilavasitə asılıdır. Həmin vəzifəni uğurla həyata keçirmək üçün rəhbər işçi həm də qrupun lideri kimi onun həyatında öncül rol oynamalıdır.

Rəhbər işçi eyni zamanda lider rolunda çıxış etdikdə, kollektivin ahəngdar inkişafı üçün əlverişli psixoloji şərait

yarandır. Rəhbər işçinin həm də lider olması bu gün – işçilərin mədəni-texniki səviyyəsinin yüksək dərəcədə artıdığı bir şəraitdə xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əksər hallarda kollektivin rəhbəri, həm də onun lideri olur. Bu mürəkkəb proses olub yuxarıda nəzərdən keçirilən müxtəlif amillərlə şərtlənir.

Qrup rəhbər işçini yüksək qiymətləndirdikdə və nüfuzu ilə hesablaşdıqda, onun fəaliyyətinin səmərəli olması üçün əlverişli şərait yaranır.

Bəzən kollektivin rəhbəri onun lideri ola bilmir. Kollektiv üzvləri arasında yaranmış münasibətlərin təhlili zamanı aydın olur ki, kollektivdə rəhbər işçi ilə, məsələn, briqadirlə bərabər heç bir rəsmi səlahiyyəti olmayan, lakin ümumi işlərin həllinə rəhbər işçidən çox təsir göstərən başqa bir işçi də vardır. Aydın məsələdir ki, bu, təsadüfi deyildir, onun təsir gücü kollektivdəki nüfuzu ilə bağlıdır.

Rəhbər işçi ilə lider arasında ziddiyyətin olması heç də zəruri deyildir. Onlar bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlaya da bilərlər. Lakin belə bir şəraitdə konflikt mənbəyi potensial surətdə mövcuddur və onun vaxtında qarşısını almağın böyük əhəmiyyəti vardır. *«İki qoğun başı bir qazanda qaynamaz»* atalar sözü güzəran təcrübəsinə istinad etsə də, ciddi sosial-psixoloji mənaya malikdir. Bu baxımdan liderin meydana çıxması şəraitinin təhlili xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Rəhbər işçi ilə lider arasında səmərəli münasibətin yaranması kollektivin möhkəmlənməsi planında son dərəcə zəruridir. Kollektivin rəhbəri əmələ gəlmiş kiçik qrupları yaxınlaşdırmaq əvəzinə onların mənafeyini toqquşdurmaq, ixtilafı kəskinləşdirmək, lideri təqib etmək taktikası və strategiyası seçirsə, bu ancaq kollektivdə yaranmış konflikt şəraitini dərinləşdirə bilər. Rəhbər işçilərin liderləri bitərəfləşdirmək və ya onları hörmətdən salmaq üçün əkstənqiddən istifadə etməsi də bir çox hallarda psixoloji baxımdan istənilən nəticəni vermir.

Sosioloji və sosial-psixoloji ədəbiyyatda dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, təcrübəli rəhbər işçi öz kollektivindəki qeyri-rəsmi liderləri, onların müsbət və mənfi cəhətlərini yaxşı öyrən-

məli, onlarla xeyirxah münasibətlər yaratmalı və onlara kollektivin ümumi mənafeyinə cavab verən istiqamətdə təsir göstərməlidir. Əgər liderin fəaliyyəti antisosial xarakter kəsb edərsə, onunla qanunda nəzərdə tutulan yollarla mübarizə aparmaq lazımdır.

8.2. Gender və rəhbərlik (liderlik) problemi

Cəmiyyət həyatında qadının rolu günü-gündən artır. XX əsrin əsas istiqamətlərindən biri belədir. İctimai-siyasi hadisələrin təkində, xüsusilə qadın təhsilinin sürətli inkişaf axarında gender problemi əmələ gəlib və vüsətlə inkişaf edir.

XIX əsrin ənənəvi kişi və qadın peşə stereotipləri və etalonları vardı. Güman edirdilər ki, qadıncan mühəndis, kosmonavt, rejissor olmaz. XX əsrdə bu stereotip və etalonlar öz-özünə sadəcə köhnəldi. Qadın nəinki özünü sadəcə olaraq mühəndis və ya rejissor rolunda təsdiq etdi, həm də lider kimi cəmiyyət həyatında önəmli rol oynamağa başladı.

Xüsusilə ikinci dünya müharibəsindən sonra sosiologiyada yeni bir problem – gender problemi əmələ gəldi. Bu kökdə də onun sosial-psixoloji konteksti formalaşdı. Azərbaycan psixologiyasında da gender problemi 60-70-ci illərdə cinsi fərqlərin formalaşması axırında öyrənilməyə başlanılmışdır.

Psixologiyada gender probleminin araşdırılmasında öz-özünə müəyyən istiqamət əmələ gəlib: qadın psixologiyasının xüsusiyyətləri kişi psixologiyası fonunda təhlil edilir. Gender və liderlik probleminin tədqiqində də bu istiqamət güclüdür. Gender və lider probleminə həsr olunmuş onlarla araşdırmalar məlumdur (*bax: E.Aronson, T.Uilson, R.Eykert, 305*).

Müəlliflər bu məsələnin həllində F.Fidlerin liderliyin situasiya nəzəriyyəsinə söykənirlər. Onların fikrincə, kişi və qadınların liderlik üslubu stereotipləri geniş yayılıb. Bu stereotiplərə görə kişi liderlər insan münasibətlərinə nisbətən daha çox işin keyfiyyətli olmasına qayğı göstərirlər, qadın liderlər isə daha çox iş prosesində insan münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Görəsən, bu stereotiplər əsaslıdır?

Elis İqli və onun əməkdaşları bu məsələni çoxsaylı tədqiqatlarla araşdıranda müəyyən etdilər ki, qadınlar kişilərdən fərqli olaraq daha çox demokratik rəhbərlik üslubuna söykənirlər, onları insan münasibətləri daha çox maraqlandırır.

Müəlliflər bu cəhəti qadın psixologiyasının xüsusiyyətləri ilə izah edirlər. Qadının həyatı emosional həyatdır. Onlar insan münasibətlərinə son dərəcə həssasdırlar. Bundan başqa, özlərinin ünsiyyət verdişləri ilə seçilir və elə buna görə də qərar qəbul edəndə insan münasibətlərini nəzərə alırlar. «Yox» deyəndə də, onu qadın səmimiyyəti ilə deyirlər və işçiləri narazı salmırlar. Onların liderlik üslubunun psixoloji konsepsiyası belədir.

E.Aronson, T.Uilson və R.Eygertin qeyd etdikləri kimi, görsən, müəyyən edilmiş eksperimental faktlar kişilərə nisbətən qadınların daha yaxşı rəhbər olduğunu göstərir? Müəlliflər liderliyin situasiya nəzəriyyəsinə söykənərək qeyd edirlər ki, kişinin və ya qadının daha yaxşı rəhbər olub-olmaması onların fəaliyyət göstərdikləri situasiyanın xarakterindən asılıdır. Onlar məsələnin mahiyyətini açıqlamaq üçün diqqəti Elis İqli, Stiven Karay və Mona Makadcaninin tədqiqatlarına cəlb edirlər. Müəyyən edilmişdir ki, qadınlar (həm onların işinin obyektiv göstəricilərinə, həm də iş yoldaşlarının qiymətlərinə görə) ünsiyyət verdişləri xüsusilə vacib olan sahələrdə, məsələn, təhsil sferasında adətən daha yaxşı lider olurlar. Kişilər isə qətiyyətlə əmr vermək və nəzarət etmək qabiliyyətinin tələb olunduğu sahələrdə, məsələn, orduda adətən daha uğurlu liderlik edirlər.

Müəlliflərin fikrincə, bu faktlardan birtərəfli nəticə çıxarmamaq üçün bəzi əlavə amilləri nəzərə almaq lazımdır. Əvvəla, müəyyən edilmiş fərqlər bir o qədər də böyük deyil. Kişi rəhbərlik üslubunu mənimsəməyə qabil olan o qədər qadın var ki... Kişilərin də bir çoxu səmərəli ünsiyyət verdişləri ilə seçilir. Bundan başqa, liderliyin səmərəliliyi problemini araşdıranda istər-istəməz sual yaranır: görsən, müəyyən edilmiş faktlar həqiqətən mövcud olan fərqləri əks etdirir, yoxsa onlar liderlik haqqında geniş yayılmış stereotiplərin təsiri ilə əmələ gəlmişdir? Bu suala ancaq sistemli tədqiqatlar əsasında köklü cavab vermək olar.

8.3. Şagird qruplarında lider problemi

Liderlik probleminin sosial pedaqoji psixologiya üçün də əhəmiyyət böyükdür. Uşaq mühitinin öz liderləri var. Onlar məktəbdə sinif kollektivinin həyatına görünməz tellərlə nüfuz edirlər.

I-II siniflərdə müəllimin nüfuzu o qədər böyük və güclüdür ki, onun fonunda çox vaxt uşaq kollektivində, xüsusilə onun şəxsi (qeyri-formal) qarşılıqlı münasibətləri sistemində «balaca» liderlərin rolu aydın hiss olunmur. Sinifdə əlaçı şagirdlər işgüzar (formal) münasibətlər sistemində xüsusi yer tuturlar. Müəllimlər isə onları ağız dolusu tərifləyirlər, hər vasitə ilə rəğbətəndirirlər. Uşaqlar da əlaçı şagirdlərə bir qayda olaraq müəllimlərin gözü ilə baxırlar. Sinif yoldaşları onları sevəndə də, bu və ya digər seçimli şəxsi məziyyətinə görə deyil, daha çox təlim uğurlarına görə sevirlər. Bu, əslində necə deyərlər, rəsmi «sevgidir».

Lakin I-II sinif şagirdlərinin qarşılıqlı münasibətlərini diqqətlə müşahidə edəndə, artıq sentyabr-oktyabr aylarının ilk günlərindən başlayaraq uşaq kollektivinin həyatında şəxsi məziyyətləri ilə seçilən balaca liderlərin özünəməxsus rol oynadığını görə bilərik. III-IV siniflərdə uşaq kollektivinin həyatı bu baxımdan daha mürəkkəbdir. V-VI siniflərdə isə sinifdə liderlərin rolu artıq o qədər önəmli olur ki, onu nəzərə almadan sinif kollektivinin inkişafını sosial pedaqoji baxımdan hərtərəfli təhlil etmək əslində mümkün deyildi. Bəzi cəhətləri qeyd edək.

Sosial-pedaqoji araşdırmalarda şagird kollektivində qarşılıqlı münasibətləri səciyyələndirmək üçün iki anlamdan – sinif nümayəndəsi və lider anlamından istifadə olunur. Sinif nümayəndəsi rəsmi, lider qeyri-rəsmi statusdur. Onlar şagird kollektivində də iki formada özünü göstərir.

Bir halda sinfin nümayəndəsi həm də onun liderinə çevrilir. IX^a sinfində Gülnarə sinif nümayəndəsidir. O, özünün kommunikativ keyfiyyətləri ilə seçilir. Mehribandır, qayğıkeşdir, səmimidir, həm də məharətli təşkilatçıdır. Gülnarə, necə deyər-

lər, sinfin gözüdür. Şagirdlər, nəinki onu sevirlər, həm də hörmət edirlər, sözü ilə oturub dururlar.

XI^b sinfində isə Sevinc sinif nümayəndəsidir, lakin kollektivin lideri deyildir. O, əlaçdır, ancaq səmimi deyil, sinifdə kim nəyləyirsə, dərhal sinif rəhbərinə məlumat verir. Uşaqlar onu ilk növbədə «bu pis xasiyyətinə» görə də sevmirlər. Bu şəraitdə sinifdə Əkrəm adlı bir oğlan xüsusi hörmət qazanıb. O, sinifdə 3-4 qiymətləri ilə oxusa da, özünün dəyərli mənəvi məziyyətləri ilə seçilib. İdmanla məşğul olur.

Uşaq qruplarında liderin şəxsi keyfiyyətləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. O, sinifdə uşaqlar üçün məhz özünün bu məziyyətləri ilə öndər ola bilər. Bu keyfiyyətlər müvafiq yaş dövründə uşaqların xüsusilə yüksək qiymətləndirdikləri, çox vaxt özlərində görmək istedikləri keyfiyyətlərdir.

Göründüyü kimi, IX^a sinfində bir başçı var: Gülnarə həm sinif nümayəndəsidir, həm də liderdir. Halbuki IX^b sinfində faktiki olaraq iki başçı var: rəsmi başçı sinif nümayəndəsi Sevinc, lider isə qeyri-rəsmi başçı Əkrəmdir. Bu şəraitdə şagird kollektivinin həyatı mürekkəbləşir, onun həyatında əlavə, həm də gözənilməz fəsadlar əmələ gəlir.

Sinifdə başçının ikiləşməsi, şəraitində sinif rəhbəri və ya müəllimlər nə etməlidir? Sosial pedaqoji psixologiya baxımında nəyə daha çox diqqət yetirmək lazımdır?

Əgər uşaq kollektivində sinif nümayəndəsi də, lider də eyni şagirddirsə, bu, optimal hal sayılır. Lakin IX^b sinfində olduğu kimi, sinif nümayəndəsi bir şagird, lider başqa şagirddirsə, qrup fəaliyyətinin səmərəliliyi onların münasibətlərinin xarakterindən asılı olacaqdır.

Əgər həm sinif nümayəndəsi, həm liderin qarşılıqlı münasibətləri nəticə etibarilə kollektivin ümumi məqsədilə səsleşirsə, qeyri-rəsmi liderin olması kollektivin ümumi işinə nəinki mane olmaz, hətta ona kömək göstərir. Lakin sinifdə rəsmi (Sevinc) və qeyri-rəsmi (Əkrəm) «başçının» münasibətləri kollektivin ümumi məqsədinə uyğun gəlmirsə, onların qarşılıqlı münasibətlərini yaxşılaşdırmaq, kollektivin ümumi məqsədləri ilə bilava-

sitə əlaqələndirmək, kollektivi məhz bu köklü amil əsasında möhkəmləndirmək lazımdır.

8.4. Demokratik dəyərlər: rəhbərlik üslubu haqqında

Üslub nədir? Ünsiyyət sahəsində üslub hansı xüsusiyyətlərlə seçilir?

Hələ XVIII əsrdə fransız naturalisti Q.de Byuffon demişdi: «Üslub insanın özüdür». Və ... bu məşhur formulada üslubun mahiyyəti, göründüyü kimi, şəxsiyyət kontekstində vurğulanır.

Mütəxəssislər üslubu fənlərarası anlam kimi qiymətləndirirlər. Fəlsəfə, psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq, sənətşünaslıq, lingvistik və biologiyada üslub problemi özünəməxsus kontekstdə təhlil olunur. A.Libinin qeyd etdiyi kimi, ünsiyyət üslubunun öyrənilməsi sahəsində ilk elmi təhlil üsulları isə psixologiyada tətbiq olunmuşdur.

Rəhbərlik üslubunun sosial-psixoloji məziyyətləri ilk dəfə məşhur alman psixoloqu Kurt Levinin «Qrup dinamikası» məktəbində təsvir olunmuşdur.

30-cu illərin axırları idi. Kurt Levinin rəhbərliyi ilə R.Lippit və R.Vayt ABŞ-da, Ayova Universitetində müxtəlif situasiyalarda uşaqlarda aqressiv davranışın səviyyəsini eksperimental yolla öyrənirdilər. On yaşlı uşaqları üç qrupa ayırmışdır. Birinci qrupda lider uşaqların fəallığını sərt direktivlərlə məhdudlaşdırırdı, ikinci qrupda isə qrup diskussiyaları və qərar qəbulu prosesində onlara yaxından kömək göstərirdi; üçüncü qrupda isə uşaqlara əməlli-başlı sərbəstlik verilmişdi.

Uşaq aqressivliyinin öyrənilməsi məramı ilə aparılan bu eksperimentlərdə, prof. S.İ.Seyidovun qeyd etdiyi kimi, sosial-psixoloji hadisələrin tamamilə yeni bir layı-liderlik üslubu fenomenini kəşf olundu: *avtokratik, demokratik və liberal liderlik* üslublarının xüsusiyyətləri açıqlandı. Eksperimentin nəticələri əsaslı surətdə göstərdi ki, fəaliyyətin məhsuldarlığı kontekstində, demokratik liderlik üslubu xüsusilə səmərəlidir. Eksperi-

mentdən sonra aparılmış intervüdə də uşaqlar demokratik liderlik üslubunun məziyyətlərini yüksək dəyərləndirirdilər.

R.Lippit və R.Vaytın eksperimentinin nəticələri sosial-psixologiyada qeyri-adi maraqla qarşılandı: liderlik üslubu fenomeni müxtəlif aspektlərdə öyrənilməyə başlandı və indi də öyrənilir (*bax: S.Seyidov, 167-168*).

Məktəb təcrübəsində, bir qayda olaraq, avtoritar, liberal və demokratik tərbiyə üslublarına müxtəlif səpkilərdə təsadüf olunur. Müasir məktəb üçün onlardan hansı daha səmərəlidir? Demokratik tərbiyə üslubu. Müxtəlif istiqamətlərdə aparılan sosial-psixoloji araşdırmalarda zamanın ölçüləri ilə demokratik rəhbərlik üslubuna xüsusi önəm verilir. Bu gün demokratik tərbiyə üslubunun əhəmiyyətini təkcə psixoloqlar deyil, həm də sosioloqlar, hüquqşünaslar, pedaqoqlar və b. xüsusi vurğulayırlar.

Müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət üslubunu demokratik meyarlarla pedaqojiləşdirəndə, aşağıdakı imperativ qaydalar alınır:

qadağan etməmək, istiqamət vermək;
təkbəşinə idarə etməmək, birgə idarə etmək;
məcbur etməmək, inandırmaq;
əmr etməmək, göstəriş verməmək, təşkil etmək;
məhdudlaşdırmamaq, sərbəstlik vermək...

Bu qaydalar özlərinin imperativliyi ilə bu gün bəlkə də kiməsə qeyri-adi görünür və ya görünə bilər. Sabah isə məktəb həyatı elliklə demokratikləşəndə onlar adi normalar kimi səslənəcək, hansı formada olursa-olsun, məhz pozulanda təəccüblü görünəcək.

Nə qədər ki, ictimai fikir şagirdi təlim prosesinin məhz **obyekti** kimi qəbul edirdi, məktəbdə də avtokratik və avoritar müəllimlə hesablaşırdılar. Bu gün «Uşaq hüquqları konvensiyası»nın qəbul edilməsi, şagirdlərin təlim prosesinin obyekt deyil, məhz **subyekti** kimi qiymətləndirilməsi şəraitində isə demokratik tərbiyə (və ya rəhbərlik) üslubu xüsusi status kəsb edib. Müasir məktəbin inkişafı həm də bu tərbiyə üslubunun daha da demokratikləşdirilməsilə əlaqədar olacaqdır.

Məktəblərdə isə müəllim-şagird münasibətlərində 70-ci illərdə alman psixoloqları Reynxard və Anna Mariya Tauşun müəyyənləşdirdikləri faktlar hələ də müşahidə olunur: müəllimlərin çoxu, hətta özünü demokrat hesab edən müəllimlər belə avtoritar metodlardan bu və ya digər dərəcədə sui-istifadə edirlər: «*Pəncərəyə baxma!*», «*Əllərini sal aşağı!*» «*Sakit!*» - müəllimin sərt baxışları bu əmrlərin mahiyyətini yaxşı açıqlayır. Avtoritar müəllim uşaqların təşəbbüslərini elə beləkdəcə boğur: əmr, göstəriş, qadağa, töhmət – onun şagirdlərlə münasibətləri əslində bu kökdə qurulur. Şagirdlərdə özünəməxsus motiv + «*uğursuzluqdan qaçmaq*» motivi əmələ gəlir. Demokrat müəllimin ünsiyyət üslubunda xahiş, məsləhət, informasiya, uşaqları aktiv fəaliyyətə cəlb etmək meyli əsas yer tutur.

Şagirdlərdə «*daxili*» (intrinsiv) motivasiya, məsələn, maraq əmələ gəlir. Bu cəhət şagirdlərin qiymətləndirilməsində də aydın nəzərə çarpır. Demokrat müəllimlərə nisbətən avtoritar müəllimlər şagirdlərin qiymətlərini aşağı salırlar. Liberal müəllimlər isə qiymətləri şişirdirlər və şagirdlərdə təlim motivasiyasının formalaşmasına mənfi təsir göstərirlər (*bax: E.P.İlin, 264*).

Müasir məktəbə nə avtokratik, nə avtoritar, nə də liberal müəllim lazım deyildir. Demokrat müəllim uşaqların qəlbinə asanlıqla yol tapır. Onlar öz insani məziyyətləri ilə şagirdlərin gözündə ata və ana kimi necə də əzəmətli görünürlər? Məktəbdə demokratik müəllimin müasir obrazı yaradılmalı və sistemli təbliğ olunmalıdır.

Demokrat müəllim sinifdə şagirdlərin mahiyyətə «*böyük yoldaşdır*». Onun bütün xüsusiyyətlərini bu iki anlamda – «*böyük*» və «*yoldaş*» anlamında asanlıqla açıqlamaq olar. O, yoldaş kimi özünə də, şagirdlərə də «*uşaqların gözüylə*» baxır. Onlarla məhz yoldaş kimi dialoqa girir, mübahisə etməyi xoşlayır...

Böyük yoldaş kimi şagirdlərin daxili aləminə xüsusi diqqət yetirir, rəyini öyrənir, ideyalarından bəhrələnir, müstəqilliyini və tənqidi aqlını hər yaşda ilə rəğbətləndirir, hörmət hissini tələbkərliklə üzvi surətdə uzlaşdırır. Özünün dözümlülüyü ilə

seçilir. Bu önəmli keyfiyyət demokratiya və plüralizm şəraitində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dözümlülük və ya tolerantlıq, ümumiyyətlə, müasir təfəkkürün özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur (*V.U.Lektorski*).

8.5. Qrup strukturalarının dəyişilməsi: qrup daxili konflikt məsələsinə dair

Qrupun sosioloji inkişaf planına uyğun olaraq şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim edilməsi çox müəkkəb, lakin əhəmiyyətli məsələdir. Onun müxtəlif çalarlarını ayırd etmək olar. Bütün hallarda kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim edilməsi konflikt şəraitinin yaranması imkanının vaxtında aradan qaldırılmasını nəzərdə tutmalı və məhz bu istiqamətə yönəldilməlidir.

Bəzi müəlliflər (*K.K.Platonov, V.Q.Kazakov və b.*) konflikti ünsiyyətin özünəməxsus növü kimi xarakterizə edirlər: konfliktin əsasını qrupun müəyyən üzvləri arasında müxtəlif səviyyələrdə dərk edilən obyektiv və subyektiv ziddiyyətlər təşkil edir. Konfliktdə giren adamlar onu həmşə emosional hələtlər fonunda həll etməyə təşəbbüs göstərirlər.

Konflikt şəraiti anlayışı isə konflikt anlayışına nisbətən daha genişdir: konflikt şəraiti dedikdə konfliktin özü ilə yanaşı onu şərtləndirən bütün səbəblər və şərtlər nəzərdə tutulur.

Qrup (kollektiv) canlı təsisətdir. O da dialektika qanunlarına tabedir. Bu mənada məsələ heç də qrupda konfliktin olub-olmamasında deyildir. Ən başlıca məsələ konfliktin mənəvi məzmunundadır, konstruktiv, yaradıcı, işgüzar xarakter daşımasıdır. Bu cəhəti nəzərə alsaq, konfliktin konstruktiv və destruktiv funksiyalarını fərqləndirə bilərik.

Konfliktin **konstruktiv funksiyası** onda ifadə olunur ki, o, qrupun inkişafının mənbəyinə çevrilir, yeni məqsədlərin, normaların, sərvətlərin və s. yaranması ilə nəticələnir. Əgər konflikt qrupda qarşılıqlı münasibətləri pozur, sərvət meyllərinin vəhdətini zəiflədir, qrup həmrəyliyi aşağı salırsa, bu zaman o, özünün funksiyasına görə **destruktiv xarakter** kəsb edir. Kon-

truktiv konfliktlər, adətən, prinsipial mübahisələr, müzakirələr, disputlar, destruktiv konfliktlər isə xırda çəkişmələr, dedi-qodular, qalmaqallar və s. formalarında təzahür edir.

Konfliktin xarakteri qrupun inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Hər bir qrupda konflikt üfüqi xətt üzrə – xidmət vəzifəsinə görə bərabər mövqeyə malik olan işçilər, şaquli xətt üzrə xidmət vəzifəsinə görə müxtəlif mövqeyə malik olan işçilər arasında yarana bilər. «İşçi-işçi» tipli konfliktlər üfüqi konfliktlərə, «işçi-rəhbər işçi» və ya «işçilər-rəhbər işçi» tipli konfliktlər isə şaquli istiqamətli konfliktlərə misal ola bilər.

Konfliktin özünəməxsus inkişaf dinamikası var. Onun ilk şərtləri **diskomfort** şəklində özünü göstərir: qrupun hər hansı bir üzvündə fizioloji səviyyədə olsa da, çox vaxt intuitiv ölçülərlə narahatlıq duyğusu əmələ gəlir. Tədricən onun ətrafda olan insanların hər hansı biri ilə münasibətlərində **gərginlik** yaranır: neqativ yönümlər və birtərəfli rəylər qaynaqlandıqca, partnyorun sözləri və hərəkətləri təhrif olunmuş şəkildə qavranılır. Öz-özünə anlaşılmazlıq şəraiti əmələ gəlir: mübahisə, deyişmə, sözləşmə, çəkişmə – bu şəraitin sosial-psixoloji xarakteristikası belədir. O, kiminləsə **dalaşmağa**, kiminləsə **küsməyə** başlayır: tərəflərin araları dəyir. Və ... onların münasibətlərində **böhran** əmələ gəlir: münasibətlər müvəqqəti və ya bırıllıq kəsilir...

Sosial-psixologiyada qrupdaxili konfliktlərin təsnifatı hələ müəyyənləşdirilməyib. M.R.Bityanova onların aşağıdakı növlərini təsvir etmişdir:

1. Hər bir qrupun daxilində mini qruplar formalaşır. Bir çox hallarda onların qarşılıqlı münasibətlərində qrupdaxili konfliktlər əmələ gəlir və qrupun həyatına, xüsusilə onun psixoloji iqliminə və məhsuldarlığına psixoloji ölçülərlə təsir göstərməyə başlayır. Bu mini qruplardan hansının mövqeyi daha çox aparıcıdır – qruplararası münasibətlər tənzim edildikdə onların mövqeyi zəruri surətdə nəzərə alınmalıdır.

2. Qrupun yüksək statuslu üzvlərindən hər hansı biri özünün məqsədi və sərvətləri ilə qrupun məqsəd və sərvətlərinə uyuşmayan qeyri-formal qrupa meyli etdikdə, onunla qrupun lideri (rəhbəri) arasında konflikt əmələ gəlir.

3. Müəyyən bir mini qrup liderin (rəhbərin) iş üslubu ilə razılaşmadıqda onunla mini qrupun münasibətlərində konflikt halları müşahidə olunur.

4. Müəyyən bir mini qrupda münasibətlər pozulanda, onun həyatında konflikt əmələ gəlir. Əgər mini qrupun müəyyən üzvləri konfliktə qoşulmursa, onun strukturu köklü surətdə dəyişir.

5. Normativ qrup konfliktlərinə də az təsadüf olunmur. Bu konfliktlərdə iki cəhət aydın şəkildə özünü göstərir:

a) Tutaq ki, qrup 15 nəfərdən ibarətdir. Onun üzvlərinin 4 nəfəri qrup sərvətləri ilə hesablaşmır. Qrupun əksər üzvləri (11 nəfər) onlara təsir göstərməyə başlayır.

b) Qrupun üzvlərindən yalnız bir nəfəri hər hansı qrup normalarının əleyhinə açıq çıxış edir, bu zaman qrup üzvləri çox vaxt birləşir, qrup normalarını qətiyyətlə müdafiə edirlər.

6. Liderlər arasında konfliktin əmələ gəlməsi qrup fəaliyyəti üçün tipik sayılır.

7. Qeyri-formal liderlə rəhbər arasındakı konfliktlər də son dərəcə geniş yayılıb.

Qrup daxili konfliktlər hər bir konkret halda özünəməxsus xüsusiyyətlərlə seçilir. Onların nəticələri də eyni olmur.

Sosial psixologiyada konfliktin müxtəlif tipləri (əsl, təsadüfi, qarışıq, səhv başa düşülən, latent, yalançı konflikt və s.) təsvir olunmuşdur. Onlar mahiyyət etibarilə ya işgüzar, ya da şəxsiyyətlərarası konfliktlər kimi meydana çıxırlar. İşgüzar və şəxsiyyətlərarası konfliktlər müxtəlif səbəblərlə şərtlənir, özlərinin məzmununa və xarakterinə görə bir-birindən fərqlənirlər. D.İ.Kaydalov və E.İ.Suimenko bu baxımdan konfliktin maddi-texniki, təsərrüfat-siyasi, təsərrüfat-təşkilati, sosial-peşə, sosial-demoqrafik və sosial-psixoloji səbəblərini fərqləndirirlər.

Konfliktin sosial-psixoloji səbəbləri müxtəlifdir. Məsələn, «işçi-işçi» səviyyəsində meydana çıxan konfliktlərin bir çoxu işçilərin psixofizioloji, sosial-psixoloji və sosial-ideoloji baxımdan bir-birilə uyuşa bilməməsi zəminində meydana çıxır. Özlərinin müəyyən fiziki keyfiyyətlərinə, xarakterinə, marağına və ya sosial qiymətlərinə görə bir-birilə «uyuşmayan» iki işçi arasında bu tipli konfliktlərin olması zəruridir. Qrup uyuşması

hadisəsinin qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla belə konfliktləri vaxtında aradan qaldırmaq mümkündür. Bəzi işçilərin nəinki bir-birilə, həm də rəhbər işçilərlə uyuşa bilməməsi, bir-birinin davranışının motivlərini başa düşməməsi və ya səhv başa düşməsi, rəhbərlik üslubunun, rəhbər işçinin şəxsi keyfiyyətlərinin kollektivin və ya onun ayrı-ayrı üzvlərinin sosial gözləmələrinə uyğun gəlməməsi və s. – bunların hamısı müxtəlif konfliktlərin yaranmasında özünəməxsus rol oynayır.

Aydın məsələdir ki, ayrı-ayrı hallarda konfliktin yaranmasında qeyd etdiyimiz səbəblərdən hər hansı biri daha mühüm rol oynasa da, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır və hər bir konflikt vəziyyətinin təhlili zamanı bu cəhəti nəzərə almaq zəruridir.

Konfliktin sosial-psixoloji təhlili mürəkkəb problemdir. Onun funksiyası və tipologiyasının aydınlaşdırılması bu baxımdan hələ kifayət deyildir. Konfliktin sosial-psixoloji mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün həm də onun quruluşunu və dinamikasını təhlil etmək lazımdır.

Konfliktin strukturunu aşağıdakı anlayışlarla xarakterizə etmək olar: konfliktin tərəfləri (iştirakçıları), konfliktin davam etməsi şəraiti, konflikt iştirakçılarının əməlləri, konfliktin nəticələri.

İştirakçıların tərkibinə görə konflikt şəxsiyyət-şəxsiyyət, şəxsiyyət-qrup və qrup-qrup arasında baş verə bilər. Sosial-psixoloji planda konfliktin iştirakçıları, birinci növbədə, müvafiq motivlər, məqsədlər, sərvətlər, yönəlişlər və s. ilə xarakterizə olunurlar.

Hər bir konflikt müəyyən sosial mühitdə baş verir. Həmin mühit adətən, özünəməxsus quruluşu, dinamikası, normaları, sərvətləri və s. olan müxtəlif sosial qruplarla təmsil edilir. Lakin sosial mühit anlayışını kiçik qruplarla eyniləşdirmək metodoloji baxımdan səhvdir. Onu geniş mənada başa düşmək, nəinki kiçik, həm də böyük sosial qruplar kontekstində təhlil etmək lazımdır. Konfliktin sosial-psixoloji xarakteristikalarını ancaq bu baxımdan düzgün aydınlaşdırmaq olar.

Konfliktin hər bir iştirakçısı konflikt vəziyyətini özünə-məxsus şəkildə təsəvvür edir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

a) konflikt iştirakçılarının özləri (öz motivləri, məqsədləri, sərvətləri, imkanları və s.) haqqında təsəvvürləri;

b) əks tərəf (onun motivləri, məqsədləri, sərvətləri, imkanları və s.) haqqında təsəvvürləri;

c) konfliktli münasibətin baş verdiyi mühit haqqında təsəvvürləri.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, konflikt iştirakçılarının mümkün hərəkətləri onların konflikt vəziyyəti haqqındakı təsəvvürləri ilə bilavasitə bağlıdır. Konflikt iştirakçıları öz hərəkətlərinin nəticələrini dərk etdikcə, onların konflikt şəraiti haqqındakı təsəvvürləri də dəqiqləşir.

Hər bir real konflikt prosesdir. Konfliktin dinamikasını təhlil etmək üçün onun mərhələlərini müəyyən etmək lazımdır. Sosial psixologiyada bu baxımdan konfliktin aşağıdakı mərhələləri fərqləndirilir:

a) *obyektiv konflikt şəraitinin yaranması*;

b) *obyektiv konflikt şəraitinin dərk olunması*;

c) *konfliktli davranışa keçid*;

d) *konfliktin obyektiv həll olunması*.

Yaranmış obyektiv şəraitdən asılı olaraq konflikt ancaq birinci və ya ikinci mərhələ ilə məhdudlaşa bilər. Bir çox hallarda isə konflikt tədricən bir mərhələdən digərinə keçir. Bundan başqa, konfliktin dinamikasında başlıca momentlərdən biri onun formasının dəyişilməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, işgüzar konflikt şəxsiyyətlərarası konfliktə və ya əksinə, şəxsiyyətlərarası konflikt işgüzar konfliktə keçə bilər. Konfliktin bir formasının başqasına keçməsi diapazonu son dərəcə genişdir.

Rəhbər işçi konflikt şəraitini sosial-psixoloji planda təhlil edərkən onu realistsinə qiymətləndirməlidir. Bunun üçün aşağıdakı cəhətlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

a) konfliktin yaranması üçün bəhanə kimi istifadə olunan halları fərqləndirmək, konfliktin əsas səbəblərini müəyyən etmək (konfliktin iştirakçıları, adətən, onun səbəblərini müxtəlif yollarla gizlədirlər);

b) konfliktin «işgüzar (obyektiv) zonasını» və əsas iştirakçılarını müəyyən etmək. Konfliktin nə dərəcədə, tutaq ki, əməyin təşkili, nə dərəcədə isə konfliktə girən şəxslərin kollektivdəki işgüzar və şəxsi münasibətləri ilə əlaqədar olduğunun müəyyən edilməsi sosial-psixoloji baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, eyni zamanda həm şəxsiyyətlərarası konfliktin xarakterini müəyyən etmək, həm də onun təsir sahəsini qismən məhdudlaşdırmaq imkanı verir;

c) konfliktə qədər konflikt iştirakçılarının şəxsiyyətlərarası münasibətlərini müəyyən etmək;

d) adamların konfliktə girməsinin subyektiv motivlərini aydınlaşdırmaq (bunun üçün işçilərin xüsusilə son dövrdə həyat yolunu bilmək, onların görüşlərini, maraqlarını, tələbatlarını və s. öyrənmək zəruridir);

e) konflikt iştirakçılarının konkret hərəkətlərinin istiqamətini müəyyən etmək.

ə) konfliktdə bilavasitə iştirak etməyən, lakin onun pozitiv həlli üçün maraqlı olan adamların konfliktə münasibətini araşdırmaq.

Bundan başqa, hər bir qrup və ya kollektivdə konfliktin baş verməsi səbəbləri ətraflı təhlil olunmalı, həmin kollektivlərdə ideya-siyasi, mənəvi, hüquqi tərbiyə işi köklü surətdə yaxşılaşdırılmalı, konfliktlərin təkrar olunması hallarının azaldılıb minimuma endirilməsi üçün onları şərtləndirən obyektiv və subyektiv səbəblər vaxtında aradan qaldırılmalıdır. Bu baxımdan profilaktik tədbirlərin əhəmiyyətini də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Qruplar təşkil edilərkən bütün digər ümumi şərtlərlə – iş yerinin vəziyyəti, müvafiq peşə və ixtisaslar üzrə kadrlarla təminəmə zəruriliyi və s. ilə yanaşı kollektiv üzvlərinin bir-birilə psixofizioloji, sosial-psixoloji, sosial-ideoloji cəhətdən uyuşması və müsbət qarşılıqlı təsiri, başqa sözlə, kollektivə qəbul olunan hər bir fərdin şəxsiyyət kimi xarakteristikası nəzərə alınmalıdır. Kadrların seçilməsi kollektivin sonrakı inkişaf mərhələlərində də kollektivə yeni üzvlərin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq öz əhəmiyyətini saxlayır. Bütün hallarda söhbət sadəcə olaraq

hər hansı bir işçinin deyil, məhz konkret kollektiv üzvünün seçilməsindən gedir. Bu cəhət işçilərin yerləşdirilməsi zamanı daha aydın nəzərə çarpır.

Kollektiv üzvlərinin iş yerlərinin yaxınlığı və ya uzaqlığı da kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə mühüm təsir göstərir. Bir-birinə hörmət bəsləyən işçilərlə bir-birilə psixoloji cəhətdən uyuşmayan iki işçinin iş yerində yanaşı işləməsinin psixoloji nəticələri eyni deyildir. İş yeri qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında zahiri amil olsa da, onun daha dərin psixoloji nəticələri vardır. Şübhəsiz ki, rəhbər işçi bir-birinə uyuşmayan iki işçinin qarşılıqlı münasibətlərini yaxşılaşdırmaq məqsədilə, birinci növbədə, onlara müxtəlif yollarla tərbiyəvi təsir göstərməlidir. Lakin bu, istənilən nəticəni vermədikdə, mövcud qaydalara müvafiq olaraq, onların iş yerinin dəyişdirilməsi imkanları haqqında düşünmək zəruridir.

Kollektivdə konflikt şəraitinin yaranması imkanlarını vaxtında aradan qaldırmaq üçün profilaktik tədbirlər müəyyən sosial-psixoloji zəmində həyata keçirilməlidir. Fikrimizi misallar əsasında aydınlaşdıraraq.

«Lider-rəhbər işçi» səviyyəsində konflikt xüsusilə kəskin xarakter kəsb edir. Belə hallarda adətən lider onun nüfuzu ilə hesablaşan qrup üzvlərini də konfliktdə cəlb edir. Bununla da «lider-rəhbər işçi» tipli konfliktlər əslində «lider-işçilər-rəhbər işçi» səviyyəsində konfliktdə çevrilir.

Bundan başqa, müəyyən edilmişdir ki, işçilərin sosial-peşə mövqeyi yüksəldikcə, «üfüqi konfliktlər» də artmağa başlayır: orta ixtisaslı işçilərə nisbətən elmi-texniki, yaradıcı, mühəndis-texniki, yüksək ixtisaslı maarif və tibb işçiləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə «üfüqi konfliktlərə» 2, 4, -2, 6 dəfə çox təsadüf olunur. Halbuki elmi-texniki və mühəndis-texniki ziyalılara nisbətən orta ixtisaslı işçilər arasında «şaqli konflikt» səviyyəsi 1,2-1,5 dəfə yüksəkdir. Buradan nəticə çıxarmaq çətin deyildir: profilaktik tədbirlər birinci halda əsasən «yfyqi konfliktlərin» ikinci halda isə «şaqli konfliktlərin» aradan qaldırılmasını nəzərdə tutmalıdır. «Lider-rəhbər işçi» tipli konfliktlərin də aradan qaldırılması haqqında vaxtında düşünmək lazımdır.

Konflikt həm də mədəniyyət problemi. İşçilərin mədəni səviyyəsi aşağı olduqda, hətta öz-özlüyündə çox əhəmiyyətli olan işgüzar konfliktlər belə, asanlıqla məhdud şəxsi konfliktlərə çevrilir. Çalışmaq lazımdır ki, qrup üzvləri bütün hallarda bir-birinə iş yoldaşı kimi hörmət etsinlər, bir-birinin insanlıq ləyaqəti və nüfuzu ilə hesablaşsınlar, asanlıqla kiçilməsinlər, prinsipial olmayan məsələlərdə güzəştə gedə bilmək əzminə malik olsunlar, həmişə cəmiyyətin, kollektivin mənafeyini nəzərə alsınlar.

Qrupda destruktiv konfliktlərin yaranması imkanlarını aradan qaldırarkən konstruktiv konfliktlərin rolunu artırmaq lazımdır. Məhz buna görə də qrupda sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılması üçün konfliktin müsbət imkanlarından məharətlə istifadə etmək lazımdır.

8.6. Uşaq qruplarında (kollektivlərində) konfliktlərin aradan qaldırılması yolları haqqında

Konflikt nəzəriyyəsinin tarixi böyükdür. Sosioloji, sosial-psixoloji, hüquqi və s. aspektlərdə bu sahədə çoxcəhətli tədqiqatlar aparılıb. Konfliktologiya hətta ayrıca bir elm sahəsi kimi formalaşmaqdadır. Lakin şagird kollektivlərində konfliktlərin aradan qaldırılması ümumi pedaqoji aspektdə bu və ya digər dərəcədə öyrənilsə də, sosial-pedaqoji psixologiya aspektdən sistemli araşdırılmayıb. Halbuki şagird kollektivində konflikt şəraitində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim edilməsi sosial pedaqoji psixologiyanın aktual məsələlərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Konfliktlər mahiyyət etibarilə ya işgüzar, ya da şəxsiyyətlərarası konfliktlər kimi meydana çıxırlar. İşgüzar və şəxsiyyətlərarası konfliktlər müxtəlif səbəblərlə şərtlənir, özlərinin məzmununa və xarakterinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Onların bəlkə də böyük əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə uşaq kollektivində də özünü göstərir. Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, uşaq və yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlərində şəxsiyyətlərarası konfliktlərə nisbətən geniş təsadüf olunur.

Onların hamısı bu və ya digər dərəcədə rol gözləmələri – şagirdlərin xüsusilə yoldaşlıq haqqında təsəvvürləri ilə bağlıdır.

Bu sahədə nisbətən sadə təsəvvürlərə nəinki kiçik məktəblər, həm də məktəbəqədər yaş dövründə təsadüf olunur. Yeniyetməlik yaşı dövründə isə yoldaşın əhəmiyyəti xüsusilə artır. Yoldaş və dostla ünsiyyət yeniyetmənin psixi həyatının emosional sahəsinə çevrilir. Yoldaşlıq normaları da məhz bu yaşda yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafında həlledici rol oynayır. Bu normalar yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlər sistemində çox vaxt elə sərt ölçülərlə özünü göstərir ki, mütəxəssislər onları hüquq terminləri ilə «yoldaşlıq kodeksi» adlandırırlar.

«Yoldaşlıq kodeksinin» məzmununa aşağıdakılar daxildir: bir-birinə hörmət etmək, səmimi və sədaqətli olmaq, nəyin bahasına olursa-olsun yoldaşın tərəfini saxlamaq, ona kömək etmək və s. Əgər kimsə öz yoldaşına kömək etmirsə, biclik edirsə, ondan nəyi isə gizlədirsə, egoistlik edirsə, birinci olmağa, əmr verməyə, yoldaşlarının rəyi ilə hesablaşmamağa, hansı yolla (söz, qüvvə və s. ilə) olursa-olsun onu alçaltmağa çalışırsa, xəbərcilik edirsə - bunların hamısını yeniyetmələr «yoldaşlıq kodeksi» normaları ilə qiymətləndirirlər, bir-birlərindən narazı qalırlar, inciyirlər, sözləşirlər, beləliklə də uşaq kollektivində öz-özünə konfliktlər emələ gəlməyə başlayır.

Zaurun necə dəyərlər, doğulandan bəxti gətirməmişdi. Evdən söhbət əskik olmurdu. Atası ilə anası yola getmirdilər. Atası gündə neçə dəfə evə dava-dalaş salırdı, hər dəfə onlarla bir həyətdə yaşayan nənəsi və iki bibisi ona haqq qazındırırdılar. Gənc ananın gününü göy əsgiyə döndərmişdilər. Oğlan uşağının doğulması da evə fərəh gətirmədi. Ananın südü quruduğu üçün körpəni süni yeməklərlə qidalandırirdilər. Zaur on aylıq olanda isə gəlini nəinki boşadılar, həm də evdən-həyətdən çıxardılar.

Zaurun anası öz atası evinə pənah apardı. Bir otaqlı mənzildə kəpriyi ilə od götürə-götürə Zauru böyütdü.

Zaur məktəbə gedəndə artıq sısqa, ariq bir oğlan idi. Özünün yöndəmsiz boy-buxunu ilə sinifdə yoldaşlarından

seçilirdi. Ancaq dərslərini yaxşı oxuyurdu. Birinci partada otururdu və sinifdə nə baş versə, hamıdan əvvəl qaçıb müəllimə xəbər verirdi. Müəllim də həmişə onu istər-istəməz tərifləyirdi.

...Zaur artıq V sinifdə oxuyurdu. Yenə də dilini dinc qoymurdu və hər dəfə sinif yoldaşlarının acı baxışları ilə rastlaşırdı. Sinifdə onu bəzi oğlanlar hətta, necə deyirlər, qapazaltı eləmişdilər. Zauru yerli-yersiz incidirdilər, addımbaşı döyürdülər.

Yay tətili günləri idi. Onun Bakıda geoloq işləyən dayısı 5 nəfərlik bir geoloq dəstəsi ilə atası evinə gəldi. Geoloqlar hansısa dağ rayonunda kəşfiyyat aparacaqdılar. Onlar iki gün Zaurgildə gecələdilər.

Zaurun dayısı onu da özləri ilə kəşfiyyat rayonuna aparmaq qərarına gəlmişdi. Anası da rızalıbmışdı.

Zaur 45 gün geoloqlarla birlikdə qeyri-adi günlər keçirdi. Avqust ayının 20-də geoloqlar kəşfiyyatdan qayıtdılar. Anası gördü ki, Zaur nə isə kişiləşib, dünyagörüşü genişləniib, kəşfiyyatdan zəngin təəssüratla qayıdıb. Onun sevincinin həddi-hüdudu yox idi.

Sentyabrın 1-də Zaur elə birinci dərstdən uşaqların diqqətini maraqlı söz-söhbəti ilə özünə cəlb etməyə başladı. O, kəşfiyyat zamanı gördüyü hadisələri az qala nağılvəri ölçülərlə şisirdə-şisirdə yoldaşlarına danışdı. Tənəffüsdə onlar Zaurun ətrafına toplaşır, gənc kəşfiyyatçının şirin söhbətlərinə heyran-heyran qulaq asırdılar. Sinifdə ona daha heç kim dəyib-toxunmurdu. Onu ara-sıra döyən, əzişdirən İdrislə Kamil də bu söhbətlərdən doymurdular.

Bir gün belə, beş gün belə, on gün belə...Zaurun söz-söhbəti qurtarmışdı. Lakin o, sinifdə verbal üsullarla tutduğu mövqeyi əldən vermək istəmirdi. Zaur fantaziyasına güc vermişdi. Evdə dərslərini oxuyub eləmirdi. Bütün günü özündən nağılabənzər əhvalatlar uydururdu, hətta çox vaxt gecələr də əməlli başlı yatmırdı. Zaur 3-4 gündə, özünün qeyri-adi fantaziyası hesabına gününü uşaqlar arasında xoş keçirdi. Bir gün bilmədən iki gün əvvəl danışdığı əhvalatları təkrar

danışanda, İdris onun qulağından tutub dartdı: - Hamısını yalan deyirsən, heç kəşfiyyata-zada getməmişən – deyib onu vurdu.

Həmin gündən Zaur sakitliyini itirdi. İdrislə Kamil ona göz verirdi, işıq vermirdi. Müəllimlər bunu görürdülər, ancaq adı uşaq dəcəlliyi hesab edirdilər. Zaur şikayətlənəndə, ona təsəlli verib, deyirdilər ki, öz yoldaşlarındır, səninlə oynayırlar.

Bir gün təsadüfən idman müəllimi onu gülüş dərnəyinə yazdırdı. O, iki aya qədər olardı ki, məşqlərə gedirdi. Müəyyən gülüş priyomları da öyrənmişdi.

İkinci dərs qurtarmışdı, tənəfüs vaxtı idi. Boyda-buxunda sinif oğlanları içərisində seçilən İdris nə üçünsə onu vurdu. Zaur tənbellik eləmədi, öyrəndiyi priyomlardan istifadə edib İdrisin qolundan yapışdı və uşaqların gözü qarşısında onu yerə sərdi. Hamı çasıb qalmışdı. Qızların gözü az qala hədəqəsindən çıxacaqdı ... O gündən Zaur sinfin seçilib-sayılan oğlanları içərisində xüsusi yer tutdu.

Göründüyü kimi, Zaur öz həyati problemini güc üsulları ilə həll etdi. Bəs, müəllimlər bunu görmürdülər? Onlar sosial pedaqoji üsullarla Zaura kömək göstərə bilməzdilər? Bu sualları açıqlamaq üçün bəzi məsələləri nəzərdən keçirək.

Konflikt təkcə şagirdlərin özləri arasında əmələ gəlmir. Onların da münasibətləri çoxşaxəlidir. Həmin münasibətlərin xüsusi sahəsi, bir tərəfdən, valideynlərlə, digər tərəfdən, müəllimlərlə (sinif rəhbərləri, məktəb direktorunun müavinləri, məktəb direktoru və s. bağlıdır). Aydın məsələdir ki, şagirdlərlə valideynlər və müəllimlər arasında da müxtəlif məzmunlu konfliktlər əmələ gəlir. Onların mənlilik şüurunun, əxlaqi şüurunun, yaşlılıq hissinin, ünsiyyət mədəniyyətinin, iradi məziyyətlərinin, xarakterinin və s. formalaşmasında bu konfliktlər önəmli rol oynayır.

Valideynlərlə konfliktlər bilavasitə uşaq kollektivində deyil, bir qayda olaraq ailə şəraitində baş verir. Lakin bu konfliktlər gözə görünməz yollarla kollektivdə şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlərində də əks olunur. Bidstrupun məşhur rəsmlərinin birində təsvir olunduğu kimi, onlar həmişə zəncirvari xarakter kəsb edir: evdən, tutaq ki, əsəbi gələn şagird sinifdə də

heç nəyin üstündə parta yoldaşı ilə dəvə-dalaş salır və ya müəllimə cavab qaytarır.

Müxtəlif yönümlü araşdırmalar (*Mişel Kle və b.*) göstərir ki, valideynlərlə şagirdlər arasında baş verən konfliktlər əsasən üç sahəni əhatə edir: 1) ya saç düzüümü, geyim-keçim, bəzək-düzək, ənik-kirşan; 2) ya təlim uğursuzluqları – yeniyetmənin iki-üç qiymət alması, dərslər buraxması, dərslərini hazırlamaması və 3) ya da onun söykəndiyi norma və sərvətlər, xüsusilə əyləncələri, oturub-durduğu uşaqlar və b. ucbatından əmələ gəlir.

Müəllim və sinif rəhbəri bu konfliktlərin həllində, görə-sən, iştirak etməlidir? Dolayısı ilə həm də xüsusi məharətlə iştirak etməlidir. O, şagirdin ailədə sosial inkişaf şəraitini öyrənərkən bu faktlarla öz-özünə rastlaşır, valideynlərə elmi-metodik məsləhət verir, şagird(lər)in, bir tərəfdən, sərvət meyllərinin formalaşmasına, digər tərəfdən onda valideynlərə hörmət hissinin aşılmasına xüsusi diqqət yetirir.

Şagirdlərlə müəllimlər arasında baş verən konfliktləri müqayisəli araşdırsaq, görərik ki, onlar da valideynlərlə olan konfliktlər kimi əsasən üç sahəni əhatə edir, sadəcə olaraq məktəb şəraitində bu amillər özünəməxsus formalarda meydana çıxır. İntizam və tədris uğurları müəllimlər üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Müəllimlər və ya sinif rəhbərləri bu konfliktləri bir çox hallarda əsaslı elmi-metodik yollarla deyil, daha çox öyüd-nəsihət, sinifdən çıxarmaq, şagirdi sinifdə saxlamaqla hədələmək, danlamaq, direktor müaviniyə və ya valideynlərə şikayət etmək və s. yolu ilə həll edirlər. Bəzən isə hətta əxlaqi ölçülərlə səsləşməyən üsullardan istifadə edirlər.

Məktəbdə qeyri-adi hadisə baş vermişdi. *İkinci dərs qurtarmışdı. Üçüncü dərsə zəng vurulmuşdu. V^h sinfində coğrafiya dərsi idi. Zəng vurulsa da, müəllim görünmürdü. Şagirdlər qapının qarşısına yığılıb müəllim otağına sarı baxırdı. Müəllim isə görünmürdü. Onu məktəbin direktoru nə üçünsə kabinetinə çağırırdı. Müəllim həyəcanlı olduğu üçün nəinki zəngin səsini eşitməmişdi, həm də direktor danlağının kölgəsində öz-özünə həyəcanlanmışdı.*

Şagirdlərin isə gözü müəllim otağında qalmışdı. Tədris işləri üzrə direktor müavini səs-küy eşidib müəllim otağından çıxdı. İri addımlarla sinfin qarşısına gəlib şagirdləri sinfə saldı.

- Səs salmayın, müəllim bu saat gəlir, - deyib çox güman ki, onu axtarmağa getdi.

Uşaqlar öz yerlərinlə otursalar da, səs-küylə danışdılar. Birdən arxa cərgədə oturmuş Rasim yerindən qalxıb kobud səsle dedi:

- Gəlin, qapını bağlayaq, müəllim qalsın bayırda. Onsuz da gəlib yenə dərsi soruşacaq və 2-ləri düzəcək jurnala.

Rasimin sözləri ağzında qaldı. Qapı tərəfdə, birinci sırada oturmuş Qabil yerindən dəli kimi sıçradı, müəllimin stolunu götürüb qapının çəftəsinə keçirdi. Sınıfdə lal sükut başladı. Uşaqlar səssiz-səmirsiz oturub müəllimin gəlməsini gözləyirdi. Birdən... qapını kimşə açmaq istədi. Adil tez açar yerindən əşiyə baxdı. Uşaqlar, Səfər müəllim gəldi - xısn-xısn pıçıldadı.

Müəllim qapını itələdi. Qapı açılmadı. O, qapını döyməyə başladı. Qapını elə bil sehrləmişdilər: müəllim qapını nə qədər itələsə də, döysə də, qapı açılmadı ki, açılmadı. O, kobud səsle sinif nümayəndəsini səslədi. Sınıfdən səs çıxmadı. Artıq dərstdən 25 dəqiqədən çox keçmişdi.

Müəllim əsəbiləşmişdi. Nə edəcəyini özü də bilmirdi. Əlacsız qalıb tədris üzrə direktor müavini köməyə çağırdı. O da nə qədər qapını döydü, uşaqları hədələsə də qapını açan olmadı. Həyəcanlı xəbər məktəbin direktoruna da çatdı. O da gəldi. Ancaq onun da səyi boş çıxdı.

Üçüncü dərs artıq çoxdan qurtarmışdı. Dördüncü dərsin də qurtarmasına az qalmışdı. Direktor müəllimlərlə məsləhətləşməyə başladı.

Kimşə dedi, gəlin polisə məlumat verək. Gənc müəllimlərdən biri dedi ki, gəlin qapını sındıraq. Ağ saçlı ədəbiyyat müəllimi valideynləri dərhal məktəbə çağırmağı məsləhət gördü...

Valideynləri məktəbə çağırıdılar. I növbənin dərsləri artıq çoxdan qurtarmışdı. Onlar qapının ağzında uşaqları haraylasalar da, uşaqlardan səs çıxmırdı.

V^b sinfi ikinci mərtəbədə yerləşirdi. Valideynlər küçəyə çıxdılar, uşaqları haraylamağa, hədələməyə və ya yalvar-yaxar etməyə başladılar:

- Vaqif, dur bu saat qapını aç!

Gülarə; axı sən ağıllı qızsan!

Namiq, utanmırsan, atan bilsə, neyləyərsən?

Saat 5 idi. İkinci növbənin də dərsləri qurtarmaq üzrə idi. Direktor yenə də müəllimlərlə məsləhətləşməyə başladı. Bircə qarə qalmışdı.

Qapını sındırıb içəri girdilər. Şagirdlər səssiz-səmirsiz oturmuşdular. Kimsə yazı yazırdı, kimsə kitab oxuyurdu, kimsə... Onlar özlərini elə aparırdılar ki, guya heç bir hadisə baş verməyib, dünyadan bixəbərdirlər...

Direktor əsəbi görünürdü, qaşları çatılmışdı. Üz-gözündən necə deyərlər, zəhrimar yağırdı. O, birinci partaya yanaşdı və həmin partada öyləmiş şagirdi kobudluqla ayağa qaldırdı:

- Qapını sən bağlamısan? Şagirddən səs çıxmadı.

- Bəs, qapını kim bağlayıb – o, sinfə göz gəzdirdi. Şagirdlər başlarını aşağı dikmişdilər. Ancaq onlar həyəcanlı görünürdülər. Bəzi uşaqların hətta qorxudan rəngi də uğarmışdı. Sinif nümayəndəsi Nərmin isə elə bil ağlamışdı, gözlərinin altında yaş izləri vardı.

Direktor nəşə fikirləşdi. Tədris işləri üzrə müavininə dedi ki, uşaqları yola salsın, getsinlər evə...

İki gün sinif rəhbəri, müəllimlər, direktor müavinləri və direktor nə qədər çalışsalar da, qapını kimin bağladığını aydınlaşdırı bilmədilər.

Üçüncü gün – səhərdən başlayaraq şagirdləri bir-bir direktorun kabinetinə gətirdilər. Direktor isə hər bir şagirdi təklikdə dilə tutur, şirin vədlər verirdi:

- Əgər desən ki, qapını kim bağlayıb, səni əlaçı edəcəyəm.

- O nəfəsini dərdi, şagirdə baxıb gülümsəyirdi, bir məsələni xüsusilə vurğulayırdı: - Heç kim bilməyəcək ki, bunu mənə sən xəbər vermişən...

Şagirdlər uşaq sadələvhlüyü ilə, ancaq qətiyyətlə direktora müqavimət göstərirdilər. Kimi and içirdi ki, mən pəncərədən baxırdım, görməmişəm, kimi ağlamsınurdu, kimisə... Uşaqlar ağlasığmaz bəhanələrlə sinif yoldaşlarını ələ vermirdilər.

... Artıq 18 nəfər uşaqla direktorun söz-söhbəti nəticəsiz qalmışdı. Onun nəfəsi az qalırdı ki, qaralsın.

19-cu şagirdi direktor müavini kabinetə otürdü. Direktor kinli baxışlarla onu süzdü. Uşaq çiyinlərini yığdı. Gözləri alacalandı. O, cılız oğlan uşağı idi. Direktor hiss etdi ki, bu oğlan əməlli-başlı qorxaqdır.

Əvvəlcə onu qorxutmağa, sonra da dilə tutmağa başladı. Yağlı vədlər verəndə uşağın dili açıldı: o, əhvalatı olduğu kimi danışdı.

Direktora elə bil dünyanı vermişdilər. O, izi itirmək üçün o biri uşaqlarla da söhbət etdi, ancaq tələm-tələsik onlara bir-iki sual verib yola saldı...

Direktor qürrelənirdi. Ona elə gəlirdi ki, tərbiyə işində böyük bir üsul kəşf edib. Ancaq bu «pedaqoji əllaməlik» idi, onun kəşf etdiyi üsul da bədnam, tərbiyə baxımında yararsız üsul idi. Bu yolla ancaq konformist, satqın, xəyanətkar uşaqlar tərbiyə etmək olardı...

Bu söz-söhbət böyüdü. Məktəbin müdrik, təcrübəli müəllimləri direktorla razılaşa bilmirdilər. Söz-söhbət yuxarı təşkilatlara çatanda köklü sual meydana çıxdı: məktəbdə uşaqlara hansı keyfiyyətlər aşılanmalıdır?

Təşkilati tədbirlər gördülər: yanlış, bədnam tərbiyə metodlarından istifadə etdiyi üçün məktəb direktorunu işdən azad etdilər. Bəzi müəllimləri cəzalandırdılar...

Məsələnin elmi-metodik baxımdan həllinə gəldikdə isə ona müxtəlif aspektlərdə yanaşmaq olar. Sosial psixoloji cəhətdən bir cəhət maraqlıdır: direktorun üzdənirəq tərbiyə üsulları sosial pedaqoji (və şübhəsiz ki, ilk növbədə sosial psixoloji)

baxımından əsassızdır. Məsələnin ikinci, lakin son dərəcə önəmli tərəfi də var: konfliktli situasiyada hər hansı bir tərbiyə məsələsini, bizim misalımızda, şagird kollektivini inkişaf etdirmək və daha da möhkəmləndirmək üçün əlverişli şərait yaranır. Bir şərtlə: konflikt şəraitində hər hansı bir tərbiyə məsələsini müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün nəinki ümumi psixoloji və pedaqoji, həm də konflikt nəzəriyyəsi baxımında araşdırmaq lazımdır.

c) konfliktli münasibətin baş verdiyi mühit haqqında təsəvvürləri.

Məktəbin direktoru ilk növbədə, konfliktin baş verdiyi şəraiti, onun motivlərini, şagirdlərin müəllimə münasibətini, sinif kollektivinin inkişaf səviyyəsini və s. araşdırmalı idi.

Məktəb şəraitində hər hansı bir konfliktı uğurla həll etmək üçün onun xəritəsini tərtib etmək məqsəduyğundur. Bu məramla, hər şeydən öncə, aşağıdakı məsələləri açıqlamaq lazımdır:

- konflikt hansı problem kökündə əmələ gəlib? Problemin ümumi xarakteristikası;

konfliktin əsl səbəbənə müəyyən etmək, konfliktin yaranması üçün bəhanə kimi istifadə olunan halları fərqləndirmək;

- konfliktin şagird kollektivində hansı işgüzar və ya şəxsi münasibətlərlə əlaqədar olduğunu, başqa sözlə, onun «obyektiv zonasını» müəyyən etmək;

- konfliktin həqiqi iştirakçılarını müəyyən etmək;

- konfliktə iştirak etməyən, onun pozitiv və neqativ həlli üçün maraqlı olan şəxslərin (istər müəllimlərin, istər şagirdlərin) konfliktə münasibətini açıqlamaq (*bax: 8.5*).

Təcrübə göstərir ki, konflikt xəritəsi konflikt situasiyasının ümumi strategiyasını, onun ən səciyyəvi mərhələlərini və həlli yollarını müəyyən etmək imkanı verir. Konfliktə həll edərkən kollektivin mənafeyini, bənzərsiz əxlaqi dəyərləri nəzərə almaq zəruridir.

Məktəbin direktoru məktəbdə yaranmış konflikt situasiyasını araşdırmaq üçün, təəssüf ki, elmi-metodik üsullara arxalan-

madı, özünün birtərəfli güzəran təcrübəsinə güvəndi və onu mühiyyətə həll edə bilmədi. Necə deyərler, *qas düzəldən yerdə vurub göz çıxardı*.

Bir mühüm məsələni də qeyd edək. Görsən, şagird kollektivində baş verən konfliktləri mütləq müəllimlər, sinif rəhbəri və ya məktəb direktoru həll etməlidir?

Şagirdlərin özlərinə konfliktləri həll etməyin yollarını öyrətmək lazımdır. Zaurun əhvalatlarını xatırlayın. Onda konflikt şəraitini təhlil etmək, konflikti səmərəli yollarla həll etmək bacarığı formalaşmış olsaydı, hər hansı bir «güclü» uşağın əlində aletə çevrilməzdi. Müasir şəraitdə bu son dərəcə aktual məsələdir. Məktəbdə, xüsusilə ədəbiyyat, tarix, insan və cəmiyyət dərslərində konfliktli situasiyaların təhlil üsulunda sistemli istifadə olunmalıdır. Şagirdlərin özlərində bu və ya digər konflikti sivil üsullarla həll etmək bacarığı formalaşdırılmalıdır. Onlarda ünsiyyət mədəniyyətinin aşılmasını xüsusi diqqət yetirilməlidir.

IV HİSSƏ

IX FƏSİL

ÜNSİYYƏTİN SOSIAL PSIXOLOGİYASI

9.1. Ünsiyyət fenomeni sosial-psixoloji problem kimi

Hələ qədim zamanlardan insanlara məlum idi ki, uşaqların çoxu yetim evində tez ölür. 1760-cı ildə ispan yepiskoplarından biri öz gündəliyində yazmışdı: «Yetim evində uşaq kədərli olur və onların bir çoxu kədər çəkdiyi üçün ölür».

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində – dünyanın müxtəlif ölkələrində xüsusi və dövlət yetim evləri şəbəkəsinin genişləndiyi bir şəraitdə belə faktlar diqqəti xüsusilə cəlb etməyə başladı. Kiçik yaşlı yetim uşaqlar arasında, xüsusilə onların həyatının ilk aylarında və ilində ölüm hadisəsi çox idi. Sağ qalan uşaqlar isə özlərinin ümumi fiziki və psixi inkişafına görə həmyaşıdlarından kəskin surətdə geri qalırdılar: 3 yaşında onlar, demək olar ki, danışmır, tərbiyəçilərin sözüne baxmır, özlərini həddindən artıq passiv və ya əksinə, aqressiv aparırdılar.

İkinci dünya müharibəsi illərində isə belə hallar daha geniş miqyasda müşahidə olunurdu. R.Spitsin 1945-ci ildə nəşr olunmuş kitabında bir uşaq evində yaranmış dramatik mənzərə belə təsvir olunur: birinci iki ildə uşaqların 37 faizi tələf olmuşdu. Sağ qalmış 21 uşaqlardan ən kiçiyi 2, böyüyü isə 4,1 yaşında idi. Onlardan 5 nəfəri hərəkət etməyi və oturmağı bacarmırdı, ancaq 3 nəfəri köməksiz otura bilirdi, 8 nəfəri başqa adamların köməyiylə, 5 nəfəri isə müstəqil surətdə gəzə bilirdi. 12 uşaqlardan 6-sı tamamilə danışmır, 12 nəfəri 2-5 söz tələffüz edir, yalnız bir nəfəri cümlə qura bilirdi.

Pediatrlara və uşaq psixiatrlarına da belə hallar yaxşı belli idi: onlar müşahidə etmişdilər ki, ana və atasından, bacı və qardaşından ayrılıqda xəstəxanada müalicə olunan kiçik yaşlı uşaqlar fiziki və psixi cəhətdən normal inkişaf etmirlər. Bu faktların ümumiləşdirilməsi əsasəndə elmdə «qospitalizm» (fransızca hospital - xəstəxana deməkdir) termini əmələ gəlmişdir.

Qospitalizm dedikdə, yetim uşaqların, eləcə də anasından, atasından və b. ayrılıqda xəstəxanada müalicə edilən uşaqların fiziki və psixi inkişafında özünü göstərən xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur.

Uşaqlarda belə xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsini nə ilə izah etmək olar? Psixoloqların böyük əksəriyyəti qospitalizm hadisəsinin təhlili əsasında praktik işçilərin diqqətini kiçik uşaqların fiziki və psixi inkişafında yaxın adamlarla ünsiyyətin roluna cəlb etmişlər. «Ünsiyyət defisiti» - adamlarla kontaktın azlığı və ya olmaması uşağın inkişafına dramatik surətdə mənfi təsir göstərir.

Heyvanlar arasında böyümüş uşaqlara aid faktları da bura əlavə etmək lazımdır. Bir cəhəti də qeyd edək: insan uzun müddət tək qaldıqda da onun psixikasında köklü dəyişikliklər baş verir.

Ünsiyyət nədir? Həmin sualı aydınlaşdırmaq üçün biz ünsiyyətə tərif verməliyik. Ünsiyyətin isə hamı tərəfindən eyni dərəcədə qəbul edilən ümumi tərfi yoxdur. Psixoloqlardan birinin hesablamasına görə, hələ 1969-cu ilə qədərki dövrdə təkcə ingilis dilində olan ədəbiyyatda ünsiyyətin 96 tərfi məlum idi.

Sosial-psixologiyada ünsiyyətə müxtəlif təriflər verilmişdir. Onlardan biri ilə tanış olaq: iki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz söylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir.

Ünsiyyətin predmeti başqa adamdan ibarətdir. Ünsiyyətin funksiyaları çoxsaylıdır.

Yuxarıdakı tərif əsasında onlardan ikisini xüsusilə qeyd etmək lazımdır: a) insanların birgə fəaliyyətinin təşkili (tərifdə bu funksiya belə xarakterizə olunur: «ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə söyləri əlaqələndirmək və birləşdirmək»); b) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı (yəni tərifdəki sözlərlə desək, «münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə... qarşılıqlı təsir»).

Ünsiyyət tələbatı sosial tələbatdır, insan tələbatları içərisində xüsusi yer tutur.

L.S.Viqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. O göstərirdi ki, uşağın xarici aləmə hətta ən sadə münasibəti də başqa adama münasibət vasitəsilə əks olunur.

Körpənin hər bir tələbatı inkişaf prosesində tədricən onun üçün başqa adama, insanla təmasa, onunla ünsiyyət tələbatına çevrilir. Ünsiyyət tələbatı sonrakı yaş dövrlərində də uşaq şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Yeniyetmə ictimai-əxlaqi münasibət normalarını ünsiyyət prosesində mənimsəyir. Yaşlılıq hissi və meylinin reallaşmasında da ünsiyyət sahəsi mühüm rol oynayır.

Təklilik həmişə ağırdır, cansıxıcıdır. İnsanlar çox vaxt təkliliyə heç dözə bilmirlər. Həyat yoldaşlarını itirmiş vəfalı qadın və kişilərin mənəvi əzabları və sarsıntılarının kim şahidi olmamışdır?

İnsanlar nəyin naminə ünsiyyətə girirlər? Bu suala cavab vermək üçün hər bir konkret halda ünsiyyətin motivlərini psixoloji baxımdan etraflı təhlil etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, fəaliyyətin motivi onun predmetinə uyğun gəlir. Ünsiyyət də belədir: onun motivləri də başqa adamla əlaqədardır. Lakin bununla belə xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyətin motivləri son dərəcə mürekkəb xarakter daşıyır. İnsanın təkcə kiminlə və necə söhbət etməsi faktına əsasən ünsiyyətin motivləri haqqında fikir söyləmək birtərəfli olardı.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq (mülahizə, sual, replika və s.) xüsusilə yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv-mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası – bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. Ünsiyyətin əşyevi-hərəkətli vasitələrinin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) ünsiyyət məqsədilə istifadə olunan lokomotor və əşyevi-hərəkətlər, eləcə də poza; b) başqa adama yaxınlaşma, ondan uzaq-

laşma, nəyi isə vermək və ya uzatmaq, onu özünü doğru çəkmək və ya özündən itələmək və s. etiraz.

Hər bir baxış və ya təbəssüm öz-özlüyündə deyil, ancaq kommunikativ funksiya daşıdıqda, ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Ekspressiv-mimik jestlərlə, əşyəvi-hərəkəti jestlərlə ünsiyyət prosesində rolu da eynidir. Təbəssüm, baxış və s. ünsiyyət situasiyasına müvafiq olaraq insanın emosional vəziyyətini ifadə edir. Əşyəvi-hərəkəti jestlər isə mahiyyət etibarilə ünsiyyət aktının ayrı-ayrı elementlərini təsvir edir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə əşyəvi-hərəkəti jestlər insanların bir-birilə qarşılıqlı təsiri prosesində daha mühüm rol oynayır.

Ən ümumi şəkildə ünsiyyət situasiyasının iki tipini fərqləndirmək olar. Onlara *birgə fəaliyyətdə ünsiyyət və şəxsi (şəxsiyyətə məxsus) ünsiyyət* deyilir.

Ünsiyyət fəaliyyətlə ayrılmaz vəhdətdir. Psixologiyada bir qayda olaraq fəaliyyəti S-O, ünsiyyəti isə S-S düsturu ilə təsvir edirlər.

Halbuki ünsiyyət fəaliyyətin – əmək, təlim, oyun və s. zəruri tərkib hissəsidir. Bu fəaliyyət sahələrinin hər biri ancaq qarşılıqlı təsir şəraitində mümkündür: əgər fəaliyyət və ünsiyyətin vəhdətini nəzərə alsaq, S-O və S-S düsturları ilə kifayətlənə bilmərik. Onları qarşılıqlı əlaqədə aşağıdakı
$$\begin{array}{c} S \longleftrightarrow S \\ \quad \searrow \quad \swarrow \\ \quad \quad O \end{array}$$
 kimi ifadə edə bilərik.

Birgə fəaliyyət şəraitində insanların bir-birilə ünsiyyəti nə ilə müəyyən olunur? Onun ən başlıca xüsusiyyətləri hansılardır?

Yuxarıdakı düstura diqqət yetirsək, bu suallara asanlıqla cavab verə bilərik.

Birgə fəaliyyət şəraitində ünsiyyət funksional xarakter kəsb edir, yəni onun mövzusu birgə fəaliyyətin obyektinə ilə müəyyən olunur. Bu zaman birgə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün yolların axtarılması ünsiyyətin əsas məqsədini təşkil edir.

Bir sıra hallarda isə insanlar bir-birinə birgə fəaliyyətin obyektinə haqqında deyil, hər hansı bir adam, onun münasibətləri haqqında informasiya verirlər. Bəzən adamın özü ünsiyyətin mövzusunə çevrilir: o, başqalarına özü haqqında danışır. Adamların şəxsiyyətlərsə qarşılıqlı münasibətlərə aid müxtəlif ha-

disələri öz aralarında müzakirə etməsi hallarına da az təsadüf olunmur. Belə ünsiyyətə şəxsi ünsiyyət deyilir.

Şəxsi ünsiyyəti ən ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar $S_2 \rightarrow S_3$

S_1
Burada S_1 -haqqında danışılan, S_2 -danışan, S_3 -məlumat alan şəxsdir.

Birgə fəaliyyətdə ünsiyyət «situasiyanın obrazı» (birgə fəaliyyət iştirakçıları arasında «rolların» funksional bölgüsü haqqındakı təsəvvürlər də bura daxildir) ilə tənzim olunur. Həlbuki şəxsi ünsiyyət daha çox «mü sahibin obrazı» ilə şərtlənir. Şəxsi ünsiyyətin mövzusu da, forması da, birinci növbədə, məhz onunla müəyyən olunur.

Ünsiyyətin baş tutması üçün onun mövzusu mü sahiblər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb etməlidir. Başqa sözlə, şəxsi ünsiyyət təkcə informasiyanın (mövzunun) məzmunu ilə deyil, daha çox onun mü sahiblər üçün əhəmiyyəti ilə müəyyən olunur. Bundan asılı olaraq eyni bir mövzu müxtəlif formalarda (müzakirə, təhlil və s. kimi) ifadə oluna bilər. Şəxsi ünsiyyət adətən həmsöhbətlərin bir-birinin təfəkkür tərz, dünyagörüşü, daxili aləmi haqqındakı təsəvvürləri ilə tənzim olunur. Eyni bir ünsiyyət şəraitində eyni bir adamın biri ilə zarafat etməsi, başqası ilə rəsmi tonda danışması məhz bununla bağlıdır.

Şəxsi ünsiyyətin adətən iki səviyyəsinin fərqləndirirlər. Birinci səviyyədə ünsiyyət iki (və ya üç) adamın vasitəsiz təması kimi meydana çıxır və emosional xarakter daşıyır. Lakin tədricən emosional ünsiyyət şəraitində adamlar öz nöqteyi-nəzərlərini izah etməyə, müdafiə etməyə, bir-birilərinin fikirlərini, əməllərini və s. müəyyən mövqedən qiymətləndirməyə başlayırlar. Bu, şəxsi ünsiyyətin ikinci səviyyəsidir. İnsanların istər bir-birini, istərsə də özlərini dərk etməsində şəxsi ünsiyyətin ikinci səviyyəsi xüsusilə mühüm rol oynayır.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini – *kommunikativ, interaktiv və perseptiv* tərəflərini fərqləndirirlər.

Ünsiyyətin kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəfləri bir-birilə vəhdətdədir. Onların birini o birisindən ayrılıqda təhlil etmək olmaz.

Bununla əlaqədar olaraq biz bir cəhəti dəqiqləşdirməliyik. Gəlin, əvvəlcə ünsiyyətin tərifini bir də xatırlayaq: tərifdə ünsiyyət... qarşılıqlı təsir prosesi kimi xarakterizə olunur. Bu isə təsadüfi deyildir: qarşılıqlı təsir ünsiyyətin nüvəsini təşkil edir. Ünsiyyətin birinci (informasiya mübadiləsi) və üçüncü (insanların bir-birini qavraması) tərəfləri məhz buna xidmət edir.

Ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi təhlil olunarkən onun ünsiyyətin digər tərəfləri ilə vahətdə olması zəruri sürətdə nəzərə alınır.

9.2. Ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi

Ünsiyyət, ilk növbədə, informasiya mübadiləsi prosesidir. Bu, ünsiyyətin kommunikativ tərəfidir və onu ancaq ümumi şəkildə səciyyələndirir.

9.2.1. Ünsiyyət prosesində informasiya sahəsinin əmələ gəlməsi. Kommunikasiyanın iki tipini – 1. verbal; 2. qeyri-verbal kommunikasiyanı fərqləndirirlər.

Verbal kommunikasiyanın vasitəsi nitqdır. Nitqin, sözün əhəmiyyəti əvəzsizdir. *Sözlə dünyanı yıxmaq da olar, sözlə dünyanı ziyarət etmək də olar* – ata-babalarımız belə deyiblər və nitqin əhəmiyyətini sosial-psixoloji ölçülərlə təfsir ediblər: *gedər qılınc yararı, getməz söz yararı* – elin-obanın sosial psixoloji qənaəti belədir.

Nitqin müxtəlif funksiyaları var. Sosial-psixoloji baxımdan onlardan aşağıdakılar xüsusilə önəmlidir:

1. Nitq sosial-təcrübənin mənimsənilmənin əsas vasitələrindən biridir. Şəxsiyyətin sosializasiya prosesi bilavasitə nitqlə bağlıdır.

2. Nitq idrak fəaliyyətinin alətidir. Bu məsələnin həm ümumi psixoloji (eləcə də yaş psixologiyası və pedaqoji psixologiya), həm də sosial-psixoloji yozumu var. Nitq idrak prosesinin inkişafının başlıca şərtlərindən biridir. Ümumi, yaş və pedaqoji psixologiyada kəşf olunan, fundamental faktlardan biri belədir. Əgər nəzərə alsaq ki, bütün idrak prosesləri, hələ vaxtilə L.S. Vıqotskinin qeyd etdiyi kimi, əvvəlcə interpsixi

proses kimi meydana çıxır və tədricən intrapsixi prosesə çevrilir, məsələnin sosial-psixoloji təfsirini asanlıqla açıqlaya bilərik. Uşaqların idrak prosesləri bilavasitə ana ilə dialoq rejimində əmələ gəlir və vüsətlə inkişaf etməyə başlayır.

3. Nitq insanlar arasında kommunikasiya proseslərində mühüm rol oynayır. Bu, nitqin kommunikativ funksiyasıdır və onun başlıca funksiyalarından biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Kommunikativ akt bir qayda olaraq ən azı iki partnyor, tutaq ki, A. və B. arasında baş verir. A. adətən fikirləşir və B-yə müəyyən informasiya verir. Sosial-psixologiyada informasiya verən partnyer (bizim misalımızda A.) «kommunikator» adlanır. B. isə müvafiq informasiyanın qəbul edir və onu şərh edir. Sosial-psixologiyada B-yə «resipient» deyilir (ünsiyyət prosesində onların mövqeyi dəyişə bilər, bu halda resipient kommunikator kimi kommunikator isə resipient kimi çıxış edir).

Ünsiyyət prosesində iştirak edən adamlardan biri, tutaq ki, A. hər hansı bir məsələ haqqında B.-yə informasiya verir. Informasiya nəzəriyyəsi baxımından bu prosesi sxematik şəkildə belə ifadə etmək olar: K – İ – P (*kommunikator – informasiya – resipient*). Əgər biz məsələyə psixoloji cəhətdən yanaşsaq, birinci növbədə, qeyd etməliyik ki, bu sxem ünsiyyət prosesinin yalnız formal tərəfini – informasiyanın necə verilməsini əks etdirir. Halbuki kibernetik sistemlərdən fərqli olaraq ünsiyyət prosesində informasiya nəinki verilir, həm də ö, ünsiyyət prosesinin özündə formalaşır, dəqiqləşir, inkişaf edir. Bundan başqa, K – İ – p sxemində kommunikatorla (K) resipientin (p) münasibəti əslində subyekt-obyekt (S-O) münasibəti (biri məlumatı verir, digəri isə onu qəbul edir) kimi nəzərdə tutulur. Halbuki ünsiyyət prosesində adamlar subyekt kimi iştirak edirlər (Bildiyimiz kimi, ünsiyyətin sxemi belədir: S-S). Bu o deməkdir ki, ünsiyyət prosesi nəinki kommunikatorun, həm də resipientin fəallığı şəraitində baş verir. Informasiya mübadiləsi onların bir-birinə münasibəti ilə şərtlənir, yəni kommunikator informasiya verərkən özünün məqsədini və ya motivlərini nəzərə almaqla yanaşı həm də resipientin məqsədini, motivlərini və s. nəzərə almalıdır. Nəinki kommunikator, həm də resipient üçün informasiyanın əhəmiyyəti də mühümdür. Psixoloji baxımdan

bu olduğca maraqlı məsələdir. İnsanlar ünsiyyət prosesində təkcə informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmırlar, onlar həmin informasiya əsasında həm də ümumi nəticə (məna) çıxarmağa səy göstərirlər. Bu isə yalnız belə bir şəraitdə mümkündür ki, informasiya sadəcə olaraq qəbul edilməsin, həm də başa düşülsün, dərk olunsun.

Təsadüfi deyildir ki, ünsiyyət prosesində kommunikator resipientə təsir göstərdiyi kimi resipient də kommunikatora təsir göstərir. Informasiya mübadiləsi prosesində onların arasında yaranmış münasibət tipinin özü müəyyən mənada dəyişilir.

Öz-özlüyündə informasiyanın iki (təhrikedici və təsbitedici) tipini fərqləndirmək olar.

Təhrikedici informasiya əmr, məsləhət, xahiş formasında ifadə olunur. Onlar resipientin hər hansı bir hərəkətini müxtəlif formalarda (təhrik etmə, qadağan etmə və s.) stimullaşdırmağı nəzərdə tuturlar. Təsbitedici informasiya isə məlumat formasında meydana çıxır.

Göründüyü kimi, ünsiyyət prosesində kommunikatorla resipient arasında ümumi informasiya məkanı yaranır. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya bu məkanda əmələ gəlir və sosial-psixoloji baxımdan özünəməxsus xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Bu ümumi informasiya ünsiyyət prosesində qaynaqlanır və mənanın açıqlanmasını, onun düzgün qavranılmasını və şərh olunmasını, iki partnyorun (yəni A. və B.-nin dialoqun ümumi mənasını mənimsəməsini nəzərdə tutur. Qarşılıqlı anlama kommunikativ prosesdə başlıca sosial-psixoloji fenomen kimi meydana çıxır.

Ünsiyyət prosesində məna necə açıqlanır? İlk növbədə, nitq vasitəsilə. Informasiya sahəsinin ikinci, həm də az önəmli olmayan bir qatı da var. Bu qatı ümumi şəkildə «gizli informasiya» qatı kimi səciyyələndirirlər. «Gizli informasiya» qatı ünsiyyətin «ikinci nüvəsinin», onun psixoloji kontekstini təşkil edir. Informasiya mübadiləsinin psixoloji kodları bu sahədədir. Həmin psixoloji kodların açılmasında bilavasitə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri xüsusi rol oynayır və verbal ünsiyyət vasitələrini psixoloji möcüzələrlə ələ-qana doldurur, onlara qövsi-qüzeyin allı-güllü boyaları kimi özünəməxsus emosional naxışlar bəxş edir.

9.2.2. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri haqqında. Qeyri-kommunikativ ünsiyyət vasitələrinin müxtəlif tipləri var. Bu baxımdan aşağıdakılar ünsiyyət mübadiləsində xüsusi rol oynayırlar:

1. **Mimika** (yunanca *mimos*, *təqlid*, *simanın dəyişilməsi* deməkdir) sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələridir. Müəyyən edilmişdir (Ekman) ki, mimikanın yeddi əsas sifət konfigurasiyası var: onlar müvafiq olaraq yeddi emosiyanı ifadə edirlər. Sifətin ən ifadəli əlamətləri dodaqla qaş (ağızla göz) sahəsində yerləşir. Bu sahəyə əsas mimika sahəsi deyilir. Mimika insan sifətinin təkrarolunmaz fərdiyyətini əks etdirir. Onun əsas funksiyası sifətin ekspressiyalarında insanın – emosiya və hisslərini ifadə etməklə şərtlənir.

Son zamanlar vizual ünsiyyət - «gözlərin təması» problemi diqqəti daha çox cəlb edir. Gözlərin, görünür, özünəməxsus «əlifbası» var. Anatomik baxımdan gözlər nə qədər müxtəlif olsalar da, onların kodları, başqa sözlə, psixosemantikası baxışların, necə deyirlər, rəqsində açıqlanır.

2. **İntonasiya** ünsiyyətin başlıca akustik vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində kommunikatorun resipiente münasibəti bilavasitə onun intonasiyasında əks olunur. Onun ekspressiv-emosional funksiyası önəmlidir. İntonasiyanın bu funksiyası xüsusi məntiqi vurğu, pauza və s. kimi akustik vasitələrlə qaynaqlanır.

3. **Kinesika** – «bədən hərəkətlərinin dili» kimi meydana çıxır. İnformasiya mübadiləsində onun kodları jestlər vasitəsilə açıqlanır.

4. **Proksimika** (latınca *proximity* – *yaxınlıq* deməkdir) insanın şəxsi məkanı kimi ünsiyyət prosesində özünə məxsus rol oynayır. İnsan bu məkanı özününki hesab edir, hətta onu bir növ fiziki bədəninin davamı sayır. Ünsiyyət prosesində kimisə özümüzlə yaxın buraxırıq, hətta qolumuza girməsinə imkan veririk, kimisə özümüzlə yaxın buraxmırıq – şəxsi məkanın həddləri ünsiyyət prosesində subyektiv olaraq belə müəyyən olunur. Bu yolla insan başqa adamlarla özü arasında ünsiyyət üçün intuiativ

ölçülərlə əlverişli və ya münasib olan özünəməxsus psixoloji məsafə yaradır. «Yaxınlıq-uzaqlıq», «istilik-soyuqluq» - psixoloji məkanın emosional parametrləri belədir.

Allan Piz psixoloji məsafənin aşağıdakı zonalırını müəyyənləşdirmişdir:

1. **İntim zona** (15 sm-dən 46 sm qədər) – xüsusi bufer zonasıdır. Bu zonaya ancaq ən yaxın emosional təmasda olan adamlar nüfuz edə bilərlər. Yad adamın bu zonaya daxil olması kəskin emosional reaksiyalarla müşayiət olunur.

2. **Şəxsi zona** (46 sm-dən 1,2 m-ə qədər) – dostlar üçün optimal ünsiyyət sahəsidir. Bu sahədə dostların bir-birinə toxunması mümkündür.

3. **Sosial ünsiyyət zonası** (1,2m-dən 3,6-m-ə qədər) işgüzar ünsiyyət üçün səmərəli sahədir.

4. **Kütləvi zona** (3,6sm-dən daha çox) ictimai yerlərdə bir-birini tanımayan adamlar arasında ünsiyyət üçün səmərəli sahədir.

Bu zonalardan hər birinin özünəməxsus ritualları və etalonları var. Onlar, bir tərəfdən, ünsiyyət mədəniyyətinin səviyyəsini və hər bir zonanın təbirlərini, qadağan çalarlarını müəyyənləşdirir, digər tərəfdən, gender fərqləri ilə şərtlənir.

...Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrinin fenomenologiyası belədir. Onların ünsiyyət prosesində rolu necə qaynaqlanır? İnformasiya mübadiləsində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin rolu əvəzsizdir. Gözlərin təması, isti və ya soyuq baxışlar ünsiyyət məqamında nələri demir? İnsanın şəxsi məkanında da elə bu istilik və ya soyuqluq çalarları bilavasitə bərq vurur. Əllərin rəqsinin ünsiyyət məqamında öz dili, öz əlifbası var.

E.Aronson, T.Uilson və R.Eykertin qeyd etdikləri kimi, ...Homo Sapiens-in ən böyük uğuru məhz dilin yaranması ilə bağlıdır. Lakin, bununla belə, bizim tərəffüz etdiyimiz sözlər hələ «tam» mənzərə yaratmır. Qeyri-verbal kommunikasiya bir çox hallarda bizə sözlərə nisbətən daha çox məlumat verir.

Bu, necə deyirlər, iki tərəfli prosesdir: insanlar, bir tərəfdən, özünün gündəlik həyatında sifətin ifadəsi, səsini tonu, jest-

lər, poza və bədən hərəkətləri, təmas və baxışlar kimi qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə edirlər, digər tərəfdən başqa adamların qeyri-verbal davranışını isə onların ölçüləri ilə qiymətləndirirlər. Müəlliflər bu məsələni açıqlamaq üçün əsasən Don Arçer və Robin Akertin test araşdırmalarına diqqət cəlb edirlər.

Don Arçer və Robin Akert tədqiqatda 20 səhnədən ibarət olan filmdən istifadə etmişlər. Hər səhnə təxminən bir dəqiqə davam edir, adamların real qarşılıqlı təsirini əks etdirir. Səhnələrdən biri belədir: iki qadın körpə ilə oynayır. Təcrübədə iştirak edənlər bu qadınlardan hansının uşağın əsl anası olduğunu müəyyənləşdirməlidir. Doğrudan da, bu qadınlardan biri uşağın əsl anasıdır. Lakin o, bu haqda bir kəlmə də kəsmir, uşağın anası olduğunu demir, ancaq o biri qadınla bəhəm uşaqla oynayır. Bundan başqa: qadınlar da səhnənin interpretasiyasının mahiyyətini bilmirlər.

Təcrübədə iştirak edənlər səhnədə ancaq qadınların qeyri-verbal davranışına diqqət verməli və onu düzgün şərh etməlidirlər, yəni uşağın əsl anasının kim olduğunu müəyyənləşdirməlidirlər. Təcrübə zamanı aydın oldu ki, 1400 nəfərdən çox iştirakçının 64%-i müvafiq səhnənin düzgün şərh etdilər. Onlar buna necə nail olmuşdular? Test materiallarının təhlili göstərir ki, iştirakçılar qeyri-verbal kommunikasiya kanallarından aşağıdakı kimi istifadə etmişdilər.

- Əsl ana uşaqla söhbət edərkən onun səsinin tonunu o biri qadının səsinin tonu ilə müqayisə etmişlər;

Qadınlar uşağı qucaqlarında tutanda onların pozasına və bədən vəziyyətinə, diqqət yetirmişlər;

Onların uşaqlara necə baxmasına, uşağın onlara necə baxmasına mənə vermişlər;

Əsl ananın və kənar qadının uşağı qucağına necə almasına, onu necə oynatmasına da əhəmiyyət vermişdilər.

Qeyri-verbal kommunikasiya mürəkkəb prosesdir və müxtəlif amillərlə, ilk növbədə, şəxsiyyət amili ilə şərtlənir. Müəyyən edilmişdir ki, intravertlərə, nisbətən ekstravertlər qeyri-verbal kommunikasiyanın kodlarını daha dəqiq açıqlayırlar. Bu

prosesdə gender fərqləri də önəmli rol oynayır. Məlum olduğu kimi, qeyri-verbal kommunikasiyanın kodlarını qadınlar kişilərə nisbətən daha yaxşı oxuyurlar. Lakin, bununla belə, araşdırmalar göstərir ki, onlar qeyri-verbal siqnallardakı yalanı kişilərə nisbətən çox vaxt dəqiq ayırd edə bilmirlər. Qadınları, görünür, özlərinin hissləri asanlıqla alladır (*E.Aronson və b. 117-120*).

Qeyri-verbal kommunikasiya sisteminin təhlili göstərir ki, bu sistem bir qayda olaraq informasiya mübadiləsində önəmli rol oynasa da, hər halda köməkçi rol oynayır. Bəzən isə onun rolu müstəqilləşir və xüsusi psixoloji məna kəsb edir.

Kommunikativ prosesin özgün bir parametri var. Kommunikatorun və resipientin ünsiyyət prosesində niyyəti bu önəmli parametr məhz qeyri-verbal kommunikasiya prosesində açıqlanır. Verbal kommunikasiya vasitələri ilə birlikdə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri insanların birgə fəaliyyəti üçün zəruri olan informasiya mübadiləsini təmin edir.

9.2.3. İnformasiya sahəsinin xüsusiyyətləri: əks-əlaqə fenomeni və kommunikativ maneələr.

İnformasiya sahəsində «psixoloji qatın» öz funksiyası var. İstər kommunikatorun «söz çələngində», istərsə də resipientin replikalarında onların bir-birinin şəxsiyyətinə münasibəti, əhvalı, sərvət meyilləri haqqında «gizli informasiya» önəmli rol oynayır. Bu «gizli informasiya», istər bilavasitə, istərsə də dolayısı ilə ifadə oluna bilər, lakin bir cəhət şəksizdir: gizli informasiya həm kommunikatorun məlumatlarında, həm də resipientin replikalarında şəxsiyyət faktoru kimi iştirak edir, onların pozasında, mimikasında, jestlərində, intonasiasında bilavasitə əks olunur. İnformasiya sahəsində «əks əlaqə» fenomeni əmələ gəlir və informasiya mübadiləsini şərtləndirməyə başlayır.

Əks əlaqə dedikdə, resipientin kommunikatorun verdiyi informasiyanın necə qavraması, onun davranışını və sözlərini necə qiymətləndirməsi nəzərdə tutulur. Əks əlaqə informasiya mübadiləsinin önəmli fenomenlərindən biridir. İnformasiyanın psixoloji əlifbası bu sahədədir və onun kodları məhz həmin əlifba vasitəsilə açıqlanır. Bu prosesdə gözlərin, intonasianın

və s. rolu necə də bənzərsizdir?! Gizli informasiyanın kodları açıqlananda, ünsiyyət prosesində qarşılıqlı anlama yaxşılaşır.

Informasiya mübadiləsi avtomatik proses deyil. Resipientin informasiyanı qavraması prosesində müxtəlif kommunikativ maneələr meydana çıxır və mənanın açıqlanmasına öz təsirini göstərir.

Sosial psixologiyada kommunikativ maneələrin 4 növü təsvir olunmuşdur. Onları M.R. Bityanovanın şərhində açıqlayaq.

Kommunikator və resipient müxtəlif dillərdə və dialektlərdə danışanda, onların nitqində və diksiyasında köklü defektlər olduqda, cümlənin qrammatik quruluşu təhrif edildikdə ünsiyyət prosesində öz-özünə *fonetik maneə* əmələ gəlir. Əgər resipient informasiya ilə maraqlanırsa, informasiya onun üçün şəxsi məna kəsb edirsə, fonetik mənəenin təsir sahəsi, şübhəsiz ki, zəifləyir.

Ünsiyyət partnyorlarının mənalı sistemində köklü fərqlər olduqda, informasiya mübadiləsində *semantik maneələr* yaranır. Bu maneələrin əmələ gəlməsi, görsən nə ilə şərtlənir? Eyni bir mədəniyyətin çərçivəsində çoxlu mikromədəniyyətlər var. Bu mədəniyyətlərdən hər biri müxtəlif hadisələri özünə-məxsus ölçülərlə dəyərləndirir. Müxtəlif mikromədəniyyətlərdə «gözəllik», «vəzifə», «dəyiqət», «adam tapşırmaq» və s.-nin mənası eyni ölçülərlə başa düşülmür. Bundan başqa, hər bir mühitin öz ünsiyyət dili, öz sevimli ifadələri və jarqonları, öz sevimli zarafatları var. Ünsiyyət məkanına bu faktorlar nüfuz etdikdə, informasiya mübadiləsində semantik maneələr meydana çıxır: onlar da ünsiyyət prosesinin çətinləşdirir və qarşılıqlı anlamaya öz təsiri göstərir.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesində *stilistik maneələrə* de az təsadüf olunmur. Kommunikatorun nitq üslubu resipientin nitq üslubu və aktual psixoloji vəziyyəti ilə səsleşməyində, ünsiyyət prosesində stilistik maneələr meydana çıxır. Yaşlıların uşaqlarla ünsiyyəti prosesində belə stilistik maneələr daha çox təsadüf olunur. Yaşlılar maraqlı hekayəni elmi dildə, quru üslubda nağıl edəndə, uşaqlar onu yaxşı qavramırlar. Dərs-

də «quru intellektualizm» şəraitində stilistik maneələr asanlıqla yaranır.

Məntiqi maneələr də mövcuddur. Kommunikatorun mühakimə məntiqi resipientin qavraması üçün ya həddindən artıq çətin olanda, ya da onun sübut tərzii ilə səsleşməyəndə, məntiqi maneələr əmələ gəlməyə başlayır. Kişi və qadın məntiqi, uşaq və yaşlı məntiqi, dövlətli və kasıb məntiqi, sağlam adam və xəstə məntiqi... - onlardan hər birinin öz ölçüsü, öz meyarı var. Bu meyarlar bilavasitə ünsiyyət prosesində əks olunur və özlərinin bənzərsiz naxışları ilə informasiya mübadiləsi prosesini şərtləndirirlər (*bax: M.R.Bityanova, 102-109*).

Kommunikasiya prosesinin sosial-psixoloji effektləri var. İnformasiya mübadiləsi prosesində kommunikativ maneələr aradan qalxdıqca, qarşılıqlı anlama yaratdıqca insanlar arasında özünəməxsus münasibət əmələ gəlir. İstər kommunikator, itərsə də resipient üçün informasiyanın əhəmiyyəti önəmlidir. Bundan başqa, kommunikator və resipient informasiya mübadiləsi prosesində bir-birilərinə təsir göstərirlər. Kommunikativ təsir kommunikatorun resipientə və ya əksinə, resipientin kommunikatora psixoloji təsiri kimi meydana çıxır və bilavasitə şəxsiyyət amilləri ilə şərtlənir.

9.3. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi

İnsanlar birgə fəaliyyət prosesində müxtəlif formalarda əlaqə və münasibətlərə girir, əməkdaşlıq edirlər. Qarşılıqlı təsir dedikdə, bu cəhəti nəzərdə tuturlar.

Hər şeydən əvvəl, «qarşılıqlı» sözüne diqqət yetirək. Əgər təsir qarşılıqlıdırsa, bu o deməkdir ki, həmin prosesdə ən azı iki adam bir-birilə ünsiyyətdədir: onlar nədə isə bir-birinə kömək etmək, nə haqqındasa məsləhət almaq, dərini bölüşdürmək, nədə isə razılığa gəlmək və s. üçün bir-birilərinə müraciət edirlər. İki misalla tanış əlaqə: a) anasının xoş sözlərlərinə qulaq asasa uşaq gülümsünür, mehriban-mehriban anasına baxır və gəlib başını onun dizləri üstünə qoyur; b) qonşu otaqdan səs gəlir.

Uşaq səsə qulaq asır və üzünü pəncərədəki akvariuma sarı çevirir. O, diqqətlə akvariumdakı qızıl balıqlara baxır...

Birinci halda uşaq hətta bir söz deməsə belə, ünsiyyət aktı göz qabağındadır: biri danışır, o biri isə öz hissləri və hərəkətləri ilə ona cavab verir. İkinci halda isə biz artıq ünsiyyətdən danışa bilmərik; o uşağın idrak fəaliyyəti ilə əvəz olunmuşdur.

Qarşılıqlı təsir prosesində söz, hiss və hərəkət özünəməxsus şəkildə birləşir. Bu zaman ünsiyyət birgə fəaliyyətin təşkilinə xidmət edir. Təsadüfi deyildir ki, ünsiyyət tələbatı, insanların bir-birinə söz demək tələbatı elə əmək prosesinin özündə əməl gəlmişdir.

9.3.1. Fəaliyyətin sosial (normativ) tənzimi: sosial mövqe, nəzarət və gözləmələr.

Şəxsiyyətin sosial qrupda yerini təhlil etmək üçün psixologiyada mövqe və ya status (latınca *status-vəziyyət* deməkdir) anlayışından istifadə olunur.

Hər hansı bir qrupu psixoloji cəhətdən təhlil edəndə qrup üzvlərinin mövqeyinin eyni olmaması faktı dərhal diqqəti cəlb edir.

Sosial qrupda onun üzvlərinin mövqeyini səciyyələndirmək üçün iki şkaladan – maaş cədvəli və hörmət şkalasından istifadə etmək olar. Gəlin, əvvəlcə hər hansı bir zavodun, fabrikin və ya məktəbin maaş cədvəli ilə tanış olaq. Məsələn, məktəbin maaş cədvəlində, əvvəlcə, direktorun, sonra onun müavinlərinin, daha sonra metodist müəllimlərinin, baş müəllimlərin, müəllimlərin və s. əmək haqqı yazılır. Görsən, məktəb rəhbərlərinin, müəllimlərin və başqa işçilərin pedaqoji kollektivdə nüfuzu onların maaş cədvəlindəki yeri (sırası) ilə avtomatik surətdə müəyyən olunurmu? Əgər biz həmin pedaqoji kollektivdə psixoloji tədqiqat aparıb onu hörmət şkalasına görə səciyyələndirsek, məlum olacaqdır ki, qrupda adamların mövqeyi müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənir.

Əmək haqqı insanın sosial mövqeyini səciyyələndirən ən ümumi zahirî əlamətdir. Lakin, bununla belə, onun özünəməxsus sosial-psixoloji əhəmiyyəti vardır. Əmək haqqı insanın peşə-ixtisas (təhsil) səviyyəsi ilə müəyyən olunur və tutduğu və-

zifə ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan mövqe anlayışı, birinci növbədə, şəxsiyyətin hüquq və vəzifələri əsasında təhlil edilməlidir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin səlahiyyəti bilavasitə onun hüquqları ilə müəyyən olunur. Lakin səlahiyyət hələ şəxsiyyətin qrupda hörmət və nüfuzunu öz-özünə müəyyən etmir. Burada psixoloji baxımdan ən başlıca çətinlik ondan ibarətdir ki, çox zaman şəxsiyyət özünün hüquq konsepsiyasını həddindən artıq şişirtədiyi halda öz üzərinə düşən vəzifələri düzgün qiymətləndirə bilmir. İlk baxışdan nə qədər qərribə görünərsə də, şəxsiyyətin qrup üzvlərinə psixoloji təsir dərəcəsi onun hüquqlarından daha çox öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməsilə bağlıdır.

Eyni bir qrupda eyni hüquqlu müxtəlif şəxsiyyətlərin qrup üzvlərinə təsir dərəcəsinin müxtəlif olması kimə məlum deyildir? Sosial psixologiyada bu cəhəti şəxsiyyətin hörmət və nüfuzu anlayışı ilə ifadə edirlər. Əgər səlahiyyət şəxsiyyətin mövqeyini rəsmi səviyyədə xarakterizə edərsə, hörmət və nüfuz onun şəxsi qarışıqlıq münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir. Hörmət və nüfuz psixoloji cəhətdən şəxsiyyətin xidmətlərinin ətrafdakı adamlar tərəfindən təsdiq olunması, bəyənilməsi və qəbul edilməsi deməkdir. Hörmət və nüfuz insanın şəxsi qarışıqlıq münasibətlər sistemindəki vəziyyətini xarakterizə etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı olaraq onlar şəxsiyyətin öz səlahiyyətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsinin zəruri psixoloji şərtləri kimi meydana çıxır.

Şəxsiyyətin hörmət və nüfuzu onun əmək töhvələri ilə yanaşı həm də şəxsi keyfiyyətləri, qrup üzvləri ilə münasibətlərinin xarakteri və s. ilə müəyyən olunur. Hörmət və nüfuzun formalaşmasında cins-yaş amilləri (qoca, qadın və s.) də müəyyən rol oynayır.

Ünsiyyət dairəsi genişləndikcə, insanın münasibətlər şəbəkəsi də mürəkkəbləşir. Lakin bir cəhət aydındır: insanın bütün qruplarda mövqeyi adətən eyni olmur. Hətta bir qrupda qeydsiz-şərtsiz liderə çevrilmiş hər hansı bir adam bəzən başqa bir qrupda onun adi üzvlərindən biri kimi iştirak edir və əksinə,

bir qrupun adi üzvü başqa bir qrupda lider rolunda çıxış edir və s. İnkişaf səviyyəsinə, fəaliyyət və ünsiyyətin məzmununa görə bir-birindən fərqlənən qruplarda şəxsiyyətin statusunun müxtəlif olması tamamilə qanunauyğun haldır. Lakin, bununla belə, ümumi cəhət kimi qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin bir qrupdakı mövqeyi onun digər qrupdakı mövqeyinin formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, işlədiyi kollektivdə adamın mövqeyinin yüksək olması onun ailədəki mövqeyinə mühüm təsir göstərir. Adama öz ailəsində – həyat yoldaşı, uşaqları və b. böyük hörmətlə yanaşdıqda, bu qonşuların ona münasibətinə mühüm təsir göstərir və s.

Bəs, sosial qrupda insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və rabitələri nə ilə şərtlənir? Bu prosesdə qrup üzvlərinin mövqeyi nə kimi əhəmiyyətə malikdir? İnsanların sosial qrupda qarşılıqlı münasibətləri öz-özlüyündə onların mövqeyi ilə şərtlənə bilirmi?

Birgə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində insanların bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və rabitələri **sosial normalar** vasitəsilə tənzim olunur. İnsanlar sosial qrupdakı mövqelərindən asılı olmayaraq sosial normalara əməl edirlər.

Sosial normalar dedikdə tarixən əmələ gəlmiş və müəyyən olunmuş davranış və fəaliyyət qaydaları nəzərdə tutulur. Norma latın sözü olub qayda, nümunə deməkdir. Siyasi, əmək, hüquq, mədəni, etik (əxlaq) və s. normalar buna misal ola bilər.

Sosial normalar cəmiyyətin ideologiyası və ideoloji normalar sistemi əsasında formalaşır.

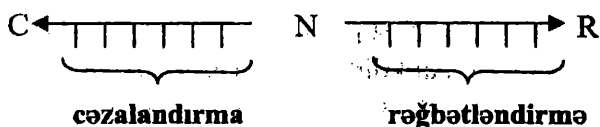
İnsanlar sosial normaları mənsub olduqları qrup vasitəsilə mənimsəyirlər. Hər bir qrupda mövcud olan normalar da sosial normalardır. Qrup normaları cəmiyyətin sosial normalarını özünəməxsus şəkildə əks etdirir.

Sosial normaların funksiyaları müxtəlifdir. Psixoloji baxımdan onların ikisi xüsusilə mühümdür.

Sosial normalar, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, birinci növbədə, insanların münasibətlərini tənzim edir. Hər bir qrupda böyük və kiçik, qadınla kişi, briqadirlə mexanizator, müəllimlə

şagird, direktorla sex rəisi və başqaları arasındakı münasibətlər sosial normalar vasitəsilə tənzim olunur. Sosial normaların **tənzimləmə funksiyası** dedikdə bu cəhəti nəzərə alırlar. Onların əsas funksiyalarından biri isə **qiymətləndirmə** funksiyasıdır, yəni insanlar sosial normalar vasitəsilə nəinki başqa adamların, həm də özlərinin davranış və rəftarını qiymətləndirir, müxtəlif yollarla özlərinin qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edirlər. Bu yollara **sosial nəzarət sistemi** deyirlər.

Adamlar sosial normalara ya müxtəlif səviyyələrdə əməl edir, ya da onu bu və ya digər dərəcədə pozurlar. Şəkil 17-də bu cəhət öz əksini tapmışdır.

Şəkil 17. Sosial normalar: cəzalandırma və rəğbətləndirmə
N-norma, C-cəzalandırma, R-rəğbətləndirmə.

Əgər hər hansı bir adam sosial normalara artıqlaması ilə əməl edirsə, onun hərəkətləri müxtəlif formalarda rəğbətləndirilir. Əgər hər hansı bir adam bu və ya digər sosial normanı pozursa, ətrafdakı adamlar dərhal ona müxtəlif formalarda reaksiya göstərilir: təcüblənir, hiddətlənir, etiraz edirlər, bu məqsədlə müxtəlif sanksiyalardan, cəzalandırma tədbirlərindən istifadə edirlər.

Sosial nəzarət sistemi iki səviyyədə – rəsmi (formal) və qeyri-rəsmi (qeyri-formal) vasitələrlə həyata keçirilir. Müəssisənin müdiriyyəti, həmkarlar təşkilatı və s.-nin mühüm funksiyalarından biri rəsmi qaydalara müvafiq olaraq həyata keçirilən sosial nəzarətdən ibarətdir. O, mahiyyət etibarilə hər bir işçinin fəaliyyətinin məhz ictimai mənasının aydınlaşdırılmasından, cəmiyyətin mənafeyi baxımından qiymətləndirilməsindən başlayır və müxtəlif formalarda tətbiq olunur.

Sosial nəzarət, hər şeydən əvvəl, tərbiyəedici əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin müdiriyyəti, həmkarlar təşkilatı və s. həmişə bu cəhətə diqqət yetirir və müxtəlif yollarla şəxsiyyətin siyasi şüuruna, hüquqi düşüncəsinə, əxlaqi şüuruna və s. təsir göstərir. Həmin proses səmərəli olduqda, əvvəlcə şəxsiyyətin hüquq qaydaları (əmək qanunçuluğu) əsasında tənzim olunan fəallığı tədricən mənəvi meyarlarla tənzim edilməyə başlayır.

Qeyri-rəsmi səviyyədə həyata keçirilən sosial nəzarət sisteminin əhəmiyyəti böyükdür. Qrupun ictimai rəyi, iş yoldaşlarının, qonşuların mülahizəsi və s. sosial nəzarətin təsirli vasitələridir.

Hər bir sosial situasiyada adamların davranış və rəftarının ümumi xarakteri sosial normalarla müəyyən olunur. İnsanlar bu normaları, necə deyirlər, ana südü ilə mənimsəyirlər. Ailədə və məktəbdə ictimai təcrübənin öyrənilməsinin mühüm yollarından biri sosial normaların mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Adamlar, bir tərəfdən, müəyyən bir sosial situasiyada sosial normalara müvafiq surətdə hərəkət etməyə çalışırlar. Məsələn, tələbə trolleybusda hər hansı bir qoca qarı və ya əlil görəndə dərhal ayağa durur, yerin ona verir. Digər tərəfdən, onlar hər hansı başqa adamın da həmin situasiyada belə hərəkət edəcəyini gözləyirlər. Məsələn, trolleybusda qabaq cərgələrdən birində gənc oğlan oturmuşdur. Trolleybusa qoca bir qadın daxil olur. bu zaman hamı gözləyir ki, gənc oğlan durub yerini ona verəcək. Psixologiyada buna *sosial gözləmələr* deyirlər. Hər bir adam adətən başqa adamların ondan nə gözlədiyini bilir, bu cəhəti öz davranış və rəftarında, istər-istəməz, nəzərə alır.

Eyni bir sosial situasiyada müxtəlif adamlar iştirak edirlər. Görəsən, biz həmin adamların hamısının eyni bir sosial situasiyada eyni tərzdə hərəkət edəcəyini gözləyirikmi? Fikrimizi yuxarıdakı misal əsasında aydınlaşdırıq. Tutaq ki, trolleybusu gənc bir oğlan sürür. Başqa bir qoca qadın növbəti dayanacaqda trolleybusa mindi. Trolleybusda oturmaq üçün boş yer yoxdur. Bütün yerlərdə qoca qadınlar əyləşmişlər. Təkrar edirik: tək-cə cavan adam trolleybus sürəndir. Görəsən bu şəraitdə başqa adamlar ondan öz yerini qoca qadına verməsini

gözləyirlərmi? Cavab aydındır: əlbəttə, yox. Bəs, onda nə üçün yuxarıdakı misalda hamı trolleybusda oturmuş gənc oğlandan durub yerini qoca qadına verməsini gözləyirdilər? Məsələnin mahiyyəti sadədir: eyni bir sosial situasiyada adamlar müxtəlif **rollar** ifadə edirlər. Tanış olduğumuz situasiyalarda gənc oğlanlardan birincisi sənişin, ikincisi isə trolleybus sürücüsü rolunda çıxış edir. Adamlar bundan asılı olaraq onlara eyni sosial situasiyada eyni meyarlarla yanaşırlar: hər hansı bir adamın hansı rol (bizim misalımızda sənişin və sürücü) ifadə etməsini nəzərə alır və onun müvafiq sosial situasiyada rolun tələblərinə uyğun olaraq hərəkət edəcəyini gözləyirlər. Bu o deməkdir ki, insanların qarşılıqlı təsiri prosesində sosial gözləmə *rol gözləmələri* kimi özünü göstərir. Həmin məsələni izah etmək üçün biz rol davranışının qanunauyğunluqları ilə tanış olmalıyıq.

9.3. 2. Rol davranışının qanunauyğunluqları.

V.Şekspirin «Bu sizin necə də xoşunuza gələcəkdir» dramında «bütün dünya» «tetara» bənzədilir. Onun sözləri ilə desək, «bu teatrda kişilərin və qadınların hamısı aktyordur», «onlardan hər biri müxtəlif rollar oynayır».

Doğrudan da adamlar həyatda müxtəlif rollar ifadə edirlər: eyni bir adam məktəbdə müəllim, evdə ana, poliklinikada xəstə, avtobusda sənişin rolunda və s. çıxış edir.

T.Şabutani rol nəzəriyyəsinin əsaslarını belə açıqlayır:

Hər bir adam hər hansı rol oynayır; fərd deyil, rol öyrənilməlidir... rollar öz-özlüyündə davranış terminləri ilə müəyyən oluna bilməz, o, ancaq qarşılıqlı hüquq və vəzifələr şablonu kimi araşdırılmalıdır. Vəzifə ondan ibarətdir ki, insan oynadığı rola söykənərək onu oynamağa məcbur olduğunu hiss edir. Başqa adamlar da ondan bu vəzifəyə uyğun hərəkət etməyi gözləyir və tələb edir... Hər bir adam müəyyən rolda çıxış edərək həm də başqa iştirakçılara münasibətdə hüquqlar kəsb edir. Onun hüquqları başqa iştirakçılara yönəlmiş ekspektasiyalar əmələ gətirir və onu bu ekspektasiyaların xətrinə nə isə etməyə təhrik edir. Rol oynamaq rolun şərtləndirdiyi vəzifələri icra etməkdən və başqa adamlara münasibətdə öz hüquqlarını həyata keçirməkdən ibarətdir.

Rolların diapozonu və miqdarı insanın daxil olduğu münasibətlər sahələrinin – sosial qrupların və fəaliyyət növlərinin diapozonu və miqdarı ilə müəyyən olunur. Əgər bir adam 5 qrupun, digəri 7 qrupun üzvüdürsə, onlardan birincisi müvafiq münasibətlər sahəsində 5 rolda, ikincisi isə 7 rolda çıxış edir. Bəs, bu rolların mahiyyəti nədən ibarətdir? İnsanın rol davranışının əsas qanunauyğunluqlarını nə ilə izah etmək olar?

Rol nəzəriyyəçiləri (*C.Mid, C.Moreno və b.*) Şekspirin sözlərini dönə-dönə iqtibas gətirirlər. Onlar bu zaman teatr aktyorları ilə cəmiyyət üzvləri arasında müxtəlif oxşar cəhətlərə diqqəti cəlb edirlər: aktyorlar müəyyən rol ifadə edir, cəmiyyət üzvləri müəyyən mövqe tuturlar: aktyorlar pyesin mətninə əsaslanırlar, cəmiyyət üzvləri müvafiq normaları gözləməlidirlər: bir aktyor başqa aktyorun oyununa reaksiya göstərməlidir, cəmiyyət üzvləri isə bir-birilərinə reaksiyalarını qarşılıqlı surətdə nəzərə almalıdırlar.

C.Morenonun fikrincə, sosial təşkilat insanların davranışını məhdudlaşdıran və ona istiqamət verən rollar şəbəkəsindən ibarətdir. Terminlərə diqqət yetirək: rol nəzəriyyəsinə görə: a) sosial təşkilat rollar şəbəkəsindən ibarətdir; b) insanların davranışı müvafiq rollarla müəyyən olunur. Rollar insanların davranışını, bir tərəfdən, məhdudlaşdırır, digər tərəfdən, ona istiqnamət verir. Bəs, bu zaman insanların bir-birinə qarşılıqlı təsiri nə ilə şərtlənir? C.Mid suala belə cavab verir: qarşılıqlı təsirin təşkili ağıldan asılıdır. Əgər ağıl rolları qəbul etmək və təxəyyüldə fəaliyyətin alternativ variantlarını oynamaq qabiliyyətinə malik olmasaydı, fərdlər öz fəaliyyətini uzlaşdırma bilməzdilər.

Rol nəzəriyyəsinin əsas postulatları belədir. Onları təhlil edəndə bir cəhət diqqəti xüsusilə cəlb edir: rol şəxsiyyətin hüquq və vəzifələrini bilavasitə əks etdirir.

Rolun hüquq və vəzifələri psixoloji baxımdan onun həm də başlıca cəhətini təşkil edir. İstər insanın özünün öz roluna, istərsə də başqa adamların onun roluna münasibəti məhz bununla bağlıdır. Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda rol

davranışında aşağıdakıları ayırd etmək olar: a) rol gözləmələri; b) rol konsepsiyası (mövqeyi).

Biz yuxarıda sosial gözləmələr haqqında danışmışdıq. Rol gözləmələri onların xüsusi halıdır. Özünün bu xüsusiyyətinə görə rol gözləmələri nisbətən konkret xarakter daşıyır və müəyyən bir rol davranışının normalarını ifadə edir.

Rol gözləmələri ikitərəfli prosesdir: hər hansı bir adam, bir tərəfdən, başqa adamlardan onların öz rollarına uyğun davranış tərzini gözləyir: müvafiq situasiyada qadının özünün, tutaq ki, ana kimi, kişinin ata kimi aparacağını gözləyir. Əgər ana və ya ata özlərini ətrafdakı adamların gözlədiyi kimi aparmırsa, onların arasında müxtəlif formalarda konfliktlər yaranır. Atalar bu mənada da «uman-yerdən küsərlər» demişlər. Belə konfliktlərə **rollararası konfliktlər** deyirlər. Digər tərəfdən, hər bir adam başqa adamların ondan (daha doğrusu, onun rolundan) nə gözlədiyini bilir və özünü müvafiq rol gözləmələrinə uyğun olaraq aparır. Bu nöqtəyi-nəzərdən rol gözləmələri sosial qrupda qarşılıqlı təsir və münasibətlər sistemini özünəməxsus şəkildə tənzim edir.

Rol konsepsiyası rol gözləmələri ilə bilavasitə əlaqədardır: rol konsepsiyası rol gözləmələrinin mənimsənilməsi əsasında əmələ gəlir. Lakin rol gözləməsi anlayışına nisbətən rol konsepsiyası anlayışı daha geniş anlayışdır. Rol konsepsiyası rol gözləmələrindən başqa şəxsiyyətin öz roluna və özünün sosial qrupdakı yerinə münasibətini ifadə edir. Bu cəhət öz əksini **rolun ifasında** tapır.

Rolun ifası müəyyən bilik, bacarıq və vərdislər tələb edir. İnsanın nəinki intellektual səviyyəsindən, emosional mədəniyyətinə, iradi keyfiyyətlərindən və s.-dən, həm də anatomik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hər bir rolun ifasında fərdi çalarlar əmələ gəlir. Lakin bütün hallarda rol davranışı insanın öz rolunu necə başa düşməsi, öz roluna və sosial qrupdakı yerinə münasibəti ilə bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə almadan rol davranışını psixoloji cəhətdən düzgün təhlil etmək olmaz.

Rolun ifası bir qayda olaraq şəxsiyyətə özünəməxsus səviyyədə təsir göstərir. Buna **rolun inversiyası** deyilir.

Rolun internalizasiyası (oxu: mənimsənilməsi) də önəmli sosial-psixoloji və sosial-pedaqoji problemdir. Rolun ifası üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlər, ən başlıcası isə konsepsiyasının özü bilavasitə bu prosesdə qaynaqlanır. Rolun internalizasiyası mürəkkəb və çoxcəhətli prosesdir. Onun kökləri sosializasiya prosesləri ilə bağlıdır.

Hər hansı bir rol özünün tipoloji xüsusiyyətləri ilə seçilir. Kellerman Lirinin şəxsiyyət tiplərinə istinad edərək rolların 8 əsas tipini ayırd etmişdir. Bu tiplər əks qütblərlə aşağıdakılardan ibarətdir: xəyalpərvər (1) – pedant (2), günahsız (3), - qapazaltı (4), mentor və ya tərbiyəçi (5) – uşaq (6), sektant və ya dəstəbaz (7) – bərişdirci (8) (*M.R.Bityanova, 308*).

Rollar özlərinin statusu ilə bir-birilərlə fərqlənirlər. Sosial psixologiyada yüksək və aşağı statuslu rolları fərqləndirirlər. Onlar, necə deyirlər, «həyat sahəsində» dixotomik ölçülərlə özlərini göstərilir: valideyn və uşaq, ər və arvad, müəllim və tələbə, doktor və patsient, sahibkar və işçi, polis və vətəndaş... rolların dixotomik ölçüləri belədir. Bu dixotomiylərin hər biri özünəməxsus münasibətlər şəbəkəsi ilə fərqlənirlər.

Son zamanlar gender rolları problemi diqqəti daha çox cəlb edir. Sosial psixoloqlar bu problemin köklərinin, ilk növbədə, gender sosializasiyasının möcüzələrində axtarırlar. Onların obrazlı ifadəsinə görə, gender sosializasiya «gövdəni» qızlara, «qanadı» oğlanlara verir. D.Mayersin qeyd etdiyi kimi, son yarıməsrdə Koldekott mükafatına layiq görülmüş uşaq kitablarında qızlar oğlanlardan dörd dəfə çox ev şeyləri (şvabra, tikiş iynələri, qazan və tava), oğlanlar isə qızlardan beş dəfə çox müxtəlif instrumentlərdən (çəngəl, maşın, silah) istifadə edən vəziyyətdə təsvir olunmuşdur.

D.Mayersin fikrincə, uşaqlar ərşəyə çatanda və yaşlaşanda məhz bunun nəticəsində aşağıdakı mənzərəni görürük: BMT-nin (1991) məlumatına görə, «hər yerdə» qadınlar ev işlərinin çox hissəsini yerinə yetirirlər. «hər yerdə» yeməyin hazırlanması və ya qabların yuyulması kimi ev vəzifələri bir qayda olaraq onların missiyası sayılır. D.Mayerin fikrincə, bu kimi davranış

gözləmələrindən kişi və qadınlar üçün «gender rolları» formalaşır. O, göstərir ki, gender rolları mədəniyyətdən və epoxadan asılıdır (*D.Mayers, 256-263*).

9.3.3. Qarşılıqlı təsirin üç tərkibli strukturu: E.Bernin tranzaksiya nəzəriyyəsinin əsas postulatları.

Qarşılıqlı təsir problemi müasir psixologiyada aktualdır və müxtəlif istiqamətlərdə – neobihevizorizm (*D.Tibl, Q.Kelli, D.Xomans və b.*), interaksionizm (*R.Xorre, M.Arqayl, M.Kovan və b.*), sosial davranışın motivləri (*V.Şuts, C.Makklintok və b.*) kontekstində araşdırılır. T.Qordonun problemsiz ünsiyyət texnologiyası, F.Qerlzin spontanlıq texnologiyası, R.Bendlerin və C.Qrinderin ünsiyyətdə müvəffəqiyyəti modelləşdirmə texnologiyası, C.Toyc və Ç.Toyçun ideal ünsiyyət texnologiyası və s. problemin öyrənilməsində önəmli nailiyyət hesab olunur. Bu baxımdan məşhur Amerika psixoloqu və psixiatri Erik Bernin transakt analiz nəzəriyyəsi diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Erik Bernin transakt təhlilin əsaslarının şərh olunduğu ilk məqaləsi 50-ci illərin axırlarında nəşr olundu. Lakin gözlənilən effekti vermədi. 60-cı illərin ortalarında isə qısa müddətdə bestsellərə çevrilmiş və dəfələrlə işıq üzü görmüş məşhur əsəri - «İnsanların oynadıqları oyunlar». İnsanların qarşılıqlı münasibətlərinin psixologiyası. İnsan taleinin psixologiyası» nəşr olunur. Bu monoqrafiyanın çevrəsində transakt analiz nəzəriyyəsi dünyanın müxtəlif ölkələrində böyük əks səda doğurdu.

V.A.Qoryaninin fikrincə, transakt analiz şəxsiyyət nəzəriyyəsi kimi insanın başqa adamlarla qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətlərini açıqlayır. Kommunikasiya nəzəriyyəsi kimi isə şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin qanunlarını araşdırır.

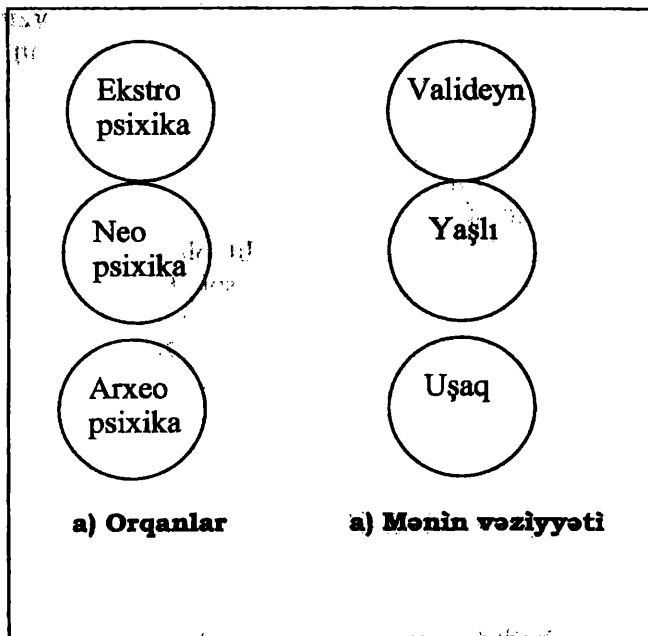
E.Bern transaksiya dedikdə sosial əlaqələrin özünəməxsus aspektini nəzərdə tutur. Onun pragmatik prinsipləri belədir:

1. Hər bir yaşlı adam əvvəllər uşaq olub.
2. Beyni normal fəaliyyət göstərən hər bir insan zəruri reallıq təcrübəsinə malikdir.
3. Hər bir yaşlılaşmış fərdin ya valideynləri olmuşdur, ya da onların valideynlərini kimse əvəz etmişdir.

E.Bern bu pragmatik prinsiplər kökündə aşağıdakı fərziyyələri irəli sürmüşdür:

1. Uşaqlığın izləri Mən-in inteqral vəziyyəti şəklində yenidən doğulur (arxeopsixi izlər).
2. Reallıq təcrübəsi Mən-in təcrid olunmuş qabiliyyəti deyil, fasiləli vəziyyətinin funksiyasıdır (neopsixi fəaliyyət).
3. İnteqral Mən-in icraedici hakimiyyətini kənar şəxsiyyətlər yerinə yetirə bilirlər (eksteropsixi fəaliyyət).

Transakt analiz nəzəriyyəsinə görə, şəxsiyyətin strukturunun üç orqanı (eksteropsixika, neopsixika və arxeopsixika) var. Fenomenoloji baxımdan onlar Mən-in aşağıdakı vəziyyətləri şəklində təzahür edirlər: Valideyn, Yaşlı və Uşaq (şəkil 18).

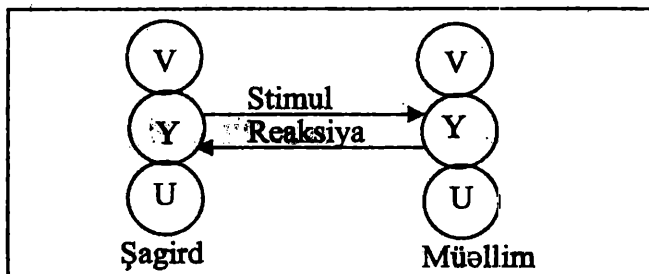
Şəkil 18. Struktur diaqramalar (E.Bernə görə)

Beləliklə, E.Bern insanın dünyada mövcudluğunun üç müxtəlif vasitəsinə kəşf etmişdir. Bu vasitələrdən hər biri fikir, hiss və davranışın özünəməxsus xəlitəsindən ibarətdir.

Əgər insan özünün valideynləri kimi fikirləşir və valideyn hissləri ilə yaşayarsa, onlardan hər hansı biri və ya onları əvəz edən hər hansı bir yaşlı kimi özünü apararsa, o, Valideyn eqo-vəziyyətində olur. Əgər o, «indi və burda» prinsipi ilə fikirləşir və hərəkət edərsə, ətrafda baş verən hadisələrə özünün yaşlı potensialı kökündə reaksiya göstərsə, o, özünün Yaşlı eqo-vəziyyətini biruzə verir. Əgər onun fikri, hissləri və davranışı uşaqlıq ölçüləri ilə söykənirsə, o, özünü Uşaq eqo-vəziyyətində göstərir (V.N.Qoryanina, 89).

Ego-vəziyyət modelləri insanın başqa adamlarla qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətlərini açıqlayır. Bu modellər insana çevik olmaq imkanı verir. İnsan bir gündə, hətta bir saat ərzində **konkret situasiyadan** asılı olaraq eqo-vəziyyət modellərinin hamısından istifadə edə bilər, başqa sözlə, bir eqo-vəziyyət modelindən başqasına keçə bilər.

Ego-vəziyyət modellərinin mahiyyətini E.Bernin konsepsiyasına müvafiq olaraq qarşılıqlı təsir prosesinin öz xüsusiyyətləri ilə açıqlamaq olar. Bu mürekkəb və çoxcəhətli prosesdir, E.Bernin konsepsiyasında müxtəlif yönümlərdə təhlil olunur. Onlar üçün seçiyyəvi olan bir ümumi cəhətə diqqət yetirək, bu modellərin bir çox hallarda paralelləşdiyini, bir çox hallarda isə sadəcə olaraq kəsişdiyini müəyyən edə bilərik (bax: şəkil 19 və 20).

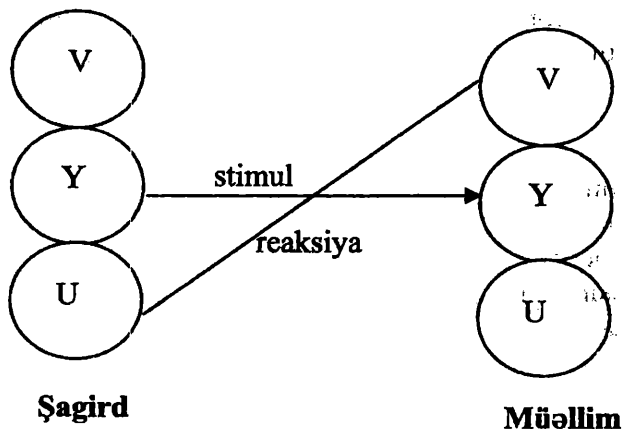

Şəkil 19. «Yaşlı-yaşlı» paralel transaktsiyası (V-valideyn, Y-yaşlı, U-uşaq).

E.Bern bu modellər əsasında kommunikasiyanın qaydalarını müəyyən etmişdir. **Birinci qayda** belədir: nə qədər ki, transaktsiya paralel olaraq qalır, kommunikasiya uzun müddət davam edə bilər.

İkinci qaydaya görə, transaktsiyalar kəsişəndə qarşılıqlı təsir kəsilir, bu zaman kommunikasiyanı bərpa etmək üçün partnyorlardan biri və ya hər ikisi zəruri surətdə özünün eqo-vəziyyətini dəyişdirməlidir.

Üçüncü qaydaya görə, transaktsiya gizli xarakter kəsb edəndə, onun davranış nəticələri sosial səviyyədə deyil, psixoloji səviyyədə müəyyənləşir.

Şəkil 20. «Yaşlı-yaşlı», «Valideyn-Uşaq» kəsişən transaktsiyası (V.A.Qoryanina).

Paralel transaktsiyanın müxtəlif tipləri var: bu tiplər sırasında aşağıdakılara daha çox təsadüf olunur: «Yaşlı-Yaşlı», «Valideyn-Valideyn», «Uşaq-Uşaq».

Əgər A., tutaq ki, B.-yə «Yaşlı» eqo-vəziyyətində hər hansı məramla müraciət edir. B. isə ona «Yaşlı» eqo-vəziyyətində deyil, «Valideyn» eqo-vəziyyətində cavab verir: əsəbləşir, onun sözünü ağzında qoyur, əməlli-başlı danlamağa başlayır.

«Yaşlı-Valideyn» məkanında transaksiyalar kəsişir və tərəflərin qarşılıqlı təsirində fəsadlar əmələ gəlir.

Gizli transaksiyanın da öz xüsusiyyətləri var. Bu tip transaksiyalarda «gizli» məqamlar bir qayda olaraq qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri ilə aşkarlanır.

Müəllim şagirdə müraciət edir: «Siz bu günkü dərsə hazırlaşmısınız?».

Şagird: «Əlbəttə, dərsi oxumuşam və öyrənməyə çalışmışam».

İlk baxışda bu paralel transaksiyadır («Yaşlı-Yaşlı»).

Doğrudan da, bu sosial səviyyədə, belədir, psixoloji səviyyədə isə belə deyil. Əgər biz müəllimin replikasını onun səsi və baxışlarına görə təhlil etsək, bu cəhəti aydın sezmə bilərik.

Müəllim, bu məqamda şagirdə sərt ədə ilə müraciət edir, onun sifətindən, necə dəyərlər, zəhrimar tökülür, qaşları çatılmışdır.

Şagirdin isə səsi titrəyir, həyəcanlıdır, başını aşağı dikmişdir, hürkək baxışlarla müəllimə baxır.

Psixoloji baxımda onların qarşılıqlı təsiri «Valideyn-uşaq», «Uşaq-Valideyn» tranzaksiyalarına söykənir. Əgər onların qarşılıqlı təsirini psixoloji səviyyədə sözlə ifadə etsək, aşağıdakı dialoq almardı:

Müəllim: «Siz heç vaxt dərsə hazır olmursunuz!»

Şagird: «Siz həmişə mənə qarşı ədalətsizsiniz!».

Tranzaksiya fenomenini təhlil edəndə bir cəhət diqqəti cəlb edir: bəzi adamların qarşılıqlı təsirində müəyyən tranzaksiya tipləri möhkəmlənir. Müəllimlər əksər hallarda şagirdlərə «Yaşlı» (oxu: müəllim) kimi deyil, daha çox «Valideyn» kimi yanaşırlar. Bu kökdə də onların şagirdlərlə qarşılıqlı təsirində müəyyən fəsadlar əmələ gəlir.

Ailənin sosial psixologiyasında maraqlı bir qadın tipi - «Ana-qadın» tipi təsvir olunub. Müəyyən edilib ki, bəzi qadınlar öz ərlərinə həyat yoldaşı kimi deyil, ana kimi yanaşırlar: onlarla öz uşaqları kimi rəftar edirlər, yerli-yersiz uşaq yerinə qoyur, qulluq buyurur, göstəriş verir, yol göstərir, iş bacarmayanda, istər-istəməz ələ salırlar. Ər kimi isə əslində saymırlar E.Bernin

sözləri ilə desək, bu tipli tranzaksiya onların sosial münasibətlərində əks olunmur: onlar ər-arvad idilər və ər-arvad olaraq da qalırlar. Lakin psixoloji səviyyədə onların qarşılıqlı münasibətlərində emosiyaların özgələşməsi fonunda köklü dəyişikliklər əmələ gəlir.

«Ana-qadın» tipinə ərindən yaşlı olan və ya onunla eyni yaşda olan qadınlar arasında daha çox müşahidə olunur.

9.4. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması

İnsanların qarşılıqlı münasibətləri onların bir-birini qavraması və anlaması prosesində formalaşır inkişaf edir.

Ünsiyyət insanların bir-birini qavramasından başlayır. Qavrayışın bu növü psixologiyada **sosial persepsiya** (latınca *socialis – ictimai, perceptio – qavrayış* deməkdir) adlanır.

Sosial persepsiya termini psixologiyada 40-cı illərin ortalarından etibarən işlənməyə başlanılmışdır. Əvvəlcə bu terminlə qavrayış prosesinin sosial amillərlə şərtlənməsi faktlarını ifadə edirdilər. Məsələn, C.Bruner bir tədqiqat zamanı uşaqları kasıb və dövlətli olmaq üzrə iki qrupa bölüb onlara dəyəri bir neçə qəpik olan xırda pul göstərdi. O, uşaqlara təklif etdi ki, pulun diametrinin neçə sm. olduğunu müəyyən etsinlər. Qərribə bir mənzərə alındı: tutaq ki, pulun diametri 3 sm. idi. Lakin, ilk baxışda nə qədər təəccüblü olsa da, uşaqlar pulun diametrini belə qavramadılar. Varlı uşaqları pulun diametrinin, tutaq ki, 2 sm., kasıb uşaqları isə 5 sm. olduğunu təsdiq etdilər. Məsələnin mahiyyəti çox sadə idi: varlı uşaqlarının nəzərində xırda pul heç nə idi, buna görə də həmin pul onların gözündə çox kiçik görünürdü, halbuki kasıb uşaqları üçün göstərilən pul «məəlli-başlı dəyərə» malik idi, buna görə də pulun diametri onlara əslində olduğundan çox böyük görünürdü. C.Bruner belə faktları sosial persepsiya termini ilə açıqlanmağı təklif etdi.

XX yüzilliyini 50-ci illərində, elmi-texniki tərəqqinin geniş vüsət kəsb etdiyi şəraitdə insan amilinin əhəmiyyəti daha da artırdı. İnsanın insan tərəfindən qavranılması məsələləri diqqəti daha çox cəlb edirdi. Fiziki cisimlərdən fərqli olaraq

insanın qavranılması nəinki elmi, həm də praktik əhəmiyyətə malik olan məsələ kimi meydana çıxırdı. Əvvəlcə insanın qavranılmasını sosial obyektin qavranılması adlandırırdılar, lakin sonralar qavrayışın bu növünü C.Brunerin meyarları ilə sosial persepsiya kimi ifadə etməyə başladılar. 70-ci illərdə terminin əhatə etdiyi məsələlər daha da genişləndi. Hal-hazırda sosial persepsiya termini ilə 3 nisbətən müstəqil prosesi – şəxsiyyət-lərəarası qavrayış, insanın özünüqavraması və qruplararası qavrayışı nəzərdə tuturlar.

Müasir psixologiyada sosial persepsiya prosesləri aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiq olunur:

- *qrup üzvlərinin bir-birini qavraması;*
- *qrup üzvlərinin başqa qrup üzvlərini qavraması;*
- *insanın özünü qavraması;*
- *insanın öz qrupunu qavraması;*
- *insanın «başqa» qrupu qavraması;*
- *qrupun öz üzvünü qavraması;*
- *qrupun başqa qrupun üzvünü qavraması;*
- *qrupun başqa qrupu (və ya qrupları) qavraması.*

Göründüyü kimi, sosial persepsiya prosesləri çoxcəhətli-dir, lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, onun əsas məsələlərindən biri, bəlkə də ən başlıcası insanın insan tərəfindən qavranılması və anlaşılmasıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, sosial persepsiya sayəsində təşəkkül edən insan sürətləri ünsiyyət prosesinin və birgə fəaliyyətin tənzim edilməsində mühüm rol oynayır. Adi bir situasiya xatırlayaq. Tutaq ki, biz kimdən isə saatın neçə olduğunu soruşmalıyıq. Yaxınlıqda iki adam vardır. Biz onların hər ikisini tanıyıyıq; onlardan biri mədəni adamdır, o birisi həddindən artıq kobuddur. Biz, onların ikisinə də eyni şəkildə müraciət edirikmi? Şübhəsiz ki, yox. Hətta çox vaxt ikinci halda imkan daxilində kobud adamdan söz soruşmaq belə istəmirik. Bu vaxt müxtəlif adamlarla ünsiyyətimizin xarakteri, ilk növbədə, onlar haqqında məlik olduğumuz təşəvvürlərlə müəyyən olunur.

Sosial persepsiya sahəsində aparılan müxtəlif tədqiqatlarda şagirdlərin müəllimi, oğlanların qızları, boksçunun rəqibini,

taksi sürücüsünün piyadanı və s. qavramasına aid xeyli maraqlı faktlar müəyən edilmişdir.

9.4.1. İnsanların bir-birlərini qavramaları.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlar bir-birini qavrayarkən, bir tərəfdən, özlərinin fiziki simasını, digər tərəfdən sosial simasını qavrayırlar.

I. Fiziki simanın qavranılması haqqında. İnsanlar bir-birini qavrayarkən adətən zahiri görkəmin: «boy», «göz», «saç», «qaş», «bədən» və s. kimi atributlarına diqqət yetirirlər. Bu, qanunauyğun cəhətdir. İnsanın fiziki simasının elementləri olduqca çoxdur. Lakin psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanın insanı tərəfindən qavranılması prosesində onların hamısı eyni dərəcədə rol oynamır. Bu baxımdan bəzi elementlərin, xüsusilə «saç», «göz», «burun», «dodaqlar», və s.-nin əhəmiyyəti daha böyükdür. Onlar insanın insan tərəfindən qavranılmasının istinad elementləri – əlamətləridir. İnsanın insan tərəfindən qavranılmasında həmin elementlərin hamısı iştirak etməsə də, ən azı birinin iştirakı zəruridir.

İnsanların bir-birini qavramasında sifət mühüm yer tutur. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, insan sifəti affektiv əhəmiyyətə malikdir. Sifətin ən ifadəli əlamətləri ağızla göz sahəsində (arasında) yerləşir. Bu sahəyə **mimika zonası** deyilir. İnsanın insan tərəfindən qavranılmasında ekspressiv yükü bu zonalar daşıyır. Belə ki, gülüşün ifadəsində ağız, müxtəlif emosiyaların ifadəsində isə göz sahəsi daha mühüm rol oynayır. Bu baxımdan sifət nəinki qavranılmaq üçün münasibdir, həm də sifətin ekspressiviyası insanın halətlərini əks etdirir və həmişə ünsiyyət prosesdə nəzərə alınır. Hər hansı bir adam başqasının sifətini təsvir edərkən sifətin forması, gözlərin rəngi, burnun böyüklüyü və forması, dodaqlar, alın, qaş, ağız, çənə və s. haqqında məlumat versə də, onları həmişə mənalandırır, qaşın, gözün və dodaqların təkrarolunmaz cizgiləri arxasında insan psixologiyasının sirlərini axtarır. Kişilərə nisbətən qadınlar bu cəhətdən daha yaxşı nəticə göstərirlər.

Bir tədqiqat zamanı diktorun artikulyasiyasının (onun kinoplyonkaya çəkilmiş çıxışı səssiz nümayiş etdirilir) və səssiz

filmlərin qavranılması şəraitində normal və zəif eşidən kişi və qadınların, eləcə də oğlan və qızların sözləri tanıması xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Eksperimental surətdə müəyyən edilmişdir ki, hər iki halda qadınlar (qızlar) şifahi nitqi kişilərə (oğlanlara) nisbətən daha yaxşı qavrayırlar: canlı artikulyasiyaya görə sözləri daha yaxşı qavrayan qadınların miqdarı kişilərə nisbətən 1,9-2,2 dəfə, səssiz filmlərə görə isə 2,6-3,7 dəfə çox olmuşdur.

Artikulyasiyada müxtəlif nitq üzvləri iştirak edir. Onların içərisində dodaqlar xüsusi rol oynayır. «Fikrin dodaqlara görə oxunması» termini də məhz bu faktı təsbit edir. Bu zaman görülmən artikulyasiyadakı informasiyanın qavranılmasında bilavasitə mimika zonası, eləcə də vokal mimika ilə bağlı olan əlavə vasitələr, məsələn, ekstralingvistik vasitələr (pauza, gülüş, ağlama, nitqin tempi və s.) fəal rol oynamağa başlayır. Bu aydın şəkildə göstərir ki, qadınların mimika zonasını daha çox ayırd etməsi sosial persepsiyada meydana çıxan cinsi fərqlər içərisində mühüm yer tutur.

Müəyyən edilmişdir ki, insanın tam surəti tədricən əmələ gəlir, onun yaranması qavrayış obyektinin əks olunduğu məkan-zaman şəraiti ilə əlaqədardır. Məsələn, normal adamlar yaxşı görmə şəraitində onlardan 2 km aralı məsafədə olan adamı ətrafdakılardan ayıra bilirlər. 1 km məsafədən onlar insanın ümumi konturlarını görürlər. 700 m. məsafədən isə başqa adamın əl və qol-hərəkətlərini qavrayırlar. Onlar 400 m. məsafədən adamın baş geyimini, 300 m. məsafədən başını və çiyinlərini, sifət dairəsini, geyiminin rəngini, 200 m. məsafədən sifətini, əllərini, 60 m. məsafədən gözlərini, burnunu və barmaqlarını, 20 m. məsafədən isə bütün xüsusiyyətlərini əks etdirirlər.

Görmə şəraitindən asılı olaraq insanın insan tərəfindən qavranılmasının göstəriciləri də dəyişir.

Fizika simanın qavranılmasında yaş planında müəyyən fərqlər müşahidə olunur. A.A.Bodalev bu baxımdan müəyyən edilmiş qanunauyğunluğu təhlil edərək göstərir ki, yaş artıqca insanlar qavrayış prosesində başqa insanın fiziki simasına aid əlamətləri daha çox ayırd edirlər. 7-8 yaşa nisbətən 21-26 yaşla-

rında fiziki simanın qavrayış zamanı təsbit edilən elementlərinin faizi, demək olar ki, 22 dəfə artır.

İnsanın insan tərəfindən qavranılması prosesini təhlil edərkən qavrayış subyektı və obyektinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Tutaq ki, hər hansı bir tələbə təbiətin qoynunda seyrə dalıb güllərə-çiçəklərə heyran-heyran tamaşa edirdi. Bu zaman gül-çiçək (qavrayış obyektı) üçün ona kimin baxmasının (qavrayış subyektinin), necə deyərlər, əhəmiyyəti varmı? Sualın cavabı aydındır: yox. Əgər həmin tələbə başqa bir adama, məsələn, sevdiyi qıza baxarsa, bu zaman qavrayış obyektı (qız) qavrayış subyektinə (tələbəyə) nəinki laqeyd qalmır, passiv mövqə tutmur, hətta müxtəlif yollarla ona təsir göstərir. Ümumiyyətlə, hər bir adam özünü qavrayış obyektı kimi fərqləndirir: o, bilir ki, küçədə də, işdə də, evdə də, teatrda da, kafedə də ona baxan var. Adamlar öz davranış və rəftarlarında adətən bu cəhəti nəzərə alır, başqa adamlarda özləri haqqında yaxşı təsəvvürlər yaratmağa çalışırlar. İnsanların bu məqsədlə istifadə etdikləri təsirli yollardan biri **fizioqnomik maska** adlanır.

Maska təbii imkanların, məsələn, zahiri görkəmin köməyi ilə yaradılır. Buna görə də ona fizioqnomik maska deyilir.

Fizioqnomik maska başqa adamı nəzərdə tutur, başqa adam üçün yaradılır və ünsiyyət zamanı qarşılıqlı təsir vasitələrindən birinə çevrilir. Fizioqnomik maskaya müraciət etməklə insan əslində başqa adamda ən azı yaxşı təəssürat yaratmaq məqsədilə özünün təbiətin ona bəxş etdiyi fizioqnomik imkanlarının təsirini artırmağa çalışır. O, bu zaman yaş, cins və pəşə xüsusiyyətlərini adətən nəzərə alır. Gözəllik, kişilik və ya qadınlıq haqqındakı etalon və stereotiplərə müvafiq olaraq saç düzümü formalarından, kosmetik vasitələrdən istifadə edir. Bir sıra hallarda bu məqsədlə plastik cərrahiyyə əməliyyatlarına da müraciət edilir. Plastik cərrahiyyədən əsasən gənc qadınlar istifadə edirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda yaşlı adamlar da «kifir» görünməkdənsə, plastik cərrahiyyənin əzablarına dözməyi daha üstün tuturlar. Təkcə bu cəhətin özü fizio-

qnomik maskanın insan üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu əyani surətdə göstərir.

Fizioqnomik maska nisbətən statik xarakter daşıyır. Ünsiyyətin dinamik cəhəti mimikada, jestlərdə və s. təzahür edir. İnsanlar onların vasitəsilə psixoloji maska yaradırlar.

Psixoloji maska hisslərin, fikrin, rəyin gizlədilməsini nəzərdə tutur. Tamahıkar, rüşvətxor, müftəxor, böhtançı adamlar psixoloji maskadan məharətlə istifadə edirlər ki, bu da onlarla mübarizə işini güman edildiyindən qat-qat çox çətinləşdirir. Belə adamların başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri adətən saxta xarakter daşıyır.

Başqa adamların qavranılması prosesində bu cəhətlər necə nəzərə alınır? Həmin suala cavab vermək üçün sosial persepsiyanın mexanizmlərini aydınlaşdırmaq lazımdır.

İnsan ünsiyyət prosesində bir-birlərinin davranışının psixoloji çalarlarını «oxuyurlar»: onlar qavradıqları adamların zahirî görkəminin mənasını özləri üçün aydınlaşdırmaqla kifayətlənmirlər, həm də onun sosial simasını ayırd edirlər. Bu o deməkdir ki, başqa adam təkcə özünün fiziki keyfiyyətlərinə (filan boylu, cinsli, yaşlı, sifətli, gözlü və s.) görə qavranılır. O, birinci növbədə, cəmiyyətdə müəyyən yer tutan, qavrayanın və cəmiyyətin həyatında bu və ya digər rol oynayan şəxsiyyət kimi qavranılır və dərk olunur.

II. Sosial simanın qavranılması haqqında. Sosial sima, ilk növbədə, insanın geyim xüsusiyyətləri, bəzək-düzəyi və b – aksesuarları vasitəsilə qavranılır. Onun nitq xüsusiyyətlərinin, proksemik və fəaliyyət xarakteristikalarının, mənəvi keyfiyyətlərinin qavranılması sosial simanın qavranılmasının vektorunu təşkil edir.

Sosial simanın qavranılmasında iki önəmli sosial-psixoloji fenomen – fizioqnomik reduksiya və qrupdaxili favoritizm fenomenləri müşahidə olunur.

Fizioqnomik reduksiya özünü aşağıdakı kimi göstərir: insanın daxili aləmi, davranış və rəftarı müəyyən sosial qrup üçün tipik olan xüsusiyyətlərə görə təfsir olunur və... onun davranışı bilavasitə həmin tipik əlamətlər əsasında proqnoz-

laşdırılır. Bu mexanizmə xüsusilə etnoslar arası münasibətlər sahəsində daha aydın təzahür edir.

Qrupdaxili favoritizm meyli də maraqlıdır: insan bir qayda olaraq öz qrupunun üzvlərini başqa qrup üzvləri ilə müqayisədə daha yüksək qiymətləndirir. Başqa sözlə, «bizimki» bütövlükdə həmişə «bizimki olmayandan» yaxşıdır. Qürbət eldə adamlar özlərininkini görəndə necə də sevinirlər – bu qeyri-adi hisslərin kökləri məhz qrupdaxili favoritizm fenomeni kimi şərtlənir (M.R.bityanova, 149).

Sosial sima fiziki sima ilə qarşılıqlı əlaqədə qavranılrsa da, sosial persepsiya prosesində fiziki simaya nisbətən sosial sima daha çox informativdir.

9.4.2. İnsanların bir-birlərini anlaması məsələləri.

İnsanın insan tərəfindən qavranılması müxtəlif amillərlə şərtlənir: fərdi həyat təcrübəsi, yaş, cins, peşə, təhsil, milliyət və s. sosial perspektivaya mühüm təsir göstərir. Lakin bununla belə, onun ümumi qanunauyğunluqları vardır.

İnsanlar qavrayış prosesində bir-birlərini müxtəlif **sosial etalon və stereotiplər** baxımından qiymətləndirirlər. Etalon fransız sözü olub ölçü nümunəsi deməkdir (məsələn metr – uzunluq ölçüsü etalonudur). İnsanlar müxtəlif fiziki obyektlərlə yanaşı sosial obyektləri də qiymətləndirərkən müəyyən etalonlardan istifadə edirlər. Sosial etalonlar müxtəlifdir. Kişilik və qadınlıq etalonlarını buna misal göstərmək olar.

Oğlanlar (kişilər) oğlanları (kişiləri), oğlanlar (kişilər) qızları (qadınları), qızlar (qadınlar) qızları (qadınları), qızlar (qadınlar) oğlanları (kişiləri) qavrayarkən, adətən bir-birlərini bu etalonlara əsasən qiymətləndirirlər. Aşağıdakı nümunələrdə qızların oğlanları kişi etalonu əsasında necə qiymətləndirdiklərini aydın görmək olar. «Nazim yaxşı oğlandır. Zəhəri görünüşü haqqında isə belə deyə bilərəm. Qaraşın, qara saçlı, qara gözlüdür, çox da incə olmayan burnu vardır. Ağzı və dişləri pis deyil. Bədəni çox incədir. Elə bil qızıdır...», «Altay mənim o qədər xoşuma gəlmir. Girdə və kök üzü vardır. Qalın dodaqlı və xırda gözlü oğlandır. Demək olar ki, kürəyi belindən seçilmir», «O, irigöz oğlandır. Boyu kiçikdir. Seyrək qaşları var. Ancaq

xasiyyətinə söz ola bilməz...», «Zaurun qara qaşları, mavi gözləri var. Hündür boyu onu hamıdan ayırır. Ancaq onun bir böyük eybi var; qulaqları yekədir. Yekə deyəndə çox yekədir, o qədər ki, aşağı əyilir. Enli kürəkləri ona oğlan gözəlliyi bəxş etmişdir».

İnsanların bir-birini qavraması prosesində **sosial stereotiplərin** (yunanca *stereos* – *möhkəm*, *tuos* – *ad* deməkdir) də öz rolu vardır. Stereotiplər müəyyən bir irqə, millətə, peşəyə və s. mənsub olan adamlar, qruplar haqqında adi şüur üçün səciyyəvi olan təsəvvürlər kimi meydana çıxır. Bu təsəvvürlər sadə, sxematik, hətta bəzən təhrif olunmuş xarakter daşısa da, stereotipləri təkcə bilik kimi təhlil etmək olmaz. Stereotiplərdə sosial obyektlər haqqında müəyyən biliklər öz əksini tapır, lakin onların əsas funksiyası heç də bununla bağlı deyildir. Məsələn, mühasibat işçiləri haqqında stereotiplərdə onlar xəsis, quru adamlar kimi təqdim olunurlar. Biz yaxşı tanımadığımız hər hansı bir mühasibi bu baxımdan qiymətləndirəndə ona «xəsis», «quru» adam kimi münasibət bəsləyirik.

Stereotiplər insanların şəxsi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi əsasında formalaşır. Kitablardan, kinofilmlərdən alınmış məlumatlar, tanış adamların danışdıqları əhvalatlar və s. adətən bu stereotiplərin möhkəmlənməsi üçün şərait yaradır. Onlar çox vaxt adamların bir-birini düzgün dərk etməsinə mane olur.

Bir mühüm cəhəti də qeyd edək: fiziki obyektlərdən fərqli olaraq, sosial obyektlərin qavranılması emosional çalarlarla zəngindir. Söhbət insandan, onun təsviri heç də asan olmayan baxışlarından, çöhrəsinin rəngindən, əllərinin hərəkətindən, ürəyinin döyüntüsündən gedir.

Gözümüz başqa adamın gözünə sataşanda... həyacanlanırıq, halına yanırıq, dərdinə şərikin oluruq, özümüzün, tutaq ki, tələbələrini yadımıza salıb, ona haqq qazandırırıq, «mən də onun yerinə olsaydım, belə edərdim», - deyirik. Bu o deməkdir ki, özümüzü onun yerinə qoyuruq, başqa sözlə, özümüzü onunla eyniləşdiririk. Psixologiyada buna **identifikasiya** (latınca *identifikare* – *eyniləşdirmək* deməkdir) deyilir.

Bu prosesin ikinci tərəfi də vardır: biz başqa adamı qavrayırıq, o da bizi qavrayır. Sosial persepsiya qarşılıqlı prosesdir. Başqa adamlar bizi necə qavrayırlar? Bu sual hər bir adam üçün psixoloji baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tutaq ki, M. müxtəlif vaxtlarda xalası qızlarına qonaq getmişdir. Xalası qızının biri onu görəndə əldən-ayaqdan getmiş, digər xalası qızı isə ayaq üstə qarşılayıb oturmağa yer də göstərməyibdir. Və yaxud, o, qardaşı oğlunun ad günündə mənasız bir lətifə danışib. Hamı istehza ilə gülüşüb... Görəsən, M., evə qayıdanda yol boyu xalası qızlarının onu necə qarşılaması, ad günündə qonaqların nə üçün elə gülməsi haqqında fikirləşirmi? Fikirləşir. Buna psixologiyada **refleksiya** deyilir.

Refleksiya (latınca *reflexio* – *geriyə müraciət etmək* deməkdir) geniş anlayışdır. Refleksiya dedikdə, birinci növbədə, insanın özünü, öz daxili aləmini dərk etməsi, özünün fikir və hisslərini təhlil etməsi, özünü, öz əməllərini, adamlarla münasibətlərini görmək bacarığını, özü haqqında mühakimələrini nəzərdə tuturlar. Bundan başqa, refleksiya – başqa adamların sənə necə münasibət bəslədiyini, necə yaşadığını, onların səni necə başa düşdüklerini görmək və dərk etmək deməkdir. Sosial persepsiyada refleksiyadan danışarkən biz onun sonuncu mənasını nəzərə alırıq. Başqa adamı başa düşmək həm də onun sənə münasibətini dərk etmək deməkdir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə sosial persepsiyanı eyni vaxtda iki güzgüdə alınan təsvirə bənzətmək olar: insan başqa adamı əks etdirməklə yanaşı özü də onun qavrayış güzgüsündə əks olunur. Ünsiyyət prosesində identifikasiya və refleksiya vəhdətdə meydana çıxır.

İnsan başqa adamın ona münasibətini dərk etmək üçün həmin adamın rəftar və davranışının motivlərini aydınlaşdırılmalıdır. Yuxarıdakı misalları xatırlayaq: M. ikinci xalası qızının nə üçün onu soyuq qarşıladığını, qonaqlıqdakı adamların ona nə üçün istehza ilə güldüyünü aydınlaşdırmalıdır. Bu, sosial persepsiyanın ümumi qanunauyğunluqlarından biridir. Müəyyən edilmişdir ki, adamlar bir-birini qavrayarkən, zahiri əlamətlər haqqındakı məlumatlarla kifayətlənmirlər, zəruri surətdə bir-

birlərinin davranışının səbəblərini aydınlaşdırır, ayrı-ayrı keyfiyyətlərə görə şəxsiyyətlərini xarakterizə edirlər.

Başqa adamların qavranılması prosesində insanın onların davranış və rəftarının səbəblərini və motivlərini şərh etməsinə **kauzal atribusiya** deyilir. (Latınca *kausa – səbəb, attriduo – verirəm, bəxş edirəm* deməkdir). Bu mənada kauzal atribusiya terminini Azərbaycan dilində səbəbin şərhı kimi işlətmək olar.

Zahiri əlamətlərə görə səbəbin müəyyən edilməsi heç də asan deyildir. Bu yolla fiziki hadisələrin səbəbini təhlili nə qədər çətindirsə, psixoloji hadisələrin səbəbini müəyyən etmək iki qat, üç qat çətinidir. İnsanın insan tərəfindən qavranılması prosesində bu cəhət bütün aydınlığı ilə özünü göstərir. Məsələn göstərək: avtobusda orta yaşlı bir kişi yerini qadına vermək üçün ayağa durur. Qadın isə... oturmur. Bu, görəsən, nə ilə əlaqədardır? Bəlkə qadın növbəti dayanacaqda düşəcəkdir? Bəlkə özünün qocalmadığını göstərmək istəyir? Bəlkə kişinin bu hərəkətini «qadına sataşmaq» kimi başa düşür? Bəlkə radikalitdir və oturub-durmaqda çətinlik çəkir? Qadının təkə oturmaq istəməməsi faktına görə bunların hansının doğru olduğunu demək çətinidir.

Halbuki kişinin ayaq üstə durması, qadının oturmaması, kişinin pərt olması, qadının laqeyd baxışları dərhal ətrafdakı sənişinlərin diqqətini cəlb edir və onlardan hər biri bu hadisəni özünün başa düşdüyü kimi şərh edir. Biri fikirləşir ki, «qadın mədəni adam deyildir». İkincisi düşünür ki, «kişi ayağa duranda, qadına baxıb gülürdü. Deyəsən, ondan xoşu gəlmişdi», üçüncüsü, dördüncüsü, beşincisi... hərə bir ehtimal irəli sürür və qadının oturmaq istəməməsini öz bildiyi kimi izah edir.

Bu nümunədə kauzal atribusiya üçün səciyyəvi olan üç xüsusiyyət aydın nəzərə çarpır: a) başqa adamı qavrayarkən bizim onun haqqında aldığımız informasiya, adətən, məhdud xarakter daşıyır və əsaslı nəticə çıxarmaq imkanı vermir; b) bu zaman biz qavradığımız adamın davranışının səbəblərini ehtimal yolu ilə izah etməyə başlayırıq, c) güman etdiyimiz səbəbi ona aid edirik.

Deməli, başqa adamı qavrayarkən biz onun davranışının səbəblərini özümüz də başa düşmədən izah etsək də, bu zaman əslində davranışının səbəblərini müəyyən etmirik, ona ehtimal yolu ilə müəyyən səbəbləri şamil edirik.

İnsanlar bir-birlərinin davranışını bu yolla izah edərkən nəyə əsaslanırlar?

Hər hansı bir adam bir halda özü də başa düşmədən özünü başqa adamla eyniləşdirir (identifikasiya), oxşar şəraitdə də özünün keçirə biləcəyi hissləri (fikir, niyyət, motiv və s.) qavradığı adama aid edir. Başqa bir halda qavradığı adamı müəyyən adamlar kateqoriyasına aid edir (tutaq ki, müəllimə oxşadır) və onun davranışını müvafiq stereotiplər (məsələn, müəllim haqqında stereotiplər) əsasında izah edir. Bu zaman qavranılan adamın davranışının başa düşülməsi qavrayanın ünsiyyət təcrübəsindən bilavasitə asılıdır. Müntəzəm surətdə bədii ədəbiyyat mütaliə edən adamlar başqa adamları daha yaxşı başa düşürlər. Bu baxımdan psixoloji biliklərin əhəmiyyətini də ayrıca qeyd etmək lazımdır. Psixoloji biliklərə yaradıcı surətdə yiyələnmiş adamlar kauzal atribusiya sahəsində daha yaxşı nəticə göstərirlər.

İnsanın insan tərəfindən qavranılması prosesində müxtəlif effektlər müşahidə olunur, onların içərisində oreol effekti və yenilik effekti mühüm yer tutur.

Oreol effektinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, biz hər hansı bir adamı yaxşı adam kimi tanıdıqda sonralar onun nöqsanlarını adətən görmürük, davranışını, əməllərini, eləcə də ayrı-ayrı keyfiyyətlərini yaranmış ilk xoş təəssürat əsasında qiymətləndiririk və əksinə, adam yeni kollektivdə, qonşular arasında özünü pis adam kimi tanıtdıqda, onun hətta yaxşı əməllərinə də inanmırlar.

Beləliklə, oreol effekti iki formada – müsbət və mənfi oreol effekti kimi özünü göstərir.

Yenilik effekti isə tanıdığımız və tanımadığımız adamlar haqqındakı informasiyanın əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, tanımadığımız adamın davranışını izah edərkən adətən onun haqqında bizə məlum olan ilk informasi-

yaya əsaslanır. Halbuki tanıdığımız adamın davranışını izah edərkən onun haqqında başqa adəmdən aldığımız yeni inyormasiyanı istər-istəməz nəzərə alır. Məsələn, bizdə A. Haqqında müəyyən təəvvür yaranır – «yaxşı adamdır», «prinsipialdır», «xeyirxahdır» və s. A. haqqında əmələ gələn bu təəvvürlər kollektivin digər üzvləri – V., D. və başqalarının söylədiyi rəy və mülahizələr əsasında həm müsbət, həm də mənfi planda dəyişir.

Adam haqqında söylənilən «pis sözlər», əsassız olub-olmamasından asılı olmayaraq, onun kollektivdəki nüfuzuna təsir göstərir. Aydın məsələdir ki, adam haqqında «pis söz deyənin» özünün kim olması çox əhəmiyyətlidir. Kollektivin ən nüfuzlu üzvü ilə ən nüfuzsuz üzvünün bir adam haqqında söylədiyi fikir eyni təsir gücünə malik deyildir. Lakin «ən nüfuzsuz» adam biri haqqında fikrini hara çatdı təkrar edirsə, bir başqası da «üzgörmək edib» həmin fikri təsdiq edirsə, bu irad, əsaslı olub-olmamasından asılı olmayaraq, şübhəsiz ki, təsirsiz qalmır. Həm də ona görə ki, belə adamlar xüsusi psixoloji fon yaratmaq üçün təsirli sözlər seçib, mimikadan və vokal mimikasıdan məharətlə istifadə edir, ağılsızdır, hətta bunu nəzərə çatdırmaq üçün yaylığını çıxardıb gözünlü silir, yaxud xəstə olduğunu nəzərə çatdırmaq üçün dərman atır. Əlini üreynin üstünə qoyur, bununla da çox vaxt ətrafdakıların bu və ya digər hadisəyə emosional qiymət verməsinə nail olurlar. Məlum olduğu kimi kimi, emosional qiymət qiymətin digər növlərinə – intellektual, əxlaqi və estetik qiymətə nisbətən birtərəfli olur.

İstər oreol, istərsə də yenilik effektində kauzal atribusiya üçün səciyyəvi olan mühüm bir xüsusiyyət aydın nəzərə çarpır: biz qavradığımız adamın əməllərini təkcə şərh etməklə məhdudlaşmırıq, həm də onun nəticələrini öz davranış və rəftarımızda nəzərə alır.

Burada üç hal mümkündür: a) bir adam başqasını «yaxşı adam» hesab etdiyi üçün ona yaxınlaşır; b) ya «pis adam» hesab edərək ondan uzaqlaşır; c) ya da öz münasibətlərini pərdələməyə, gözlətməyə başlayır: tez-tez and içir, özünə şahid göstərir, hətta yalan danışır.

Müəllim-şagird münasibətlərinin formalaşmasında kauzal atribusiya mühüm rol oynayır. Görəsən, müəllimlər həmişə şagirdləri düzgün başa düşürmü? Təcrübə göstərir ki, müəllimlər çox vaxt şagirdlərin davranış və rəftarının motivlərini düzgün şərh edə bilmirlər. Eksperimental tədqiqatlar da bunu sübut edir.

Müəyyən olunmuşdur ki, müəllimlər «əlaçı» və «təlimdə geridə qalan», «intizamlı» və «intizamsız» şagirdlərin əməllərinin səbəblərini eyni meyarlarla şərh etmirlər. Birincilərdə çox vaxt ancaq müsbət, ikincilərdə isə mənfi cəhətlər görünür, birincilərin hətta mənfi keyfiyyətlərinə müsbət mənə verir, ikincilərin isə müsbət əməllərində belə mənfi çalarlar axtarırlar. Bu isə müəllimlərin şagirdlərlə ünsiyyətini son dərəcə çətinləşdirir, ən başlıcası isə onlarda özləri haqqında yanlış təsəvvürlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir.

9.5. İnsanların qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət

İctimai münasibətlər kimi insanların qarşılıqlı şəxsiyyət-lərarası münasibətləri də öz reallığını ünsiyyət prosesində tapır. Ünsiyyət situasiyasında iki (və ya üç) adamın iştirak etməsi faktının özü insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin olmasını nəzərdə tutur. Qarşılıqlı münasibətlər nəinki ünsiyyət prosesində əks olunur, həm də məhz bu prosesdə formalaşır.

Ünsiyyətlə qarşılıqlı münasibətlər bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqədar olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Ünsiyyət insanların birgə həyat fəaliyyəti ilə şərtlənir. Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və xarakteri ünsiyyətin məzmununa və formasına mühüm təsir göstərir, lakin insanların münasibətləri son dərəcə kəskin olduqda belə, ünsiyyət spesifik formalarda mövcud olur. Başqa sözlə, ünsiyyət adamların bir-birinə münasibətinin müsbət və ya mənfi olmasından asılı olmayaraq bütün hallarda zəruri surətdə həyata keçirilir.

Qarşılıqlı münasibətlər müxtəlifdir. Funksional baxımdan onların aşağıdakı tipini fərqləndirirlər: a) Formal (və ya rəsmi); b) Qeyri-formal (və ya qeyri-rəsmi) qarşılıqlı münasibətlər.

Formal qarşılıqlı münasibətlər hər bir fərdin müvafiq konkret qrupda onun rəsmi statusu (mövqeyi) ilə şərtlənən münasibətlərinin məcmuundan ibarətdir. Onlar fəaliyyətin normativ cəhətlərini əks etdirir və müəyyən qaydalarla tənzim edilən işgüzar münasibətlərdə ifadə olunur. Rəsmi münasibətlər səviyyəsində kollektiv üzvlər arasında fəaliyyətin məzmunu və təşkilat vasitələrinə uyğun olaraq struktur – funksional asılılıq, A.S.Makarenkonun sözləri ilə desək, məsul asılılıq münasibətləri sistemi yaranır.

(Məktəbdə «direktor-müəllim» və «müəllim-müəllim» tipli münasibətlər formal qarşılıqlı münasibətlərə misal ola bilər. Onların qarşılıqlı münasibətləri rəsmi xarakter daşıyır və müvafiq inzibati hüquqi qaydalarla tənzim olunur. Lakin, bununla belə, hər bir məktəbdə, eləcə də zavodda, fabrikdə, ailədə, elmi-tədqiqat institutunda və s.-də insanlar arasında formal qarşılıqlı münasibətlər də əmələ gəlir. Gəlin, fikrimizi yenə pedaqoji kollektivlər nümunəsində aydınlaşdıraraq.

(Tutaq ki, hər hansı bir məktəbdə 80 müəllim işləyir. Görəsən, onların qarşılıqlı münasibəti ancaq formal (rəsmi) xarakter daşıyırmı? Əlbəttə, yox. Əgər həmin məktəbdə qarşılıqlı münasibətlər şəbəkəsini psixoloji cəhətdən öyrənsək, aşağıdakı faktları müəyyən edə bilərik: müəllimlərin bəziləri 2, 3 və 4 nəfərlik kiçik qruplar şəkilində bir-birilə daha yaxınlıq edirlər. Onlardan birinin ad günündə mütləq digər iki müəllim iştirak edir. Dostlar asudə vaxtlarını nəinki birlikdə keçirir, hətta fürsət tapdıqda dərslər də birlikdə gedib-gəlir, bir-birlərinin sevincinə, dərd-sərinə şərik olurlar. Xəstələndə bir-birinin başının üstündən əskik olmur; onlardan biri xəstənin uşaqlarına baxır, ikincisi xörək bişirir, üçüncüsü onun üçün dərman alır və s. Bu zaman biz həmin üç müəllim arasında yaranmış münasibətləri qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər kimi xarakterizə edə bilərik.

Formal qarşılıqlı münasibətlərlə yanaşı sosial-psixoloji xarakter daşıyan qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlərin yaranması ünsiyyətin qanunauyğun cəhətlərindən birini əks etdirir. Qeyri-

formal qarşılıqlı münasibətlər məhiyyət etibarilə ictimai funksiyalarla müəyyən olunmur, şəxsi xarakter daşıyır.

Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər heç kəs tərəfindən müəyyən edilmir, psixoloji cəhətdən əlverişli şərait olduqda öz-özünə təşəkkül edir. Onlar yarandıqdan sonra mühüm psixoloji reallığı çevrilir: qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər simpatiya və antipatiyanın görünməz telləri ilə kollektivə nüfuz edərək istər hər bir işçinin, istərsə də bütövlükdə kollektivin fəaliyyətinə müəyyən təsir göstərir və müvafiq psixoloji iqlim yaradır. Onların məzmunu kollektivin inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Formal və qeyri-formal münasibətlər adətən bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır və kollektivin çoxcəhətli həyatında əhəngdar surətdə uzlaşır. Bir sıra hallarda isə onlar sadəcə olaraq bir-birinə uyğun gəlmir və kollektivdə müxtəlif konfliktlərin yaranmasının mənbəyinə çevrilir.

Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və ya səviyyəsi insanlar arasında ünsiyyətin xarakterinə mühüm təsir göstərir. Bundan asılı olaraq biz formal və qeyri-formal ünsiyyətdən danışa bilərik. Onların bir-birindən əsas fərqi bundan ibarətdir ki, qeyri-formal ünsiyyətə nəzərən formal ünsiyyət müəyyən rəsmi qadalarla məhdudlaşdırılır. Ərlə-arvadın, iki dostun, iki yoldaşın (qeyri-formal ünsiyyət), işdə direktorla müəllimin, küçədə postda dayanmış polis işçisi ilə piyadaların, avtobusda bir-birini tanımayan iki sənişinin (formal ünsiyyət) və b.-nin ünsiyyət tərzinə fikir versəniz, bunu asanlıqla görə bilərsiniz? Bir misal göstərək: adam öz dostunu görəndə kimi ondan, məsələn, soruşa bilər: «gözlərin qızarıb, deyəsən bu axşam yaxşı yatmamısan». Halbuki avtobusda bu və ya digər sənişinə həmin sualla müraciət etmək, öz şəxsi həyatı haqda məlumat vermək (Bilirsən, başıma nə gəlib) və s. olmaz. Avtobusda «zəhmət olmasa, yol verin, buyurun», «bağışlayın-buyurun və ya, keçin» tipli formal ünsiyyət tərzini daha çox məqbul sayılır.

Qeyri-formal ünsiyyət formal ünsiyyət kimi rəsmi qadalarla məhdudlaşdırılmır. Lakin burada da qarşılıqlı münasibətin (ər-arvad, iki dost, iki yoldaş və iki tanış arasındakı münasibət)

sibətin) xarakterindən asılı olaraq insanlar arasında müəyyən psixoloji məsafə gözlənilir. Ər-arvadın qarşılıqlı münasibəti üçün məqbul hesab edilən rəftar tərz, ünsiyyət ədəsi eyni qrupda təhsil alan oğlan və qızın qarşılıqlı münasibətlərində qəbul olunmur. Onların pozulması adətən əxlaqi meyarlarla qiymətləndirilir. «Həyasız adam» etalonunun bir çaları məhz bundan ibarətdir.

Ünsiyyət mədəniyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ünsiyyət mədəniyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz ifadəsini tapır. Nəzakətlik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabili dinləmək bacarığı və başa düşmək arzusu, onun zövqünə, fikirlərinə, ovqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərimə anlamaq, dərdinə şərik olmaq – bunlar ünsiyyət mədəniyyətinin əlifbasıdır. Həmi bu əlifbanı öyrənməli, mənimsəməlidir.

9.6. Ünsiyyət çətinlikləri və onların aradan qaldırılması yolları

Ünsiyyət prosesində müəyyən çətinliklər – kommunikativ maneələr müşahidə olunur. Onlar, adətən, sosial və ya psixoloji xarakter daşıyırlar.

Müxtəlif sosial qruplara mənsub olan adamlar arasında sosial, siyasi, dini, peşə fərqləri və s. kəskin şəkildə özünü göstərdikdə, onlar situasiyanı eyni şəkildə başa düşmür, anlayışları müxtəlif mənalarda işlədir, hadisələrə müxtəlif baxımdan yanaşırlar və s. Şübhəsiz ki, belə maneələr olduqda da kommunikasiya prosesi həyata keçir. Hətta hərbi düşmənlər belə danışıqlar aparırlar. Lakin bir cəhət aydındır: sosial xarakterli kommunikativ maneələr olduqda, ünsiyyət şəraiti xeyli mürəkkəbləşir.

Ünsiyyət prosesinə psixoloji xarakterli kommunikativ maneələr də mühüm təsir göstərir: belə çətinliklər ya müsaiblərin müəyyən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə malik olması (məsələn, onlardan birinin həddində artıq utancaq, digərinin qapalı və ya «qaradınmız» olması), ya da onların arasında xüsusi növlü psixoloji münasibətlərin – bir-birinə qarşı qərəz, ədavət, düşmənçilik,

lik, inamsızlıq və s.-nin əmələ gəlməsi nəticəsində meydana çıxır. Belə hallarda ünsiyyətin münasibətlə əlaqəsi aydın nəzərə çarpır. Məsələnin belə qoyuluşu nəinki elmi, həm də böyük praktik əhəmiyyəti olan nəticələr çıxarmaq imkanı verir.

Ünsiyyət prosesində kommunikativ maneələri necə aradan qaldırmaq olar? Bu mühüm məsələni praktik cəhətdən hansı yollarla daha səmərəli həll etmək mümkündür? Psixoloqların fikrincə, kommunikativ maneələri aradan qaldırmaq üçün adamların ünsiyyət mədəniyyətini artırmaq, onlara ünsiyyət verdişləri aşılamaq lazımdır.

Müasir dövrdə ünsiyyət aşılamağın təsirli vasitəsi kimi sosial-psixoloji treninqdən (ingiliscə trainin – öyrənmək, hazırlamaq, məşq etmək deməkdir) istifadə olunur.

Sosial-psixoloji treninq sosial-psixologiyanın tətbiqi məsələlərindən biridir. Özünüdərkətmə, ünsiyyət və qarşılıqlı təsir verdişlərinin formalaşması sahəsində qrup metodlarının işlənilməsi və tətbiqi onun əsas vəzifəsini təşkil edir. Sosial-psixoloji treninq prosesində başlıca vasitə kimi müxtəlif modifikasiyalarda tətbiq edilən qrup diskussiyasından və rollu oyunlardan istifadə olunur.

Sosial-psixoloji treninqin köməyiylə, bir tərəfdən, ünsiyyət sahəsində həyatı çətinliklərlə rastlaşmış adamlarda kommunikativ verdişlər formalaşdırılır və ya onların ümumi kommunikativ hazırlığı təkmilləşdirilir; digər tərəfdən isə adamlarla bağlı olan peşə sahiblərində – rəhbər işçilərdə, pedaqoqlarda, tibb işçilərində, idman məşqçilərində və b.-da xüsusi kommunikativ verdişlər yaradılır.

Sosial-psixoloji treninq ideyasını mahiyyət etibarilə alman psixoloqu Kurt Levin irəli sürmüşdür. Z.Freydin psixoanaliz, C.Morenonun sosiometriya nəzəriyyəsində və s.-də də müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Lakin, bununla belə, sosial-psixoloji treninqi praktik surətdə ilk dəfə amerikan psixoloqu və psixiatri K.Rocers 1947-ci ildə tətbiq etməyə başlamışdı.

K.Rocers fərdin qavrayış aləminə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, fərdin davranışı guya onun qavrayışı ilə müəyyən olunur, o, reallığı necə qavrayırsa, ona elə də reaksiya

göstərir. İnsanın ətraf gerçəkliyi və özünü qavraması sahəsində dəyişikliklər baş verən kimi onun davranışında da dəyişiklik əmələ gəlir.

K.Rocers belə hesab edirdi ki, qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətləri yaxşılaşdırmaq, adama özünün düzgün qiymətləndirildiyini hiss etmək imkanı verən xüsusi iqlim yaratmaq yolu ilə şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirilməsini təmin etmək olar. O, bu sahədə sosial-psixoloji treningə böyük əhəmiyyət verirdi.

Sosial-psixoloji trening məqsədilə xüsusi kiçik qruplar təşkil olunur. 1949-cu ildə bu qruplara T – qrup adı verildi (T – «Training» sözünün ilk hərfidir – *training qrup* deməkdir).

T – qrup qısa müddət ərzində (bir neçə gündən bir neçə həftəyə qədər) fəaliyyət göstərir. Qrup üzvləri arasında, bir tərəfdən, onların həyatda girə bilmədikləri şəxsi münasibətlər yaradılır və bu zəminə zəruri ünsiyyət verdişləri aşılır, digər tərəfdən öz münasibətlərini başa düşmələrinə diqqət yetirilir.

Hal-hazırda sosial-psixoloji trening praktikasi psixologiya elminin sürətlə inkişaf edən tətbiqi sahələrindən birinə çevrilmişdir. Sosial-psixoloji treningdən müxtəlif profilli mütəxəssislər – rəhbər işçilər, müəllimlər, həkimlər, psixoloqlar, ticarət işçiləri və s. hazırlığında istifadə olunur. Ər-arvad konfliktlərinin aradan qaldırılması, valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması, «çətin» yeniyetmələrin tərbiyəsi və s.-nin sahələrində də sosial-psixoloji trening geniş tətbiq olunur.

9.7. Ünsiyyət prosesində psixoloji təsir məsələləri

Ünsiyyət prosesində insanlar müxtəlif yollarla bir-birlərinə psixoloji təsir göstərirlər. Psixoloji təsirin effektləri güzəran psixologiyasında kəşf olunsa da, onların sistemli təsviri bədii ədəbiyyatda özünün aydın ifadəsini tapmışdır.

Ünsiyyət prosesində insanlar bir-birlərinə baxıb təskinlik tapırlar, bir-birlərinin sözü ilə oturub-dururlar, hörmət etdikləri adamların öyüd-nəsihəti ilə pis əməllərdən çəkinirlər...

Psixoloji təsir vasitələri çoxcəhətlidir. Onlardan aşağıdakılar daha önəmlidir.

9.7.1. Andlar, alqışlar və qarğışlar. İnsanlar özlərinin güzəran təcrübələrində bir-birlərinə müxtəlif yollarla təsir göstərirlər. Yalvarıb yaxarmaq, ağlayıb sızlamaq, bunun ilk sadə formalarıdır.

Güzəran təcrübəsində tədricən daha mürekkəb, psixoloji təsir vasitələri – *and içmə, alqışlar və qarğışlar* meydana çıxmışdır.

9.7.1.1. Andlar – Qəsəmlər. İnsan münasibətlərində andın tutumlu yeri vardır.

Müəyyən edilmişdir ki, «Gedər-gəlməzə üz tutan igidlərimiz, saçının birini ağ, birini qara hörüb yol gözləyən, başı üstündə hörümçək sallananda, göyərçin pırlayanda sevinən gəlinlərimiz, nişanlılarımız üz-üzə, göz-gözə dayanaraq and içirlər.

And yeyilməz, and deyilməz! Dumduru, təmiz su tək, ana südü tək içiləmiş, qana hopar, iliyə çiləmiş. Ər igidlər söz verər, and içər, ağsaqqallar, ağbirçəklər el-oba adından söz verər, and içərlər».

Ata-babalarımız anda inanırdılar, özlərinin gündəlik təcrübələrində bir-birlərinə etibar edirdilər. El-obanın gözündə andı pozmaq, əmanətə xəyanət etmək, yalan danışmaq sadəcə olaraq mənfi keyfiyyət sayılırdı. Onların yozumu vardı. Düzlüyü və doğruluğu bənzərsiz mənəvi keyfiyyətlər kimi yüksək qiymətləndirirdilər.

Andı pozan, əmanətə xəyanət edən, yalançı adamlara bel bağlamırdılar, onlardan çox vaxt üz döndərir, onlarla çörək kəsmir, səfərə çıxmırdılar. Güzəran psixologiyasında andın iki formasına təsadüf olunur: *and içmə və and vermə*.

Andın kökləri inanclarla bağlıdır. İnanclar tədricən insan münasibətlərinə nüfuz edərək onların and yerinə çevrilirdi. İnsanlar inandıqları, etiqad bəslədikləri mənəvi sərvətləri təkcə öz aləmlərinə qapılıb göz bəbəyi kimi qorumurdular, özlərinin başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətlərində bilavasitə onlara istinad edir, ən çətin məqamda bu inanclara and içirdilər.

Müşahidələr göstərir ki, başa and içirlər, çörəyə, buğdaya, ana südüne, vuran qılınca and içirlər. At kəlləsinə də and

içerlərmiş. İndi də kənddə-kəsəkdə at başı yerə atılmaz, barı başına asılar.

Andların təsir gücü böyük idi. Axı, and içənin and yeri içilən üçün də müqəddəs mənəvi sərvətdir. İnsanların güzəran təcrübəsində and içmə tədricən bu zəmində kütləviləşmiş və geniş yayılmağa başlamışdı. İnsanlar nəinki and içir, həm də bir-birinə and verirdilər, yaxın adamı hansısa yoldan çəkindirir, nəyi isə etməyə təhrik edirdilər. Səni and verirəm Allahın əziz adına, səni and verirəm ananın südünə... Səni and verirəm! Bu sözlər böyükdən kiçiyə, hamı üçün təsirli idi. Anda baxmayan, öz əməlindən çəkinməyən adamlar elin-obanın gözündə hörmətdən düşürdü.

Andıçmə və andvermə ancaq formaca bir-birlərindən fərqlənirdilər. Onlar məzmunca eyni kökdə yaranmışdı. Adamlar and içəndə də, and verəndə də eldə-elatda yüksək dəyərləndirilən eyni mənəvi sərvətlərə söykənirdilər.

Güzəran təcrübəsində andın xüsusi formasına da təsadüf olunur. Hər hansı bir adam kiməsə deyil, öz-özünə and içir, andına da əməl edir. Bu məqamda and psixoloji cəhətdən yeni çalarlar kəsb edir, xüsusilə insanın bilavasitə iradə özmini əks etdirir.

Andın sosial-psixoloji baxımdan son dərəcə maraqlı olan bir forması da var. Elin-obanın ağır çağında camaat meydana toplaşır. Müdrik qocalar cavanları Vətən uğrunda döyüşə çağırırdılar. Hamı bir nəfər kimi son damla qanına qədər Vətəni qoruyacağına and içərdi. Və... öz andına sadıq qalardı.

9.7.1.2. Alqışlar və qarğışlar. Güzəran təcrübəsində psixoloji təsirin özəmli vasitəsi kimi alqışlar və qarğışlar da mühüm yer tutur. Onlar uzun müddət folklorşünaslıq yönümündə öyrənilmişdir. Son zamanlar alqışlar və qarğışlar pedaqoji axarda da araşdırılmağa başlanmışdır. Psixoloji aspektdə isə, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, alqışlar və qarğışlar öz kökü ilə əski etiqadlar və bədii anlayışlarla sıx əlaqədardır. Onların («Başına dönüm», «Qurban olum», «Ayağının altında ölüm», «Səni görüm alov aparsın» və s.) etimoloji təhlili bunu aydın əks

etdirir. B. Abdullayevə görə, qədim zamanlarda adamlar bu fikirdə olublar ki, alqış və qarğısı söyləməyə yuvarladan, onları həyata keçirən elə ruhlardır. Onun fikrincə, olsun ki, «alqış» ifadəsindəki «al», «qarğış»dakı «qara» da əslində elə ruh adlarıdır. Birinci xeyirxah, ikincisi isə bəd əməllər qoruyucusudur.

Müxtəlif alqış və qarğışların (qurbanın olum, ayağının altında ölüm, başına kül ələnsin, başına daş düşsün və s.) təhlili göstərir ki, onlar xalqın mifik təfəkkürü ilə bilavasitə bağlıdır.

Əfsun-övsuna, sözün sehirli qüvvəsinə etiqadın çox güclü-qüvvətli olduğu bir şəraitdə insanlar alqış və qarğışın həyata keçiriləcəyinə inanmış, «onun nəhaq, ünvansız söylənilməsi ilə böyük fəlakətin baş verəcəyi» zənnində olmuşlar. Xüsusilə qarğışdan ehtiyat etmiş, qorxmış, «qarğışın törədəcəyi qadabalanı sovuşdurmağa cəhd etmişlər».

İnsanların bir-birini qavraması və anlaması prosesində alqışlar və qarğışlar əsrlər-qərinələr boyu bu axarda özəmli rol oynamışdır. Müasir dövrdə insanların xüsusilə qarğışlara münasibəti bu və ya digər dərəcədə dəyişilsə də, onlar ünsiyyət prosesində özlərinin sosial-psixoloji çaraları ilə bilavasitə əks olunur və şəxsiyyətlərarası münasibətləri şərtləndirir.

Alqışlar mahiyyətə konyuktiv, qarğışlar dizyunktiv hissləri ifadə edir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə onlar şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təkcə affektiv çaralarını deyil, həm də koqnitiv cəhətlərini şərtləndirir və bilavasitə davranış yönümündə əks olunurlar.

İnsanların bir-birini qavraması və anlaması prosesində alqışlar identifikasiyanın təsirli vasitəsi kimi özünü göstərir. Qarğışların təsir sahəsi isə sosial-psixoloji baxımından daha genişdir. Onlar qarğış edən üçün psixoloji müdafiə, qarğış olunan üçün isə refleksiya və özünüqiymətləndirmə vasitəsidir.

Qarğışın psixoloji müdafiə axarında da özünəməxsus mənası var: insanlar kimisə qarğıyanda, üreklərini başaldırlar, təskinlik tapırlar («Qurban olasan filənkə», «Ayağımın altında öləsən» və s.).

Psixoloji yönündə alqışların və qarğışların üç tipini fərqləndirmək olar: a) müxtəlif həyati situasiyalarda rastlaşmış

adamların; b) doğma və yaxın adamların bir-birini (məsələn, ananın və ya atanın öz övladlarını) alqışlaması və qarğışlaması; c) ayrı-ayrılıqda adamların özlərini alqışlaması və qarğışması.

Güzəran təcrübəsində alqış və qarğışların birinci tipi geniş yayılıb.

Yaxşılıq edən adamı alqışlayırdılar: *Allah səni yaman gözdən saxlasın, Allah səni bizə çox görməsin, Allah sənə bala dağı göstərməsin, oğullu-qızlı olasan, atalı-analı böyüyəsən, balanın toyunu görəsən, süfrən bərəkətli olsun, qada-bala səndən uzaq olsun, evli-əşikli olasan, evin qonaq-qaralı olsun, görüm yüz il yaşayasan...*

Pislik edən adamı isə qarğıyırdılar: *Allah qapılarını bağlı qoysun, balalarının xeyrini görməyəsən, qız olub qızlar içənə girməyəsən, duz-çörək sənin gözlərini tutsun, işığa həsrət qalasan...*

Alqış və qarğışın məzmunu və forması, bir tərəfdən, yaxşılıq və pisiyin özünün səviyyəsindən, digər tərəfdən adamların imicindən və reytingindən, onların arasındakı yaxınlıq və uzaqlığın hədudlarını müəyyənləşdirən psixoloji məsafənin xarakterindən asılıdır.

İkinci və üçüncü alqış və qarğışlara da psixoloji axarda az təsadüf olunmur.

Alqışlar və qarğışların sosial-psixoloji baxımdan son dərəcə maraqlı olan bir forması da var: alqışlar el mərasimində dualar kimi, qarğışlar isə ağılar şəklində qaynaqlanırlar.

Alqış-dualara toy mərasimlərində də, yas mərasimlərində də təsadüf olunur. Bu məqamda dualar kütləviləşir, bir növ elin-obanın duası kimi səslənir və dua sahibinin elin gözündə reytinginə böyük təsir göstərir.

Ağıları isə bir qayda olaraq hüüzür yerində deyirlər. Onların qarğış məqamları necə də təsirli olurdu: qarğış hüüzür ovqatında göz yaşları ilə edirlər, sinələrini cırırlar, saçlarını yolurlar... Hüüzür yerində xüsusi affektiv şərait yaranırdı. İllah da qarğış eldə-obada xüsusi imici ilə seçilən hər hansı bir ağbirçəyin dilində səslənəndə... Bu şəraitdə qarğış sözün əsl mənasında sosial-psixoloji fenomenə çevrilirdi. Yas mərasimi iştirakçıları-

nın qəlbində əks-səda doğururdu. Hüzür yerində öz-özünə çox səslə monoloq alınırdı: onlar ağır leytmotivləri axarında kimin isə ölümünə və ya bədbəxtliyinə bəis olmuş adamı bir səslə qarğışlayırdılar. Bu çox səslə monoloqda qarğış daha mənalı səslənirdi.

Əgər alqışlarla qarğışları kəmiyyət baxımında müqayisə etsək güzəran təcrübəsində alqışların daha önəmli yer tutduğunu görürük. Bu isə təsadüfi olmayıb, ilk növbədə, sosial-psixoloji amillərlə şərtlənir. Alqışlar da çoxdur, qarğışlar da. Lakin elin-əlin onlara münasibəti bir mənalı deyil. Güzəran psixologiyasında onlardan hər birinin özünəməxsus yozumu var. Eldə-obada alqışları dua sayır, qarğışlara bəddua kimi baxırlar və onları rəğbətləndirmirlər, qarğış edənə isə deyirlər ki, dilin-ağzın qurusun.

Adamlar, hər şeydən öncə, kimin alqışlanmasına və qarğışlanmasına böyük məna verirlər. Eldə-obada öz statusu ilə seçilən, elin hörmətini qazanmış adamların alqışlanmasına rəğbətlə yanaşırlar, qarğışlanmasına isə müxtəlif formalarda etiraz edirlər. Alqışları xeyirxahlıq kimi yüksək qiymətləndirirlər, xüsusi ilə o dua forması kəsb edəndə, allah qəbul eləsin, deyirlər.

Qarğışlar psixoloji təsirin ən ağır vasitədir. Eldə-obada qarğışı sevmirlər, qarğış edənə isə rəğbətləndirmirlər. İllah da ki, cavan adamı, eldə-obada ad çıxarmış, yaxşı əməlləri ilə tanınmış adamı qarğıyasan. Bu məqamlarda ağbirçək qadınlar, müdrik nənələr qarğış edənə «ağzın yansın», «dilin qurusun» deyirlər.

Elin-obanın qarğış barədə öz anlamı var. *Qarğışın iki tərəfi olar* – deyirlər. Təcrübədə inanmışdılar ki, qarğış adamın özünü tuta bilər. El bu anlamla da adamları yerli-yersiz qarğımazdılar.

Doğma və yaxın adamların qarşılıqlı münasibətlərində alqışların tutumlu yeri vardır. Nənə, ana alqışları psixoloji ölçüləri ilə bənzərsizdir. Ailə münasibətlərində konflikfli situasiyə yarananda isə qarğışlardan çox vaxt təsirli tərbiyə vasitəsi kimi

istifadə olunurdu. Elin-elatın gözündə ananın öz övladını qarğımısı əslində qeyri-adi sosial-psixoloji hadisə sayılırdı.

Xalq inamına görə uşağı ananın qarğısı deyil, atanın qarğışı tutur. Bu atalar sözünün iki əlavə yozumu var. Bir sirli-sehirli qaydadır: analar öz övladlarını «gözlərinin işığı» sayırlar, öz xoşbəxtliklərini onların xoşbəxtliklərində axtarırlar və heç vaxt onları ürək dolusu qarğımırılar. Ən başlıcası isə, el inanclarına görə, «ananın südü söylədiyi qarğışın qarşısını alır, onu təsirsizləşdirir». Elin-elatın anlamında ana südü səmavi ölçülərlə mənalandırılır. Ananın duası, alqışı isə necə də təsirlidir?! Türk anlamında bir ana duası yeddi kişi qarğışını heç edir.

Ana ah çəkəndə isə onun acılı-naləli ahı dalğa-dalğa kəndə yayılırdı: qonum-qonşunun, tanış-bilişin ürəyinə od salırdı. Onlar ananın müdafiəsinə qalxırdılar.

Atalar övladlarına bir qayda olaraq dua edirlər, onları qarğımırılar. Ata duasının eldə-obada əks-sədası böyük olurdu. Ataların duası, anaların ahı-ata duası ilə ana ahının təsir gücünü eldə-obada belə dəyərləndirirdilər.

Alqışlar təki qarğışlar da psixoloji müdafiənin təsirli vasitəsi kimi daha çox qadın psixologiyası hadisəsidir. Güzəran təcrübəsində kişi qarğışlarına nisbətən qadın qarğışlarına geniş təsadüf olunur.

İnsanın özünün özünü alqışlaması və ya qarğımısı isə onun özünü qavramasında və dərk etməsində özünəməxsus vasitədir. Güclü affektiv reaksiyalarla müşayiət olunan bu vasitələr psixoloji avtoportretin və mənlilik şüurunun formalaşmasında tutumlu rol oynayır.

Adamlar nəyi alqışlayır, nəyə qarğış edirdilər? Alqışları və qarğışları bu baxımdan təhlil etsək, andlar kimi onların da, xalqın yüksək qiymətləndirdikləri sərvətlərə söykəndiyini görürük. Bəzi and, alqış və qarğışlarda bu cəhət xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Məsələn, *Allah həqqı (and)*, *Allah köməyin olsun (alqış)*, *Allah sənə qənim olsun (qarğış)*, *ananın südünə and olsun (and)*, *ananın südü sənə həlal olsun (alqış)*, *ananın südü gözündən gəlsin (qarğış)* və s. Bəzi müəlliflər bu mənada da and, alqış və qarğışların, «demək olar ki, hamısının

müqəddəs hesab edilən nemət və varlıqların adları ilə» bağlı olduqlarını qeyd edirlər (*Ə.Həşimov, F.Sadıqov*).

Bir halda bu ülvî sərvətlərə and içirlər, digər halda, onların axarında kiminsə hər hansı hərəkəti rəğbətləndirilir, üçüncü halda isə pislənir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə alqışlar və qarğışlar rəğbətləndirmə və cəzalandırmanın özünəməxsus forması kimi meydana çıxdı.

Andlar, alqışlar və qarğışlar mahiyyətə birbaşa təsir vasitələri kimi əmələ gəlmişdir. Güzəran təcrübəsində tədricən onlardan dolayı təsir vasitələri kimi də istifadə etməyə başlamışdılar. Xüsusilə abırlı bir el ağsaqqalı və ya ağbirçək bir el anası toyda-düyündə, yas yerində və s.-də nəyəsə and içəndə, kimisə alqışlayanda və ya qarğıyanda, bu, söz-söhbətin təsir gücü daha böyük olardı. Yerin də qulağı var, - deyərlər. Söz yerdə qalmazdı, alqış və qarğış sahibinə çatardı. Ən başlıcası isə bu söz-söhbət elin-obanın gözündə onun hörmətinə, nüfuzuna böyük təsir göstərirdi. Qonum-qonşu alqış sahibini təriflər, qarğış sahibini isə qınayırdı.

9.7.2. Psixoloji sirayət: hisslərin intellektuallaşması prosesləri. Psixoloji sirayət (və ya yoluxma) effekti sosial psixologiyada XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində müəyyən edilsə də insanlara çoxdan məlum idi: bütün xalqların ədəbiyyatında psixoloji sirayətin fenomenologiyası bədii səpgidə ətraflı təsvir edilmişdir. Onun elmi təhlili isə sosial psixologiyanın ilk nailiyyətləri zəminində mümkün olmuşdur.

Sosial psixologiyada hələ onun eksperimental inkişafı dövründən əvvəl müəyyən edilmişdi ki, psixoloji sirayət kütlə psixologiyası hadisəsidir. Ən yeni tədqiqatlar göstərir ki, psixoloji sirayət effekti kiçik qruplarda da müşahidə olunur. Lakin bununla belə, insanlar məhz kütlə daxilində psixoloji sirayətə daha asanlıqla məruz qalırlar. Bu, hər şeydən əvvəl, kütlənin özünün psixoloji xarakteristikası ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, insan kütlə daxilində özünü daha çox anonim vəziyyətdə hiss edir. Bu şəraitdə şəxsiyyət amilinin rolu köklü surətdə azalır. İnsanın, birinci növbədə, psixi halətlərində mühüm dəyişikliklər əmələ gəlir. Onun idrak fəaliyyətində emo-

sional amillər xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Emosional diqqətin fəallaşması üçün əlverişli şərait yaranır. İnsan öz gördüyü və ya eşitdiyi hadisələri özünəməxsus emosional fonda, necə deyirlər, onu bilavasitə əhatə edən adamların gözü ilə qavramağa, anlamağa başlayır. Onun baş verən hadisəyə münasibəti də əsasən bu şəraitdə formalaşan emosional qiymətlərlə müəyyən olunur. İnsan bu zaman istər başqalarında, istərsə də özündə əslində başlıca nöqsanları görə bilmir. Kütlə psixologiyası üçün səciyyəvi olan bu cəhətləri nəzərə alsaq, onda psixoloji sirayəti şərtləndirən amilləri nisbətən ətraflı təhlil edə bilərik.

Psixoloji sirayət nədir? Müxtəlif dini ekstaz, kütləvi psixoz hadisələri, ritual rəqslər, əhəmiyyətli idman yarışları və ya panika (küyə düşmə) şəraitində adamların davranış və rəftarını xatırlayın. Bu zaman insanlarda kütlə halında hərəkət edən başqa adamların təsiri ilə müəyyən psixi halətlər yaranır. Məsələn, stadionda idman ehtirasları qızıxdıqda ən sakit tamaşaçı belə asanlıqla kütləyə qoşulub qışqırmağa, yersiz hərəkətlər etməyə başlayır. Bu proses şüursuz, qeyri-ixtiyari xarakter daşıyır. Psixoloji sirayət halları hər hansı bir informasiyanın və ya davranış örnəyini şüurlu surətdə qəbul edilməsi yolu ilə yaranmır. Onun əsas mexanizmini kütlə şəraitində əmələ gələn müəyyən emosional halətlərin adi zəncirvari reaksiya modeli üzrə bir adamdan başqasına verilməsi təşkil edir.

Nəzərə alınmalıdır ki, psixoloji sirayət halları hər bir şəraitdə deyil, ancaq müəyyən şəraitdə özünü göstərir. Bu baxımdan hadisələrin birdən-birə baş verməsini və insan üçün həyatı əhəmiyyət kəsb etməsini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Belə hallarda baş verən və ya baş verəcək hadisə haqqında informasiyanın olmaması və qəsdən təhrif edilməsi də psixoloji sirayətin dinamikasına mühüm təsir göstərir. Çox vaxt insanlarda özünəməxsus şok vəziyyəti yaradan qeyri-adi bir xəbərin çıxması hətta vəlvələ və ya çaxnaşma situasiyasının yaranması ilə nəticələnir.

Psixoloji sirayətin xarakteri və səviyyəsi müxtəlif amillərlə şərtlənir. Təsadüfi (yüngün zamanı küçəyə yığılmış ca-

maat), eksperessiv (dəfn mərasimi), konvensial (futbol oyunu tamaşaçıları) və ya fəal kütlədə (məsələn, təbii fəlakət zamanı xilas olan kənd camaatı) psixoloji sirayət spesifik xüsusiyyətlərlə meydana çıxır.

Panika halları isə psixoloji cəhətdən kütləvi qorxu halətlərlə xarakterizə olunur. Qarşılıqlı psixoloji sirayət şəraitində qeyri-adi ölçülərlə güclənir. Qrupun ümumi məqsədləri aydın olmadıqda, subyektiv baxımda əhəmiyyətli olmadıqda, qrupun həmrəyliyi və onun liderinin nüfuzu aşağı olanda panikanın təsir sahəsi genişlənir.

Auditoriyanın yaş və cins xarakteristikası psixoloji sirayətin dinamikasına mühüm təsir göstərir. Şəxsiyyətlərin ümumi inkişaf səviyyəsini, xüsusilə onların mənlilik və əxlaqi şüurunun rolunu da bu baxımdan ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bir mühüm məsələyə də diqqəti cəlb etmək zəruridir.

İnsanın ontogenetik inkişafının maraqlı xüsusiyyətlərindən biri hisslərin intellektuallaşması prosesi ilə bağlıdır. Yaşı artıqca, uşağın idrak fəaliyyəti inkişaf edir, idrak proseslərinin inkişafı zəminində isə onun emosional həyatında mühüm dəyişikliklər baş verir: uşaq sevinəndə də, ağlayanda da hər şeyə tədricən ağıl gözünü ilə baxmağa başlayır. Hisslərin intellektuallaşması dedikdə, adətən bu cəhəti nəzərə alırlar. Elmi-texniki tərəqqi dövründə insanların məlumatlılıq səviyyəsinin artması, şüurluluq səviyyəsinin yüksəlməsi və s. hisslərin intellektuallaşması prosesini daha da intensivləşdirmişdir. Bütün bunlar isə müasir dövrdə, psixoloji sirayətin məzmun və formasına köklü təsir göstərmişdir.

Bu kökdə də adamların qarşılıqlı münasibətlərində çox vaxt soyuqluq, laqeydlilik halları müşahidə olunur.

9.7.3. Təlqin və təqlid sosial-psixoloji fenomenlər kimi.

I. İnsanlar ünsiyyət prosesində bir-birinə nəinki sadəcə olaraq məlumat verir və ya bir-birini inandırır, həm də müəyyən bir fikri bir-birinə təlqin edirlər. Təlqin üçün səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, bu zaman hər hansı bir adamın bir nəfərə və ya bir neçə adama verdiyi informasiya onların tərəfindən qeyri-tənqidi surətdə qavranılır.

Təlqin insanlara qədim zamanlardan məlum olsa da, onun mexanizmləri hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Təlqin prosesini hətta ən ümumi şəkildə xarakterizə edərkən diqqəti, birinci növbədə, belə bir cəhət cəlb edir ki, təlqin şəraitində informasiya, adətən, bir adamdan başqasına emosional çalarlarla verilir; bəzi psixoloqlar, məsələn **B.D.Parigin** bu cəhəti nəzərə almır və təlqin prosesini adətən verbal proses kimi təhlil edirlər. Məsələnin belə qoyuluşunun birtərəfli olduğunu göstərmək üçün təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, təlqin prosesi nə qədər verbal xarakter daşısa da, bu zaman sözlə təsir prosesində paralingvistik (səsin keyfiyyəti, diapazonu, tonallığı və s.) və ekstralingvistik (pauza, öskürmək, ağlamaq, gülmək, nitqin tempi və s.) vasitələr mühüm rol oynayır. Informasiya mübadiləsinin emosional çalarları da mimika, pantomimika və jestikulasiya ilə yanaşı paralingvistik və ekstralingvistik vasitələrlə də ifadə olunur. Suqgeranın (təlqin olunanın) informasiya mənbəyinə qeyd-şərtsiz inanması, etimad bəsləməsi, hər şeydən öncə bu cəhətlə bağlıdır. Bundan başqa, təlqin şəraitində suqgestorun (təlqin edənin) nüfuzu mühüm təsir vasitəsi kimi özünü göstərir. Emosional təsir vasitələri ilə yanaşı suqgestorun şəxsiyyəti və onun təmsil etdiyi qrupun nüfuzu təlqin şəraitində «*inam effektinin*» yaranmasında həlledici rol oynayır.

Təlqin prosesində informasiyanın qeyri-tənqidi qavranılması, şüurlu nəzarətin zəifləməsi də, ilk növbədə inam effekti ilə izah olunmalıdır. Əgər informasiyanın verilməsi prosesində inam effekti yaranmırsa, adamlar başqalarının onlara göstərdikləri təlqinedici təsirlərə müxtəlif yollarla müqavimət göstərirlər. Buna psixologiyada əkssunqestiya deyilir.

Təlqinin dərəcəsi suqgeranın özünün psixi inkişaf səviyyəsindən də asılıdır. Təlqin şəraitində adamların yaş, cins xüsusiyyətləri zəminində spesifik cəhətlər meydana çıxır. Yaşlılara nisbətən uşaqların təlqinə asanlıqla qapılması faktından təbiyə praktikasında geniş istifadə olunur. Yorgun, fiziki cəhətdən zəifləmiş adamlar təlqinə nisbətən asanlıqla qapılırlar.

Təlqin psixoloji sirayət ilə bağlıdır, lakin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə ondan fərqlənir. Burada əsas cəhət ondan

ibarətdir ki, psixoloji sirayət zamanı böyük bir insan kütləsi qeyri-mütəşəkkil surətdə eyni emosional halətlə yaşamağa başlayır. Təlqin isə tək tərəfli prosesdir: o, suqgestorun və suqgerandın eyni emosional halətlə yaşamasını nəzərdə tutmur, tuta da bilməz. Təlqin şəraitində adam onlardan biri digərində müəyyən bir duyğu, təsəvvür, emosional halət, iradi təhrik yaradır, hətta təlqin yolu ilə onun somato-vegetativ funksiyalarına təsir göstərir. Bu zaman suqgerand verilən informasiyanı hazır şəkildə qəbul edir. Həmin prosesi düzgün xarakterizə etmək üçün təlqinin inandırmadan fərqlini, qısa da olsa, xatırlamaq məqsədəuyğundur.

Inandırma məntiqə əsaslanır. O, intellektual təsir vasitəsi kimi informasiyanın müstəqil surətdə təhlil olunmasını nəzərdə tutur. Bu zaman informasiyanı qəbul edən şəxs nəticəni nəinki hazır şəkildə qəbul etmir, əksinə, onu özü çıxarır. Məhz buna görə də inandırma psixoloji cəhətdən elə qurulur ki, informasiyanı qəbul edən şəxsin bu və ya digər nəticə ilə razılaşması üçün qoyulan məsələ məntiqi surətdə əsaslandırılır. Bu baxımdan təlqin inandırmadan köklü surətdə fərqlənir; o, intellektual təsir kimi deyil, emosional – iradi təsir kimi meydana çıxır.

Təlqin nəzəri cəhətdən müxtəlif səpkidə öyrənilir. Son zamanlar sosial persepsiya, qrup həmrəyliyi və s. ilə əlaqədar olaraq həmin məsələ diqqəti daha çox cəlb edir.

Təlqinin tətbiqi məsələləri hələ qədim zamanlardan başlayaraq təbət sahəsində irəli sürülmüş və həll edilmişdir. Təbiyə praktikasında da təlqin metodlarının tətbiqi tarixi qədimdir. Sonrakı dövrlərdə idman, hərbi, peşə hazırlığı və s. kimi sahələrdə təlqindən müvəffəqiyyətlə istifadə olunmuşdur. Müasir dövrdə təbliğat və reklam sahələri ilə əlaqədar olaraq təlqinin bir çox tətbiqi məsələləri daha çox aktualıq kəsb edir. Təlqin məsələlərinə marağın artması həm də psixi özünütəsir – autogen məşq metodlarının geniş surətdə yayılması ilə əlaqədardır.

II. Ünsiyyət prosesində insanların bir-birinə təsirinin psixoloji vasitələri içərisində sirayət və təlqinlə yanaşı təqlid də

özünəməxsus yer tutur. O, sosial – psixoloji fenomen kimi hər hansı bir adamın hərəkətini, işini və ya davranışını başqasının təkrar yansılaması (oxu: təkrar etmə) kimi meydana çıxır.

Təqlid faktının təhlili məntiqi cəhətdən tamamilə əsaslı olan bir məsələni aydınlaşdırmağı tələb edir; insan kimi, nə üçün və necə təqlid edir? Biz həmin sualları aydınlaşdırmaq yolu ilə təqlid prosesini şəxsiyyət baxımından təhlil edə bilərik. Tərbiyə prosesində həmişə bu üç suala cavab axtarmaq lazımdır. Lakin burada həmin sualları başa düşmək üçün əhəmiyyətli olan bir ümumi cəhətə diqqəti cəlb etmək istərdik: təqlid prosesində həm koqnitiv, həm də affektiv cəhətləri fərqləndirmək lazımdır. Onlar təqlid şəraitində özünəməxsus etalon rolunu oynayır. İnsan adətən başqa adamda məhz bu etalonlara müvafiq cəhətləri gördükdə, onu təqlid etməyə başlayır. Koqnitiv və affektiv etalonlar bütövlükdə insanın sərvət meyllərini, məsələn, ən qiymətli keyfiyyətlər haqqında təsəvvür və anlayışlarını əks etdirir. İnsanda təqlid obyektinə seçici-emosional münasibət məhz bu zəmində formalaşır. Nəzərə almaq lazımdır ki, koqnitiv və affektiv etalonlarda insanın yaş-cins xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq həmişə özgün cəhətlər özünü göstərir. Buna müvafiq olaraq bütün hallarda yaş-cins fərqləri təqlidin ən başlıca xarakteristikalarında özünü bütün tam aydınlığı ilə büruzə verir.

İnsanların bir-birini təqlid etməsi üçün digər şərtlərlə yanaşı onların müəyyən bir şəraitdə rastlaşması kifayətdir. Bu, ən ümumi şəkildə, iki halda mümkündür: iki adam bir-birilə, bir tərəfdən, qrupdan kənar şəraitdə, digər tərəfdən, qrup şəraitində görüşə bilər. Qrupdankənar şəraitdə, məsələn, bir-birini tanımayan adamlar bir-birini təqlid etmək yolu ilə, adətən, davranış etiketlərini, paltar modalarını, kosmetik qaydaları və s. mənimsəyirlər. Qrup daxilində isə onlar bir-birini qrupun üzvləri kimi təqlid edir və bu yolla daha çox qrup normalarını, əxlaqi etalonları, kişilik və qadınlıq barədə stereotip və şablonları mənimsəyirlər. Bu prosesdə, bir tərəfdən, qrupda böyük nüfuza malik olan adamlar, digər tərəfdən, təqlidə layiq bədii surətlər mühüm rol oynayır. Təkcə bu əlamətə görə

təqlidin müxtəlif formalarını fərqləndirmək mümkündür. Bir adam başqasını və ya hər hansı bir qrupu təqlid etdiyi kimi, qrup da hər hansı bir adamı və ya başqa qrupu təqlid edə bilər. Bir sıra hallarda isə təqlidin əsas istiqamətini, sözün əsl mənasında, bədii əsərlər təşkil edir.

Təqlid ictimai təcrübənin mənimsənilməsi yollarından biridir. O, ontogenetik inkişafın ilk mərhələlərində xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ananın körpə uşaqla ilk ünsiyyəti onun təqlid yolu ilə sosial təcrübəni mənimsəməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Yəni uşaq yaşlı adamları və başqa uşaqları təqlid etmək vasitəsilə müəyyən əşyalarla əməliyyatları, özünəxidmət verdişlərini, davranış normalarını mənimsəyir, nitqə yiyələnir.

Uşağın yaşı artdıqca sosial təcrübənin mənimsənilməsində təqlidin də rolu dəyişir. Bir tərəfdən, emosional təcrübənin mənimsənilməsində oyun, təlim və əmək fəaliyyətinin əhəmiyyəti artır. Təqlid bu mürəkkəb prosesin ancaq bir cəhəti kimi meydana çıxır. Digər tərəfdən, uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşması zəminində təqlidin məzmunu və formasında mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir.

Müxtəlif yaş qruplarında təqlidin mexanizmləri eyni deyildir. Yaşlı adamlarda təqlid müəyyən peşə fəaliyyəti sahələrində (idmanda, incəsənətdə və s.-də) öyrənmənin özünə ünsürü kimi özünü göstərir.

Bu baxımdan təqlidin iki səviyyəsini fərqləndirmək məqsədəuyğundur. Birinci səviyyədə o kor-koranə xarakter daşıyır və daha çox zahiri əlamətlərin təqlid olunması kimi özünü göstərir. Dilimizdə olan yamsılama sözü məhz bu cəhəti təsbit edir. İkinci səviyyədə təqlidin motivləri köklü surətdə dəyişir. Onlar insanın bilavasitə sərvət meyllərini ifadə etməyə başlayır, təqlid daxili təhrikə şərtlənir.

9.7.4. Şayiə problemi. Bəzən müəyyən bir informasiya əhali arasında rəsmi şəbəkələr vasitəsilə deyil, sadəcə olaraq dildən-dilə gəzməklə kortəbii surətdə yayılır. Bu fenomen şayiə adı ilə insanlara çoxdan məlumdur. Lakin o, sosial-psixoloji planda diqqəti XX əsrin 20-30-cu illərində cəlb etmiş, müasir

dövrdə isə psixoloji müharibə problemləri ilə əlaqədar olaraq nisbətən geniş öyrənilməyə başlanılmışdır.

Müəyyən bir hadisə haqqında hələ heç nə ilə təsdiq olunmayan, lakin insan kütləsində bir şəxsdən başqasına şifahi surətdə verilən «məlumata» şayiə deyilir.

Şayiələr şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın spesifik növü sayılır. Onlar bu və ya digər dərəcədə ictimai rəyi və əhvaları, eləcə də regionda informasiya situasiyasını əks etdirirlər.

Şayiələr çox vaxt yalan, təhrif olunmuş informasiyanın mənbəinə çevrilirlər.

Sosial psixologiyada şayiələri müəyyən əlamətlər üzrə təsnif edirlər. **İnformasiya** və **ekspressiv** tipli şayiələri xüsusilə fərqləndirirlər.

İnformasiya tipli şayiələrdə ön plana şayiənin həqiqətə uyğunluq dərəcəsi keçir. Bu nöqteyi-nəzərdən: 1) qəti surətdə həqiqətə uyğun olmayan, 2) həqiqət ünsürlərinə malik, lakin əslində yalan olan, 3) həqiqətə bənzər və nəhayət, 4) həqiqətə bənzəməyən ünsürləri olan inandırıcı şayiələr ola bilər.

Ekspressiv tipli şayiələr də müxtəlifdir. Onların arasında 1) qorxu ilə bağlı olan, 2) təcavüz səciyyəli şayiələr daha təhlükəlidir. Onlar insanların normal fəaliyyətinə xələl gətirir və elə bu niyyətlə də yaradılır.

Şayiələr müxtəlif formalarda yayılır. Bir halda onlar sadəcə olaraq hər hansı bir hadisə haqqında məlumat kimi əmələ gəlir. Bəzi hallarda isə şayiə müəyyən bir əhvalat və ya xarakteristika kimi meydana çıxır.

Şayiələr bəzi xüsusiyyətlərlə seçilir:

- Onlar sositumda şifahi surətdə yayılır;
- Özlərinin mahiyyətə dəqiq olmaması ilə seçilir;

– Şayiələr sosial gərginlik şəraitində asanlıqla əmələ gəlir və vüsətlə yayılır. Onlar hamını yaxından maraqlandıran, lakin haqlarında qədərincə konkret və yoxlanılmamış informasiya olmayan hadisələrə və adamlara aid olanda, sositumda böyük əks-səda doğurur, ağızdan-ağıza gəzir.

— Şayiələrin zaman xarakteristikası var: bəzi şayiələrin ömrü qısa olur, onlar asanlıqla unudulurlar. Bəzi şayiələrin isə müəyyən detalları daha çox əhəmiyyət kəsb edir və diqqəti uzun müddət cəlb edir.

Şayiənin meydana gəlməsi və yayılması bir sıra səbəblərlə əlaqədardır. Həmin səbəbləri bilmədən müxtəlif səciyyəli şayiələrə qarşı mübarizə aparmaq çox çətin olardı.

Əvvəlcə, adamların vacib hesab etdikləri bu və ya digər məsələ barədə səhih məlumat əldə edə bilmədikləri, nə isə anlaşılmaz, mübhəm cəhətdən olan bir məsələ ilə qarşılaşdıqları şəraitdə şayiənin yaranmasına əlverişli zəmin olur. Çünki bu halda adamlar həmin məsələ barədə müəyyən məlumat əldə etməyə can atırlar, bəzən həqiqi informasiya mənbəyi olmadıqda isə onlar təxəyyüllərini işə salır, müxtəlif ehtimallar irəli sürürlər. Hətta ayrı-ayrı hallarda bəzi adamlar öz fantaziyalarının köməyi ilə yaratdıqları mülahizələrə müəyyən mənbəyi olan bir informasiya kimi inanırlar ki, bu da hər hansı fikrin yayılmasına gətirib çıxarır. Psixoloji cəhətdən bu, «arzunun gerçəklik kimi qələmə verilməsi» məsələsile əlaqədardır.

İkinci tərəfdən, şayiələr bəzən qəsdən yayılır. Şayiənin tez yayılmasının bir əsası odur ki, onlar adamların müəyyən məsələ barədə informasiyaya olan ehtiyacını təmin edir və onun düzgün olub-olmaması bu zaman ikinci plana keçir. Bu cəhətinə görə də təbliğat işində, xüsusən psixoloji müharibə şəraitində şayiələrdən geniş istifadə edilir. (istər müharibə, istərsə də soyuq müharibə şəraitində bəzi ölkələrdə şayiələrin təşkili və yayılması ilə xüsusi qruplar məşğul olur):

Bəzən də şayiənin yayılması adamların bir-birinə həqiqətdən kömək etmək niyyətilə bağlı olur. Məsələn, müəyyən təhlükəni (müharibə şəraitində düşmənin yaxınlaşması haqqında) xəbər vermək buna misal ola bilər. Lakin bu, çox zaman həyəcanlı şayiənin sürətlə yayılmasına, kütlə arasında vahimə əmələ gətirməsinə səbəb olur. Bu da, heç şübhəsiz, ciddi mənfi nəticələrə gətirə bilər. Təhlükəli, pozucu şayiələrin qarşısı tez alınmalıdır. Bunun üçün iki cür tədbirdən istifadə edilir. Onlardan biri profilaktik tədbirdir. Bu halda kütlə arasında elə bir emo-

sional zəmin yaradılır ki, şayiələr yayılmasına imkan qalmır. Bunun üçün kütləvi informasiya sisteminin və təbliğatın çevikliyi, təsirliliyi zəruridir. Yeni şayiənin aid olduğu məsələyə dair inandırıcı əks faktlar gətirmək çox əhəmiyyətlidir. Həm də bu zaman şayiə barədə heç bir şey xatırlamağa lüzum yoxdur. Ən başlıcası isə zəruri informasiyanın kütləyə vaxtında çatdırılmasıdır. Məlumatın rəsmi mənbələrdən alındığı, dəlil və sübuta əsaslandığı xatırlandıqda şayiənin yayılmasının qarşısı alınar.

9.7.5. Moda haqqında. Moda termini *modus* (latınca ölçü, tərz, qayda deməkdir) sözündən əmələ gəlmişdir. XVII əsrdən etibarən fransız və italyan ədəbiyyatında **mode** (fransızca) və ya **moda, modo** (italyanca) formasında həmin terminlə başlıca olaraq məişət, geyim, mebel, saçın düzəldilməsi və davranış sahəsində özünü göstərən xüsusi sosial-psixoloji fenomeni ifadə etməyə başlamışlar. **B.D.Pariginin** müşahidələrinə görə, rus dilində moda sözü I Pyotrun dövründə işlənilməyə başlanmış və ilk rus lüğətlərində təsbit edilmişdir. Azərbaycan dilində moda sözü nisbətən sonrakı dövrlərdə vətəndaşlıq hüquq qazanmışdır. Bizim dilimizdə uzun müddət onun qarşılığı kimi dəb sözü işlənmişdir və indi də «dəb salmaq», «dəbə düşmək» kimi söz birləşmələrində geniş işlənir. İngilis dilində XV əsrin əvvəlindən başlayaraq indiyə qədər moda mənasında *fashion* (latınca *facere, faction* sözündəndir) işlənir; mode sözü isə nisbətən az, həm də əksərən «adət» (dəb) mənasında işlənir.

Moda standartlaşmış kütləvi davranışın spesifik və son dərəcə dinamik formasıdır. O, cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən əhvalların, sürətlə dəyişən zövq və əyləncə vasitələrinin təsiri ilə, əsasən kortəbii sürətdə əmələ gəlir. Modanın yayılmasında kinofilmlər, kütləvi jurnallar, moda festivalları, o cümlədən məşhur aktyorlar, idmançılar və s. mühüm rol oynayır. Bu sahədə reklam vasitələrindən xüsusilə geniş istifadə olunur.

Moda universal xarakter daşısa da, onun ayrı-ayrı adamlar tərəfindən, hətta kortəbii sürətdə mənimsənilməsinin xüsusiyyətlərini yalnız şəxsiyyət psixologiyası baxımından ətraflı təhlil etmək olar. Bu cəhətdən, birinci növbədə, modanın zövqlə qarşılıqlı əlaqəsi diqqəti daha çox cəlb edir.

Zövq psixoloji aspektdə mürəkkəb fenomendir. O, nəinki şəxsiyyətin xarici aləmə estetik, həm də etik münasibətini ifadə edir. Bu iki cəhət həmişə vəhdətdə təzahür etsə də, adi şüur səviyyəsində onun etik-mənəvi aspektlərinə daha çox diqqət yetirilir. Mikromühitin moda məsələlərinə, adətən, konservativ mövqedən yanaşması da məhz bununla bağlıdır. Mikromühit bu sahədə bərqərar olmuş adət və ənənələrə həmişə üstünlük verir. Bu cəhət sosial-psixoloji planda onda ifadə olunur ki, şəxsiyyət modadan istifadə edəndə mikromühitin mənfi münasibətini bu və ya digər cəhətdən nəzərə alır, moda ilə adətlər arasında hansı bir nöqtədə isə uyğun çalarlar yaranır. Adət və ənənələr stereotip xarakteri daşıyır, lakin onlarda da bu və ya digər dərəcədə moda ilə əlaqədar olaraq yeni cəhətlər meydana çıxır. Moda əyləncə vasitəsinə çevrildikdə, özünün bütün estetik və etik məziyyətlərini itirir.

Moda ünsiyyətin spesifik formasıdır. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə moda müxtəlif funksiyalar ifadə edir. Moda, hər şeydən əvvəl, uşaqların sosializasiyası prosesinin təsirli vasitələrindən biridir: istər yeniyetməlik, istərsə də gənclik yaşı dövrlərindən oğlan və qızlar moda vasitəsilə müəyyən davranış nümunələrini, məsələn, kişi və qadın etalonlarını mənimsəyirlər. Modanın kommunikativ funksiyası onda ifadə olunur ki, o, insanlar arasında özünəməxsus informasiya vasitəsinə çevrilir. İnsanlarda bir-biri haqqında ilk təəssüratın yaranmasında moda özünəməxsus rol oynayır. İnsanlar bir-birinin davranışını təhlil edərkən onların modaya münasibətinə də diqqət yetirirlər. Bu baxımdan insanlar özlərinin fizioqnomik maskasını yaratmaq üçün modadan təsirli vasitə kimi istifadə edirlər.

İnsanların modaya münasibəti də maraqlı, lakin son dərəcə mürəkkəb məsələdir. Ayrı-ayrı sosial-psixoloji tədqiqatların nəticələrinə əsasən modaya ifrat münasibətin bəzi səbəblərini aydınlaşdırmaq mümkündür.

Bəzi ailələrdə moda sadəcə olaraq sosial prestij vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Bu zaman moda ailə üçün ən başlıca sərvətə çevrilir: ailənin əsas qayğıları nəinki moda ətrafında birləşir, hətta səhv, birtərəfli surətdə başa düşülən moda onun üçün

az qala insan ləyaqətinin rəmzinə çevrilir. Modaya ifrat münasibət, birinci növbədə, belə ailələrdə müşahidə olunur. Müəyyən edilmişdir ki, modanın inkar olunduğu, kobud surətdə qadağan edildiyi ailələrdə böyümüş uşaqlarda, sonralar əlverişli şərait yarandıqda, modaya ifrat münasibət asanlıqla əmələ gəlir. Bundan başqa, moda ayrı-ayrı hallarda şəxsiyyətin kifayət qədər təmin edilməmiş sosiogen tələbatlarını kompensasiya (əvəz) edir. Yetim uşaqların bəzək elementlərindən daha çox istifadə etməsi faktını xatırlasaq, fikrimiz aydın olar. Bu nöqteyi-nəzərdən moda əlverişli şəraitdə insanın özünü təsdiq etmə, başqalarının diqqətini cəlb etmə, nüfuzunu artırma vasitəsinə çevrilir.

Beləliklə də biz ünsiyyət prosesində psixoloji təsir vasitələrini nəzərdən keçirdik. Onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Lakin canlı ünsiyyət prosesində təhlil etdiyimiz psixoloji təsir vasitələri qarşılıqlı əlaqədə meydana çıxırlar. Onlardan biri və ya bir neçəsi digərinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edir. Təqlid və təlqinin rolunu nəzərə almadan psixoloji sirayətin mahiyyətini başa düşmək çətindir. Şayiənin yayılması bu və ya digər dərəcədə psixoloji sirayətlə əlaqədardır. Psixoloji sirayət, təqlid və təlqin proseslərindən hər biri modanın mənimsənilməsində özünəməxsus rol oynayır.

Biz ünsiyyət prosesində psixoloji təsir vasitələrini ümumi şəkildə xarakterizə etdik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təlqin və ya şayiənin mahiyyətini başa düşmək üçün təkcə onların ümumi mexanizmlərinin aydınlaşdırılması hələ kifayət deyildir. Onları eyni zamanda məzmun baxımından xarakterizə etmək lazımdır. Bu, hər şeydən əvvəl, ona görə zəruridir ki, qrupun tipindən asılı olaraq psixoloji təsir vasitələrindən hər birinin eyni bir xüsusiyyəti tamamilə yeni məna kəsb edir. Ünsiyyət və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi məntiqi surətdə ünsiyyət prosesinin ümumi xarakteristikası ilə kifayətlənməməyi, onu konkret olaraq qrup kontekstində öyrənməyi tələb edir.

V HİSSƏ

X FƏSİL

SOSIAL PSIXOLOGİYANIN TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

10.1. Sosial psixologiyada tətbiqi tədqiqatların xüsusiyyətləri

Elmi-texniki tərəqqi dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, elm cəmiyyətin nəinki sosial, həm də iqtisadi həyatına nüfuz edir, bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilir; elmi-texniki fikrin nailiyyətləri sənayenin, kənd təsərrüfatının, maarifin, səhiyyənin və s. inkişafında mühüm rol oynayır. Bütün elm sahələrində olduğu kimi, psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasında da bu zəmində elmin praktik məqsədlərini xüsusi nəzərə alan, həm də sadəcə olaraq bununla məhdudlaşmayıb nəzəriyyəyə ilə praktikanın üzvi əlaqəsini ehtiva edən yeni paradigmlər əmələ gəlmişdir (*Q.M.Andreeva, 374-375*).

30-cu illərdə psixoloji tədqiqata verilən tələbləri Kurt Levin belə ifadə etmişdi: nəzəriyyəsiz eksperiment həm kordur, həm də kar. Bu, psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasında uzun müddət əsas prinsiplərdən biri kimi bərqərar olmuşdur. Lakin elmi-texniki tərəqqi dövründə psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasında da köklü dəyişikliklər yaranmışdır. Müasir dövrdə onun ən başlıca paradigması aşağıdakından ibarətdir: nəzəriyyə, eksperiment, praktika.

Bu paradigma elmi fikrin inkişafında yeni mərhələ kimi meydana çıxır.

Bu baxımdan sosial psixologiyada da tətbiqi tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buradan səhv nəticə çıxarıb belə hesab etmək olmaz ki, müasir dövrdə fundamental tədqiqatların rolu guya azalmağa başlamışdır. Məsələnin belə qoyuluşu tamamilə birtərəfli olardı. Problemin elmsünaslıq baxımından təhlili göstərir ki, başqa sahələrdə olduğu kimi sosial psixologiyada da fundamental tədqiqatların əhəmiyyəti nəinki azalmır,

əksinə, elmi-texniki tərəqqi dövründə daha da artır və onlar bu şərəitdə tətbiqi tədqiqatların inkişafında mühüm rol oynamağa başlayırlar.

Tətbiqi tədqiqatlar elmin diferensiasiyası prosesləri ilə bilavasitə bağlıdır.

Psixologiya sahəsində də tətbiqi tədqiqatların XX əsrdə vüsət kəsb etməsi ictimai həyatın müxtəlif sahələrində meydana çıxan praktik problemlərlə əlaqədar olaraq elmin bu və ya digər yeni sahəsinin yaranması nəticəsində mümkün olmuşdur. Psixologiyada ilk sadə tətbiqi tədqiqatların da məhz yaş və pedaqoji psixologiya, tibbi psixologiya və s. sahəsində aparılması bu nöqtəyi-nəzərdən tamamilə təbiidir. İctimai praktikanın tələbatlarına müvafiq olaraq psixologiyada da müxtəlif elm sahələri – əmək, mühəndislik, hərbi, idman psixologiyası və s. ilə yanaşı olaraq sosial psixologiya çərçivəsində də bir sıra tətbiqi istiqamətlər formalaşmış və inkişaf etmişdir. Hal-hazırda sosial-psixoloji axarda sənaye, təbliğat, nığah-aile münasibətləri, xidmət sahələri və s.-də tətbiqi tədqiqatlar aparılır. Yaş, pedaqoji, kosmik, hərbi, mühəndislik, idman, kommunal, siyasi, ticarət, incəsənət psixologiyası və s.-də tətbiqi sosial-psixoloji problemlərə¹ daha çox diqqət yetirilir.

¹ Fikrimizcə, psixologiya elminin, demək olar ki, hər bir sahəsinin sosial-psixoloji problemləri vardır. Sosial psixologiyanın predmetini nəzərə alsuq, bunu tamamilə qanunuyğun hal hesab etmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin cəhət hələ elmsünasların diqqətini cəlb etməməişdir. Son zamanlar yalnız Y.L.Kolominski yaş və pedaqoji psixologiya çərçivəsində sosial-psixoloji problemləri aydın etmiş, onların tədqiqi məsələlərinin sosial psixologiyanın bir sahəsi kimi «pedaqoji sosial psixologiyayı» fərqləndirməyi təklif etmişdir. Bu məntiqə əsasən demək olar ki, hər hansı bir konkret psixologiya elmi çərçivəsində sosial-psixologiyanın müəyyən bir sahəsini (məsələn, hüquq sosial psixologiyası, əmək sosial psixologiyası, idman sosial psixologiyası və s.) fərqləndirmək mümkündür.

Y.L.Kolominski bu cəhəti nəzərə alaraq müasir dövrdə sosial psixologiya terminin iki sahəni – ümumi sosial psixologiya və xüsusi sosial psixologiya elmlərini ehtiva etdiyini göstərir. İlk baxışda məsələnin belə qoyuluşu məntiqi görünür. Lakin bu zaman qarşıya sual çıxır: belə olduqda sosial psixologiyanın bir növ ümumi psixologiya statusu kəsb etməsi üçün zəmin yaranırmı? Bu, prinsipial sualdır. Fikrimizcə, onu təkcə psixologiya elminin özünün ənənələri əsasında həll etmək mümkün deyildir. Burada məsələyə elmsünaslıq baxımından yanaşmaq, fundamental elmlərin integrasiyası və diferensiasiyası sahəsində hərqərar olmuş ənənələri nəzərə almaq lazımdır.

Müasir şəraitdə yüksək ixtisaslı sosial psixoloqların böyük bir qrupu nəinki bilavasitə təhsil müəssisələrində, həm də ədliyyə nazirliyi sisteminə və s. işləməyə başlayırlar. BDU, ADPU və BAPQS-da yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması və onların praktik psixoloq kimi fəaliyyətə başlaması tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların inkişafında həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Sosial-psixologiyada da tətbiqi tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. **Birinci istiqamət** üçün başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, tətbiqi problemlər fundamental tədqiqatlar əsasında ayırd edilir və ya fundamental tədqiqatların nəticələri bilavasitə praktikaya tətbiq olunur. Müxtəlif elmlərin inkişaf tarixi göstərir ki, birinci istiqamət tətbiqi tədqiqatların səmərəliliyi baxımından da böyük imkanlara malikdir: fundamental tədqiqatlar vasitəsilə kəşf edilmiş və ya müəyyən olunmuş qanunauyğunluqların praktikaya tətbiq olunması üçün bu zaman əlverişli şərait yaranır. Bir çox elm sahələrində (nəzəri fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya və s.) aparılan fundamental tədqiqatların, məsələn, texnikanın inkişafı üçün əhəmiyyətini xatırlasaq, fikrimiz aydın olar. Həmin istiqamət psixologiya elmi üçün də seçiyəvidir.

Tətbiqi tədqiqatların inkişafında **ikinci istiqamət** də mühüm yer tutur: bu istiqamət daxilində tətbiqi tədqiqatlar bilavasitə fundamental tədqiqatların nəticəsi kimi deyil, praktik tələbatlar əsasında meydana çıxır. Bu zaman xalq təsərrüfatı və mədəniyyətin müxtəlif sahələri tətbiqi sosial psixoloji tədqiqatlara sponsorluq edir, xüsusi qrantlar ayırır və maliyyələşdirir və bununla da elmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırlar. Həmin istiqamət çərçivəsində tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların bəzi xüsusiyyətləri ilə tanış olaq.

İctimai həyatın ayrı-ayrı sahələrində cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarına müvafiq olaraq müxtəlif praktik məsələlər meydana çıxır. Bu zaman elə bir vəziyyət yaranır ki, elmə (bizim misalımızda sosial psixologiyada) hələ öyrənilməmiş hər hansı bir məsələ ölkənin və ya ictimai həyatın konkret bir sahəsinin bu və ya digər inkişaf mərhələsində böyük praktik

əhəmiyyət kəsb edir. Tətbiqi problemlərin həlli baxımından burada iki yol vardır: praktika ya «oturub» həmin problemin elmə həçansa həll olunacağı günü gözləməli, ya da özünün inkişafı naminə problemin tezliklə həll olunması üçün təsirli yol tapmalıdır. Müasir dövrdə praktika məhz ikinci yola üstünlük verir. Bilavasitə yaranmış praktik tələbatların təmin olunması məqsədilə aparılan tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatlar da bu zəmində meydana çıxmışdır. Müəyyən bir praktik vəzifəni bilavasitə həll etmək, müvafiq tədqiqatın nəticələrini tezliklə tətbiq edərək, cəmiyyətin maddi və ya mənəvi həyatının hər hansı bir cəhətini daha da təkmilləşdirmək onların əsas vəzifəsini təşkil edir.

Tətbiqi tədqiqatlar, adətən, aşağıdakı kimi təşkil olunur: praktik tələbat dərk olunan kimi müəyyən bir ictimai institut və ya müəssisə tərəfindən müvafiq elmi təşkilata sifariş verilir; sifarişi icra etmək üçün dövlət büdcəsi və ya təsərrüfat qaydası ilə xüsusi elmi qruplar yaradılır (sifarişin əhəmiyyətindən asılı olaraq, tətbiqi tədqiqatlar müxtəlif səviyyələrdə təşkil olunur).

Tətbiqi tədqiqatlarda **fərziyyənin** xüsusi növündən istifadə olunur. Bu cəhət öz əksini onda tapır ki, müvafiq fərziyyə əsasən praktik mülahizələr əsasında müəyyən olunur. Tədqiqatın nəticəsi də, birinci növbədə, məhz irəli sürülmüş praktik suala dəqiq cavab verməlidir. Bu baxımdan tətbiqi tədqiqatın nəticəsində işlənmiş tövsiyələrin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onlar, elmi cəhətdən əsaslı olmalı, başqa sözlə, elmin müasir səviyyəsini əks etdirməlidir. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, sosial-psixoloji tətbiqi tədqiqatların nəzəri səviyyəsi aşağı olduqda, onların praktik səmərəsi son dərəcə məhdud xarakter daşıyır və mahiyyət etibarilə, istənilən nəticəni vermir. Halbuki sosial psixologiyanın bir elm kimi nüfuzu bilavasitə onun praktik tövsiyələrinin nə dərəcədə səmərəli olmasından asılıdır. Məhz buna görə də fundamental tədqiqatların inkişafı tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların mühüm şərtinə çevrilir.

Təbiətşünaslıq (xüsusilə fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya və s.) və texnika elmləri sahəsində tətbiqi tədqiqatların əhəmiyyəti, birinci növbədə, onların **iqtisadi səmərəsi** ilə müəyyən olunur. İqtisadi səmərə psixoloji tədqiqatlar sahəsində də

mühüm göstərici hesab edilir. Hətta psixologiyanın bəzi sahələrində, məsələn, mühəndislik psixologiyası və ya təyyarəçilik psixologiyası sahəsində iqtisadi səmərə tədqiqatların əhəmiyyətini göstərən əsas meyar kimi meydana çıxır. Lakin sosial psixologiya sahəsində tətbiqi tədqiqatların əhəmiyyəti bilavasitə iqtisadi səmərəyə görə deyil, birinci növbədə, **sosial-psixoloji səmərəyə** görə müəyyən olunur. Bu təsadüfi olmayıb, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, sosial-psixoloji tədqiqatlarda iqtisadi səmərə dolayı yolla – sosial-psixoloji səmərə vasitəsilə əldə edilir. Məsələn, dəqiq müəyyən edilmişdir ki, qrupda (kollektivdə) sosial-psixoloji iqlimin saflaşdırılması nəticəsində əmək məhsuldarlığı 18 faiz artır. Burada izahata, necə deyirlər, ehtiyac yoxdur. Təkcə bu fakt sosial-psixoloji tətbiqi tədqiqatların həm də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğunu əsaslı surətdə sübut edir.

Qarşıya sual çıxır: tətbiqi tədqiqatlarda sosial-psixoloji səmərə necə əldə edilir? Bu suala cavab vermək üçün ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir tədqiqatın səmərəliliyini aydınlaşdırmaq kifayət deyildir. Burada məsələyə geniş planda yanaşmaq, prinsip etibarilə sosial psixologiyanın tətbiqi tədqiqatlar baxımından imkanlarını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların özünəməxsus çətinlikləri vardır. Onlardan biri sosial psixologiyada tətbiq olunan **tədqiqat metodikasının** xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Sosial psixoloji tədqiqat metodikalarının hamısında informasiya mənbəyi - psixoloji parametrləri dinamik, hətta bir çox hallarda qeyri-müəyyən olan insandır. O, sosial psixoloq tərəfindən sadəcə olaraq laboratoriya şəraitində deyil, real sosial şəraitdə – əmək, tədris və ya idman fəaliyyətində tədqiq olunur. Bu zaman elə «dəyişən kəmiyyətlər» meydana çıxır ki, onların hamısını eyni dərəcədə nəzərə almaq həmişə mümkün olmur. Hər hansı bir qrupda işçilərin bir-birinə verdikləri emosional qiymətlər (bir-birini qəsdən tərifləməsi və ya pisləməsi) tədqiqatın aparıldığı anda qrupda qarşılıqlı münasibətlərin səhv başa düşülməsi, hətta təhrif olunması ilə nəticələnə bilər. Sosial psixoloq

«sahədə» tədqiqat apararkən belə təhriflərin əmsallarını tapmağı bacarmalıdır.

Sosial-psixoloji metodika tədqiqatın, adətən, uzun müddət ərzində aparılmasını nəzərdə tutur. Bundan başqa, sosial-psixoloji tədqiqatların etik cəhətləri vardır. Sosial psixoloq əldə etdiyi faktlarla real qrupda son dərəcə ehtiyatlı olmalıdır, necə dəyərlər, «qaş düzəldərkən göz çıxarmamalıdır».

Tətbiqi **sosial-psixoloji tədqiqatların** dili problemi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir çox müəlliflər bu problemin həllini düzgün olaraq «elmi terminləri praktikanın dilinə tərcümə etməkdə» görürlər; tədqiqatların nəticələri «sifarişçiyə» müəssər dildə şərh olunduqda, onların tətbiqi üçün əlverişli şərait yaranır.

Göstərilən çətinliklərə hər bir tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatda bu və ya digər dərəcədə təsadüf olunur. Lakin bunlar nə qədər mühüm olsalar da, əsas çətinlik hesab edilə bilməz. Çünki onlar əsasən, tədqiqatın təşkili ilə bağlıdır. Bundan başqa, müasir tədqiqat metodikaları həmin çətinlikləri bu və ya digər dərəcədə nəzərə alır.

Sosial psixologiya sahəsində ən başlıca çətinlik **tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi prosesi** ilə bağlıdır. Bu məsələni nisbətən geniş aydınlaşdıraraq:

Sosial-psixoloji ideyalar ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə müxtəlif yollarla nüfuz edir. Elmi müəssisələr – elmi tədqiqat psixologiya institutları, psixologiya kafedraları və s. tərəfindən aparılan fundamental tədqiqatların praktikaya tətbiqi, ictimai institutların və müəssisələrin sifarişi ilə dövlət büdcəsi və ya təsərrüfat hesabı qaydası ilə aparılan tətbiqi tədqiqatlar bu sahədə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Həmin yolların hər ikisi faydalıdır və onların əhəmiyyəti gün-gündən artır. Lakin bu cəhəti qeyd edərkən, bir tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, sosial psixoloqun işlədiyi tövsiyələri əksər hallarda onun özü deyil, praktik işçilər tətbiq edirlər. Sosial-psixoloji tətbiqi tədqiqatın praktik səmərəsi əslində onların səyindən və səriştəsindən bilavasitə asılıdır. Digər tərəfdən, bütün ictimai təsisat və müəs-

sisələrin «praktik sifarişlərini» yuxarıda göstərilən yollarla eyni vaxtda həyata keçirmək mümkün deyildir.

Belə bir şəraitdə əsas çıxış yollarından biri **sosial psixologiyanın nailiyyətlərindən praktik işçilərin özlərinin faydalanması** və onları bilavasitə praktikaya tətbiq etməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji biliklər praktikaya uzun müddət məhz bu yolla daha çox nüfuz etmişdir. Ayrı-ayrı müəllimlər, həkimlər, təbliğatçılar, rəhbər işçilər, sərkərdələr və b. psixoloji, o cümlədən sosial-psixoloji tədqiqatların nəticələrini öz praktik fəaliyyətlərində nəzərə almış, hətta bir sıra hallarda mühüm nailiyyətlər əldə etmişlər. Lakin təcrübə göstərir ki, həmin yol çətinidir və psixologiyaya müraciət edən praktik işçilərdən zəruri surətdə **yaradıcılıq** tələb edir.

Məsələ bundadır ki, hətta eyni bir sahədə fəaliyyət göstərən iki briqada, şagird kollektivi və ya idman komandası zahirən bir-birinə oxşasa da, onların psixoloji xarakteristikaları heç vaxt eyni olmur. Məhz buna görə də müəyyən bir briqada və idman komandasında aparılmış sosial-psixoloji tədqiqatın nəticələrini eynilə o birisinə aid etmək olmaz. Praktik işçilər sosial-psixologiyaya öz təşəbbüsləri ilə müraciət edərkən bu nöqtədə çox vaxt ciddi səhvlərə yol verirlər.

Elmi-texniki tərəqqi dövründə insan amilinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədar olaraq ictimai həyatın müxtəlif sahələrində psixoloji problemlər meydana çıxır və dövrün aktual problemlərinə çevrilirdi. Bir cəhət aydın idi: onları artıq tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların birinci və ikinci inkişaf dövrləri, hətta 60-cı illər üçün xarakterik olan yollarla həll etmək mümkün deyildir. Bu zərurətin aydın surətdə dərk edilməsi nəticəsində **sosial-psixoloji xidmət sistemi** təşəkkül tapmağa başladı.

Respublikamızda ilk psixoloji xidmət sistemi təhsil müəssisələrində yaradıldı və 90-cı illərdən başlayaraq uğurla inkişaf edir.

Psixoloji xidmət xalis praktik təşkilatdır. Fundamental tədqiqatların aparılması onun vəzifəsinə daxil deyildir və daxil ola bilməz. Psixoloji xidmətin əsas vəzifəsi sosial-psixologiya-

nın nailiyyətləri səviyyəsində tətbiqi problemləri həll etməkdən ibarətdir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə psixoloji xidmət elmlə praktikanın mənafeyini özünəməxsus şəkildə uzlaşdırır. Psixoloji xidmətin üstünlüyü ondadır ki, o praktik problemləri nəinki elmi şəkildə, həm də qısa müddətdə həll etmək imkanı verir.

Psixoloji xidmət sahələrinin əmələ gəlməsi ilə həm də universitet kafedralarının, akademik və tədris institutlarının tədris müəssisələri, zavodlar, fabriklər, və s. ilə elmi əməkdaşlığının daha da yaxşılaşması üçün əlverişli şərait yaranır.

10.2. Sosial-psixoloji xidmət: tətbiqi tədqiqatların aktual problemləri

Sosial-psixologiyanın tətbiqi problemləri müxtəlifdir və ictimai praktikanın önəmli sahələrini əhatə edir. Lakin hələ psixoloji xidmətin vahid sistemi yaradılmamışdır. Hələ də bir çox zavod və fabriklərdə psixoloji xidmət məsələlərinə əslində əhəmiyyət verilmir. Kənd təsərrüfatı sahəsində psixoloji xidmətdən, demək olar ki, sistemli istifadə olunmur...

10.2.1. Sənaye psixologiyasının tətbiqi problemləri.

Sənaye sosial-psixologiyasının tətbiqi problemləri müxtəlifdir: müəssisələrdə kadrların komplektləşdirilməsi, qrupların optimal həcmnin müəyyən edilməsi, qarşılıqlı münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və əlverişli sosial-psixoloji iqlimin yaradılması, gənc fəhlələrin istehsal şəraitinə uyğunlaşdırılması şərtləri, şəxsiyyətin əmək fəaliyyətinin motivasiyası və əməyin stimullaşdırılmasının sosial-psixoloji problemləri, istehsalat konfliktləri və onların tənzim edilməsi, müəssisəyə rəhbərliyin sosial-psixoloji problemləri – sənaye müəssisələrində müvəffəqiyyətlə həll edilən tətbiqi sosial-psixoloji problemlərin tam olmayan siyahısı belədir. Onları mahiyyət etibarı ilə iki böyük sahəyə ayırmaq olar: 1) istehsalın idarə olunması və əməyin elmi təşkili problemləri və 2) istehsalat kollektivlərinin formalaşması və inkişafı problemləri. Sənaye sahəsində praktik psixoloqların əsas vəzifələri də həmin istiqamətlərdə meydana çıxan tətbiqi problemlərin həlli ilə bağlıdır.

10.2.2. Hüquqa zidd davranışla mübarizə sahəsində sosial-psixologiyanın tətbiqi məsələləri.

Hüquqi münasibətlər sahəsi özünəməxsus cəhətlərə malik olsa da, həmişə müəyyən psixoloji çalarlarla fərqlənir. Buradan heç də belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, guya istintaq və ya məhkəmə prosesində psixoloji amillər başlıca rol oynamalıdır. Məsələnin belə qoyuluşu nəinki birtərəfli, həm də səhv olardı. İstintaq və məhkəmə prosesi hüquqi münasibətlər sahəsi kimi ancaq hüquq normalarına əsaslanır, onları birtərəfli surətdə psixologiləşdirmək meylləri nəzəri cəhətdən səhv, praktik cəhətdən zərərliyədir.

Lakin ictimai münasibətlərin bütün sahələri kimi hüquqi münasibətlər sahəsi də insanın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hüquqa zidd davranış hansı səviyyədə təzahür edirsə-etsin, bütün hallarda onun özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri vardır. «...Cinayət və mülki prosesə cəlb edilmiş adamların məhkəmə-istintaq orqanları üçün əhəmiyyət kəsb edən psixi xüsusiyyətləri, davranış və hərəkətlərinin psixoloji motiv və mexanizmləri» (*B.H.Əliyev, 3*) xüsusi psixoloji bilik və metodların tətbiqi ilə müəyyən olunmalıdır. Onları öyrənmədən və nəzərə almadan, necə deyirlər, cinayətin tərkibini müəyyənləşdirmək əslində mümkün deyildir.

Psixologiyanın hüquqi münasibətlər sahəsində də önəmli əhəmiyyətə malik olduğunu göstərən faktlar praktik işçilərə – müstəntiqlərə, prokurorlara və ya hakimlərə empirik surətdə çoxdan məlumdur. Onlardan hər biri, adətən, başqalarından, həm də necə deyirlər, özlərinin güzəran təcrübəsini və peşə müdrikliyini əks etdirən müəyyən psixoloji seriyə ilə fərqlənmişlər. Təsadüfi deyildir ki, hüquqşünaslar psixologiyadan müxtəlif yollarla həmişə faydalanmışlar. Hüquq elmlərində «psixoloji iqtibas əmsalının» (hüquqşünasların psixoloji tədqiqatlardan götürdükləri iqtibaslar nəzərdə tutulur) yüksək olması da bu elmin həmin sahə üçün əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bundan başqa, XX əsrdə psixologiya elminin bir sahəsi kimi «Hüquq psixologiyası» formalaşmışdır. 60-70-ci illərdə hüquq psixologiyasının inkişafı xüsusilə yeni vüsət kəsb etmiş, hətta onun

əsasında üç müstəqil sahə – kriminal, məhkəmə və islah (penitensiar) psixologiyası sahələri təşəkkül tapmışdır. Hüquq psixologiyası psixoloji elmlər sistemində mühüm yer tutur. Onun nəinki elmi, həm də böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Hüquqa ziddi davranışın bir sıra əsaslı sosial-psixoloji problemlərinin işlənilməsində də hüquq psixologiyası mühüm rol oynamışdır.

Bu sahədə atılan ilk mühüm addım, bir tərəfdən, hüquqa zidd davranışın profilaktikası, digər tərəfdən, tərbiyə-əmək düşürgələrində yetkinlik yaşına çatmamış oğlan və qızların yeni-dən tərbiyəsi ilə bağlı olmuşdur.

Məsələnin aktuallığını vurğulamaq üçün bəzi faktları xatırlamaq kifayətdir. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmamış, həddibuluğa çatmamış qızlar tərəfindən törədilən cinayətlər bütün hüquq pozuntularının 2-5 faizini təşkil edir. Lakin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu göstəricilər əslində «qadın cinayətkarlığı»nın tam kriminoloji xarakteristikasını vermir. Çünki oğlanların törətdikləri cinayətlər müəyyən dərəcədə qızların davranışı ilə bağlıdır: başqa sözlə, bir çox hallarda qızlar cinayətdə bilavasitə iştirak etməsələr də, oğlanların cinayətkar davranışını şərtləndirirlər. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, hüquq pozuntusuna yol vermiş oğlanların 69,1 faizi qızlarla dostluq edir və seksual əlaqədə olurlar. Kriminogen və cinayətkar uşaq qruplarının müxtəlif cinsli olması, kriminogen mühitdə müxtəlif formalarda seksual pozğunluq halları ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən qeyd edilmişdir. Bu problemlərin aydınlaşdırılması psixoloji səriştə tələb edir.

Məsələnin belə qoyuluşu hələ cinayət etməmiş, lakin özünün ən çətin inkişaf dövründə olan yeniyetmənin sərvət meyillərini və sosial yönəlişinin formalaşmasının mənbələrini, onun sosiallaşması prosesinin xarakterini aydınlaşdırmağı zəruri surətdə tələb edir. Yeniyetmənin mənsub olduğu qruplar, onun həyatında referent qrupun rolu, qrupda yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi mövqeyi, qrupun sərvət meyillərini və normalarını mənimsəmənin sosial-psixoloji xarakteristikası, yeniyetmənin ailədə sosial inkişaf şəraiti, onun sinif kollektivində mövqeyi və qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri və s.-nin təhlili bu baxımdan xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. Onların öyrənilməsi praktik psixoloq üçün öz-özlüyündə məqsəd deyil, qarşıya çıxan tətbiqi məsələləri, cinayətkar qruplara qoşulmuş bu və ya digər yeniyetmənin yəni-dən tərbiyə olunması yollarını müəyyən etmək üçün vasitədir. Məhz buna görə də, o, necə deyirlər, «ramedilməz», yeniyetmə-yə təsir etməyin optimal vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Praktik psixoloq tərəfindən bu istiqamətdə işlənilmiş əməli tövsiyələr ailənin, məktəbin və ictimaiyyətin birgə işi sayəsində həyata keçirilir.

Son zamanlar hüquqa zidd davranış problemlərinin tədqiqi sahəsində sosial psixologiyanın böyük imkanlara malik olduğu daha aydın hiss olunur. Bu baxımdan şahidin, şübhəli şəxsin, çaninin və s. sosial-psixoloji xarakteristikası, dindirmə, axtarış, həbsdən azad olmuş şəxsin «readaptasiyası» kimi sosial-psixoloji problemlər diqqəti daha çox cəlb edir. Belə bir nəticə çıxarmaq üçün tam əsas vardır ki, gələcəkdə hüquq sahəsində psixoloji xidmətin inkişafı həmin problemlərin həlli ilə bilavasitə bağlı olacaqdır.

10.2.3. Xidmət sahəsinin tətbiqi sosial-psixoloji problemləri haqqında.

Xidmət sahəsi geniş anlayışdır: o, ticarət, ictimai iadə, kommunal-məişət xidməti (satıcı, kassir, fotoqraf, televizor ustası, dərzi, bərbər, ofisiant, mehmanxana növbətçisi və s.) kimi olduqca müxtəlif sahələri əhatə edir. Çoxsaylı nəqliyyat müəssisələrində, səhiyyədə, mədəni-maarif müəssisələrində və s.-də də xidmət işçilərinin böyük bir qrupu fəaliyyət göstərir.

Müxtəlif sosial-demoqrafik (qadınların ictimai istehsal sahələrində məşğul olması, miqrasiya və s.) və sosial-psixoloji (moda və s.) proseslərlə əlaqədar olaraq xidmət sahəsinin əhəmiyyəti daha da artır. Turizmin inkişafı, şadlıq evləri şəbəkəsinin yaranması və s. xidmət sahəsində psixoloji amillərin rolunun artması ilə nəticələnmişdir. Əhalinin təhsil səviyyəsinin artması onun tələbat və zövqünün yeni inkişaf səviyyəsi üçün şərait yaradır. Bu prosesdə urbanizasiya ilə bağlı amillərin rolunu ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə də xidmət sahəsində, iqtisadi, təşkilati və əmtəəşünaslıq problemləri ilə yanaşı psixoloji amillər – insan amili xüsusi aktuallıq kəsb edir. «Mədəni xidmət» paradiqmasında yeni meyarlar – psixoloji meyarlar mühüm yer tutur. Çox maraqlıdır ki, əksər hallarda, məsələn, alıcının əhvalının formalaşmasında ərzəyin keyfiyyətindən daha çox xidmətin psixoloji səviyyəsi, satıcının alıcının xoş üzlə yola salması daha təsirli rol oynayır. «Teatr asılıqandan başlayır» kəlamının psixoloji mənası da elə bundan ibarətdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzi xidmət sahəsi işçiləri özlərinin güzəran təcrübəsində bu psixoloji həqiqəti «kəşf» etdikdən sonra özlərinin qabiliyyətləri, imkanları və mənafeələrindən asılı olaraq ondan sui-istifadə etməyə çalışırlar. Onların «xoş söz», «şirin dil» hesabına yaratdıqları saxta psixoloji pafos nəinki xidmət sahəsində ünsiyyət normalarının, həm də ticarət qaydalarının pozulması ilə nəticələnir. Ən başlıcası isə onun mənəvi əsaslarını sarsıdır.

Sosial-psixologiyada xidmət sahəsinin psixologiyası məsələləri hələ XIX əsrin sonlarından etibarən öyrənilməyə başlanılmışdır. 20-ci illərdə də bu sahədə maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin sonralar uzun müddət bu məsələlər diqqəti cəlb etməmişdir. Hal-hazırda xidmət sahəsi psixologiyasının onun daxilində isə ticarət psixologiyasının və kommunal psixologiyanın psixologiya elmində nisbətən müstəqil sahə kimi formalaşması prosesi gedir.

Ticarət psixologiyasının, xüsusilə reklam psixologiyasının inkişaf tarixi nisbətən «böyükdür». Xidmət sahəsi psixologiyasında ilk tətbiqi tədqiqatlar da ticarət psixologiyası istiqamətində aparılmışdır.

Sosial-psixoloji amillərin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi, hər şeydən əvvəl, müxtəlif xidmət sahələri – ictimai iaşə və ya kommunal xidməti sahələrinə nisbətən ticarət şəbəkəsinin özünün geniş miqyasda inkişafı ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən, maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, ticarət sahəsində bəzi sosial-psixoloji fenomenlər bütün aydınlığı ilə təzahür edir. Məsələn, qrupdaxili təlqin faktlarını xatırlayaq.

Belə bir vəziyyət hamıya bəllidir: adətən, mağazada satışda olan, lakin satılmayan bir çox malların (məsələn, konserv, şokolad və s. satışını küçədə təşkil etdikdə, onlar 3-4 nəfərin diqqətini cəlb edən kimi öz-özünə növbə yaranır. Bu zaman sonrakı alıcıların davranışı bilavasitə əvvəlkilərin davranışı ilə şərtlənir: məsələn, 2-ci adam ona üç konserv lazım olduğu halda 15-ni alırsa, satıcı və ya alıcılardan hər hansı biri «çox əla konservdir, tapılan şey deyil» və ya «səhərdən bir maşın satılıb» deyirsə və yaxud «onun çox dadlı olduğunu» etiraf edirsə, təkcə bir konserv almaq niyyətilə növbəyə dayanmış üçüncü alıcı adətən, fikrini dəyişir və ondan hətta bir neçəsini alır.

Ticarət sahəsində qrupdaxili təlqin ilə yanaşı yoluxma, təşviş, şayiə kimi sosial-psixoloji fenomenlər də müxtəlif formalarda meydana çıxır. Bunlardan hər biri əslində təbii-psixoloji eksperiment kimi diqqəti cəlb edir. Onların öyrənilməsi təkcə ticarətin təşkili baxımından maraqlı deyildir. Həmin sosial-psixoloji amillərə həm də geniş sosial-iqtisadi baxımdan yanaşmaq lazımdır.

Ticarətin tətbiqi sosial-psixoloji problemləri müxtəlifdir. Bu cəhətdən, birinci növbədə, ticarət işçiləri mühitində mikro-iqlimin müəyyən edilməsinin və təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. «Mağaza müdiri - satıcılar», «satıcı-satıcı» tipli münasibətlərin xarakterini ətraflı öyrənmək nəinki kollektivin psixoloji simasını öyrənmək, həm də sosial-psixoloji profilaktika və məsləhət üçün tövsiyələr işləmək imkanı verir.

İstər satıcı, istər alıcı konvensial roldur. Onların funksional istiqaməti müəyyən sosial normalarla şərtlənir. «Alıcı-satıcı» münasibətlərinin bu istiqamətdə inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Alıcı ilə satıcının ünsiyyəti vasitəsiz xarakter daşıyır, o, necə deyirlər, «üz-üzə ünsiyyətdir». Burada onların yaşından, cinsindən və başqa xarakteristikalarından asılı olan emosional momentlər özünəməxsus rol oynamağa başlayır. Bu zəmində alıcı və satıcının bir-birini qavraması və anlaması problemləri tətbiqi xarakter kəsb edir. Burada ünsiyyət mədəniyyəti vərdislərinin rolunu da ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Ticarət xidməti sahəsində iş vaxtının böyük əksəriyyətinin (bəzi tədqiqatların nəticəsinə görə, 43%-dən 75%-ə qədərini) ünsiyyətə sərf olunduğunu nəzərə alsaq, bu məsələnin praktik mənası aydın olar.

Ticarətin tətbiqi sosial-psixoloji problemləri içərisində əhalinin tələbatlarının öyrənilməsi, onların formalaşdırılması vasitələrinin işlənilməsi, alıcı və müştərilərin davranış xüsusiyyətlərinin təhlili və s. kimi məsələlər mühüm yer tutur. Onların bir çox problemlərinin həlli reklam psixologiyası ilə bilavasitə bağlıdır.

Reklam psixologiyası hələ əsrin əvvəllərində ABŞ-da formalaşmışdır. Reklam nəzəriyyəsi iqtisadi nəzəriyyələr, sosioloji konsepsiya, mədəni antropologiya, siyasi elmlər, dilçilik və s.-nin məlumatlarından istifadə etsə də, onun əsas mənbəyini ümumi və sosial psixologiya təşkil etmişdir. Reklam psixologiyası müxtəlif dövrlərdə bihevizizm, freydizm, gəştalt-psixologiya, sahə nəzəriyyəsi və s.-nin anlayış və metodlarından geniş istifadə etmişdir. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə o, çox vaxt eklektik xarakter daşımışdır. Müasir dövrdə reklamın tətbiq sahəsi genişlənmiş, o, ideoloji funksiya kəşb etmiş və əsas təbliğat vasitələrindən birinə çevrilmişdir.

Mahiyyət etibarilə reklam istehlakçının davranışını dəyişmək təşəbbüsü kimi özünü göstərir. Bu həqiqət dərk olunanda reklam nəzəriyyəsi və təcrübəsində psixoloji faktorlara xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Müştəriləri istehsalat hazırlanan məhsullarla maraqlandırmaq üçün onların motivasiyasına təsir göstərmək lazım idi. Müəyyən edildi ki, müxtəlif şəkildə tərtib olunmuş və qablaşdırılmış iki oxşar məhsul istehlakçılarda müxtəlif münasibət əmələ gətirir, reklam xassələri ilə bir-birlərindən seçilir. Bu baxımda reklam təcrübəsində əşyaların formasına və qablaşmasına böyük əhəmiyyət verilir. Məhz şeylərin forması və necə qablaşması məmulatın xassələrinə diqqəti cəlb edir, onun xüsusi «xassələri» haqqında təəssürat yaradır. Bu məqsədlə hətta cəzbedici faktorlardan, məsələn, qadın bədəninin təsvirlərindən istifadə olunur.

Müasir reklamlarda görmə (afişalar, anonslar, prospektlər, etiketlər), eşitmə (radio, satış yerlərində şifahi elanlar), audiovizual (filmlər, telekliplər) vasitələri önəmli yer tutur. Müəyyən olunmuşdur ki, bu reklam vasitələri kişilərə nisbətən qadınların diqqətini nisbətən asanlıqla cəlb edir.

Reklam psixologiyasının əsas müddəası bundan ibarətdir ki, guya real gerçəklik insanların qarşısında ancaq psixoloji reallıq kimi, yəni başlıca olaraq onların qavrayışının məhsulu kimi canlanır. Bəzi psixoloqların fikrincə, insanlara təsir etmək üçün ancaq onların qavrayış obrazlarını tənzim etmək üsullarını tapmaq lazımdır. XX əsrdə reklam psixologiyasının əsas üsulları bu məqsədə təbə edilmişdir. Dizaynın inkişafı kökündə reklam təcrübəsinin məzmununda yeni meyllər əmələ gəlməyə başlamışdır.

Xidmət sahəsinin tətbiqi sosial-psixoloji problemləri çoxsaylıdır. Lakin onlar eyni səviyyədə həll olunmayıb.

Ticarətdə psixoloji xidmətin təşkilində ilk mühüm addım atılsa da, praktik psixoloqun mövqeyi hələ tam müəyyən olunmamışdır. İctimai iasə, kommunal-məişət xidməti kimi sahələrdə psixoloji xidmətin təşkilinin zəruriliyi daha aydın hiss olunur. Əldə edilmiş ilk təcrübə əsaslı surətdə göstərir ki, yaxın gələcəkdə xidmət sahəsinin səmərə və keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi həm də bu mühüm problemin həllindən asılı olacaqdır.

10.2.4. Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin təşkili məsələləri.

Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmət şəbəkəsi 90-cı illərin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Bu gün respublikamızda çox cəhətli təhsil islahatlarının həyata keçirildiyi bir şəraitdə məktəbdə psixoloji xidmətin təşkili xüsusi aktuallıq kəsb edir. Məktəbdə psixoloji xidmətin təşkili məktəbin əsas strateji məqsədinin – şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı məqsədinin bütün praktik problemlərinin müvəffəqiyyətlə həll edilməsində mühüm vasitə sayılır.

Şagirdlərə fərdi yanaşma, onların təlim çətinliklərinin aradan qaldırılması, uşaq şəxsiyyətinin inkişafındakı çatışmazlıqların,

məktəblilərin təlimdə geri qalmaları hallarının psixoloji diaqnostikası və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin müəyyən edilməsi, şagirdlərin tərbiyə və təlimi prosesində meydana çıxan çətinliklərin psixoloji profilaktikası üzrə iş – bunların hamısı məktəbdə psixoloji xidmətin vəzifələrinə daxildir. Məktəb psixoloqları 6 yaşlı uşaqların təlimi, şagirdlərin qabiliyyət və istedadının vaxtında düzgün müəyyənləşdirilməsinə, məktəb və ailə tərbiyəsində çətin və ziddiyyətli hallar meydana çıxarkən müəllim və valideynlər üçün psixoloji məsləhətlərin təşkili və b. məsələlərin uğurlu həllinə yaxından kömək göstərir.

Məktəb psixoloji xidmətində psixodidaktika, psixopedaqogika məsələləri mühüm yer tutur. Lakin məktəb psixoloqu yaş və pedaqoji psixologiya ilə yanaşı həm də sosial-psixoloji problemləri həll edir. Bu cəhəti xüsusi olaraq qeyd etmək zəruridir.

Məktəb təcrübəsində psixologiyanın tətbiqi uzun müddət əsasən yaş və pedaqoji psixologiya problemləri ilə məhdudlaşdırılmışdı. Elmdə elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, hətta məktəb həyatına aid hər hansı bir sosial-psixoloji fakt ən yaxşı halda sosial-psixoloji fakt kimi dərk olunsa da, yenə də daha çox yaş və pedaqoji psixologiya mövqeyindən izah olunmuşdur. Müasir psixologiyada bu məhdudluq müvəffəqiyyətlə aradan qaldırılmışdır. Hal-hazırda məktəb həyatının sosial-psixoloji problemlərinə daha çox diqqət yetirilir.

Sosial psixologiyanın başlıca problemlərinin – ünsiyyət, kollektiv və şəxsiyyət problemlərinin yaş aspekti vardır. Sosial psixologiyanın pedaqoji problemləri isə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsi ilə əlaqədardır. «Müəllim-müəllim», «müəllim-şagird» və «şagird-şagird» tipli münasibətlər sahəsi isə elə bir sosial-psixoloji amildir ki, ünsiyyətin zənginləşməsi, kollektivin inkişafı və şəxsiyyətin formalaşmasının tətbiqi problemləri bilavasitə onunla bağlıdır. Bu istiqamətdə aparılan tətbiqi tədqiqatlar belə bir fundamental fakta istinad etməlidir ki, qarşılıqlı münasibətlərin dəyişilməsi ünsiyyətin idarə olunmasını, birgə fəaliyyətin, ünsiyyətin məqsədyönlü təşkili isə

qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunmasını şərtləndirir. Sınıf kollektivinin, uşağın mənsub olduğu qrupların, xüsusilə referent qrupun sosial-psixoloji xarakteristikası, ailədə və məktəbdə şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemində şagirdin mövqeyi, uşaq və yaşlıların (valideynlər, müəllimlər və s.) bir-birini qavraması, müəllim və valideynlərin şagirdi anlama səviyyəsi, uşaq kollektivinə müəllimin münasibətinin xarakteri, «çətin» uşaqlar, və s. tətbiqi əhəmiyyətə malik olan elə sosial-psixoloji problemlərdir ki, müəllimlər təlim və tərbiyə prosesində onları həll etməkdə çətinlik çəkirlər. Şagirdlərin təlimdə geri qalmasını da çox vaxt elə bu amillər şərtləndirir...

Təhsil sahəsində psixoloji xidmətin uğurları onun sosial-psixoloji problemlərinin müvəffəqiyyətli həllindən bilavasitə asılıdır.

10.2.5. Ailə xidməti haqqında.

Müasir dövrdə ailə xidməti problemləri də xüsusi aktuallıq kəsb edir. müxtəlif sosial-iqtisadi, sosial-demoqrafik, sosial-psixoloji, pedaqoji və s. amillərlə əlaqədar olaraq ailədə köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Ailə-nigah münasibətlərində psixoloji amillərin rolu daha da artmışdır.

Ailə xidmətinin təşkilinin başlıca məqsədi, birinci növbədə, ailənin möhkəmlənməsinə, uğurlu ailə kimi inkişaf etməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar əsaslı surətdə göstərir ki, ailədaxili münasibətlərin psixoloji cəhətdən pozulması ailədə müxtəlif çətinliklər və konflikt şəraiti yaradır.

V.Sisenkonun fikrincə, ailədə ər-arvad arasında hər hansı bir münacişə maraqların, tələbatların, baxışların və təsəvvürlərin qarşı durmasıdır. Bu müddəadan çıxış edərək o göstərir ki, nigaha daxil olan qadınla kişinin hər biri özlüyündə potensial psixi zərbə amili kimi çıxış edir. İlk baxışda bu qənaətlə razılaşmaq çətinidir. Adətən, nigaha daxil olmaq qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanır. Məhəbbət nədir? Hegelin klassik tərifinə, lap elə gündəlik həyat təcrübəsinə əsasən, sevmək, digər cinsə məhəbbət bəsləmək öz xoşbəxtliyini başqasının səadətində tapmaq deməkdir. Bir halda ki, sevən sevdiyi qız (qadın) və ya oğlan (kişi) üçün göydən ulduz qoparmağa da hazırdır, bəs onda

bu «psixi zərbə amili» haradan meydana çıxır?! Bu sualı qısa da olsa aydınlaşdırmaq.

Bədii ədəbiyyatın insan əzəməti və ləyaqəti haqqında yaratdığı ən böyük psixoloji himn məhəbbət himnidir. Məhəbbət əsil insan xoşbəxtliyinin meyarıdır. Lakin bununla belə, nigahların hamısının eyni dərəcədə məhəbbət əsasında yaranmadığını, bütün hallarda məhəbbətin qarşılıqlı xarakter daşdığını söyləmək olmaz. Müəyyən mülahizə ilə bağlanan nigahlara heç də az təsadüf edilmir. Bir çox ailələr isə sadəcə olaraq təsadüfi tanışlıq əsasında yaranır. Boşanma hallarının artmasının əsas səbəblərindən birini, görünür, məhz burada axtarmaq lazımdır.

İndi «psixi zərbə amili» anlayışına qayıdaq. Söhbət ailə çərçivəsində insan münasibətlərinin formalaşmasından, iki «Mən»in «Biz»ə çevrilməsindən gedir. Ailə kiçik qrupdur. Qrup isə adətən, paritet olmur, yəni onun üzvləri arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər bərabərlik əsasında rəhbərlik və tabelik elementləri olmadan qurulmur. Bu prosesin özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Onu hətta ümumi şəkildə təsvir etsək belə, hər halda bir cəhəti qeyd etməliyik. Bu, ailə başçısı məsələsidir. Ailə başçısı, ümumiyyətlə, lider öz-özünə əmələ gəlmir. Başçı (lider) «birinci», «ən güclü» deməkdir və bunun özünəməxsus psixoloji mənası vardır: o, birinin başqasına açıq və ya gizli surətdə həlledici (güclü) təsir göstərməsi, onun isə bu təsiri qəbul etməsi, liderin təsirinə tabe olması deməkdir. Ər və ya arvad o zaman ailə başçısına çevrilir ki, onun mənəvi nüfuzu həyat yoldaşı tərəfindən qəbul edilir. Bu proses, adətən, müxtəlif konfliktlərlə müşayiət olunur. Bəzi müəlliflər onu nigah adaptasiyası, bəziləri isə hətta obrazlı şəkildə «ailə hakimiyyəti uğrunda mübarizə» kimi xarakterizə edirlər. «Psixi zərbə amili» də, adətən, bu zaman özünü göstərir. Ailənin formalaşdığı ilk mərhələdə açıq və gizli münaqişələrin tez-tez təzahür etməsi də bununla bağlıdır.

Ailə canlı təsisatdır. O da dialektika qanunlarına tabedir. Bu mənada məsələ heç də ailədə münaqişələrin olub-olmamasında deyildir. Bu, müəyyən mənada təbii haldır. Ən başlıca məsələ münaqişənin mənəvi məzmunundadır. Y.Ryurikov «Xoşbəxt-

liyin çətinliyi» adlı kitabçasında ailə münəqişələrini təhlil edərkən diqqəti düzgün olaraq «küsmək (dalaşmaq) mədəniyyəti»nin əhəmiyyətinə cəlb edir.

İnsanın psixi funksiyalarının spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar ictimai-tarixi təcrübənin mənimsənilməsi prosesində inkişaf edirlər. A.N.Leontyevin sözləri ilə desək, insan «əsl insani xassələrə və qabiliyyətlərə» ancaq mədəniyyətin mənimsənilməsi nəticəsində yiyələnir. Cinsi münasibət mədəniyyətinə ümumi mədəniyyətin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi yanaşmaq və onu məhz bu kontekstdə izah etmək lazımdır. Cinsi mədəniyyəti təkcə psixogigiyena və kosmetika sahələri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. O, geniş anlayışdır. Cinsi mədəniyyət bütün aydınlığı ilə insan münasibətləri sahəsində, həm də sadəcə olaraq ərin arvada və ya arvadın ərə münasibətində deyil, «kişi-qadın» tipli münasibətlərdə təzahür edir. Bu, baxımdan hisslər, ünsiyyət, davranış, nitq, iradə mədəniyyəti və s. əhəmiyyətini, bunlarla əlaqədar olaraq kişi və qadına verilən tələbləri, kişi və qadın mədəniyyətinin özünəməxsus çalarlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Hər bir ailə təkrar olunmazdır. Ailə xidməti üçün bu fakt prinsipial əhəmiyyətə malikdir: həmin xidmət hər bir konkret ailəyə və onun ayrı-ayrı üzvlərinə fərdi yanaşır, geniş psixoprofilaktik iş aparır, ailənin dağılmasını, ailə üzvləri arasındakı uyğunsuzluğu, ailə üzvlərində alkoqolizmin, əsəb xəstəliklərinin əmələ gəlməsini şərtləndirən sosial-psixoloji səbəbləri müəyyən edib aradan qaldırır.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır: ailə «dramları» uşaqların tərbiyəsi işinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Məhz buna görə də ailə xidməti həm də ailə tərbiyəsinin səmərəliliyinin artırılmasına, uşaqların ahəngdar inkişafının təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirir.

Ailə xidmətinin əsas istiqamətlərindən birini də yeniyetmə və gənclərlə aparılan iş təşkil edir. Bu cəhəti ümumi şəkildə nəzərdən keçirərkən, onu yeniyetmə və gənclərə uğurlu ailə həyatı üçün zəruri olan psixoloji mədəniyyətin aşılınması kimi xarakterizə edə bilərik. L.Boqdanoviç yazır: «Boşananların 60

faizinin nəinki cinsi tərbiyə, həm də əxlaq tərbiyəsi sahəsində nöqsanları vardı».

Sosioloji, psixoloji və pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, hər şeydən əvvəl, oğlan və qızların ailə həyatına hazırlanmasını köklü surətdə yaxşılaşdırmaq lazımdır. Əvvəllər bu missiyanı ailə müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirdi. Qız, əksər hallarda, demək olar ki, eynilə anasının, oğlan uşağı isə atasının həyat yolunu təkrar edirdi. Ailə ənənələri nəinki möhkəm, həm də çox sadə və yeknəsəq idi. Ana gələcək ailə həyatı üçün zəruri olan bütün problemlərin sirrini bu və ya digər dərəcədə qızına öyrədə bilirdi. Oğlanın da evdarlıq tərbiyəsində atanın rolu böyük idi.

Müasir dövrdə ailə həyatı normaları davamsız olmuşdur: valideyn nüfuzunu şərtləndirən amillər xeyli dəyişilmişdir, valideynlər uşaqları ailə həyatına hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxt və qüvvəyə malik deyildirlər, valideynlərin hətta bir çox yaxşı ənənələri onların övladlarının ailə həyatında qəbul olunmur.

Bu şəraitdə gənclərin ailə həyatına hazırlanmasında ümum-təhsil məktəbləri ilə yanaşı həm də xüsusi xidmət sahələrinin, birinci növbədə, ailə xidmətinin rolu artır. Ailə xidmətinin əsas vəzifələri ailə üzvlərinin, hər şeydən əvvəl, uşaqların şəxsiyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasına kömək etməkdən ibarət olsa da, o həm də yeniyetmə və gənclərlə müəyyən iş aparır, tək kişi və qadınlara nigah problemlərinin həllində kömək göstərir və s.

Ailə xidmətinin işində psixoloq və pedaqoqlarla yanaşı sosioloq, hüquqşünas, psixiatr, seksoloq, eləcə də ailə təsərrüfatının təşkili üzrə mütəxəssislər iştirak edirlər. Bu, bir çox məsələnin kompleks şəkildə hilli baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu gün müxtəlif şəhərlərdə «Ailə xidməti» təşkil olunmuşdur. Onların bir çoxu VVAQ orqanlarının nəzdində psixoloji məsləhətxanalar kimi fəaliyyət göstərir. 1985-ci ildə Bakı şəhərində də, «Nigah və ailə» məsləhətxanası təşkil edilmişdir.

10.2.6. Kütləvi kommunikasiya və təbliğatın sosial-psixoloji problemləri.

Müasir dövrdə kütləvi kommunikasiya və təbliğatın tətbiqi sosial-psixoloji problemləri xüsusi akutallıq kəsb edir. Sosial psixologiyanın ideoloji funksiyası bu problemlərin həllində bütün aydınlığı ilə özünü göstərir.

Sosial psixologiyada müxtəlif istiqamətlərdə tətbiqi tədqiqatlar aparılır. Sosial informasiyanın tipləri və kütləvi kommunikasiyanın tipoloji xarakteristikası, kütləvi informasiya və təbliğat materiallarının qavranılması və anlaşılması, radio, televiziya və mətbuat vasitəsilə ideoloji təsirin xüsusiyyətləri, şifahi təbliğatın səmərəliliyi, müəssisələrdə mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılmasına təbliğatın təsiri, təbliğatın və ictimai rəyin qarşılıqlı əlaqəsi, şəxsiyyətin formalaşmasında kütləvi informasiyanın rolu kimi mühüm tətbiqi əhəmiyyəti olan problemlər öyrənilir. Bu baxımdan kütləvi informasiya və təbliğat auditoriyasının sosial-psixoloji xarakteristikasına, şəhər və kənd əhalisi arasında, eləcə də, gənclər auditoriyasında təbliğatın sosial-psixoloji problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatların əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Müasir dövrdə təbliğatın tətbiqi sosial-psixoloji problemləri içərisində əks-təbliğat problemləri mühüm yer tutur. Beynəlxalq münasibətlərin sosial-psixoloji problemləri də diqqəti daha çox cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz bir çox sahələrdən fərqli olaraq kütləvi informasiya vasitələri və təbliğat sistemində hələ sistemli psixoloji xidmət təşkil edilməmişdir. Bu sahədə aktual tətbiqi sosial-psixoloji problemlər əsasən üç yolla – ya müvafiq kafedra, laboratoriya və s.-nin elmi-tədqiqat planı əsasında, ya ictimai əsaslarla, ya da təsərrüfat müqaviləsi yolu ilə öyrənilir. Halbuki, burada söhbət bilavasitə qəzet redaksiyasında və ya radio-televiziya komitəsi nəzdində psixoloji xidmətin təşkilindən gedir.

Müasir şəraitdə bir çox qəzet və jurnal redaksiyaları konkret sosioloji tədqiqatlara daha çox meyl göstərirlər. Maraqlıdır ki, həmin tədqiqatlarda bir çox sosial-psixoloji problemlər də ayırd

edilir və həll olunur. Son zamanlar bəzi qəzet redaksiyaları nəzərdə sosioloji laboratoriyaların və qrupların yaradılması eləcə də bu və ya digər dərəcədə ictimai rəyin araşdırılması faktı bu baxımdan diqqəti xüsusilə cəlb edir. Yaxın gələcəkdə həmin laboratoriya və qruplara sosial psixoloqların da cəlb olunması kütləvi informasiya və təbliğatın tətbiqi problemlərinin həllində mühüm rol oynayacaqdır...

Hər bir elm ictimai təcrübənin müxtəlif sahələrinə nüfuz etdikcə sözün əsl mənasında vətəndaşlıq hüququ qazanır. Elmin inkişafı üçün bunun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Elmşünasların göstərdikləri kimi, elmi-texniki tərəqqi dövründə fundamental elmlərlə praktika arasında tətbiqi elmlər fəaliyyət göstərir. Onlar mühəndislərə, müəllimlərə, əmtəəşünaslara, müstəntiqlərə və b. elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyyələr verməklə xüsusi əhəmiyyətə malik olan praktik problemlərin həllində yaxından kömək göstərir.

Biz bu baxımdan sosial psixologiyanın tətbiqi problemləri ilə tanış olduq. Həmin məsələlər yuxarıda müəyyən sahələrin təmsalında aydınlaşdırılsa da nəzərə almaq lazımdır ki, müasir sosial psixologiyada idman, hərbi, incəsənət psixologiyası və b. sahələrdə də bu istiqamətdə maraqlı işlər aparılır. Alkoqolizm və narkomaniyanın profilaktikasının psixoloji metodları artıq sistemli tətbiq olunur. İnsanın ekologiyası problemlərinin həllində tibbi araşdırmaların əhəmiyyəti xüsusilə artır. Ekoloji psixologiyanın tətbiqi problemləri artıq dövrün önəmli problemi kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan sosial psixologiyası XXI əsrin aktual tətbiqi problemlərinin həllində özünün hörmətli sözünü deməlidir.

Tətbiqi elmlərin meydana çıxması nəinki elmin özünün, həm də ictimai praktikanın inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Elmi-texniki tərəqqi dövründə isə bu proseslərin intensivliyi xüsusilə artır. Tanış olduğumuz tarixi məlumatlara bu nöqteyi-nəzərdən yanaşanda, birinci növbədə, diqqəti belə bir cəhət cəlb edir ki, psixologiya elmində praktik məsələləri həll edən elmi-praktik vəsile-psixoloji xidmət sahəsi formalaşmışdır. Bu, psixologiya elminin təcrübəsində yeni hadisədir. Psixoloji

xidmət elmi-texniki tərəqqi dövründə ictimai təcrübənin bütün sahələrində meydana çıxan əməli problemləri müvəffəqiyyətlə həll etmək imkanı verir. Təkcə bu cəhət onun son dərəcə perspektivli sahə olduğunu göstərir.

Psixoloji xidmət, adətən, kompleks xarakter daşıyır. Tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatlar onun ancaq bir istiqamətini təşkil edir. Fikrimizcə, bu, həm psixologiya elminin özünün müasir inkişaf səviyyəsi, həm də praktikada meydana çıxan psixoloji problemlərin həlli baxımından ən səmərəli formadır. Lakin bu forma çərçivəsində işi səmərəli təşkil etmək üçün psixoloji xidmət daxilində psixologiyanın ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı olan aspektləri və problemləri dəqiq müəyyən etmək lazımdır. Bunu isə o zaman müvəffəqiyyətlə etmək mümkündür ki, psixoloji xidmət müəyyən sahələr üzrə ixtisaslı kadrlarla təmin edilsin.

Müasir dövrdə psixoloji xidmətin inkişafında əsas çətinliklərdən biri məhz kadr problemi ilə bağlıdır. Tətbiqi tədqiqatların taleyi əslində ixtisaslı kadrlardan asılıdır. Onlar müvafiq sahə üzrə sözün əsl mənasında praktik psixoloq olmalı, müasir praktik metodikalara mükəmməl yiyələnməli və müxtəlif üsulları yaradıcılıqla tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Ayrı-ayrı metodların səhv olaraq universallaşdırılması, anket, test və s. tətbiqində yol verilən nöqsanlar praktik problemlərin optimal həllinə mənfi təsir göstərir.

Tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların səmərəsinin artırılması psixoloji xidmətin elmi əsaslarının, metodologiya və metodikası məsələlərinin işlənilməsini, xüsusilə tətbiqi sosial-psixoloji metodların nomenklaturasının dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Sosial psixologiyanın özünün tətbiqi imkanlarını da ancaq bu zaman elmi cəhətdən düzgün müəyyən etmək olar.

Praktik psixoloqun vəzifəsi heç də sadəcə olaraq tətbiqi tədqiqatlarla məhdudlaşmır və məhdudlaşa bilməz. O, həm də sosial-psixoloji biliklərin əsl təbliğatçısı olmalıdır. Praktiki işçilərin diqqətinin ayrı-ayrı sosial-psixoloji problemlərə cəlb edilməsi, onların tətbiqi istiqamətdə öyrənilməsi zərurətinin əsaslandırılması, sosial-psixoloji və iqtisadi səmərəsinin

əhəmiyyətinin aydınlaşdırılması praktik psixoloqun fəaliyyətinin əsas məgzini təşkil etməlidir.

Sosial psixologiya elmi həyatla bağlıqca, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə uğurla nüfuz etdikcə onun özünün inkişafı üçün yeni üfqlər açılır. «İnsan münasibətləri» qlobal problemə çevrilir. Sosial psixoloqun mövqeyi, sosial-psixoloji biliklərin tətbiq sahəsi köklü surətdə dəyişir. Yaxın gələcəkdə sosial psixoloq, bu gün heç də onun səlahiyyətinə daxil edilməyən vəzifələrin, məsələn, bilavasitə insan münasibətləri ilə bağlı olan və təbabət statistikasında xüsusi yer tutan şəkər diabeti, miokard infarktı kimi xəstəliklərin profilaktikasında, diaqnos-tikasında və müalicəsində də həlledici rol oynayacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

I. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı, 1981.

- Bayramov Ə.S. Psixoloji düşüncələr, Bakı, 1994.
 - Bayramov Ə.S. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası, Bakı, 2000.
 - Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya, Bakı, 2001.
 - Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual problemləri, Bakı, 1986.
 - Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, 2002.
 - Davletşina N.Y., Kimlika B., Klark R.C., Rey D.U., Demokratiya: dövlət və cəmiyyət, Bakı, 1999.
 - Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasiyanın ümumi məsələləri, Bakı 1997.
 - Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri, Dokt. diss. avtorefereti, Bakı, 1998.
 - Əliyev B.H. Milli lider dövlətçiliyin və demokratik inkişafın təzahürü kimi, Psixologiya jurnalı, Bakı, 2003, №2.
 - Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yetişmələrin cinsi tərbiyəsi, Bakı 1986.
 - Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri, Bakı, 1998.
 - Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür, Bakı, 2001.
 - Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş, Bakı 2003.
 - Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual məsələləri, Bakı, 1998.
 - Məmmədov İ.Ə. Məktəbdə psixoloji xidmət: psixoloji praktikanın elmi-metodik problemləri və yaradılması təcrübəsi, Bakı, 2002.
 - Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı, 1983.
 - Tusi X.N. Əxlaqi-Nasiri, Bakı, 1989.
 - Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya, Bakı, 1991.
 - Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları, Bakı 2003.
- II. Айзенк Х. Эванс Д., Энциклопедия психологических тестов. М. 1997.
- Алиев Б.Г. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку, 1996.
 - Алиев Б.Г. Методология социально-психологического исследования. Баку, 1999.

- Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1998.
- Аникеева Н.К. Учителю о психологическом климате в коллективе. 1983.
- Антипина Г.С. Теоретико-методологические проблемы исследования малых социальных групп. ЛГУ, 1982.
- Эйкерт Р., Аронсон Э., Уилсон Т. Социальная психология: психологические законы поведения человека в социуме. Санкт-Петербург, 2002.
- Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку, 1989.
- Бахлул Абдулла. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. Баку, 1990.
- Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия. Санкт-Петербург, 1994.
- Битянова М.Р. Социальная психология. М., 2001.
- Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. МГУ, 1982.
- Бодалев А.А. Личность и общение. 1983.
- Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968.
- Вайсман Р.С. К вопросу о детерминации межличностных отношений. «Новые исследования в психологии и возрастной физиологии». 1971. № 1.
- Василюк Ф.Е. Психология переживания. МГУ, 1984.
- Выготский Л.С. Собр. Соч. т.1 М., 1982.
- Выготский Л.С. Собр. Соч. т.2 М., 1982.
- Выготский Л.С. Собр. Соч. т.6 М., 1984.
- Головаха Е.И. Структура групповой деятельности. Киев, 1979.
- Гомелаури М.Л. К вопросу о значении совместимости аттитюда и роли для возникновения установки. // «Материалы IV Всесоюзного съезда психологов», Тбилиси, 1971.
- Гомелаури М.Л. Взаимоотношение роли и аттитюда в социальном поведении личности // «Вопросы инженерной и социальной психологии». Тбилиси, 1974.
- Горянина В.А. Психология общения. М., 2002.
- Горячева А.И., Макаров М.Г. Общественная психология. Л., 1979.
- Десев Л. Психология малых групп. М., 1979.
- Джамгаров Т.Т., Румянцева В.И. Лидерство в спорте. М., 1983.

- Донцов А.И. Проблема групповой сплоченности. МГУ, 1979.
- Дружинин В.Н. Психология общих способностей. Санкт-Петербург, 1999.
- Журавлёв Г.Е. Системные проблемы развития математической психологии. М., 1983.
- Залесский Г.Е. О ценностном подходе в исследовании некоторых вопросов «психологии отношений». // «Материалы IV Всесоюзного съезда психологов», Тбилиси, 1971.
- Зейгарник Б.В. Курт Левин. МГУ, 1980.
- Ибрагимбекова. Р.Ф. Психологические аспекты гендерных проблем в транзитный период в Азербайджане. // Психологический журнал Баку, 1999, №1.
- Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург, 2000.
- Кайдалов Д.К., Суименко Е.И. Психология единоначалия и коллегиальности. 1979.
- Кедров Б.М. Классификация наук. т.1, М., 1961.
- Ковалев А.Г. Курс лекций по социальной психологии. М., 1972.
- Ковалев Г.А., Радзиховский Л.А. Общение и проблема интериоризации. // «Вопросы психологии», 1985, №1.
- Коломинский. Я.Л. Психология общения. М., 1974.
- Коломинский. Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. Минск, 1976.
- Кон. И.С. Социология личности. М., 1967.
- Кон И.С. Дружба. Этико-психологический очерк. М., 1980.
- Кон И.С. В поисках себя. М., 1984.
- Косолапов. Н.А. Социальная психология и международные отношения. М., 1983.
- Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург, 2000.
- Кроник А.А. Межличностное оценивание в малых группах. Киев, 1982.
- Кузьмин Е.С. Основы социальной психологии. ЛГУ, 1967.
- Левыкин И.Т. Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. М., 1975.
- Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975.
- Лекторский В.У. О толерантности, плюреализме и критицизме. // «Вопросы философии. 1997, № 11.

- Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1984.
- Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург, 1997.
- Майерс Д. Социальная психология. Секреты влияния. Санкт-Петербург, 2002.
- Маклаков А.Г. Общая психология. Санкт-Петербург, 2000.
- Маслоу А.Г. Мотивация и личность. Санкт-Петербург, 1999.
- Мартенс Р. Социальная психология и спорт. М., 1979.
- Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975.
- Морено Дж. Социометрия. М., 1958.
- Надирашвили Ш. Понятие установки в общей и социальной психологии. Тбилиси, 1974.
- Немов Р.С. Социально-психологический анализ эффективной деятельности коллектива. М., 1984.
- Новикова Л.И. Педагогика детского коллектива. М., 1978.
- Ноэм Дж. Психология и психиатрия в США. М., 1984.
- Обозов Н.Н. Межличностные отношения. ЛГУ, 1979.
- Оллпорт Г.В. Личность в психологии. Санкт-Петербург, 1998.
- Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии. Санкт-Петербург, 2000.
- Паниотто В.И. Структура межличностных отношений. Киев, 1975.
- Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М., 1971.
- Парыгин Б.Д. Научно-техническая революция и социальная психология. Л., 1976.
- Парыгин В.Д. Научно-техническая революция и личность. М., 1978.
- Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. М., 1982.
- Петровский А.В., Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива. М., 1978.
- Пономарев Я.А. Методологическое введение в психологию. М., 1983.
- Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. М., 1972.
- Правовые и социально-психологические аспекты управления. М., 1972.

- Прикладные проблемы социальной психологии. М., 1983.
 - Процесс социального исследования. М., 1975.
 - Психология. Учебник для гуманитарных вузов. Санкт-Петербург, 2001.
 - Психология личности в малых группах. ЛГУ, 1977.
 - Психология межличностного познания. МГУ, 1981.
 - Психологическая теория коллектива. М., 1979.
 - Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. М., 1972.
 - Ратников В.П. Коллектив как социальная общность. МГУ, 1978.
 - Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург, 1999.
 - Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. М., 1979.
 - Робер М.А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. М., 1988.
 - Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М., 1976.
 - Руководство и лидерство. Л., 1973.
 - Рюриков Ю. Трудности счастья. М., 1975.
 - Свенцицкий А.Л. Социально-психологические проблемы управления. ЛГУ, 1975.
 - Сеидов С.И. Социальная психология творчества. Баку, 1994.
 - Сеидов С.И. Психология менеджмента. Баку, 2000.
 - Смелкова З.С. Педагогическое общение. М., 1999.
- Стиль человека: психологический анализ. М., 1998
- Социальная психология. ЛГУ, 1979.
 - Социальная психология. М., 1975.
 - Социальная психология и общественная практика. М., 1985.
 - Социальная психология личности. Л., 1974
 - Социально-психологические проблемы научно-технического прогресса. Л., 1982.
 - Столин В.В. Психология самосознания. МГУ, 1983.
 - Столин В.В., Голосова Н.И. Факторная структура эмоционального отношения человека к человеку. // «Психологический журнал», 1984, т.5., № 2.
 - Сысенко В. Супружеские конфликты. М., 1983.
 - Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. МГУ, 1977.

- Теоретические и прикладные исследования психологического воздействия. Иваново, 1982.
- Тернер Дж. Структура социологической теории. М., 1985.
- Титов Ю.В. Эффект группы у растений. Л., 1978.
- Шедровицкий Г. Построение науки педагогики. // «Народное образование» 1993, № 4.
- Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии. М., 1969.
- Шепель В.М. Руководитель и подчиненный: конфликтные ситуации и их решения. М., 1972.
- Шибутани Т. Социальная психология. М., 1969.
- Яноушек Я. Методологические проблемы анализа коммуникативного общения. // «Тезисы II Международного colloquiuma по социальной психологии» Тбилиси. 1979.
- Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. М., 1974.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzi.....	4
-------------------	---

I HİSSƏ

I Fəsil. Sosial psixologiya elm kimi	7
---	----------

1.1.1 Elmi idrakin metodologiyası və metodikası: tədqiqatın obyekti və predmeti problemi.....	7
1.1.2 Psixi həyatın sosial kökləri: interpsixika fenomeni.....	7
1.1.3 Sosial-psixologiyanın predmeti: <i>D.Mayersin tərif</i>	9
1.2. Sosial psixologiya və əsrin elmlər sistemi.....	11
1.2.1. Elmlərin təsnifatı: sosial psixologiya və həmsərhəd elmlər.....	11
1.2.2. Sosiologiya və psixologiya sosial psixologiyanın «ana fənləri» kimi.....	12
1.2.3. XX və XXI əsrlərin qovşağında: sosial-psixoloji problemlər, proseslər, vəzifələr.....	15

II Fəsil. Sosial psixoloji təfəkkürün əmələ gəlməsi, inkişafı və tarixi məsələsinə dair.....	18
---	-----------

2.1. Sosial psixoloji ideyaların inkişafı: I dövr.....	18
2.2. Sosial-psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşması: II dövr.....	22
2.3. Sosial-psixologiyanın eksperimental elm kimi inkişafı: III dövr.....	25

III Fəsil. Sosial psixologiyanın metodoloji və metodiki məsələləri.....	32
--	-----------

3.1. Nəzəriyyə. Eksperiment. Praktika.....	32
3.2. Sosial-psixoloji tədqiqatın metodoloji məsələləri: ümumi və xüsusi metodologiya, konkret metodiki priyomlar.....	34
3.3. Sosial psixologiyanın tədqiqat metodları.....	38
3.3.1. Müşahidə metodu.....	38
3.3.2. Korrelyasiya metodu.....	39
3.3.3. Eksperiment metodu.....	41
3.3.4. Rol eksperimentləri.....	44

3.3.5. Kross-mədəni tədqiqatlar.....	46
3.3.6. Sosial-psixologiyada statistik (riyazi) metodların tətbiqi haqqında.....	48
3.4. Sosial psixoloji tədqiqatların etik problemləri.....	49

II HİSSƏ

IV Fəsil. Şəxsiyyətin sosial psixologiyası.....	51
4.1. Sosial psixologiyada şəxsiyyət problemi.....	51
4.2. Şəxsiyyətin «Mən-konsepsiyası» sosial-psixoloji problem kimi.....	53
4.2.1. Mənlik şüuru.....	53
4.2.1.1. «Mən»in kəşf olunması: Q.Gellanın təcrübələri.....	54
4.2.1.2. Mən-obraz.....	60
4.2.1.3. «Mən-konsepsiyası» haqqında.....	62
4.2.2. Özünüqiymətləndirmə haqqında.....	63
4.2.3. Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi.....	68
4.2.4. Psixoloji müdafiə haqqında.....	73
4.3. Coqari pencərəsindən baxanda.....	75
4.4. Şəxsiyyətin yönəlişləri.....	81
4.5.C.Kellinin şəxsi konstruktlar nəzəriyyəsi: şəxsiyyət sosial münasibətləri necə qiymətləndirir?!.....	92
4.6. Şəxsiyyətin sosializasiyası.....	99
4.7. Sosializasiyanın sosial-psixoloji effektləri.....	103
4.7.1. Akselerant, peterdant və infantil uşaqlar.....	103
4.7.2. Femilizasiya və maskulinizasiya: bəzi problemlər	109
4.7.2.1. Eksperimental sinifdə oğlanlar hansı rəngləri xoşlayırdılar.....	109
4.7.2.2. Feminizasiya və maskulizasiya haqqında.....	110

III HİSSƏ

V Fəsil. Sosial psixologiyada qrup nəzəriyyəsinin ümumi məsələləri.....	115
5.1. Sosial fasilitasiya: kütləvi, koaksiya və interaksiya effektləri	115
5.2. Qrup və sosial qrup anlayları.....	118

5.2.1. Zoologiya və botanikada qrup effektinin açıqlanması.....	118
5.2.2. Sosial qrupun əsas xüsusiyyətləri.....	119
5.3. Sosial qrupunda şəxsiyyətin statusu fenomeni.....	124
5.4. Sosial qrupun aşağı həddi haqqında.....	128
5.5. Sosial qrupların təsnifatı və tipologiyası məsələsinə dair.....	129
5.5.1. Şerti və real qruplar.....	130
5.5.2. Böyük qruplar.....	131
5.5.3. Kiçik qruplar.....	134
5.5.4. Referent qruplar.....	135
5.6. Qrupun ölçüsü və ya həcmi problemi haqqında	137
5.7. Rengelman effekti.....	140

VI Fəsil. Kiçik qrupların sosial-psixoloji məsələləri143

6.1. Kiçik qrupların tədqiqin əsas istiqamətləri.....	143
6.1.1. Sosioloji istiqamət: Xotorin eksperimentləri.....	143
6.1.2. Sosial-psixoloji istiqamət: qrup dinamikası problemi.....	148
6.1.3. Sosiometrik istiqamət: C.Moreno.....	151
6.1.4. Stratometrik konsepsiya: sosial qrupların inkişaf səviyyəsi haqqında.....	153
6.2. Qrup diferensiasiasının xüsusiyyətləri.....	159
6.3. Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin üç tərkibli strukturu və dərk etmə paradoksu.....	163
6.4. Qrup uyushması haqqında	167
6.5. Qrup təzyiqi: qrupdaxili təlqin, konformizm və neqativizm fenomenləri.....	170
6.6. Azərbaycan güzəran psixologiyasında qrupdaxili təlqin məsələsi.....	176

VII Fəsil. Məktəb sinfi kiçik qrup kimi.....183

7.1. Məktəb sinfinin kiçik qrup kimi xüsusiyyətləri.....	183
7.2. Məktəb sinfində qarşılıqlı münasibətlərin sistemi.....	192
7.2.1. Müəllim-şagird münasibətləri.....	193
7.2.2. Piqmalion effekti və ya şagirdlərə müəllimin gözü ilə baxanda.....	194
7.2.3. Şagirdlərin gözü ilə.....	199
7.2.4. Şagird-şagird münasibətləri.....	205

7.2.4.1. Əlaçı şagirdlər haqqında.....	205
7.2.4.2. Şagird-şagird münasibətləri: «yaxşı» və «pis» oxuyan şagirdlər.....	208
7.3. Məktəb sinfində qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi: sosiometriya və referentometriya metodları..	214
7.3.1. Sosiometrik test.....	214
7.3.2. Referentometriya haqqında.....	222

VIII Fəsil. Kiçik qrupun struktur xüsusiyyətləri.....225

8.1. Qrupda rəhbərlik və liderlik sosial-psixoloji fenomen kimi.....	225
8.2. Gender və rəhbərlik (liderlik) problemi.....	233
8.3. Şagird qruplarında lider problemi.....	235
8.4. Demokratik dəyərlər: rəhbərlik üslubu haqqında.....	237
8.5. Qrup strukturlarının dəyişilməsi: qrupdaxili konflikt məsələsinə dair.....	240
8.6. Uşaq qruplarında (kollektivlərində) konfliktlərin aradan qaldırılması yolları haqqında.....	247

IV HİSSƏ

IX Fəsil. Ünsiyyətin sosial-psixologiyası.....257

9.1. Ünsiyyət fenomeni sosial-psixoloji problem kimi.....	257
9.2. Ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi.....	262
9.2.1. Ünsiyyət prosesində informasiya sahəsinin ərnələ gəlməsi.....	262
9.2.2. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri haqqında.....	265
9.2.3. İnformasiya sahəsinin xüsusiyyətləri: əks-əlaqə fenomeni və kommunikativ maneələr.....	268
9.3. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi.....	270
9.3.1. Fəaliyyətin sosial (normativ) tənzimi: sosial mövqe, nəzarət və gözləmələr.....	271
9.3.2. Rol davranışının qanunauyğunluqları.....	276
9.3.3. Qarşılıqlı təsirin üç tərkibli strukturu: E. Bernin tranzaksiya nəzəriyyəsinin əsas postulatları.....	280
9.4. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması.....	285
9.4.1. İnsanların bir-birlərini qavramaları.....	287
9.4.2. İnsanların bir-birlərini anlaması məsələləri.....	291

9.5. İnsanların qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət.....	297
9.6. Ünsiyyət çətinlikləri və onların aradan qaldırılması yolları.....	300
9.7. Ünsiyyət prosesində psixoloji təsir məsələləri.....	302
9.7.1. Andlar, alqışlar və qarğışlar.....	303
9.7.1.1. Andlar – qəşəmlər.....	303
9.7.1.2. Alqışlar və qarğışlar.....	304
9.7.2. Psixoloji sirayət: hisslərin intellektuallaşması prosesləri.....	309
9.7.3. Təhqin və təqlid sosial-psixoloji fenomenlər kimi.....	311
9.7.4. Şayiə problemi.....	315
9.7.5. Moda haqqında.....	318

V HİSSƏ

X Fəsil. Sosial-psixologiyanın tətbiqi problemləri.....	321
10.1. Sosial psixologiyada tətbiqi tədqiqatların xüsusiyyətləri.....	321
10.2. Sosial-psixoloji xidmət: tətbiqi tədqiqatların aktual problemləri.....	328
10.2.1. Sənaye psixologiyasının tətbiqi problemləri.....	328
10.2.2. Hüquqa zidd davranışla mübarizə sahəsində sosial psixologiyanın tətbiqi məsələləri.....	329
10.2.3. Xidmət sahəsinin tətbiqi sosial-psixoloji problemləri haqqında.....	331
10.2.4. Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmətin təşkili məsələləri.....	335
10.2.5. Ailə xidməti haqqında.....	337
10.2.6. Kütləvi kommunikasiya və təbliğatın sosial-psixoloji problemləri.....	341
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	345

ƏKBƏR SALMAN oğlu BAYRAMOV
psixologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor

ƏBDÜL ƏLİ oğlu ƏLİZADƏ
psixologiya elmləri doktoru, professor

SOSIAL PSIXOLOGİYA *Ali məktəblər üçün dərslik*

Nəşiri
Qoşqar İsmayilov

Bədii redaktoru
Texniki redaktoru
Korrektoru
Operatoru
Çapa məsul

İlham İsmayilov
Akif Dənizadə
Rəfiqə Qənbərqızı,
Mələhət Qurbanova
Sərraf Mürsəlov,
Azər Yunusov.
Anar Abdullayev.

Çapa imzalanmış 03.11.2003.
Formatı 60x84 1/16. Həcmi 22,25 c/v.
Sayı 1000. Sifariş 67.

Kitab
"QAPP-POLİQRAF" Korporasiyasında nəşrə
hazırlanmış və çap olunmuşdur.

370025. Bakı şəhəri, N. Rəfiyev küçəsi, 24.
Tel.: 902757, 937255, 989555.